152.
245
А 905

Бълг. Арх. Др-во

39/II
152:
245
905

Годишник
на
Народния Музей

за 1921 год.

Инв. №: 152
948

С 267 ОБРАЗА В ТЕКСТА

ANNUAIRE
DU MUSÉE NATIONAL DE SOFIA
1921

AVEC 267 FIGURES DANS LE TEXTE ET DES RÉSUMÉS EN FRANÇAIS

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА
ОТДЕЛ НА „ГРАФИКА“ — А. Д. — СОФИЯ
1922

СѪДѪРЖАНИЕ

НАРОДНИЯ МУЗЕЙ ПРЕЗ 1921 Г. ОТ АНДРЕЙ ПРОТИЧ

Стр
I. **Персонал** 1
II. **Наличност и нарастване паметниците и художествените произведения в отделите** 9
III. **Нарастване отделите през 1921 год.** 12
IV. **Фотографическа сбирка** 23
V. **Библиотека** 24
VI. **Канцелария** 24
VII. **Закрепвания на извѫнмузейни старини** 27
VIII. **Откупване неподвижни старини** 28

ИЗСЛЕДВАНИЯ

Андрей Протич, Арбанашката кѫща 29
Кр. Миятев, Палестински крѫстове в Бѫлгария 59
А. Грабар, Стенописѫт в цѫрквата Св. Четиредесет мѫченици в В.-Тѫрново 90
А. Н. Мушмов, Развитието на бѫлгарската нумизматика и класификация на бѫлгарските монети 113
Гавр. И. Кацаров, Антични паметници из Бѫлгария 147
Р. Попов, Материали за проучване на халщатската и ла-тенска култури в Бѫлгария и Македония 152
Б. Филов, Разкопки в цѫрквата Св. Георги в София 183
Ив. Велков, Антични паметници из Бѫлгария 198
Н. Петков, Отпечатѫци от плетки, намерени в предисторичното селище „Обреща“ при с. Горни Богоров (Софийско) 217

ОТЧЕТИ ЗА КОМАНДИРОВКИТЕ

Р. Попов, Материали за предисторията на Бѫлгария 223
Ив. Велков, Старини около с. Байлово, Каменица и Гол. Раковица . . . 239
Кр. Миятев, Приноси кѫм средновековната археология на бѫлгар. земи 242
А. Грабар, Няколко средновековни старини в западна Бѫлгария 286
Н. Мушмов, Монети в обществени и частни сбирки в провинцията. . . . 297
Указател 303

СПИСЪК

НА ОБРАЗИТЕ В ТЕКСТА.

(Фотографските снимки са изработени от музейния фотограф *Г. Трайчев*; № № 7, 17, 20—23, 25—27, 30—35, 37, 38 и 40 от *И. Обербауер*; № № 9, 10, 15, 16, 18, 19, 24, 28, 29 от *Л. Филипов*; №№ 192, 193, 196 — от *Ал. Рашенов*; всички рисунки с перо от *Р. Попов*; №№ 254—257, 262—265 от *Кр. Миятев*; № № 266 и 267 — от *А. Грабар*; № 202 от *Ив. Велков*).

Стр.
1 Село Арбанаси 29
2. Къщата на Русевич в Арбанаси . . 30
3. Портище на арбанашка къща . . 31
4. Църквата „Рождество Христово" в с. Арбанаси 31
5. Къща в Арбанаси (масл. скица Н. Каранешев) 32
6. Балканска дървена къща в с Тича 33
7. Къщата на Костанцалиев в Арбанаси 34
8. Градска паянтена архитектура в Охрид 35
9. Хоризонт. разрез на долния етаж на Костанцалиевата къща 36
10. Хоризонт. разрез на горния етаж на Костанцалиевата къща 37
11. Вътрешност на стая в Арбанаси . . 38
12. „ на бълг. стая в с. Беброво през 1871 (по Kanitz) 38
13. Вътрешност на стая в Кандиларовата къща — Арбанаси 39
14. Вътрешност на стая в Охрид . . . 39
15. Вертикален разрез на „царската" къща в Арбанаси 40
16. Стая за родилката в Костанцалиевата къща. 40
17. Врата от двора към избите в къщата на Костанцалиев 41
18. Врата от стая в „царската" къща . 42
19. Врата от същата стая към коридора 43
20. Врата от двора към стълбището за горния етаж в къщата на Костанцалиев 44
21. Врата от стая към коридор в същата къща 44

Стр.
22. Капаци за прозорци и релиефен фриз от бяла глина в същата къща 45
23. Рамка за завеса пред леглото на родилката в същата къща 45
24. Шкаф в „царската" къща 46
25. Шкаф-етажерка в Костанцалиевата къща 47
26. Шкафче в същата къща 47
27. Кимина в „ „ 48
28 Пещ в „царската къща" 48
29 Таванска композиция в „царската къща" 49
30. Таван в Костанцалиевата къща . . 51
31. Центр. част на таван в същата къща 52
32. „ „ „ „ „ „ „ 52
33. „ „ „ „ „ „ „ 52
34. Прозорец от Арбанаси. 53
35. Брава в Арбанаси 54
36. Къща в Букурещ (по Garnier et Ammann). 54
37. „Болярска" къща в Търново . . . 55
38. Къща в Арбанаси. 56
39. Къща в сев. Албания (по Nopsca). . 56
40. Металическа украса на врата в Арбанаси 57
41. Дръжка на шкафна врата 58
42—73. Палестински кръстове . . . 64—84
74. Търново, Минейна сцена. 93
75. „ Св. Ирина и Св. Иов . . 95
76. „ Св. Иоан Богослов, Свети Юстин и др. 97
77. Търново Св. Анна 99
78. „ Успение. 101

79. Тѫрново, Сѫн на Якова 103
80. „ Св. Троица, ... 105
81. Монета от Зермон 125
82. „ „ Асен II. 127
83. „ „ Ирина и Михаил . . . 128
84. „ „ Михаил Асен 128
85. „ „ Теодор III Ватаци . . . 128
86. „ „ Андроник II и Михаил IX 128
87. „ „ Стефан I Урош 129
88. „ „ Константин Асен . . . 130
89. „ „ „ „ 130
90. „ „ „ „ 130
91. „ „ Констан. Асен и Михаил 130
92. „ „ Михаил VIII Палеолог. . 131
93. „ „ Андроник II Палеолог. . 131
94. „ „ Теодор Светослав . . . 132
95. „ „ „ „ . . . 132
96. „ „ „ „ . . . 132
97. „ „ „ „ и Георги Тертер 132
98. Монета от Михаил Шишман . . . 133
99. „ „ „ „ и Иб. Стефан 133
100. Монета от Михаил Шишман . . . 133
101. „ „ „ „ . . . 133
102. „ „ „ „ . . . 134
103. „ „ Андроник II Палеолог . 134
104. „ „ Георги Тертер 135
105. „ „ Михаил Шишман . . . 135
106. „ „ „ „ 135
107. „ „ Ив. Александр с Михаил 137
108. „ „ „ „ „ „ . 137
109. „ „ „ „ „ „ . 139
110. „ „ „ „ „ „ 139
111. „ „ Ив. Александѫр . . . 139
112. „ „ Срацимир 140
113. „ „ „ 140
114. „ „ Стефан Урош IV . . . 140
115. „ „ Ив. Александѫр . . . 141
116. „ „ „ „ . . . 141
117. „ „ „ „ . . . 141
118. „ „ „ „ . . . 141
119. „ „ „ „ . . . 142
120. „ „ „ „ . . . 142
121. „ „ Срацимир 142
122. „ „ „ 142
123. „ „ Срацимир с Константин 143
124. „ „ Иван Шишман 143
125. „ „ „ „ 144
126. „ „ „ „ 144
127. Монета от Иван Шишман 144
128. „ „ „ „ 144
129. Бронзов сѫд от Ловеч 148
130. Бронзова дрѫжка от Ловеч. . . . 148
131. Мраморен релиеф от с. Сопот . . 149
132. „ „ „ с Колена . . 150
133. Бронзови предмети от Серско . . 152
134. Спирална бронз. гривна от Серско 153
135. Бронзова фибула от Серско . . . 154
136. Вѫзелчести фибули от Серско . . 155
137. Дѫговидни бронз. фибули от Серско 155
138. Лѫкове от дѫгов. „ „ „ 156
139. Масивна бронз гривна от с. Хума. 155
140. Орнамент вѫрху сѫщата гривна . 156
141. Глинен сѫд от Беласица 157
142. Мѫниста „ „ 157
143. Бронзово копче от Беласица . . 157
144. Масивна бронзова гривна от село Пали-лула. 157
145. Орнамент вѫрху сѫщата гривна . 158
146. Железни копия от с. Пали-лула . . 158
147. Разрези на сѫщите копия 159
148. Дѫговидна бронзова фибула . . . 159
149. Сребѫрни фибули 160
150. Бронзови предмети от Видинско . 161
151. Шарнирана бронзова фибула. . . 162
152. Сребѫрна фибула от Етрополско . 163
153. Каничка и предмет за окачване. . 164
154. Железен меч от Поповско 164
155. Детайли от сѫщия меч. 195
156. Горния край на сѫщия меч . . . 165
157. Вѫрхѫт на сѫщия меч 166
158. Разни типове острия 166
159. Копие желязно от Поповско . . . 166
160. Орнамент вѫрху сѫщото. 165
161. Железен нож от с. Виноград. . . 167
162. Желязна ножница от с. Виноград. 163
163. Железни копия „ „ „ 168
164. Желязна юзда „ „ „ 169
165. Железни части от сѫщата юзда. . 170
166. Желязна шпора от с. Винаград. . 170
167. Желязно umbo от щит 170
168 Желязна юзда от Белослатинско . 171
169. Железен меч от с. Попица . . . 171
170. Част от ножницата на сѫщия меч 172
171. Разрез на ножницата на сѫщия меч 172
172. Желязно копие от с. Попица . . . 172
173. Профил и детайл от сѫщото . . . 173
174. Част от желязна юзда от с. Попица 173
175. Железен нож от с. Добралѫк . . 173

176. Желязно копие от с. Добралжк . . 173
177. Част от железен нож от Тжрновско 174
178. Железни копия от Тжрновско . . 174
179. Бронзова фибула от Тжрновско . 174
180. Глинена урна от с. Пашакйой . . 175
181. Орнамент вжрху сжщата. 175
182. „ „ „ 176
183. Железен меч от с. Добралево . . 176
184. Желязна юзда от Бяла Слатина . 177
185. Железни халки от Бяла Слатина . 177
186. Бронзов фалер „ „ „ . 178
187. Орнамент на сжщия фалер. . . . 173
188. Бронзов фалер от Бяла Слатина . 179
169. Бронзови предмети и желязна халка от Бяла Слатина 180
190. Цжрквата Св. Георги 184
191. „ „ „ сегашно сжстояние. 185
192. План на цжрквата Св. Георги . . 186
193. Разрез на цжрквата Св. Георги. . 187
194. Източна ниша на ц. Св. Георги. . 188
195. Хипокауст в ц. Св. Георги 189
196. План на хипокауста 190
197. Югоизточна ниша на ц. Св Георги 191
198. Югозападна „ „ „ „ „ 192
199. Южната стена „ „ „ „ 193
200. Глинени предмети от „ „ „ 194
201. Фрески в купола на „ „ „ 165
202. План на кастел при Синитево . . 199
203. Погребална урна от Синитево . . 200
204. Мраморна глава „ „ . . 201
205. Глинен рог от с. Рила 202
206. Детайл от сжщия рог 202
207. Бронзов сжд от с. Рила 202
208. Бронзова кофа от с. Рила 203
209. Бронзова кана „ „ „ 203
210. Бронзов стригел „ „ „ 204
211. Плочка с Дион. сцена от Свищов. 204
212. Плочка с Дионисова сцена от с. Крайница. 205
213. Плочка с Дионисова сц. от с. Герен 205
214. Фрагмент с Дионисова сцена от с. Стжклен 206
215. Плочка с Меркури и Атина от с Перущица. 206
216 Плочка с Хера от с П.рущица . . 207
217. „ „ Марс „ „ „ . . 207
218. Тракийски конник от с. Дивдедово 208
219. „ „ „ „ Гол. Брезница. 208
220. Тракийски конник от с. Гривица . 208
221. „ „ „ „ Бежаново. 209
222. „ „ „ „ Ели-дере . 209
223 „ „ „ „ Перущица. 210
224. Плочка с орел от с. Перущица . . 210
225. „ от с. Баракли 210
226. Тракийски конник от Свиленград . 211
227. „ „ „ „ 211
228. „ „ „ „ 211
229. „ „ „ „ 212
230. Глинен антефикс от Стжклен . . 212
231. „ „ „ „ . . . 213
232. „ „ „ „ . . . 213
233. Мжжки бюст „ „ . . . 213
234—239. Отпечатжци от предисторични плетки. . . . . 218—221
240. Изглед на русенската могила. . . 227
241. Разкопките на сжщата могила . . 227
242. Под на колиба в сжщата могила . 228
243. Черупест пласт „ „ „ . 229
244. Пещерата св. Петка при Русе. . . 231
245. Мегалитни паметници при с. Абоба 232
246. „ „ „ „ „ . 232
247. Останки от работилница за кремении орждия 233
248. Изглед на поповската могила . . 235
249. Прокоп „ „ „ . . 235
250. Центр. изкоп в поповската могила 236
251. Гроб с вторично погребение. . . 236
252. Могила „Демирли-юг" при с. Сеид. 237
253. Могила до с. Аязлар 238
254. План на новооткрита базилика в с. Хисар 242
255. План на новооткрита крепостна кула. 245
256. План на цжрквица при с. Княжево 247
257. План на стара джамия при Ихтиман 249
258. Изглед на сжщата джамия 250
259. „ „ „ „ 251
260. „ „ „ „ 252
261. Запад. стена на керван-сарая при Нови хан. 254
262. План на цжрквата в Тржнския монастир 278
263. План на цжрквата в Мисловщицкия монастир 280
264 План на цжрквата в Билинския мон. 283
265. „ „ „ „ Гигенския „ 284
266. „ „ „ „ Пещерския „ 292
267. „ „ „ „ с. Колуша „ 294

НАРОДНИЯ МУЗЕЙ ПРЕЗ 1921 ГОД.

I. ПЕРСОНАЛ

ПРОМЕНИ През 1921 год. промените на персонала засегнаха музейния комитет, уредниците и занятите в музея учители. — Делегата на Министерството на народното просвещение проф. Йордан Иванов бе командирован в Париж и поради това от 18. I. 1921 г. освободен от членство в музейния комитет, дето той, вещ не само по бѫлгарската културна история, но изобщо по историята, археологията и изкуството на бѫлгарските земи от най-старо време до днес, беше от решаваще значение за развитието на музея, разкопките и археологичната наука у нас. На негово място, от сѫщата дата, бе назначен проф. д-р Б. Филов. — И. д. уредника на нумизматичния отдел Н. А. Мушмов бе назначен от 25.II. с. г. за титулярен уредник на тоя отдел. — М. Брѫчкова, учителка, командирована на занятие в старовековния отдел, замина от 1.III. с. г. за Берлин за да се специализира по история, епиграфика и археология. — Асистента по география в университета Д-р Крум Дрончилов бе командирован от 18.III. с. г. в музея, за да завежда антропологичната сбирка. — Художника П. Кантимиров, командирован на занятие в музея, бе уволнен от 1.III. с. г. след тримесечно тежко боледуване; по сѫщите причини бе уволнена и командированата на занятие в музейната библиотека учителка Е. Теофилова (от 15.XI. с. г.). На нейно място от 24.IX. с. г. бе командирована учителката Р. Г. Кацарова, на която бе вѫзложена проверката на книгите, инвентарите и фишите на музейната библиотека. От 9.VII. с. г. бе командирован на занятие в средновековния отдел С. И. Покровски.

На 31. XII. 1921 г. Народния музей имаше следния сѫстав: Директор Андрей Протич; делегати на Министерството на народното просвещение в музейния комитет проф. д-р Г. Кацаров и проф. д-р Б. Филов; уредник на предисторичния отдел Р. Попов; уредник на старовековния отдел д-р Ив. Велков; заведващ антропологическата сбирка асистент д-р Крум Дрончилов; уредник на средновековния отдел д-р Кр. Миятев; командировани на занятие учители в този отдел А. Грабар и С. И. Покровски; уредник на нумизматичния отдел Н. А. Мушмов; фотограф Г. Трайчев; дѫрводелец-препаратор В. Стоянов; библиотекар командирована учителка Р. Кацарова; секр.-счетоводител С. Андреева, 1 писар, 4 нагледници, 2 пазачи на музея, 7 пазачи на старините в провинцията и 1 стражар за нощна охрана на музея.

СЛУЖЕБНА ДЕЙНОСТ В МУЗЕЯ

Все още недовѫршена от самото основаване на музея остава писмената работа по приготвянето на **фиши** за отделните предмети. Тази дейност на уредниците се забавя извѫнредното много от непригодното и нехигиенично помещение и от сè още непривѫршено по-целесѫобразно разреждане на паметниците в него. А сѫщо и от липса на помощен персонал асистенти, особено в отделите предисторичен и средновековен, които обемат значителен брой паметници. В пѫрвия от тия отдели приготвянето на фишите е започнато, в втория продѫлжено. В средновековния отдел, дето уредника се подпомага от командирован учител, са приготвени до сега 1194 фиши. Проучени и снабдени с фиши са всички материали за историята на бѫлгарската цѫрковна и светска архитектура и на старохристиянската и средновековна живопис; иконите, старохристиянските, византийските и славянските каменни надписи и дребните художествено-индустриални произведения (накити, крѫстове, металически сѫсѫди, иконки и пр.). В нумизматичния отдел бяха приготвени всички фиши за постѫпилите през годината монети и за монетите от Абдера, Августа Траяна, Адрианопол, Анхиало и за автономните монети от Тракия. В художественият отдел са готови всички фиши (фишите на всички отдели сѫ в черновка).

Поради предприетите през изтеклата година разкопки с трудоваци ученици, студенти, граждани и наемници постѫпиха в предисторичния отдел значително количество глинени предмети, които, намерени както винаги на парчета, трябваше да бѫдат **реставрирани.** Тази важна, трудна и извѫнредно бавна работа бе извѫршена от уредника на предисторичния отдел Р. Попов. — Не само за да се разредят предметите на известни отдели през годината стана едно сравнително голямо **пререждане** на паметници и художествени произведения. Когато през 1905 г. музеят е бил нареждан за тѫржественото му откриване, той е притежавал сравнително малко художествени произведения от предисторическо време до днес и надписи с особено значение за нашия народ и нашите земи, та за да бѫде изпѫлнено огромното помещение, в него е било дадено предно място и на старини, които би трябвало да бѫдат поставени по-назад, по-затулено, за да не убиват сѫщинските художествени произведения и да не преуморяват зрителя. Този ред трябваше да бѫде изменен, за да се наредят по-удобно и по-систематично художествените и художествено-индустриалните произведения и най-важните исторически и надписни паметници. За това кюпове бяха отстранени от главната зала, от нея бяха изнесени на двора доста надписи, вече преписани. Благодарение на това, античните художествени произведения бяха разредени, а в изпразненото от надписи ляво крило на джамията бяха свалени от галерията всички предисторични сбирки, за да бѫдат предметите им разредени и систематично наредени. За окончателното разреждане на тая сбирка се порѫчаха 8 големи стѫклени шкафа. По изпразнената от предисторичните сбирки $1/2$ галерия ще бѫдат разредени художествените и художествено-индустриалните произведения от старохристианско време до освобождението ни. Преди да се пристѫпи кѫм това, предприе се в средновековния отдел частично разместяне и прегрупиране и окончателна проверка на старините, улеснена от новосѫставената сигнатурна книга. В нумизматичния отдел бяха наредени в отделна витрина бѫлгарските монети и банкноти, а сѫщо и средновековните западни монети; с това в музея са изложени всички видове монети, които той притежава. И в художествения отдел бе предприето разместване, поради откупените през годината нови картини и скулптури.

ИЗВѪНМУЗЕЙНА ДЕЙНОСТ

За да се запознае с нашите старини, да ги проучи и вземе мерки за закрепване и запазване, а сѫщо за да прибере за музея подвижни, обречени на унищожение или изчезване паметници и художествени произведения и да направи разкопки-сондажи, музейния персонал беше командирован както следва:

Кой чиновник	Кога	Де	Колко дни	С цел
А. Протич	април	Тѫрновския окрѫг	15	Да установи с окр. архитект закрепванията, които трябва да се направят на цѫркви в Тѫрново и Арбанаси, на царската кѫща в Арбанаси и Иларионовата в Елена.
„	юлий	Станимака и Бачковския монастир	8	За да установи с окр. архитект закрепванията, които трябва да се направят на Асеновата цѫрква при Станимака и цѫрквата-гробница в Бачковския монастир.
„	август	Тѫрново—Арбанаси—Елена—Дряново—Трявна.	20	По изучване на Арбанашката и балканска кѫща.
„	ноември	Видин	6	По проучване сѫстоянието и разрушенията на Видинската крепост.
„	декември	Варна	11	По случай 25 год. юбилей на местния археологически музей.

Кой чиновник	Кога	Де	Колко дни	С цел
Проф. Г. Кацаров	ноември	Видин	6	По проучване сѫстоянието и разрушенията на Видинската крепост.
Проф. Б. Филов	ноември	Видин	6	По проучване сѫстоянието и разрушенията на Видинската крепост.
Р. Попов	април	Русе, Попово	6	Да рѫководи разкопките, предприети в Русе от учениците-трудоваци, а в Попово от Лозовия разсадник с цел да се нивелира почвата.
„	май	Русе, Попово	10	Да рѫководи разкопките, предприети от гражданите-трудоваци.
„	юний	с. Байлово, Софийско	10	По разкопки на предисторичен некропол.
„	юлий	Брезник	5	Да разгледа една стара минна галерия.
„	август	Варна	10	Да проучи предисторичните материали в музея и да се направят снимки на по-ценните старини.
„	октомври	Врачанско	20	Да проучи могилите и направи разкопки.
„	декември	Варна	12	Да присѫтствува при откриването на Варн. музей.
Н. А. Мушмовъ	март	Берковица	3	За изследване една находка на монети.

Кой чиновник	Кога	Де	Колко дни	С цел
Н. А. Мушмов	април	Лом	2	В свързка със същата находка.
"	септември	Пловдив и др. градове	20	За запознаване с нумизмат. сбирки при гимназиитѣ и Арх. Д-ва.
"	ноември	Дупница	3	Поради несигурността на старините в Рилския монастир.
Д-р Ив. Велков	февруари	с. Сенитово, Пазарджишко	3	Да проучи и прибере старините от римски кастел — вероятно старата станция Бесапара.
"	април	Пловдивско	11	Да проучи откритите старини при старохристиянската базилика в Хисарските бани.
"	май	Врачанско — Плевенско	11	Да проучи старините по долината на р. Вит.
"	юний	Байлово, Софийско	10	Да проучи старините около с. Байлово в свързка с разкопките на некропола от втората желязна епоха.
"	август	Врачанско — Тетевенско	12	Да продължи проучванията си по долината на р. Вит.
"	септември	Угърчин — Б.-Слатина	14	По проучване и разкопаване на некропол от римско време и такъв от българско време (14 в.)
"	октомври	с. Карагуй — р. Вит	2	По проучване първите у нас намерени скални предисторични рисунки.

Кой чииовник	Кога	Де	Колко дни	С цел
Д-р Ив. Велков	ноември	Пловдив	3	По кражбата на старини в Бачковския монастир.
Д-р Кр. Миятев	април	Пловдивско	11	Да разучи новооткритата старохристианска базилика в Хисарската крепост.
„	април	Ихтиман	3	Да разучи и определи каква архитектурна стойност има старата полуразрушена джамия.
„	юний	Видин	6	Да прегледа и определи кои части от крепостта трябва да се запазят от разрушаване.
„	юлий	Тржнско	5	За издирване средновековни старини и проверка на копирани фрески.
„	септември	с. Борисово, Казанлжшко	6	Да разучи градището над селото.
„	ноември	Дупница	3	Поради несигурността на старините в Рилския монастир.
Г. Трайчев	април	Русе—Попово	8	Да фотографира старини.
„	октомври	с. Карагуй	4	„
„	ноември	Варна	2	„

Кой чиновник	Кога	Де	Колко дни	С цел
А. Грабар	април	Кюстендил	4	По изучване средновековни старини.
„	юлий	Трънско	5	По изучване средновековни старини и проверка на копирани фрески.
„	ноември	Пловдив — Станимака	3	По изучване средновековни старини.
худож. Н. Маринов	юлий	Бояна — Драгалевци	3	Проверка на копирани средновековни фрески.

НАУЧНИ И ПОПУЛЯРНИ ТРУДОВЕ НА ПЕРСОНАЛА

ОТ ДИРЕКТОРА НА МУЗЕЯ АНДРЕЙ ПРОТИЧ:

1. Нашите цѫрковни старини. (Развигор, год. I, бр. 8 и 11).
2. Народната култура и училището (Развигор, год. I, бр. 12).
3. Арбанашката кѫща.
4. Нашата предосвободителна живопис.
5. Бѫлгарската цѫрковна и светска архитектура (ще се печати на английски).

ОТ УРЕДНИКА НА ПРЕДИСТОРИЧНИЯ ОТДЕЛ Р. ПОПОВ:

1. Материали за проучването предисторията на Софийската котловина. (Материали за историята на София, книга V).
2. Царската пещера (Естествознание и география, год. VI, кн. I).
3. Предисторически некропол при с. Байлово (Развигор, год. I, бр. 32).
4. Предисторическата могила до гр. Русе (Развигор, год. I, бр. 25).
5. Пещерата „Голяма – Лисца“ (Естествознание и география, год. VI, кн. 2 и 3).
6. Некропола при с. Байлово (рѫкопис).
7. Могилите вѫв Врачанско (рѫкопис).
8. Материали за култа на брадвата у древните траки (рѫкопис).
9. Предистория на Бѫлгария (ще се печати на английски).

ОТ УРЕДНИКА НА СТАРОВЕКОВНИЯ ОТДЕЛ Д-Р ИВ. ВЕЛКОВ:

1. Старините се рушат! (Развигор, год. I, бр. 14).
2. Старобѫлгарска черквица в северна Бѫлгария (Развигор, год. I, бр. 19)

3. Некрополите при с. Угжрчин (пак там, бр. 40).
4. Предисторически рисунки при с. Карагуй (пак там, бр. 44).
5. Пеония от проф. Г. И. Кацаров (Слжнце, год. III, кн. 1).
6. Новооткрита базилика в Месемврия (ржкопис, ще се печати на английски).
7. Пжтувания по Вит (материали за археол. карта на Бжлгария, ржкопис).
8. Римската колонзиация на бжлгарските земи (ще се печати на английски).

ОТ УРЕДНИКА НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ОТДЕЛ Д-Р КР. МИЯТЕВ:

1. Сборник в чест на Проф. Д-р Ив. Д. Шишманов (Известия на Нар. Етнографически музей, год. I, кн. 1).
2. Предисторически и старохристиански паметници от София и околността, (Слжнце, год. III, кн. 6, 7 и 8).
3. Резбарство (Развигор, год. I, бр. 21)
4. Известия на Бжлг. Археол. Д-во кн. VI (Развигор, год. I, бр. 31).
5. Хисарската крепост и откритията в нея (Зора, год. III, бр. 678).
6. Хисарската крепост (Юг, год. IV, бр. 719.).
7. Новооткритата гробница при Св. София (Зора, год. III, бр. 629).
8. Палестински кржстове в Бжлгария.
9. Нова гробница в Бжлгария (ржкопис).
10. Декоративната живопис на Софийския некропол (ржкопис).
11. Старата бжлгарска художествена индустрия (ще се печати на английски).

ОТ КОМАНДИРОВАНИЯ УЧИТЕЛ А. ГРАБАР:

1. Техника и стил. Вжрху два среднобжлгарски стенописа (Златорог, 1921, 1—2).
2. Живописта на Червената цжрква (Златорог, под печат).
3. Археологическая хроника Болгаріи („Русская Мысль, 1921, Іюль—Августъ).
4—6. Бояна. Пжтеводител. — Цжркви-гробници в Бжлгария. — Стенописа в Костницата на Бачк. монастир (ржкописи).
7. Цжрквата св. 40 мжченици в Тжрново.
8. Бжлгарската фреска (ще се печати на английски).
9. Италиянски сюжет в старобжлгарската живопис (под печат).

ОТ УРЕДНИКА НА НУМИЗМАТИЧНИЯ ОТДЕЛ Н. А. МУШМОВ:

1. Развитие и класификация на бжлгарската нумизматика.
2. Ржководство за разкопки, сжбиране и запазване старини и монети (приготвено заедно с Р. Попов).
3. Статии по нумизматиката и сжстоянието на нашите старини в дневни вестници.
4. Бжлгарската нумизматика (ще се печати на английски).

II. НАЛИЧНОСТ И НАРАСТВАНЕ ПАМЕТНИЦИТЕ И ХУДОЖЕСТВЕНИТЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ОТДЕЛИТЕ В ТАБЛИЦИ

ТАБЛИЦА I.

Паметници и художествени произведения	О Т Д Е Л И					Всичко
	Предисторичен	староверковен	средноверковен	нумизматичен	художествен	
На 31. XII. 1920 год.	3129	5145	2097	34399	312	45082
Постжпили през 1921 год. . . .	126	73	229	144	415	987
На 31. XII. 1921 год.	3255	5217	2326	34543	727	46068

ТАБЛИЦА II.

ПРЕДИСТОРИЧЕН ОТДЕЛ

Предмети от глина	1415
Предмети от камжк и кремжк	938
Предмети от кости и рога	382
Накити от черупки, зжби и пр.	96
Предмети от мед	43
Предмети от бронз	241
Предмети от желязо	57
Предмети от сребро	14
Разни	69
Всичко . . .	3255

ТАБЛИЦА III.

СТАРОВЕКОВЕН ОТДЕЛ

Мраморни статуи и фрагменти	Оброчни плочки	Гръцки каменни надписи	Латински каменни надписи	Разни предмети от камък	Предмети от глина	Предмети от злато	Предмети от сребро	Бронзови предмети и статуи	Предмети от разен материал	Геми	Всичко
162	757	342	209	237	878	235	311	977	940	169	5217

ТАБЛИЦА IV.

СРЕДНОВЕКОВЕН ОТДЕЛ

Вид на старините	Брой по инвентарни № №	Забележка
Каменни надписи	122	От тях 55 гръцки, 33 български, 14 латински, 11 турски и 9 арменски.
Архитектурни и скулптурни фрагменти	222	
Оръжия, сечива и предмети от войнишко снаряжение	240	
Накити (гривни, пръстени, пафти, обеци, копчета, фибули и пр.) .	421	
Съдове (метални и глинени) .	118	
Кръстове (дървени, седефени и метални)	115	
Разни църковни старини	78	Тук влизат одежди, полиелеи, свещници, кандилници и пр.
Икони (на дърво или метал) . . .	252	
Фрески оригинални	29	
Разни предмети	229	
Всичко . . .	1826	

ТАБЛИЦА IV-а.

МАТЕРИАЛИ ЗА ИСТОРИЯТА НА ЦЖРКОВНАТА И СВЕТСКА АРХИТЕКТУРА И ЖИВОПИС И ХУДОЖЕСТВЕНА ИНДУСТРИЯ

Вид на материалите	През 1920	Прѣз 1921
Светска архитектура	68	80
Цжрковна архитектура	61	73
Старохристианска живопис	18	24
Цжрковна живопис	165	199
Орнаментика стенна	23	31
книжна	—	27
Миниатюри	—	2
Планове и конструктивни детайли	22	30
Архитектурни и скулптурни фрагменти	7	7
Светска резба	7	7
Керамика	11	11
Домашни и цжрковни прибори	8	9
Всичко	390	500

ТАБЛИЦА V.

НУМИЗМАТИЧЕН ОТДЕЛ

Вид на монетите	Златни	Среб.	Бронз.	Билон.	Олово	Всичко
Гржцки от сбирката	75	1504	6746	23	—	8348
„ „ кол. Аврамов	1	620	2505	—	—	3126
„ дубл. и колек. находки	—	178	1768	—	—	1946
Римски от сбирката	105	2185	1316	34	—	3640
„ „ кол. Аврамов	1	2683	690	—	—	3374
„ дубл. и кол. находки	—	5040	2481	—	—	7521
Византийски от сбирката	308	126	341	—	4	779
„ „ колек. Аврамов	8	30	90	—	—	128
„ дубл. и колек. находки	48	5	1041	—	—	1094
Бжлгарски от сбирката	—	323	208	—	—	531
„ „ колек. Аврамов	—	133	9	—	—	142
„ дублик. и кол. находки	—	335	25	—	—	410
„ банкноти	—	—	—	—	—	20
Югославянски от сбирката	—	100	6	—	—	106
„ дубл. и колек. находки	—	97	10	—	—	107
Средновеков. и модер. от сбирката	93	256	37	—	—	386
„ дубл. и колек. находки	6	416	5	—	—	427
Турски от сбирката	29	100	30	25	—	184
„ „ колек. Аврамов	—	223	24	—	—	247
„ дубл. и колек. находки	15	872	21	14	—	922
Руски от сбирката	8	55	147	—	—	210
„ дубл. и колек. находки	—	97	24	—	—	121
Разни от кол. Аврамов	—	53	1	—	—	59
„ дубл. и колек. находки	—	152	743	—	—	895
Всичко	697	15638	18268	96	4	34723

ТАБЛИЦА VI.

ХУДОЖЕСТВЕН ОТДЕЛ

Живопис						Скулптура			Всичко
маслени бои	акварели	пастели	рисунки с перо, молив и креда	офорти	литографии	бронз	мрамор	гипс	
166	87	5	430	7	14	8	1	9	727

III. НАРАСТВАНЕ ОТДЕЛИТЕ ПРЕЗ 1921 ГОД.

ТАБЛИЦА VII.

Предмети постжпили през 1921 година					
Предисторичен отдел	Старовековен отдел	Средновековен отдел	Нумизматичен отдел	Художествен отдел	Във всички отдели
126	73	229	144	415	987

Почти двойното нарастване на постжпилите през 1921 год. предмети в сравнение с броя на тия от 1920 год. се джлжи от една страна на предприети от музея разкопки, от друга на покупката 2 маслени портрета представляващи Д-р П. Берон и 398 академически скици от Николай Павлович. — В числото на новопостжпилите предмети не влизат материали, които не са още окончателно реставрирани (предимно материалите от неолитичната могила край Русе, разкопана от учителя Костов пжрвоначално с ученици-трудоваци.

ПРЕДИСТОРИЧЕН ОТДЕЛ

През годината инвентара на отдела се увеличи с 71 нумера, в които са описани 126 предмета. От последните 8 предмета са купени, 3 подарени, а останалите произхождат главно от разкопки. Между постжпилите в отдела старини от особено значение са: един железен меч келтийски тип (средно-латенска форма), една бронзова брадва, една желязна вилица (Fourchette à chadron); както и предметите от разкопките при с. Байлово и Влашко село, дето се разкриха важни материали за културата на древните траки кжм края на I-та желязна епоха. Постжпилите през годината предмети, разпределени по материал, даваме в следната таблица.

ТАБЛИЦА VIII.

Разпределение предметите по материал	Всичко 126 предмети
Глина.	17
Камжк и кремжк	11
Бронз.	70
Желязо	25
Сребро	1
Разни.	2

СТАРОВЕКОВЕН ОТДЕЛ

Постжпилите през годината 73 предмети се разпределят, както показва следнята

ТАБЛИЦА IX.

Мраморни статуи и фрагменти	Оброчни плочки	Гржцки каменни надписи	Латински каменни надписи	Разни др. предмети от камжк	Глинени предмети	Златни предмети	Сребжрни предмети	Бронзови предмети	Предмети от разен материал	Железни предмети	Оловени предмети	Стжклени предмети	Геми	Всичко
4	18	2	—	1	14	5	—	17	1	6	2	3	—	73

В сравнение с миналата година, през изтеклата 1921 год. имаме три пжти повече постжпили предмети. Повече от тях са откупени и произхождат от случайни находки. По-големи колективни постжпления имаме от откритата засводена гробница при с. Рила, от находки при Свишов и от разкопките на Червената черква при Перущица, дето между другите предмети са намерени и доста фрагменти от плочки с изображения на тракийски конници.

В сбирките от статуи трябва да се отбележи един малжк бюст от мек варовник на мжж с гжста брада, намерен до Свищов. Другите предмети, указани в таблицата са фрагменти от мраморни глави на статуи, намерени при с. Синитево (Т.-Пазарджишко).

От оброчните плочки единадесет са постжпили от Перущица. От тях четире са с изображение на конници, една с изображение на Меркури и Атина, една с Хера, две с мжжки фигури (Марс?), една с орел и две с остатжци от изображение на богиня. На една от плочките с конник се чете надпис Μουκάζε[νις], а на друга — с фигура на мжжко божество — Διζᾶς εὐχήν. От оброчните плочки особено трябва да се изтъкне мраморната плочка, прибрана от ученици-трудоваци от I соф. мъжка гимназия в с. Ели-дере (Т.-Пазарджишко). Плочката е разделена на две полета. В горното има изображение на конник, който промушва бик, нещо доста рядко, а в долното — борба с лъв. Плочката се отличава и по хубавата си изработка. Другите оброчни плочки с изображение на тракийски конник са постъпили от с. Дивдедово (Шуменско), с. Баракли (Анхиалско), с. Голяма Брезница (Тетевенско), с. Гривица (Плевенско) и с. Бежаново (Луковитско). От Стъклен до Свищов е постъпила една мряморна плочка с изображение на Пан с убит дивеч и кривак.

Сбирката от каменни надписи се увеличи с два паметника с гръцки надписи. Единият е част от гранитна колона, намерена в София под зданието на Духовната академия, с много имена, между които се среща и неизвестното до сега тракийско име ’Αστόκοτος. Другия паметник, част от архитрав, е намерен при с. Синитево. От него е запазено добре само името Г. ΑΥΦΙΔΙΟϹ ΗΡΑΚΛΙΑΝΟϹ.

От другите каменни паметници трябва да се отбележи хубавия малък реликвиариум, намерен в Синитево. На четирете краища е изобразена по една овнешка глава, свързани помежду с гирлянди. На широките страни се вижда по една глава на медуза, а на другите тесни страни — шестолистни розетки.

От глинените предмети трябва да се изтъкне особено хубавия рог от terra sigillata, намерен в гробница до с. Рила, с геометрически орнаменти при устието. Краищата на такива рогове завършват обикновено с животинска глава. Плини и Цезар споменават подобни съдове направени от рогове на тура, поради нетрайността на материала не достигнали до нас. Същото нещо срещаме при македонците и пеонците. Многобройни наподобявания от метал, даже от стъкло се срещат често при гърците, римляните и при Великото преселение на народите.

В античния град Novae, особено покрай брега на Дунава се намярват постоянно най-разнообразни предмети. От постъпилите в сбирките на музея трябва да се споменат трите глинени антефикса, две глинени стомнички (римски), една глинена паничка, две лампички с имената на фабрикантите FORTIS, OCTAVI и друга една лампичка с растителни орнаменти. В Месемврия при правене път отсам провлака, са били намерени в един гроб едно по-голямо глинено гърне и два лекита. Около това находище често се изравят кости, а тук наблизо е намерена преди година и хубавата бронзова хидрия с изображение на грабването на нимфата Оритеа от Бореас. Наблизо би трябвало да се потърси и стария некропол на града.

Сбирките от златни предмети се обогатиха с твърде ценни неща благодарение щедростта на г-н Оскар Шехтер. От него са откупени и подарени на Народния музей между другите работи един златен римски пръстен с изобразени по широката част две мъжки фигури, които си подават ръка (вероятно Каракала и Гете) и надпис OMONOIA (съгласие), един по-малък златен пръстен с зелено камъче, един малък златен сфинкс, също с такова камъче и част от златна обеца. От Никюп произхожда една златна обеца с глава на лъв и отлично изработен филигранов орнамент. Десет златни мониста от огѫрлица са били намерени в една гробница при Лом.

Сбирката от бронзови предмети има тази година сравнително най-много постѫпления. Всички почти предмети са добити чрез покупки. Някои от тях са с особена художествена стойност. Тук трябва да се изтѫкне преди всичко бронзовата статуйка на Аполон-конник, купена и подарена от г-н Оскар Шехтер. Намерена е при Палеокастро, близо до стария Deultum. Аполон, в кѫс хитон, с хламида, привѫрзана на десното рамо, дѫржи патера в десната рѫка, а с лявата — юздите на коня. Телото на коня е украсено с сѫрцевидни орнаменти. Характерна е една малка статуйка на биволче, намерена при с. Водица (Поповско). От с. Опѫка (Поповско) произхожда една малка статуйка на Зевс с увенчана глава и преметната през лявото рамо мантия. С неизвестно произхождение имаме: една художествено изработена трагическа маска, дрѫжка от сѫд с бюст на силен с животински уши и венец от брѫшлян и една бронзова част, вероятно от колесница, с конска глава на края. От другите предмети трябва да се споменат: едни малка бронзова брадвичка от Фердинандско, украсена с геометрически орнаменти, една бронзова фибула от Стѫклен, един бронзов бюст на юноша, с дрѫжка отгоре, две бронзови кофи и два стригела от гробницата при с. Рила, едно бронзово гѫрне от Филиповци (Трѫнско), намерено заедно с 800 републикански монети, една огѫрлица с около десетина отделни бронзови прѫчици от Лесковец (Берковско) и един малѫк предмет в форма на вазичка, вероятно от копие, намерена при с. Галово. От с. Мезек (Свиленградско) имаме две части от канелиран стѫлп на канделабѫр, намерени в могилата Малтепе до селото. Както е известно, тук преди години е намерена бронзова статуя на свиня, от която в Пловдивския музей се пази един крак, а другото е в Цариград. Тези случайни находки говорят достатѫчно за резултатите от предприемане на една бѫдеща разкопка в по-голям размер в тази могила.

От неизвестен произход са 68 разноцветни стѫклени мониста от гердан с различна форма.

За сбирките на музея са откупени и две оловени яйцевидни топчета за хвѫрляне с прашки. Едното топче, 103 грама тежко, почти с рѫбести краища, има на едната си страна изобразено снопче мѫлния, а на другата стои името на притежателя ΠΑΠΑΣ. По начертанието на буквите, особено на буквата Π, топчето може да се отнесе кѫм 5—4 в. пр. Хр. Другото топче е по-малко, само 40 гр. тежко с името на притежателя в генетив ΑΓΑΘΩΝΟΣ. Топчетата за хвѫрляне с прашка са изобщо най-старите военни и ловни орѫдия. Отначало само обикновени камѫни, по-сетне те биват изглаждани, а се явяват и изпечени глинени топки, особено в предисторически селища. При гѫрците, римляните и картагенците срещаме вече и оловени топчета, излети в яйцевидна форма с заострени краища и изображения, подобни на нашите. Тежината на тия топчета се движи обикновено между 40—70 гр.

От стъклените предмети имаме едно пръстенче с неизвестно произхождение и две стъкленици, намерени при Novae, подобни на тия от некропола при Св. София.

Между многото предмети в гробницата при с. Рила са били намерени и шест железни части (поне толкоз са прибрани) от колесница.

СРЕДНОВЕКОВЕН ОТДЕЛ

Нарастването на сбирките в този отдел личи нагледно от следнята

ТАБЛИЦА X.

Каменни надписи	1
Архитектурни и скулптурни фрагменти	1
Оръжия, сечива и предмети от военно снаряжение	2
Накити	63
Съдове (металически, глинени и стъклени)	17
Кръстове (дървени, седефени, металически)	—
Разни църковни старини	10
Икони (дървени, седефени, металически и др.)	5
Фрески оригинални	5
Разни предмети	15
Всичко	119

Нарастването на материалите за историята на църковната и светска архитектура, живопис и художествена индустрия се вижда от

ТАБЛИЦА XI.

Светска архитектура		12
Църковна архитектура		12
Старохристианска живопис		6
Църковна живопис		34
Орнаментика	стенна	8
	книжна	27
Миниатюри		2
Планове и конструктивни детайли		8
Архитектурни и скулптурни фрагменти		—
Светска резба		—
Керамика		—
Домашни и църковни прибори		1
Всичко		110

Попълването на средновековната сбирка се дължи повече на покупки направени от разни лица, отколкото на находки при разкопки. Последните музеят беше принуден да отложи и тая година (проектира се да се разкопае Мумджиларската могила), а предприетите от учениците в царството разкопки през пролетната трудова седмица не дадоха очакваните резултати нито за средновековната археология, нито за средновековния отдел. От тия разкопки музея сега притежава един ключ, намерен при църквата в Асеновата крепост (при Станимака), един турски сребърен пръстен от Белослатинско, вероятно от 17-18 в., но и една значителна гробна находка от Русе, състояща се от интересни златни и сребърни накити от ранновизантийско време. Музеят обогати своята колекция от късно-средновековни накити и текстилни изделия с още една подобна гробна находка, открита, обаче, преди няколко години при с. Казичане (Софийско). Случайно е разкрито в с. Копиловци (Берковско) и едно заровено съкровище, състояще се от 38 предмета, между които особен интерес заслужват две сребърни, но позлатени и емайлирани гривни, една диадема с подобна фактура, сребърна обеца, множество разнообразни копчета, игли за коса, апликации за колан, една сребърна чашка и пр. Всички тия предмети произхождат, както свидетелствуват прикътаните заедно с тях турски и западноевропейски монети, от 16-17 в. и илюстрират много добре художествения вкус и женската мода през тая епоха. Все така на случайност се дължи и откриването основите на една старохристианска базилика в Хисарската крепост (срв. отчета за командировките), дето покрай различните архитектурни фрагменти се оказаха и маса накити, предимно бронзови, които, съдейки по тяхната форма и фактура, не могат да се отнесат по-късно от 9—10 в. Тук прави впечатление голямото обилие на ония малоазиятски и сирийски стъклени гривни, които са се разпространявали по търговски път в огромни количества по бреговете на Средиземно и Черно море и с каквито е усеяна почти цяла България. Покрай тия гривни се намериха и фрагменти от стъклени чашки с изящна и тънка изработка, както и множество бронзови накити, голяма част от които са аналогични с намерените такива около Софийската Св. София. Към хисарските старини трябва да се отнесе и една сребърна, но позлатена огърлица, изровена на отделни части, но все пак представяща особена рядкост, подобна на която музеят не притежава.

Освен с изброените колективни находки сбирката се сдоби още с 14 керамични фрагмента от Патлейна, така че сега тя притежава най-типичните орнаментални мотиви (все още в фрагментарен вид) на тая забележителна индустрия от 8—9 в.

От църквата при с. Беренде (Царибродско) художника М. Георгиев откърти и препарира четири пласта от мазилката с живописни композиции („Тайната вечера“, „Умиване на нозете“, „Молитва в Гетсиман“, „Св. Алекси Человек Божи“).

Завежданите до сега в античния отдел три каменни ковчега за пазене на мощи се прехвърлиха в средновековния отдел. Едната от тия мощехранителници е мраморна и има форма на саркофаг, каквито са се употребявали в Византия към 8—10 в. Подобна мощехранителница е намерена през 1914 г. при разкопките на базиликата при Чобан-дере (Известия т. VII, 30, обр. 24). Втората мощехранителница има подобна форма, но се отличава не само по материала (варовик) но и по твърде грубата си изработка; стените не са профилувани, акротериите на капака са деформирани, а по стреховидните стени на последния са грубо издълбани по един процъвтял кръст. Третата мощехранителница представя вече съвсем особен тип, който се е употребявал през 7—8 в. в Мала-Азия. Тя е изработена от мек варовик и е покрита с прост, слабо закръглен отвън капак.

През годината постъпиха, повече чрез откупване, и 17 единични предмета, а именно:

1. Две дървени икони, едната гръцко писмо от 15—16 в., другата македоно-руско писмо от 18—19 в.
2. Една икона на рогова плочка с „Въскресение Христово“ и „Св. Троица“, вероятно атонска изработка от 17—18 в.
3. Един бронзов емаилиран триптих, руска изработка от 17 в.
4. Една сребърна обкова на икона „Богородица Одигитрия“ от 18 в., но забележителна по своите старинни части.
5. Два калъпа за отливане и коване на икони.
6. Един съставен от 4 части среб. монастирски печат.
7. Два наръкавника от сърма и коприна, молдовска изработка от 17—18 в.
8. Един ръкописен Дамаскин (на хартия), 350 листа. Съдържа 25 слова и едно поучение, в началото на които са рисувани заставки и заглавки в източен и молдовлахийски вкус. Дамаскинът е подарен от Еленското църковно настоятелство.
9. Един средновековен железен меч с нечетлив латински надпис, намерен в околността на Перник.
10. Две гривни, едната сребърна, другата бронзова, отлично запазени.
11. Една бронзова пафта емайлирана от 17-18 в.
12. Един гръцки надпис на мраморна плоча (счупена), намерена при с. Св. Врач (Мелнишко) с епитафия на един византийски нумерарий (военен ковчежник) от 5—6 в.
13. Един мраморен парапет с релиефни изображения в арабски стил. Произхожда от някоя стара турска постройка в София.

Също такова бързо нарастване се отбелязва и в сбирката от „Материали за историята на изкуството през средните векове в българските земи“. Миналогодишния брой на тия „Материали“ от 245 се увеличи с 145 прехвърлени тук стари копия на фрески а освен тях още с 110 постъпили през годината рисунки, чертежи и фотографии или всичко 500 предмета в тая сбирка. По място новопостъпилите „Материали“ се разпределят така:

От Търново	13	От Етрополе (мон. Св. Троица)	1
„ Арбанаси	9	„ Гложенския мон. Св Георги	1
„ София	6	„ Мон. Св. Илия Илиянски	1
„ Драгалевци	5	. гр. Бяла	1
„ Брезнишко	9	„ Месемврия	2
„ Тржнско	5	„ Трявна	1
„ Червената църква	16	„ Бояна	1
„ Берковица	2	Копия от миниатюри, заставки и заглавки	29
„ Асеновата крепост	8		

Сѫс сѫжаление трябва да се изтѫкне още веднаж, че голяма част от тия ценни „Материали“ не могат да бѫдат за сега изложени в музейната сграда едно по липса на достатѫчно удобно място и друго поради влагата, която заплашва да повреди акварелните рисунки.

НУМИЗМАТИЧЕН ОТДЕЛ

Постѫпилите през годината монети се разпределят както следва:

ТАБЛИЦА XII.

Вид на монетите	Злат.	Среб.	Бронз.	Билон.	Оловени печати	Всичко
Грѫцки	2	50	32	—	—	84
Римски	1	10	11	—	—	22
Византийски	1	—	3	—	—	4
Бѫлгарски.	—	1	8	—	—	9
Югославянски	—	8	—	—	—	8
Руски.	—	2	2	—	—	4
Турски	2	—	—	—	—	2
Средновековни.	—	7	—	—	—	7
Оловени печати	—	–	—	—	4	4
Всичко. . .	6	78	56	—	4	144

ТАБЛИЦА XIII.

ГРѪЦКИ МОНЕТИ.

Вид на монетите	Златни	Среб.	Бронз.	Всичко
Olbia (Sarmatia)	—	—	1	1
Moesia Inferior				
Kallatis.	—	1	3	4
Marcianopolis	—	—	2	2
Nicopolis ad Istrum	—	—	2	2
Tomis	—	—	4	4
Istrus	—	3	3	6
Thracia				
Adrianopolis.	---	—	2	2
Anchialus	—	—	1	1

(Следва на стр. 20)

Вид на монетите	Златни	Среб.	Бронз.	Всичко
Apollonia	—	3	—	3
Byzantium	—	—	1	1
Deultum	—	—	1	1
Messembria	—	1	—	1
Maronea	—	2	—	2
Pautalia	—	—	3	3
Philippopolis	—	—	1	1
Traianopolis	—	—	1	1
Reges Thraciae				
Seuthes III	—	1	—	1
Cavarus	—	—	1	1
Macedonia				
Macedonia	—	—	1	1
Amphipolis	—	—	1	1
Thessalonika	—	—	1	1
Reges Macedoniae				
Philippus II	1	—	1	2
Alexander III	—	1	—	1
Graecia				
Athenae	—	—	1	1
Dyrrachium	—	37	—	37
Asia				
Sinop	—	—	1	1
Antiochus VII (Syria)	—	—	1	1
Chyzicus	1	—	—	1
Всичко	2	49	33	84

ТАБЛИЦА XIV.

РИМСКИ МОНЕТИ

Владетели	Златни	Сребжр.	Бронз.	Всичко
Salvia	—	1	—	1
C. Vibius Pansa	—	1	—	1
Sex Pompeius Magnus	—	1	—	1
M. Rufus	—	1	—	1
Antonia	—	1	—	1
Marcus Antonius	—	1	—	1
Consulares	—	1	—	1
S. Severus	—	—	1	1
I. Domna	—	1	—	1
I. Mamaea	—	—	1	1
Salonina	—	—	1	1
Vabalatus et Aurelianus	—	—	1	1
Maximianus Hercules	—	—	1	1
Maximinus II Daza	—	—	1	1
Constantius I Hlorus	—	—	1	1
Constantius II	—	1	—	1
Valentinianus	—	—	1	1
Valentinianus I	—	1	—	1
Numerianus	—	—	1	1
Honorius	1	—	—	1
Delmatius	—	—	1	1
Constantinus I Mag.	—	—	1	1
Всичко	1	10	11	22

ТАБЛИЦА XV.

ВИЗАНТИЙСКИ МОНЕТИ И ОЛОВЕНИ ПЕЧАТИ

Владетели	Златни	Сребжр.	Бронз.	Олово	Всичко
Теофил	—	—	1	—	1
Мануил I Комнин	—	—	1	—	1
Юстин II и София	—	—	1	—	1
Алекси I Комнин	1	—	—	—	1
Оловени печати					
Самуил Алусиан	—	—	—	1	1
Разни	—	—	—	2	2
Римски тесер	—	—	—	1	1
Всичко	1	—	3	4	8

ТАБЛИЦА XVI.

ЮГОСЛАВЯНСКИ И РУСКИ МОНЕТИ

Дѫржави и владетели	Златни	Сребѫр.	Бронз.	Всичко
Бѫлгария. Константин Асен . . .	—	—	1	1
„ Светослав	—	—	2	2
„ Ив. Александѫр . . .	—	—	1	1
„ Михаил Шишман . . .	—	—	3	3
„ Срацимир	—	—	1	1
„ Неопределени	—	—	1	1
„ Банкноти	—	—	—	4
Сѫрбия. Стефан Душан	—	2	—	2
„ Стефан Урош	—	1	—	1
„ Лазар Георгиевич . . .	—	1	—	1
„ Стефан Лазарович . . .	—	1	—	1
„ Вѫлк Бранкович	—	2	—	2
„ Георги Бранкович . . .	—	1	—	1
Русия. Ана I Ивановна	—	1	—	1
„ Екатерина II	—	—	1	1
„ Елисавета I	—	1	—	1
„ Паметен медал	—	—	1	1
Всичко. . .	—	10	11	25

ТАБЛИЦА XVII

ТУРСКИ И СРЕДНОВЕКОВНИ МОНЕТИ

Дѫржави и владетели	Златни	Среб.	Бронз.	Всичко
Турция. Селим I	1	—	—	1
„ Мурад I	1	—	—	1
Австрия. Рудолф II	—	1	—	1
Франция. Ана Мария.	—	1	—	1
„ Вилхелм Хенрих . . .	—	1	—	1
„ Людовик XIV	—	1	—	1
Тоскана	—	1	—	1
Италия. Грегори XIII	—	1	—	1
„ Папска	—	1	—	1
Всичко. . .	2	7	—	9

Подарени монети през годината от частни лица има: златния двоен статер от Филип II, подарен от г. О. Шехтер заедно с други старини. Този статер е от голямо значение за монетната сбирка на музея, която притежава и друг вариант от сѫщия тип. Освен статера подарени са още 3—4 римски монети без особено значение.

По важните придобивки в сбирката през отчетната година са: 1) златната монета от Кизик с изображение на грифон, Абдерски тип; 2) една тетрадрахма от Марония с неизвестен до сега магистрат, ΗΡΟΒΟΛΟΥ; 3) сребърната дидрадрахма от Севта III, единствена до сега монета, понеже не са известни други сребърни монети от този цар; 4) Двете медни монети от цар Г. Тертер с изображение на двуглав орел. Тези монети са нова важна придобивка за българската нумизматика.

ХУДОЖЕСТВЕН ОТДЕЛ

През годината сж постжпили показаните в следнята таблица художествени произведения.

ТАБЛИЦА XVIII.

Масл. бои	Пастел	Акварел	Рисунки	Всичко
7	5	2	401	415

По художници произведенията сж от Николай Павлович (1 масл. картина и 398 академически рисунки), Никола Петров (2 масл. картини, 2 пастела, 3 акварела и една рисунка), Сирак Скитник (1 акварел), Вл. Димитров — майстора (1 акварел), Г. Машев (1 масл. картина), П. Паспалев (1 рисунка с перо), Ив. Бояджиев (1 масл. картина), Николай Милиоти (1 масл. картина) и Олга Вивденко (1 масл. картина).

От тия худож. произведения всички сж откупени с кредити на Мин. на нар. просвещение освен две подарени от г. Петжр Баталов (Екзарх Иосиф на смжртно легло от П. Паспалев) и от Комитета на Юбилейната изложба през 1921 год. (Отвергнатия от Г. Машев).

IV. ФОТОГРАФИЧЕСКА СБИРКА

На 31. XII. 1921 год. фотографическата сбирка сжстоеше от 3666 негатива на музейни и извжнмузейни паметници и художествени произведения, от 33 албума с копия на негативите (срещу 24 през 1920 год.). Новите 9 албума обхващат: предисторични паметници (каменна епоха 1 алб., бронзова 1 алб., желязна 1 алб.), средновековни паметници (цжрковни старини 1 алб., фрески 1 алб., каменни паметници 1 алб., разни паметници 1 алб., Боянската цжрква 1 алб.). Освен това 1 албум стари кжщи.

През изтеклата година се направиха за музейни нужди 746 нови негатива и 1396 копия. — По нареждание на Министерството на народното просвещение се направиха нови 342 негатива и 642 копия по тях.

V. БИБЛИОТЕКА

На 31. XII. 1921 год. библиотеката имаше 1978 отделни сѫчинения. Постѫпилите през тая година 172 сѫчинения се разпадат както е показано в

ТАБЛИЦА XIX.

Общи сѫчинения.	83
За предисторичния отдел	3
„ старовековния „	19
„ средновековния „	27
„ нумизматичния „	2
„ художествения „	38
Всичко.	172

През годината се предприе пѫлна проверка на всички книги и библиографично попѫлване на инвентарните списѫци и на фишите от подвижния каталог. Едно ново, но целесѫобразно систематизиране на подвижния каталог предстои да стане.

VI. КАНЦЕЛАРИЯ

До края на годината музеят е имал 1164 изходящи и 717 входящи нумера.

Кѫм 1. I. 1921 год. инвентара за покѫщнината броеше 832 нумера; през отчетната година се вписаха нови 56 нумера или всичко кѫм 1. I. 1922 год. — 888 нумера; през годината не е сѫставен акт за бракуване, но предстои да се бракуват доста предмети, повредени от дѫлго употребление; освен това напоследѫк Министерството на народното просвещение изисква да се инвентаризират дребни и чупливи предмети, като чаши, пили за дѫрводелницата, четки за бои, четки за дѫски и пр., което ще наложи по-често бракуване и заличване на нумера. Понеже инвентара за покѫщнината е започнат от основаването на музея и до сега много предмети са унищожени, други пратени в разкопките при Гиген и Никюп, предстои да се приготви нов инвентар, за да може лесно да става проверката.

През приемните дни сбирките са били посетени от 48,632 посетители, разпределени по месеци, както следва:

Януари — 2438; февруари — 4508; март — 3710; април — 3473; май — 5913; юни — 5912; юли — 5428; август — 4682; септември — 5156; октомври — 3862; ноември — 2310 и декември — 1240. С входни такси през цялата година е имало 1783 посетители.

АРХИВА. Всички преписки са разпределени в шест дела, както през 1920 год. Делата за миналата година са сѫшити.

КАСА. През отчетната година са получени всичко 101 платежни заповеди на обща сума 351,258 лева и 34 ст.

а) Кредити

По § 65 —	канцеларски потреби предвидени в бюджета	10,000·—	лв.
	изтеглени	9,195·40	„
	остават	804·60	лв.
По § 66 —	отопление и осветление, — кредит	40,000·—	лв.
	изтеглени	12,000·—	„
	остават	28,000·—	лв.
По § 67 —	покѫщнина, — кредит	6,000·—	лв.
	изтеглени	5,929·70	„
	остават	70·30	лв.

Кредитѫт е недостатѫчен, поискано допѫлнителен кредит.

По § 68 —	купуване старини и др., — кредит	70,000 —	лв.
	изтеглени	77,900·—	„

Поискано допѫлнителен кредит

По § 69 —	поддѫржане старините, — кредит	85,000·—	лв.
	изтеглени	11,500·—	„
	остават	73,500·—	лв.
По § 70 —	изработване археол. карта, — кредит	10,000·—	лв.
	изтеглени	5,000·—	„
	остават	5,000·—	лв.
По § 71 —	купуване сѫчин. и списания, — кредит	5,000 —	лв.
	изтеглени	6,000·—	„

Поискано допѫлнителен кредит

По § 72 —	формено облекло и обуща на разсилните, — кредит	6,000·—	лв.
	изтеглени	7,000·—	„

Поискано допѫлнителен кредит

По § 115 —	пѫтни и дневни пари по командировки отпуснати	45,304·75	лв.

б) Положение на касата

Аванси за оправдаване:

По § 65 —	4,000·—	лв.	По § 71 —	1,000·—	лв.
По § 66 —	10,000·—	„	По § 72 —	1,000·—	„
По § 70 —	5,000·—	„	По § 115 —	10,000·—	„
			всичко	31,000·—	„

Оправдателни документи:

По § 65 —	2,926·60 лв.	По § 69 —	338·50 лв.
По § 66 —	9,493·75 „	По § 70 —	1,025·— „
По § 67 —	1.043· „	По § 71 —	3,150·35 „
По § 68 —	6,012·30 „	По § 115 —	888·— „
		всичко	24,877·50 лв.

Чакат се от Министерството срещу изпратени изплатени документи:

По § 67 —	303·— лв.
По § 68 —	855·55 „
По § 69 —	484·80 „
По § 115 —	1,447·— „
всичко	3,090·35 лв.

Всичко оправдателни документи	27,967·85 лв.
Наличност	3,032·15 „
всичко	31,000·— лв.

в) Сѫбрани такси от посетители:

По квитанции №№ 3394—3422, внесени с вносен лист, контр. № 1541 от 29.I. 1921 г.	29·— лв
(С сѫщия внос. лист, контр. № 1541 от 29.I. 1921 г. са внесени още 271 лв. по квитанции №№ 3123—3393 от 1920 год.)	
По квитанции №№ 1—230 включ., внесени с внос. лист, контр. № 9862 от 27.IV. 1921 г.	230·— „
По квитанции №№ 231—600 включ., внесени с внос. лист, контр. № 17493 от 2.VII. 1921 г.	370·— „
По квитанц. №№ 601—1500 вкл. внесени, с вносен лист, контр. № 29209 от 26.XI. 1921 г.	900·— „
По квитан. №№ 1501—1754 вкл., в наличност.	254·— „
всичко	1,783·— лв.

г) Извѫнредни приходи:

От продажба на музейни издания през минали години внесени с вносен лист, контр. № 29210 от 26.XI. 1921 г.	201·20 лв.
От продажба на тревата в окопите при с. Абоба, внесени с вносен лист, контр. № 22833 от 2.IX. 1921 г.	150·— „
При финансовата ревизия на 13.VIII. 1920 г. констатирани в касата в повече и минати на приход	5·80 „
всичко	357·— лв.

Обща наличност в касата кѫм 31. XII. 1921 г.

а) по параграфи	3,032·15	лв.
б) такси	254·—	„
в) извѫнредни приходи	5·80	„
всичко	3,291·95	лв.

д) Сгради:

През отчетната година са извѫршени малки поправки в джамията с средства на музея. Предстои да се боядиса целия дѫсчен под, който е много изтѫркан, но по липса на кредит това ще се направи през 1922 г.

VII. ЗАКРЕПВАНИЯ НА ИЗВѪНМУЗЕЙНИ СТАРИНИ

За да се постигне едно по-систематично и сѫответствуваще на историко-художествената стойност на извѫнмузейните старини, от които огромната част на архитектурните и фрескови произведения са в сѫстояние на бавно, но сигурно разпадане, вѫпреки по-раншни грижи за тях, продѫлжи се с по-големи средства през изтеклата година закрепването на цѫрквите: „40 мѫченици,“ „Петѫр и Павел“ и „Св. Георги“ в Тѫрново и „Рождество Христово“ и „Св. Георги“ в с. Арбанаси (а едновременно и „царската“ кѫща в сѫщото село). Освен това, в Тѫрново за да се запазят фреските на така наречената „Болярска“ цѫрквица на Трапезица, поне в това сѫстояние, в което са уцелели след 20 годишно изложение на сняг и дѫжд, направи се дѫрвен навес на тая цѫрквица и се построи и специално малко жилище до нея за пазача на старините по Трапезица. — За тѫрновските и арбанашки цѫркви и фрески Министерството на общите сгради, пѫтищата и благоустройството отпустна, по застѫпничество на Народния музей, 20,000 лв. Укрепителните работи се водеха от персонала по архитектурната служба при окрѫжното инженерство в Тѫрново. — Една извѫнредна голяма заслуга за сегашното сѫстояние на нашите старини на Царевец, Асеновата махла и Трапезица се пада и на директора, учителите и учениците от Тѫрновската мѫжка гимназия, които през пролетната трудова седмица (а и след нея) през изтеклата година очистиха старинните руини и цѫркви от натрупалата се прѫст и смет, камѫни и бурени, издѫлбаха пѫтеки, и поставиха каменни стѫпала по стрѫмните спускове на пѫтеките. Учениците бяха рѫководени главно от уредника на местния музей Тодор Николов, комуто е вѫзложена и най близката грижа за старините в Тѫрновско.

За закрепване Асеновата цѫрква, до която близката крепост е свѫрзана документално — чрез един от гѫрците унищожен, на своевременно реставриран надпис — с името на цар Ив. Асен II, отпустнаха се 8,000 лв., главно за поставяне стреха на големия отвор до полуразрушения купол, врати за долния и горния етажи на цѫрквата и стѫлба за горния етаж.

Стана и едно преглеждане на кѫщата на Илариона Макариополски в Елена; кѫщата ще бѫде закрепена веднага, щом бѫде отчуждена за местен музей на вѫзраждането ни.

Всички поправки и закрепвания в Тѫрново, Елена, Арбанаси и Асеновата цѫрква биваха предварително установени от директора на музея и началника на архитектурната служба в окрѫга.

За да се поставят провинциалните музейни и извѫнмузейни старини под непосредствената грижа и отговорност на специалисти, уредниците на местните музеи (Тодор Николов в Тѫрново, Ат. Кожухаров в Ст.-Загора и Хермин Шкорпил в Варна) бяха освободени от всякакви часове в гимназиите, дето те се числяха и числят учители. Освен това, вѫзложи се грижата и отговорността за старините вѫрху окол. инспектор Господинов за Преславско, директора на гимназия Койчев за Станимашко, директора на прогимназия в Хисар Кантимиров за Карловско и директора на прогимназия в Месемврия Шантев за Бургаско.

Пазачите на старините се увеличиха на 7 (2 за Тѫрново, 1 за Никюп, 1 за Абоба, 1 за Гиген, 1 за Асеновата цѫрква и крепост и 1 за Преслав).

VIII. ОТКУПУВАНЕ НЕПОДВИЖНИ СТАРИНИ.

За да се запази родната кѫща на един от най-значителните дейци по цѫрковното ни освобождение, Иларион Макариополски, (в сѫщата кѫща се е родил и нашия пѫрв сатирик Ст. Михаиловски, племеник на Илариона) и изтѫкне нейното значение и за историята на нашата балканска дѫрвена архитектура, Министерството на народното просвещение приготви доклад и се подписа царски указ (Дѫрж. Вестник, бр. 159. от 15. X. 921. г.) за откупуването на тая кѫща.

С друг доклад и указ № 22. (Дѫрж. Вестник бр. 257. от 15. II. 922. г.) се реши откупуването и на лозята (край Варна) дето бе немерен случайно печата на Цар Бориса и дето ще бѫдат предприети разкопки, за да се открият цѫрковни и монастирски основи, следи от които там личат.

ДИРЕКТОР НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ

АНДРЕЙ ПРОТИЧ

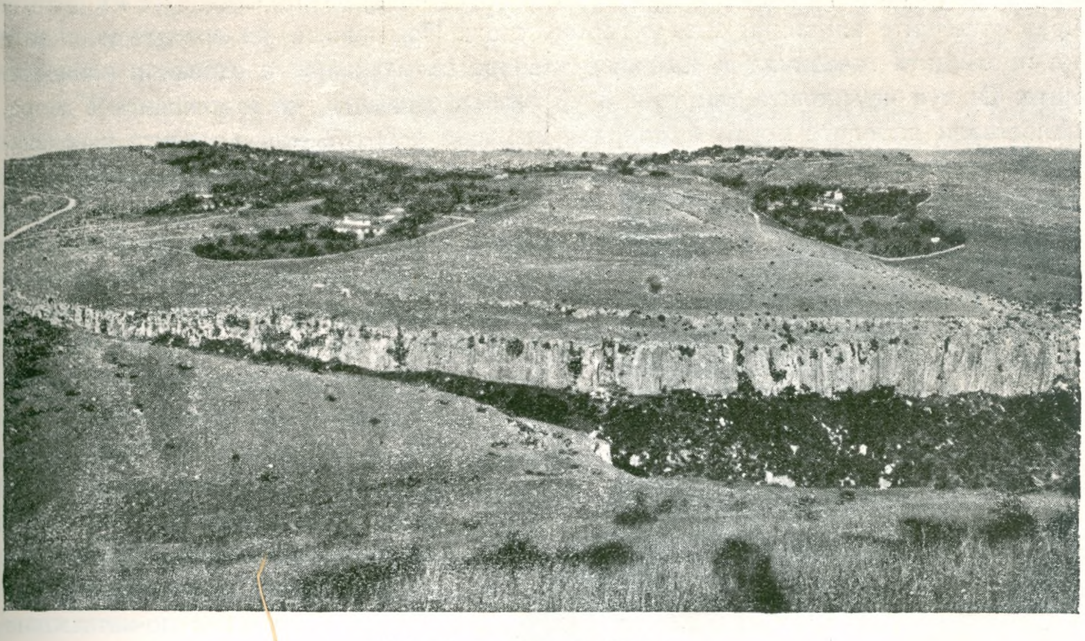

Обр. 1. — Село Арбанаси.

АРБАНАШКАТА КѪЩА

ОТ АНДРЕЙ ПРОТИЧ.

Арбанаси е единственото заселено място у нас, което говори и чрез своята светска архитектура за ония размирни и усилни години на дѫлгото турско робство (1393—1879 г.), когато имотѫт и животѫт биваха обсаждани и отстоявани с орѫжие в рѫка. Те нямаха друг закрилник освен притежателя им, а пѫк семейството можеше само в своята собствена кѫща или в тая на най-близѫк да се отдаде на спокойна и сѫрдечна интимност.

Даже гледано отдалеч, Арбанаси прави впечатление на селище от отделни, малки крепости. Това впечатление се увеличава още повече, когато човек застане пред каменната ограда и нейното портище (обр. 3) или непосредствено пред самата кѫща (обр. 2). Даже когато е вѫтре в жилищното или гостно или кое да е друго помещение, той е под впечатлението, че всяко едно от тях е пригодено да окаже противодействие, да бѫде завзето само насилствено.

Арбанаси ще да е имало „кале“ — отбранителна стена — откѫм своята най-уязвима страна, кѫм шосето Тѫрново—Горна Оряховица, както подобни „калета“ са имали напр. Елена и Котел. Би трябвало да се приеме, че нападателите са били посрещани от арбанасчани пред калето, и не са ли сполучвали да ги отбият, отстѫпвали са кѫм кѫщите, пригодени за отбрана и чрез оградите и портищата, и чрез входовете и нишите по долните етажи на кжщите, и чрез отделните жилищни стаи в горния етаж. Под арките на вратите и нишите на портищата гавазинжт и мжжките членове са очаквали и отбивали нападателите. От тук неуспелите защитници на своето огнище са се отдржпвали в двора, залоствали дебелите порти и спирали за нова отбрана под високите и сравнително извжнредно джлги сводови входове кжм долния етаж на сградата. От тия сводови входове и от прозорците на кжщата защитниците са стреляли срещу всеки нападател, който е изнасилвал вратата или е прескачал високата каменна ограда на двора. Заставени ли са били защитниците да напуснат и тая позиция, тогава те сжс ятагани са очаквали зад входните врати кжм долния и горния етаж. И не само портата и тия врати кжм етажа, но изобщо всички врати в кжщата, водещи от стая в стая, са извжнредно солидни, крепостни. Те са дебели, от сглобени джски, обсипани с гвоздеи с широки пулове. Нападателите е трябвало да превземат стая след стая. В крайни случаи, когато вече е била невжзможна всяка по-нататжшна отбрана, фамилията се е прибирала в скривалището, за да бжде оттам сляп свидетел на изтжпленията.

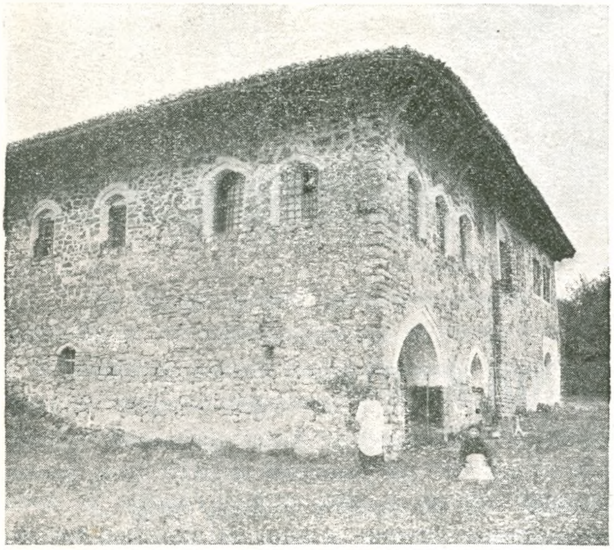

Обр. 2. – Кжщата на Русевич в Арбанаси.

Все някогашните размирни години, на които се джлжи крепостната вжншност на оградата, портището и кжщата, са обусловили и предназначението на долния етаж за помещения на имота в най-непосредствена близост до стопанина, а горния етаж — за жилищни стаи, на които е присжщна една богата, разнообразна, извжнредно разточителна декоративна украса, — единственото светско образно изкуство в кжщи, което е издигало обитателя над несигурния реален свят.

Да се издигне една сграда, която да окаже противодействие, отпор срещу посегателите, да даде закрила на имота и живота и сжщевременно да сжздаде за фамилията, особено чрез декоративната украса на стаите, един интимен свят, сжвжршено друг, отколкото този на размирни и усилни години — това е идеята, която е била вжплощавана в арбанашката жилищна постройка. Тази идея е била с време приспособена и за арбанашките цжркви (обр. 4), като са били изцяло изградени аркадите на предверието, за да получи вжншността на цжрквата сжщата мощ на противодействие, каквато е била присжщна на жилищната постройка, и като е бил усилен мистичния отвѫдственен живот в цѫрквата чрез потушеното изкуствено осветление, фреските и иконите, резбите и металическите сѫсѫди.

По тази постройка, крепостна в своята вѫншност и интимна в своята вѫтрешност, може да се сѫди за размирните епохи през турското робство и самобитния, предизвикателен и борчески характер на далечните пришелци, които донесоха с себе си и поддѫржаха чрез своите поколения там, до самото освобождение на Бѫлгария, един по-друг инстинкт за самозащита на живот и имот, и сѫобразно този инстинкт — по-друго, сравнително чуждо на бѫлгарите чувство за пространството и за оформяване на пространството чрез жилищната постройка. А сѫщо и за привилегиите, дадени от Султана, и стопанското благосѫстояние на арбанасчани и страните, които те обхождаха за да дирят пазар на свои износни и вносни стоки, отдето те са врѫщаха с по-други изисквания и сѫздаваха културниусловия за фамилен и религиозен живот

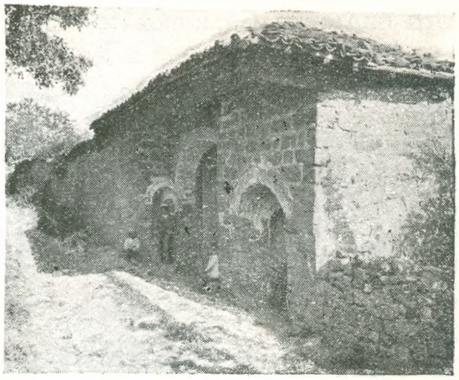

Обр. 3. Портище на арбанашка кѫща.

Обаче тази кѫща, колкото и да не се среща нийде другаде у нас, освен в Арбанаси, има значителни допирни линии с градската паянтена и балканската дѫрвена кѫща на Бѫлгария и други страни. Защото имено в арбанашката кѫща бяха докарани до вѫзможната в някогашната турска империя крайност и фасадната затвореност, и простотата на долния етаж на градската паянтова кѫща (обр. 7), и предоставянето долния етаж изцяло или отчасти на балканската дѫрвена кѫща за изби и складове на стока (обр. 6). Освен това, само в кѫщата на арбанасчани вѫтрешната турска декоративност, която е владяла и градската паянтена и балканската дѫрвена кѫща по времето на турското владичество на Балканския полуостров (заедно с Влашко и Молдова), са докарани до едно богатство и една разточителност, каквото не се среща в никоя друга кѫща на турските раи.

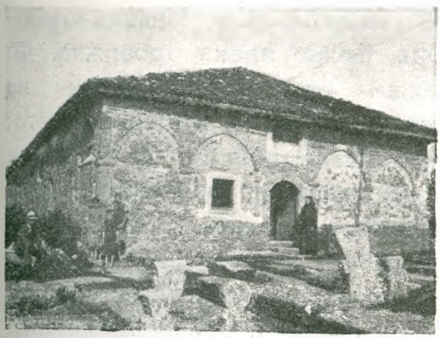

Обр. 4. — Цѫрквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. Изглед от запад.

А тия врѫзки на арбанашката кѫща с другите жилищни постройки в някогашните европейски владения на турците издигат още повече художествено-историческото, изобщо културно-историческото й значение.

I.

От огромно значение за арбанашката кѫща бяха и чисто вѫншни обстоятелства, като издигнатото положение на избраното за селище плато, варовниковата почва и грамадните девствени брястови гори в непосредствена близост до селището.

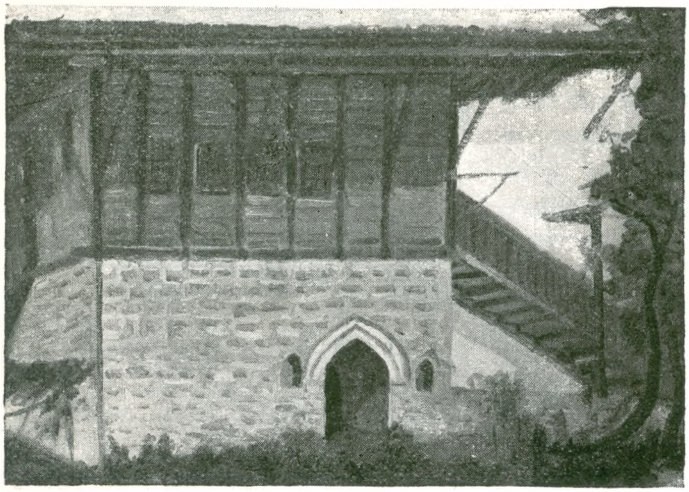

Обр. 5. — Кѫща в Арбанаси

Три четвѫрти часа далеч от Тѫрново лежи Арбанаси (обр. 1), вѫрху най-северното плато на Балканските предпланини. То граничи от юг с Янтра, от север с крайдунавската равнина, от изток с долината, в която лежат Лясковец, Шеремет и Долна Оряховица, от запад с прохода, по който е шосето Тѫрново—Горна Оряховица; владее всички околни височини (освен Гарга-баир отвѫд прохода) и дава пѫлен оглед на цялата околност. В своята среда то има дѫлга и широка вглѫбнатост, станала центѫр на селището; тука са трите цѫркви. — Рождество Христово (обр. 4), Св. Георги и Св. Димитѫр, а на близо, южно, девическия монастир Св. Никола и целебния монастир Св. Богородица с чудотворна Божа майка троерѫка. От своя центѫр селището се разпростира и кѫм високите окрайнини на платото: най-западно лежи цѫрквата Св. Атанас с гробището на поселението; най-източно — цѫрквата Св. Архангел Михаил и Гавраил, наблизо до която са били кѫщите на най-видните влашки фамилии (Кантакузен, Бранковано, Братияно, Филипеско и др.). Тук е била и кѫщата, в която е живял с семейството си и Софрони Врачански кѫм края на 18 в.

Почвата на платото сѫстои от варовик, извѫнредно пригоден както за строеж, тѫй и за получаване вар, бяла прѫст (бяла глина) и обикновена глина. От този камѫк са построени всички партерни етажи на кѫщите, безразлично дали техните горни етажи са дѫрвени, каменни или паянтени (обр. 2, 5, 7 и 38). С него са постлани и всички улици. Получената от варовика вар е била най-щедро използувана не само при нейното най-обикновено употребление при строежа. Варта е била тѫй бяла, чиста и нежна, че плафоните и фризовете, многократно измазвани с извѫнредно тѫнки пластове от нея, правят впечатление на щукатура. И бяла глина, която е изоставала от промиването на варовика, се намира в най-непосредствена близост до платото. От тази глина са направени или пресувани плафоните и фризовете под тях (обр. 11, 13, 20, 22, 24 и 29). — От обикновената глина са пресувани и печени квадратните и другоформени големи тухли за подовете на стаите (бор. 10) и керамидите за покривите.

Една от най-значителните роли в избора на място за селище е играла гората, която по-рано е обгрждщала платото, а сега е запазена само кжм изток, под Петропавловския монастир, и на северозапад, край шосето за Горна Оряховица. Тази роля трябва толкова повече да се изтжкне, защото през средните векове постройките навсякжде бяха предимно джрвени, а вжв владенията на турската империя — и до днес. В арбанашките кжщи, даже като оставим настрана тия от тях, които имаха своя горен етаж изцяло от джрво или пжк от паянт, и вземем предвид само каменните и в двата си етажа постройки, от джрвен материал са таваните на долния етаж, стжлбите кжм горния етаж, всички врати, рамки и капаци на прозорците, оджри, шкафове, поголямата част от таваните, конструкцията на покривите и пр. За вековната гора, заобикаляла арбанашкото плато, може да се сжди от обстоятелството, че всички греди по тавана на долния етаж и по стрехите са не наставяни, а от един кжс. Даже в случаи, когато гредата е джлга десетина метра и широка десятки сантиметри.

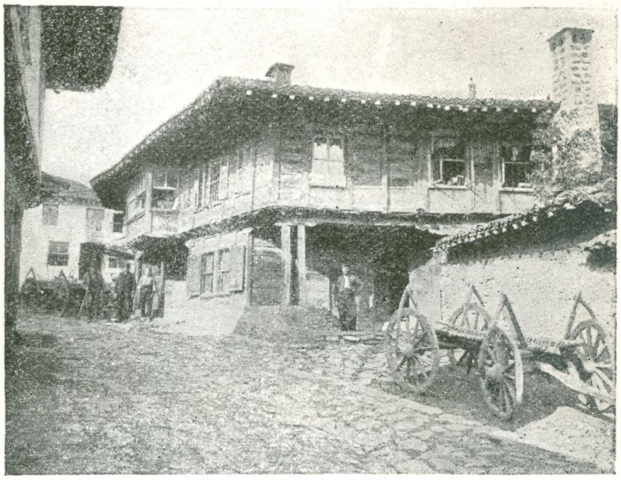

Обр. 6. — Балканска джрвена кжща в с. Тича

На това издигнато плато, с строителен материал, който се намирал по него, е било застроено Арбанаси всред чисто бжлгарски край с извжнредно голямо материално благосжстояние и вековни религиозни и художествени традиции. В близката и по-далечна околност на Арбанаси е цжвтяло земледелие и лозарство, скотовждство и бубарство, чиито продукти арбанасчани са изнасяли за далечни пазари, за да внасят от там колониални и други стоки. От занаятите в най-близка врхзка с художествената традиция на тжрновския край са стоели строителството, резбарството, иконописа и златарството, които не само намериха в Арбанаси просторно и богато поле за приложение, но и получиха тук нови форми, разнесени из балканските градове и села и приспособени за новите условия. — Освен това, положението на Арбанаси, и в здравословно отношение, е било примамливо за преселници: винаги проветрено, никаква прах или кал, с изобилно слжнце и свежест от близката гора и при най-голям пек, студена вода, докарвана отблизо (Арбанаси и сега няма никакви кладенци) за големи чешми или за огромни кюпове, изградени в земята в идеална форма от печени тухли.

Като строително селищна единица Арбанаси се състои само от отделни винаги двуетажни къщи, пет църкви и два манастира, всички обгърнати от дворове, огради и портища. За площади и улици, които да са представлявали една по-голяма строителна единица, отколкото е единичната къща, не може да става дума. Площадите, до колкото ги е имало, и павираните с големи камъни улици са били разграничени само от високи каменни огради с още по-високи портища. Последните са придавали на улицата ритъм, толкова по-неправилен, защото улиците са криви. Те се разклоняват много често в ляво или десно. За това селището е правило впечатление на изграден и открит отгоре лабиринт, в който човек, влезал за първи път в него, се ориентира мъчно, — едно необходимо, макар и случайно условие за селище от къщи-крепости.

Откъм улицата къщата е достъпна или по-право защитена чрез едно огромно портище-караулна (фиг. 3), изградено от правоъгълни камъни с широка четиристенна стреха, покрита с керемиди. Под стрехата е голяма двукрила порта за кола, коне и добитък, по-малка еднокрила врата за хора, и ниши за пазача (гавазина). Каменните рамки на вратите са дълбоки и засводени; самите врати от дебели дъски с големи, широкоглави гвоздеи, заковани и в двойни редове.

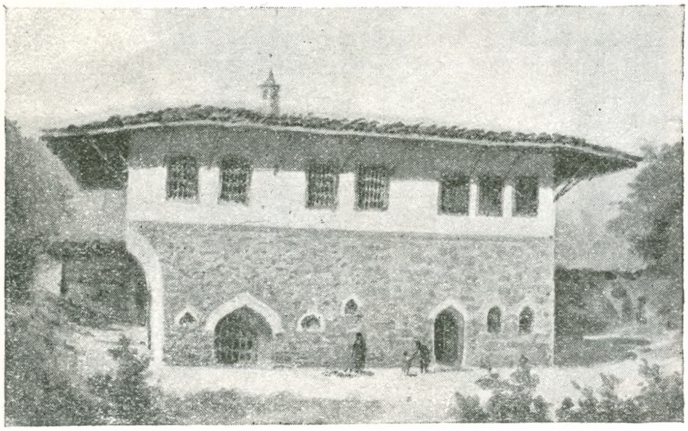

Обр 7. — Къщата на Кастанцалиев в Арбанаси

Самата къща даже, когато горният ѝ етаж е дървен (обр. 5) или паянтен (обр. 7), е с извънредно спретната и стегната композиция: прави стени без никакви чардаци, балкони или еркери; по широките плоскости на долния етаж почти никакви прозорци, а само засводени входове и ниши, чиито рамки, както и тия на прозорците на горния етаж, не изкачат извън плоскостта на стените. В много редки случаи стълбището е извън постройката и то само при къщи, строени при спокойни времена на турското робство (обр. 5 и 38). Инак стълбите от двора за горния етаж и от горния етаж за долния, са вътре в къщите. Широките голи и студени и неразчленени плоскости на долния етаж, сводовите входове, достатъчно дълги до като се стигне дебелата дървена порта за долния етаж, и нишите за пазачите придават на къщата изглед на нещо мощно, предизвикателно и здраво стъпило на краката си, готово всеки момент да отбие нападение и да противостои на изнасилване. А това впечатление от къщата се усилва още повече от нейните резки силуетни линии, от острите ръбове на стените, засводените входове, про зорците и широкичката стреха с нейните дървени подпорки, с долния край опрени о стените. Благодарение на резките отвесни линии, къщата прави впечатление по-скоро с своето вертикално измерение, отколкото с хоризонталното, въпреки големите неразчленени стенни плоскости на долния етаж, честите и близки един до други прозорци на горния етаж и хоризонталния ръб на стрехата Вертикалното измерение е усилено за сметка на хоризонталното и поради това, че горният етаж не е разграничен от долния нито чрез издаването му по-напред, от колкото е долния (нещо тъй често в балканската дървена и градската паянтена архитектура и извънредно рядко в Арбанаси (обр. 7), нито чрез какъвто и да е корниз. Де свършва долния етаж и де почва горния, не може да се установи за къщите, изградени изцяло от камък. При къщи с горен етаж от дърво или паянт това етажно разграничение бие в очи, но само чрез материал. Поради тая малка разчлененост на стените, играта между светлина и сянка е засилена само от дълбоките сводови входове и ниши, от прозорците на горния етаж и от широката стреха. Особено при силно слънчево или лунно осветление арбанашката къща блещи като бял призрак, засенен от дебелите широки сенки на стрехата и арките на прозорците, входовете и нишите. Тая таинствена призрачност на къщата, особено нощя, е била още повече усилена от пазача, застанал или седнал в нишите на долния етаж, а при по-знатните къщи — в нишите и на горния етаж.

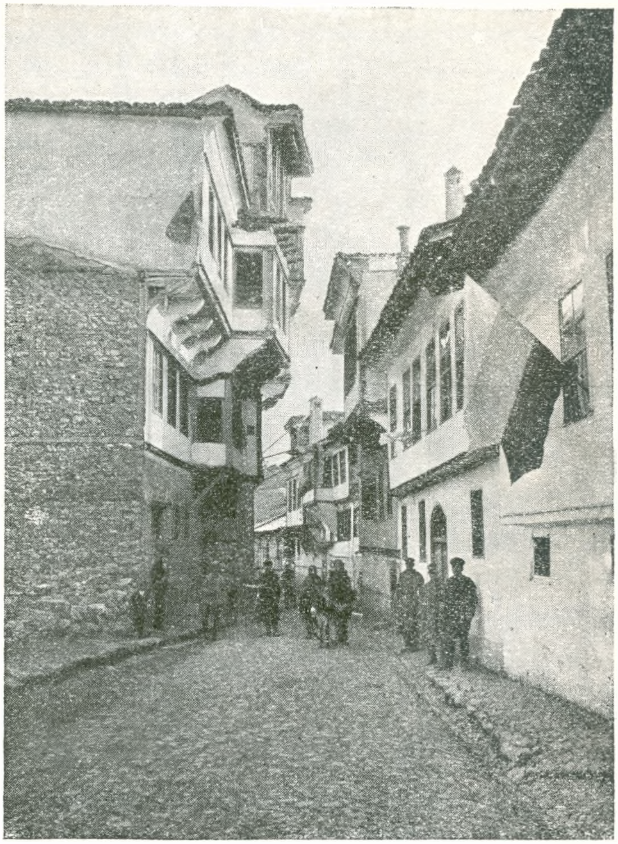

Обр. 8. — Градска паянтена архитектура в Охрид.

През турското робство властта не е давала никаква реална гаранция за неприкосновеността на живота и имота, затова стопанина е трябвало да има имота си близо до себе си, вътре в своите жилища, за да го защищава и използува за храна през време на размирните дни. Без да излиза извън къщата си — освен за вода до щерната в двора — фамилията е имала между четирите стени на жилището всичко, що й е било потребно.

Това личи вече още от основния план на къщата (обр. 9). Като оставим на страна отвън вдлъбнатите в фасадната стена ниши за пазачите, големите засводени, откъм двора открити входове към големите врати, които водят към помещенията в долния етаж и засводения вход на вратата от двора за главното, винаги едно-

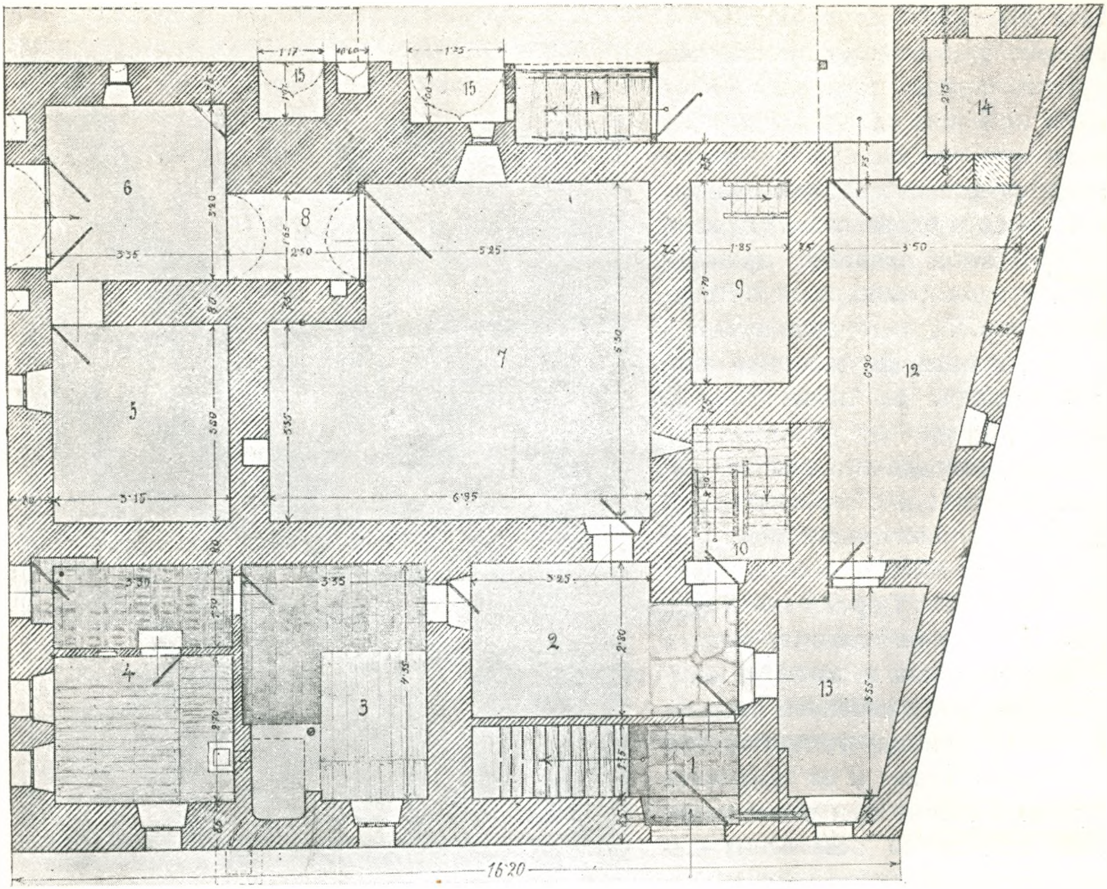

Обр. 9. — Хоризонтален разрез на долния етаж на къщата на Констанцалиев в Арбанаси. 1. Главно стълбище към горния етаж. — 2. Коридор. — 3. Кухня с одър. — 4. Стая за живеене с одър. — 5–6–7. Изби. — 8. Сводово скривалище. — 9. Скривалище. — 10. Сервизна стълба. 11. Задна стълба. — 12—13. Яхъри. — 14. Нужнична яма.

крило стълбище към горния етаж и стълбата от горния етаж към долния, всичкия долен етаж е предоставен за изби и яхъри, разграничени една от друга само с дебели стени, — но не и чрез дървени стълбове, — и достъпни чрез широки врати. В избите арбанашчани са складирали стоките, които те са изнасяли за далечни пазари или пък внасяли от там, и хранителни припаси. В яхърите са били конете, на които те са натоварвали стоките си, за да ги занесат до далечните износни пазари или за да докарат от там купените вносни стоки, които сетне разпродавали из близката и по-далечна околност, все с коне. В всеки долен етаж има и големичко, но тясно скривалище (обр. 9_8), замаскирано умяло. Това скривалище стои често в непосредствена врѫзка или с скривалището над него в горния етаж (обр. 9_9 и 10_{25}), или с стая над него (обр. 15). (Обикновеното

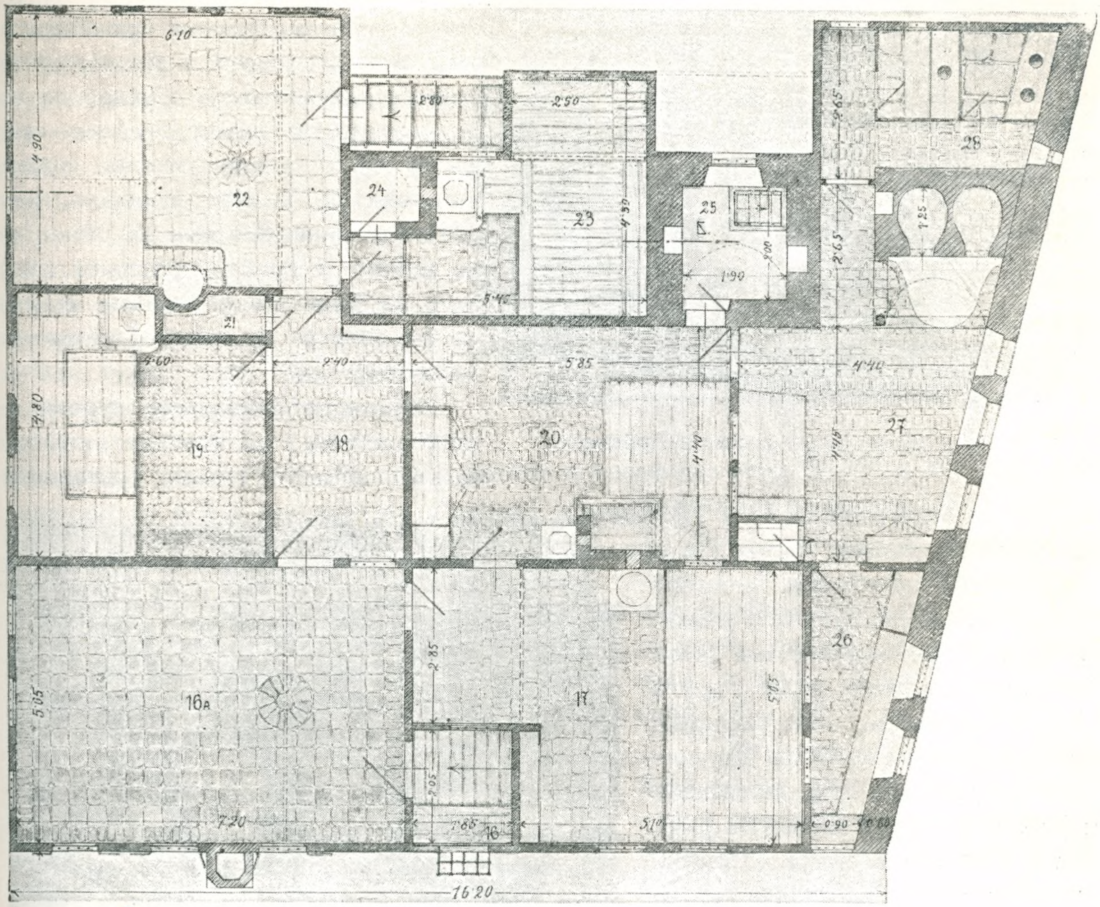
6·10
4·90
22
2·80
2·50
24
23
25
2·00
1·90
5·40
2·65
28
2·65
1·25
21
3·60
2·40
5·85
4·40
7·80
19
18
20
4·40
4·45
27
26
2·85
5·05
16а
17
5·05
2·05
7·20
1·85
16
5·10
0·90
0·60
16·20

Обр. 10. — Хоризонтален разрез на горния етаж на кѫщата на Костанцалиев в Арбанаси· 16. Стѫлбище за горния етаж. — 16-а. Салон. — 17. Стая за живеене; - 18. Коридор. — 19. Стая за живеене. — 20. Трапезария. — 21. Помещение за палене печки. — 22. Летен салон и стѫлба кѫм долния етаж. — 23. Стая за родилката. — 24. Помещение за палене печки. — 25. Скривалище с стѫлба кѫм скривалището в долния етаж. — 26. Килер. — 27. Кухня с пещ и сервизна стѫлба кѫм долния етаж. — 28. Нужник.

маскиране на входа от стаята в горния етаж кѫм скривалището в долния етаж е ставало чрез печените квадратни тухли на пода в стаята. За да се знае, де точно е входа кѫм скривалището, една от тия квадратни тухли е била маркирана с една низка издатка, тя се откѫртва сѫвѫршено леко и указвва зеещата горна дупка кѫм скривалището). Освен голямо скривалище в долния етаж има сѫвѫршено малки скривалища за пари: една малка правоѫгѫлна ниша има от едната си страна незабележима дупка, широка колкото да се провре човешка рѫка: тази дупка води „кѫм касата“. Извѫнредно рядко (обр. 9) арбанашката кѫща има кухня и жилищни стаи в долния етаж, нящо тѫй често в кѫщите в Елена, дето сметкаджийството е обусловило и архитектурата. Никога обаче тая кѫща не е имала дюкени: арбанашчани са били ангросисти, избите са били складове на стоки, а не дюкени за дребни продажби, каквито са били напр. долните етажи на кѫщите в Дряново, Габрово и Тича (обр. 6).

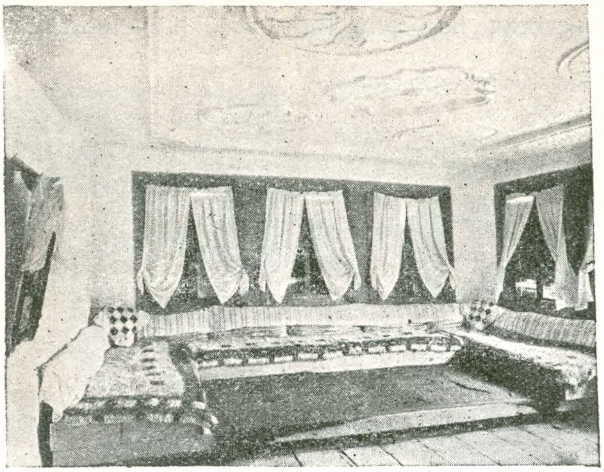
Обр. 11. — Вѫтрешност в стая в Арбанаси.

Колкото затворени, сурови и неприветливи са помещенията на долния етаж, — тѫкмо противното е с горния етаж (обр. 10, 11 и 13). Светѫл, удобен и гостолюбив, той е предоставен за приемни, спални, гостни (за нощуване на близки), кухня и килери. Всички помещения са просторни, с много прозорци, одѫри, дулапи и печки. В всички кѫщи веднага зад двете фасадни, свѫрзани една с друга само с врата стаи, иде коридор, от три страни на който са другите стаи и кухните, с пещ за готвене и фурна за хляб, и килерите (обр. 10). В още по-големите и знатни кѫщи чистотата на стаите е запазена още и с това, че печките се палят не от стаята, дето са те, а извѫн нея, от нарочно за това малко помещение (обр. 10_{21} и $_{24}$). В подобни кѫщи има специална стая за родилката (обр. 10_{23}). Тази стая е отстранена от приемните, гостните и спалните и се намира в задния ѫгѫл на сградата, до кухнята. В по-големите кѫщи има скривалище и в горния етаж, свѫрзано с това в долния (обр. 9_9 и 10_{25}).

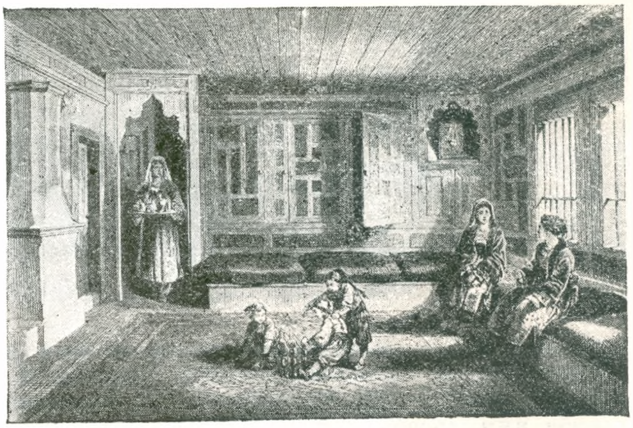
Обр. 12. — Вѫтрешност на бѫлгарска стая в с. Беброво (Еленско) през 1871 год.

Не само светлината и чистотата, удобството и гостолюбивостта на помещението, а главно богатата и разточителна декоративна украса на горния етаж — у нас единствена по своя род — е откжсвала и освобождавала обитателя от чувството за несигурност и опасност и е засиляла у него самочувствието на господар, който може да реди поне кжщата си по свой вкус и желание. На вжтрешността на арбанашката кжща е присжщно едно разчленяване на всички плоскости на стаята: подове и дивани, печки (обр. 13, 15, и 16), камини (обр. 27) и пещи (обр. 28), околни стени и тавани (обр. 11 и 13). Поджт е сжставен от квадратни правожгжлни или криволинейни, и не особено дебели тухли (обр. 10); оджржт — от тесниджски; околните стени служат за наставка на рамки за прозоречни капаци (обр. 16 и 22), дулапи и шкафчета (обр. 24, 25 и 26), таванжт, безразлично джсчен (обр, 13, 30, 31, 32 и 33) или пжк от бяла глина (обр. 11 и 29), — е разчленен от декоративни елементи или по-големички таванни единици, стегнати в една обща композиция (обр. 29 и 30).

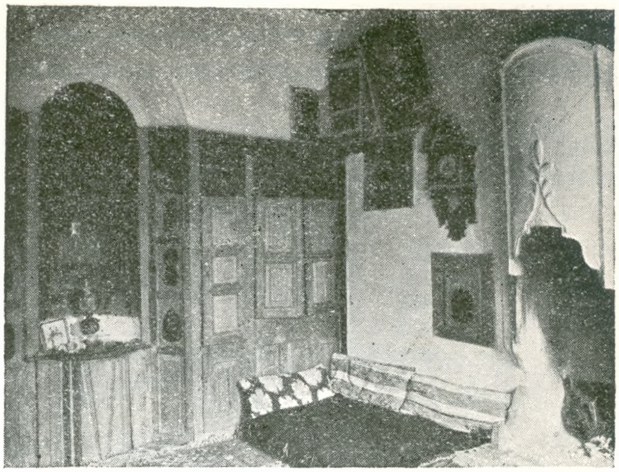

Обр. 14. — Вжтрешност на стая в Охрид.

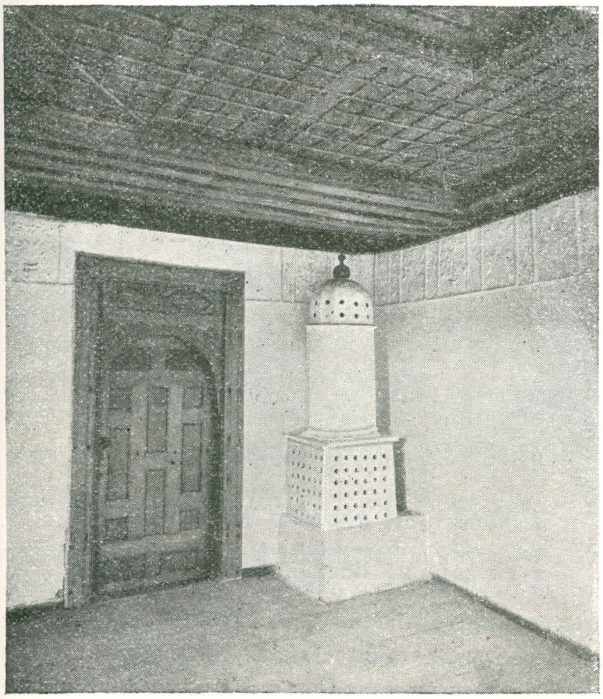

Обр. 13. — Вжтрешност на стая в кжщата на Кандиларов в Арбанаси.

При това не само в разните кжщи, но и в една и сжща кжща декоративната украса е извжнредно разнообразна. Всички врати и капаци на прозорци, тавани и плафони, дулапи и шкафчета, печки и фризове са различни. Нещо повече. В една и сжща стая вратите (обр. 18 и 19), капаците на прозорците (обр. 16 и 22), частите на едни и сжщи тавани са различни (обр. 29).

Това различие се джлжи на обстоятелството, че джрвените или белоглинени плоскости са извжнредно разчленени от отделни декоративни елементи, които най-често са от геометрически характер и от растителен, извѫнредно наивно стилизиран елемент — обикновено лале (обр. 22 и 24). Една особена роля всред геометрическите елементи играе триѫгѫлника, квадрата, ромба, правоѫгѫлника, шестоѫгѫлника и осмоѫгѫлника (от прави и криви линии), крѫга, островѫрха дѫга (обр. 2, 5, 7, 17, и 26) и пр. и пр. И гѫстата решетка, която нийде не се среща като капак за прозорец, играе роля при врати (от двора кѫм избата) (обр. 17) и шкафчета (обр. 24 и 25). Извѫнредно често се употребява като декоративен елемент гвоздея (обр. 20 и 21). Забит в редове или единично, той образува, с широките си глави, големи мрежи от всевѫзможни форми от прави и криви пунктирани линии. Пунктиране, но чрез дупки, е разчленение и украса на плоскостите на печките (обр. 13). Особена роля играе дѫрвения плосѫк — издаден или вдлѫбнат — релиеф (обр. 13, 30, 31, 32 и 33). По известни части, напр. рамката за балдахина над леглото на родилката, се срещат и вдлѫбнати сталактитовидни елементи (обр. 23).

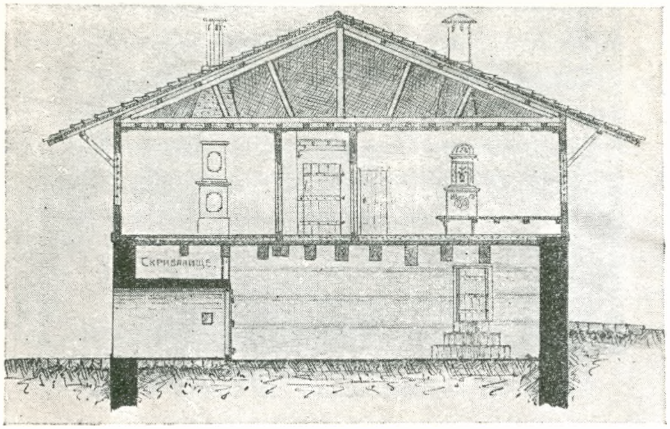

Обр. 15. — Вертикален разрез на „Царската“ кѫща в Арбанаси.

В тази декоративна украса — от най-простия елемент до най-комлицираната композиция нито най-незначителна следа от западни стилове — ренесанс, барок или ампир, — които тѫй често са преплетени в нашето цѫрковно резбарство.

Покриването на етажите (обр. 15), изцяло взет всеки от тях, е чрез дѫрвена конструкция от дѫлги, ненаставяни, от един кѫс греди. Таванните греди на пѫрвия етаж спират там, дето се допират до вѫтрешната плоскост на околните стени; таванните греди (хоризонталните) над втория етаж също не излизат извѫн плоскостите на околните стени и не допират до гредите на покрива Само покривните греди изкачат на значително разстояние извѫн плоскостта на четирите околни стени на кѫщата и са подпрени отвѫн с кѫси греди, чийто долен край е забит в сте-

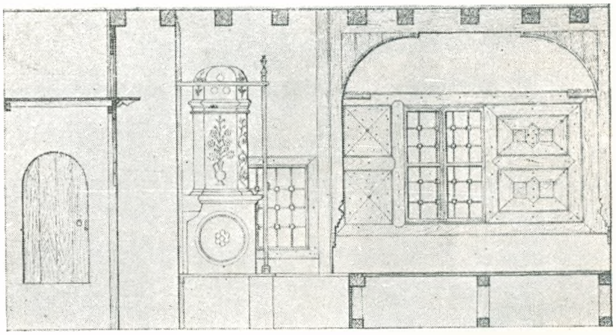

Фиг. 16. — Стая за родилката в кѫщата на Костанцалиев в Арбанаси.

ната, над прозорците И в тавана покривните греди са подпрени с кѫси греди, за да може покрива да издѫржа керамидите и снега. — Засводяване като начин на покриване е употребен само при портищата откѫм улицата (обр. 3), входовете от двора кѫм избите или кѫм стѫлбището за горния етаж (обр. 2, 5, 7 и 10) и при някои от скривалищата (обр. 9_8).

Арбанашката кѫща стои сама за себе си всред нашата балканска дѫрвена и градска паянтена архитектура. Обаче известни допирни точки, обусловени от времето и условията, има тя и с едната, и с другата.

Общо между арбанашката и балканската архитектура е преди всичко запазването и при двете долния етаж за изби, обори и скривалища, при арбанашката кѫща почти безусловно (обр 9), при балканската постройка — в по-голямата й част (обр. 6). Докато общото с балканската кѫща е от стопанско-политически, с градската то е изключително от политически характер. При градската кѫща фасадата не е кѫм улицата, размирна и несигурна. Уличната фасада, сѫответствуваща на долния етаж, е неразчленена: една врата, рядко няколко малки прозорци с дебели железни или дѫрвени решетки (обр. 8). На втория етаж повече прозорци.

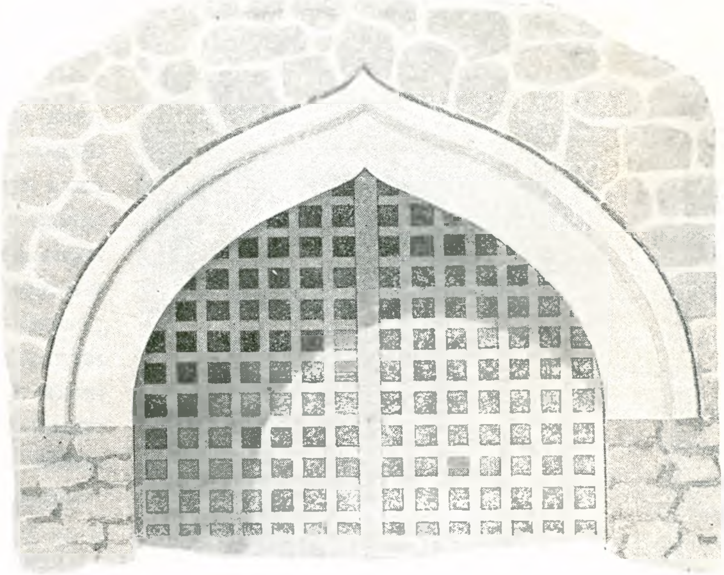

Обр. 17. — Врата от двора кѫм избите в кѫщата на Костанцалиев в Арбанаси.

Главното различие на арбанашката кѫща от балканската дѫрвена и градската паянтена постройки се сѫстои в портището и вѫншността и вѫтрешността на надстройката.

Оградата и портата при балканската, и градска архитектура са само разграничение на една недостѫпна всекиму собственост и репрезентативни фактори, които говорят за богатството, знатността или друга някоя мощ на притежателя на кѫщата; арбанашчани са придавали и една предизвикателност и готовност за противодействие на оградата и портището, от които второто е един вид крепостен пост с своите дѫлбоки засводени рамки на портите и нишите (обр 3).

Докато вторите етажи и на балканската, и на градската кѫща са издадени извѫн плоскостта на стените на долния етаж; докато и по едната, и по другата кѫща са увиснали най-малко по една от страните й, чардаци, балкони и еркери (обр. 6 и 8); докато и по двете тия постройки долните етажи, обѫрнати кѫм градината, са отворени и приветливи, — арбанашката кѫща, в своята вѫншност, сѫстои от четири високи и голи стени, по които само входни отвори и врати доле, а горе, високо, прозорци. Никакво разграничение между етажите, никакви еркери, чардаци и балкони.

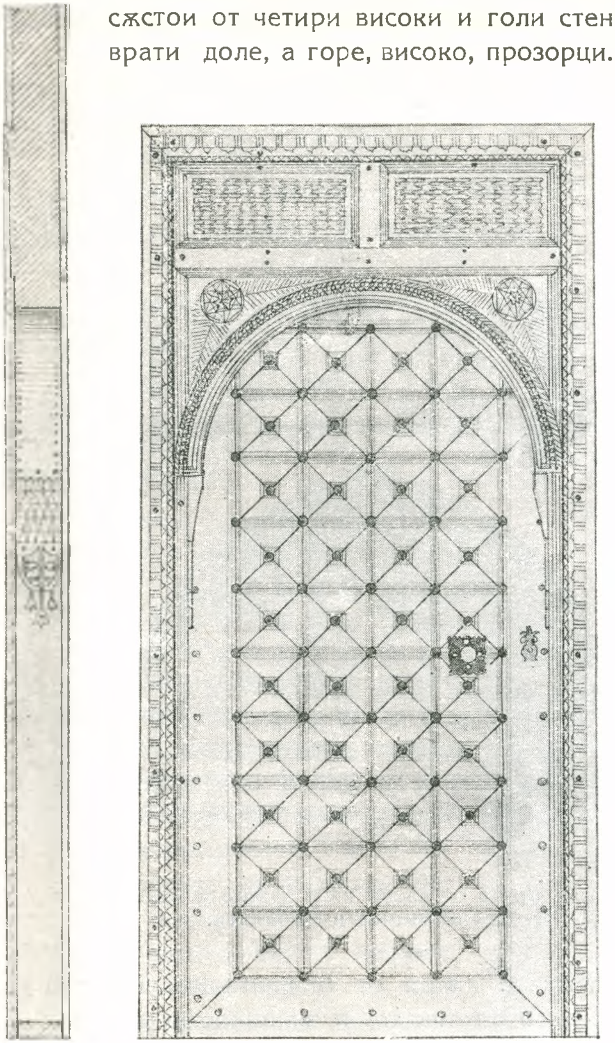

Обр. 18. — Врата от стая в стая в „Царската" кѫща в Арбанаси.

А това изпѫква и в начина на покриването на отделните етажи при балканската дѫрвена и градската паянтена архитектура. И при двете тия постройки гредите от тавана на долния и горния етаж са продѫлжени, особено откѫм фасадата, извѫн вѫншната плоскост на стената (обр. 6 и 8). И там, дето гредата извѫн тая стена спира, там започва нагоре вертикалната стена на горния етаж (взет изцяло), чардак или еркер. И гредите от тавана на горния етаж излизат извѫн вѫншната плоскост на стената и удрят като подпорки спроти полегатите греди на чандичния покрив (стряхата).

Докато на вѫтрешната украса и на балканската и градската кѫща е присѫщо едно разнообразие на врати, тавани, дулапи, шкафове и печки (обр. 12 и 14), арбанашката вѫтрешна декоративна украса се отличава и с една арабескност, като да е била обитавана тази кѫща от хора с ориенталски бурна фантазия.

II.

Колко разнообразни, повече или по-малко несѫстоятелни, могат да бѫдат предположенията вѫрху вѫпроса за произхода на арбанашката кѫща — това се вижда от мненията, дадени до сега в отговор на вѫпросите: кога е било заселено Арбанаси и кое е било пѫрвото отечеството на поселниците му.

По тия два вжпроса са направили предположения и двама от най-видните народни водители и вжзпитатели, Г. С. Раковски и П. Р. Славейков, които като проджлжители на историческата традиция на отца Паисия, излизат, Раковски веднаж за винаги, Славейков само временно, от големи победи на наши царе.

Славейков, според неговото лично признание, бил „мислил и казал на приумица“, че заселването на Арбанаси е станало вжв време на Самуила, когато той превзел Лариса в Тесалия и преселил жителите ѝ в Бжлгария.¹)

Раковски, „с по-живо вжображение от нас“ (Славейкова) е твжрдил, че Ив. Асен II, който се е влюбил в джщерята на пленения Кир Теодор Комнин, се оженва за нея и поселва, сѐ заради нея, някои гржцки фамилии на рида на сегашното Арбанаси.²)

До като предположението на Славейкова не почива абсолютно на никаква автентична историческа основа, в твжрдението на Раковски има известен момент, който намира своето оправдание чрез исторически паметници. Този момент е, че заселването на Арбанаси би могло да стане през времето на Ив. Асен II.

Историческия паметник, който може да обоснове заселването на Арбанаси през времето на този цар, е надписа на Ив. Асен II вжрху една от колоните на сжградената от него цжрква в Тжрново „Св. Четиридесет мжченици“ през 1230 год. Този надпис, открит за науката за пжрви пжт от Х. С. Даскалов през 1858 г.,³) говори изрично, че Ив. Асен между друго превзел цялата гржцка, сржбска, албан-

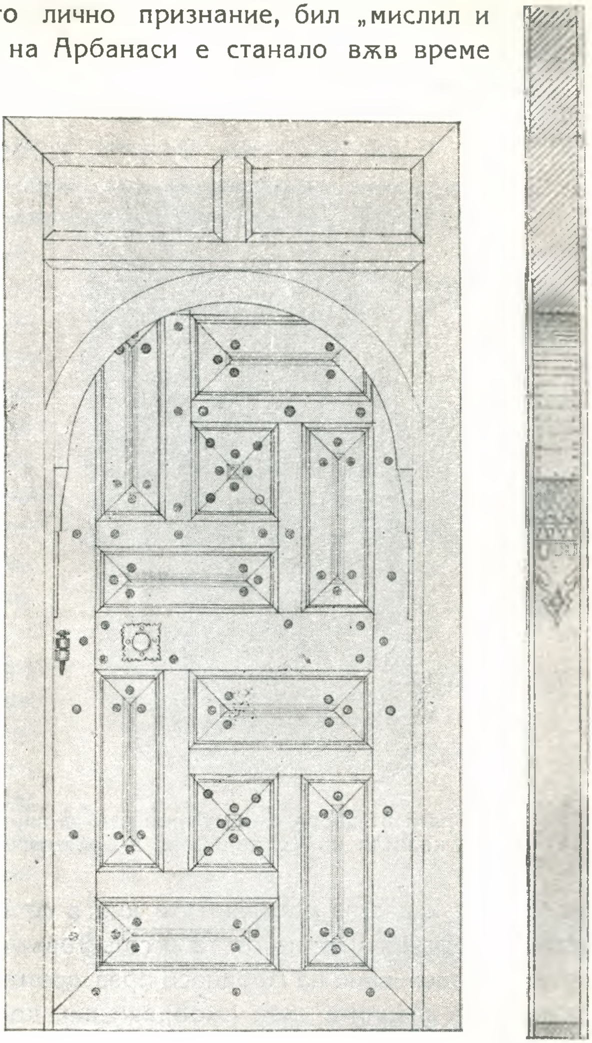

Обр. 19. — Врата от сжщата стая кжм коридора в „Царската“ кжща в Арбанаси.

---

¹) П. Р. Славейковъ, Бжлгарія подъ турското господаруване и най-вече въ 15-ий и 16-ий вѣкъ (Читалище, III, 488).

²) Ibid., 483 сл.

³) Известія академіи наукъ по отделенію русскаго языка и словесности, Вып. V, том 7, стр. 374, а сжщо и Х. С. Даскаловъ, Открытія въ древной столицѣ Болгарской, Терновѣ. Москва, 1859, 18 сл.

ска земя и латинска (до Цариград). Та човек би могѫл да направи предположение, че Ив. Асен II би могѫл да засели, в владенията си, покорените албански пѫрвенци от Епир.

Славейков през 1872 год. се отказва от своето предположение за Самуиловото заселване на Арбанаси, не приема твѫрдението за романтичното основание на сѫщото село и не засяга изобщо никак вѫпроса за вѫзможното заселване на албанци в Арбанаси от Ив. Асен, макар че Славейкову сигурно е била вече известна споменатата книга от 1859 год. на Даскалов, в която е обнародван царския надпис от 1230 год. Това игнориране и на Раковски, и на вѫзможното заселване на Арбанаси през времето на Ив. Асеня, Славейков прави вѫз основа на следните свои сѫображения, които в сѫщност нищо не отричат: 1-во, самытѣ зданія на сѫществующитѣ черквы и кѫщя показватъ че не сѫ по-стары от 300—350 годины; 2-ро, необоримото предположеніе, че въ онези смутны времена, при дѫлгѫтѫ обсадѫ на Търново, и при разореніето въ него вѫтре както и въ Никополъ малый (Никюбъ) на толкозь и толкозь твърдели, каменны палати и другы здравы и великолѣпны зданія, да останѫтъ неприкосновены тѣзи въ туй село, колкото здравы но все пакъ дървенны домове, това е дажи немыслимо, когато и сѫстояніето на самытѣ зданія не показва епохѫ толкозь удалеченѫ, както сѫмъ си прѣдполагалъ някога азъ и послѣ г. Раковскый; 3-то, езикѫтъ,

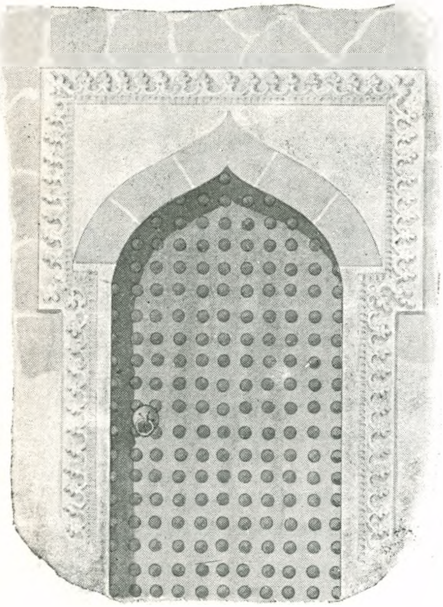

Обр. 20 — Врата от двора кѫм стѫлбището за горния етаж в кѫщата на Костанцалиев в Арбанаси.

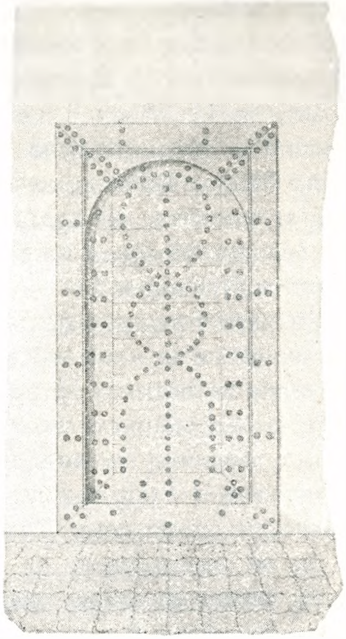

Обр. 21. — Врата от стая кѫм коридор в кѫщата на Костанцалиев в Арбанаси.

както е спазенъ днесъ, не показва да е языкъ по-ветъ и на по-благородно произхождение“.[1])

И Славейков изтжква едно ново свое предположение, което не само той подджржал вече за винаги, но е и било вжзприето от историци. Като взема за аналогичен случай града Мосхопол или Восхопол в Гйорджанско (Корица), който бил основан в началото на 16 в. от влахо-албанци с домашен език влашки, и като намира еднаквост в поминжка и богатството, величието и ученолюбието, процжвтяването и падането на Мосхополчани и Арбанасчани и копненията и на едните и на другите кжм влашко като кжм обетована земя в случай на сждбоносни нещастия, Славейков сжздава предположение, че Арбанаси е заселено в началото на XVI век едновременно с Мосхопол от гжрци-албанци от Епир, с домашен език гржцки. Даже спретнатостта, изящността и благоприятния климат на Мосхопол и Арбанаси, посещавани поради тия свои предимства от митрополитите на околните градове, е едно сжображение за Славейкова да подджржа предположението си. Обаче сам Славейков разширява това свое предположение като твжрди, че Арбанаси е заселено не само от албанци-гжрци, но и от албанци-власи[2]).

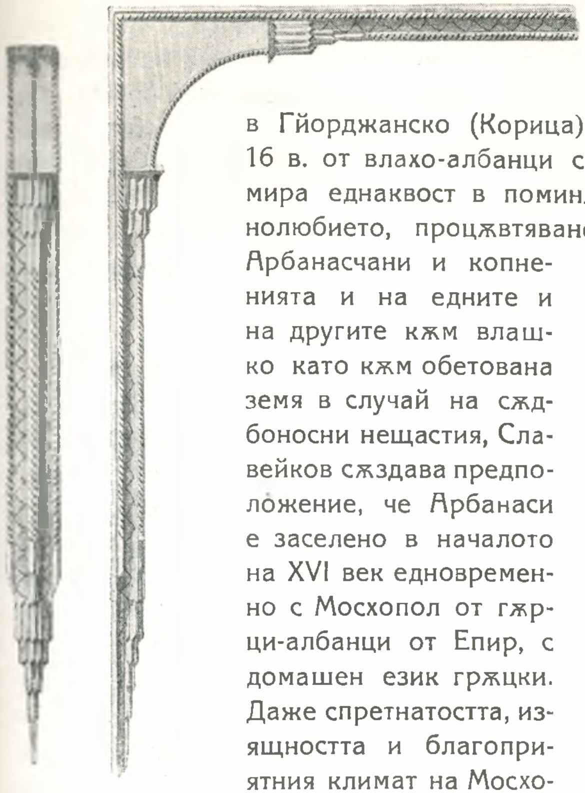

Обр. 23. — Рамка за завесата пред леглото на родилката в кжщата на Костанцалиев в Арбанаси

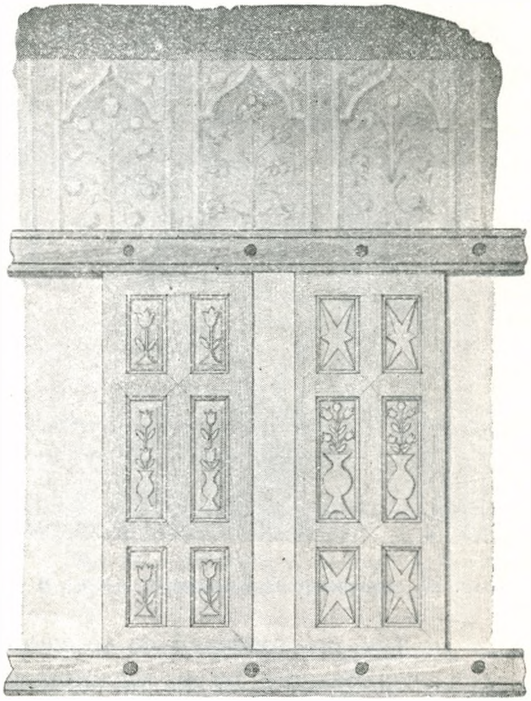

Обр. 22.— Капаци за прозорци и релиефен фриз от бяла глина в кжщата на Костанцалиев в Арбанаси.

Това предположение на Славейкова бе вжзприето само в известни свои части от **Иречека**. В 1876 год. Иречек прие, че Арбанаси е основано едновременно с Мосхопол, че жителите му са дошли от Епир и в по-голямата си част са говорили гржцки с бжлгарски и влашки примеси.[1] По-кжсно Иречек, след като лично посети Арбанаси, поддържаше, че Арбанаси било гржцко-албанско селище, но без никакви свои предположения за датата на заселването му и за страната отдето са дошли преселенците[2].

---

[1]) П. Р. Славейковъ, op. cit., 489

[2]) Славейковъ, op. cit., 490 сл.

Каниц, който посетил Арбанаси през лятото на 1871 год., го нарича много старо селище, заселено от македоно-влашки фамилии[3]).

Йордан П. Георгиев[4]) приема, че Арбанаси е заселено от погжрчени албанци от долния Епир, които, размножени в своите планини, почнали в 15 и 16 век да се селят с хиляди из целия Балкански полуостров и основали в Бжлгария и Арбанаси. Като доказателство Георгиев цитира албански, с гржцки букви написани имена на дарители и ктитори по цжрковни стени, сжсжди и книги в Арбанаси. Все като доказателство, че арбанасчани са потомци на юначните долни епирчани, които постоянно ограбвали „франкските“ владения в Елада и Италия, Георгиев цитира една гржцка арбанашка песен, според която покаяния за хайдутлжк Яне отказва, поради старост, но препоржчва малкия си син, който знаел всички пжтища в Франкско.

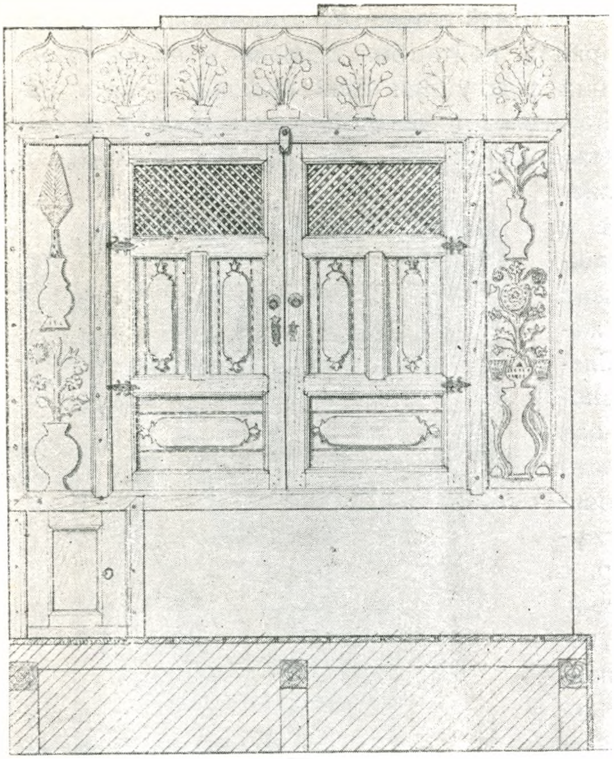

Обр. 24. — Шкаф в „Царската“ кжща в Арбанаси.

Тук би трябвало да се спомене и едно описание, писано за Арбанаси преди ограбването му от кжрджалиите (1798 год.) от свещеника на цжрквата Св. Никола; в това описание Арбанаси се нарича жилище на ромеи.[5])

В най-ново време Баласчев[6]) приема някогашните арбанасчани, за „погжрчени арнаути-боляри, преселени тука навярно от Асен II (1230—1231 год) през пленяване на войските на Тодора и покоряването на страната им“.

---

[1]) К. Иречекъ, Исторiя болгаръ, 588.
[2]) К. Иречекъ, Пжтувания, 248
[3]) F Kanitz, Donau-Bulgarien, I Aufl., II, 52
[4]) Йорд. П. Георгиевъ, Пер. Сп. кн. 64, стр. 88.
[5]) Иорданъ П. Георгиевъ, op cit. 92.
[6]) Г. Баласчевъ, Бѣлѣжки върху изкуството въ Българскитѣ земи прѣзъ срѣднитѣ и по-нови вѣкове. София, 1920, 23.

При своите предположения Иречек, а от него и Георгиев, са взели предвид сѫщо и стари пѫтешественици, посетили Арбанаси.

Относително вѫпроса, кога и от кои е заселено Арбанаси, старите пѫтешественици засягат само езика и народността на арбанашките жители. Така дубровнишкия тѫрговец **Павел Джорджевич**, през 1595 год., в записката си до трансилванския войвода Сигмунд Батори, казва, че Арбанси е било заселено от албанци; Соф. католишки владика **Богдан** в 1640 год., — че езикѫт на арбанасчани е грѫцки, а не влашки или албански; никополския владика Ант. Стефани в 1685 год., споменва при Тѫрново голямо и благородно село на гѫрци-албанци¹).

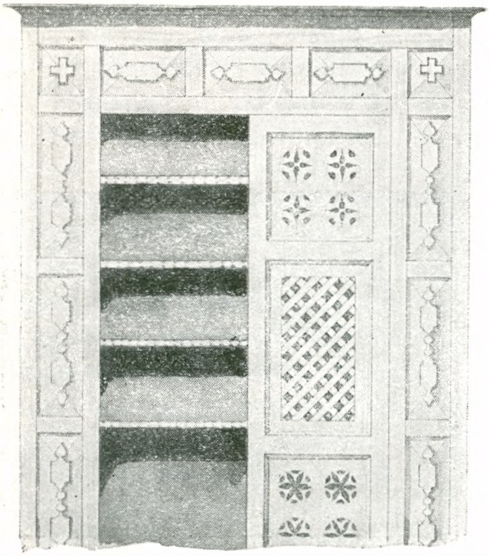

Обр. 25. — Шкаф-етажерка в кѫщата на Костанцалиев в Арбанаса.

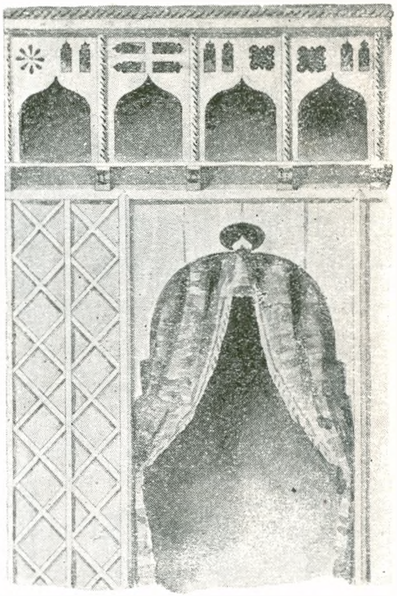

Обр. 26. — Шкафче в кѫщата на Костанцалиев в Арбанаса

Колкото противоречиви и да сѫ приведените мнения и впечетления, безпорно е, че заселенците на Арбанаси сѫ погѫрчени още в отечеството си Епир албанци, чието преселение не може да е станало след началото на 16 век. Най-вероятно е това преселение да е станало веднага след като извоюваната отъ Георги Кастриота (1430—1467 год) чрез вѫзстание свобода на Албания и Черна-гора е била унищожена през 1466 год., и албанците бяха заселени от турската власт из балканския полуостров, особено в Бѫлгария, дето има доста арнаутски села.²) Колкото малко политически смисѫл има, да засели Ив. Асен II една значителна масса неприятели до самата си столица, толкова умна политика са

---

¹) **Иречекъ**, Пѫтувания, 248 и **Георгиевъ**, op. cit., 87.

²) **Иречекъ**, Пѫтувания, 248, 354 сл., 679, 815, 853 сл.

преследвали турците, като са загнездили, в един чисто бжлгарски край, до самата неотдавнашна столица на бжлгарите, погжрчени албанци, чужди и по език, и по обичаи на местното население.

Това разграничение на дата, след която не може да се допустне заселването на Арабанаси, личи от един, за сега единствен най-значителен официален документ. (По него може да се сжди и за особените привилегии на арбанасчани и за тяхното благосжстояние)

Този ферман[1]), е издаден през 1810 год., за да поднови дадения о-рано, чрез други фермани, привилегии на „арбанашките“ села (Арбанаси, Горна и Долна Оряховица и Лясковец). Пжрвият от тия по-стари фермани е издаден през една от годините на царуването на султана Селим Хан II (1568—1574). Тия четири села обаче са принадлежали на владетеля им Рустем паша († 1569 год.) от времето когато той се е оженил за принцеса Хайше, джщеря на Султан Сулейман Великолепни (1521—1568 год.). По времето на този султан „арбанашките“ села и техните махали са били частно притежание на султанския двор и сигурно с голямо благосжстояние, инжк те не биха били дадени като зестра на султанска джщеря, сжпруга на великия везиръ и главнокомандуващ Рустем паша.

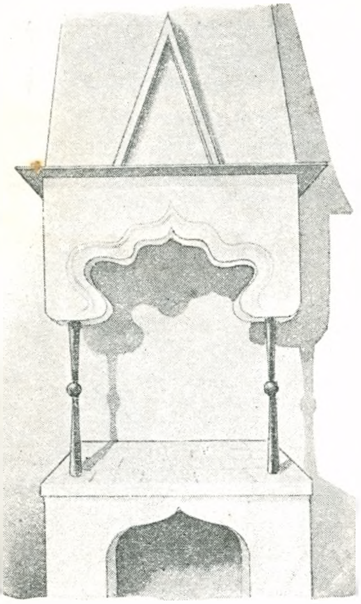
Обр. 27. — Камина в кжщата на Костанцалиев в Арбанаси.

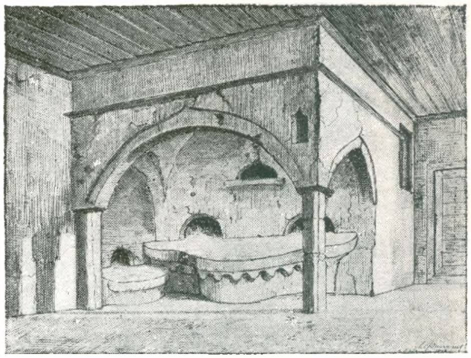
Обр. 28. — Пещ в „Царската“ кжща в Арбанаси.

---

[1]) Минало, Год. I. кн. 2, 144 сл.: „Селата „Арбанаси“ (Арбанаси, Горна Оряховица, Долна Оряховица и Лясковец) лежат под юрисдикцията на Тжрновския каймакамлжк и са се ползували още от старо време с права и привилегии, като свободни от налози земи. Раята, християни, които са живели в границата на тези свободни села, не са били облагани с никакви царски данжци. Напротив те са били освободени от изплащането на всякакви тежки и леки царски данжци под название: „ресуми-шерие“, „ресуми урфие“, „ресуми бач“, и „ресуми бадихава“ (стр. 145). — „Границите и местностите на тези села и махали са точно измерени и определени, а по краищата им са оставени като гранични белези отличителни знаци. Вжтрешното управление на тези села и водене административните дела на раята-селени са

Правата и привилегиите на арбанасчани (а сжщо и на горно-оряховчани, долно-оряховчани, лясковчани), записвани в официалния тефтер като привилигирована рая сжс следните имена „сербез мюселем, ве мааф рая ехалилери“, се джлжат на лесно понятни обстоятелства: да се запази и усили благосжстоя-

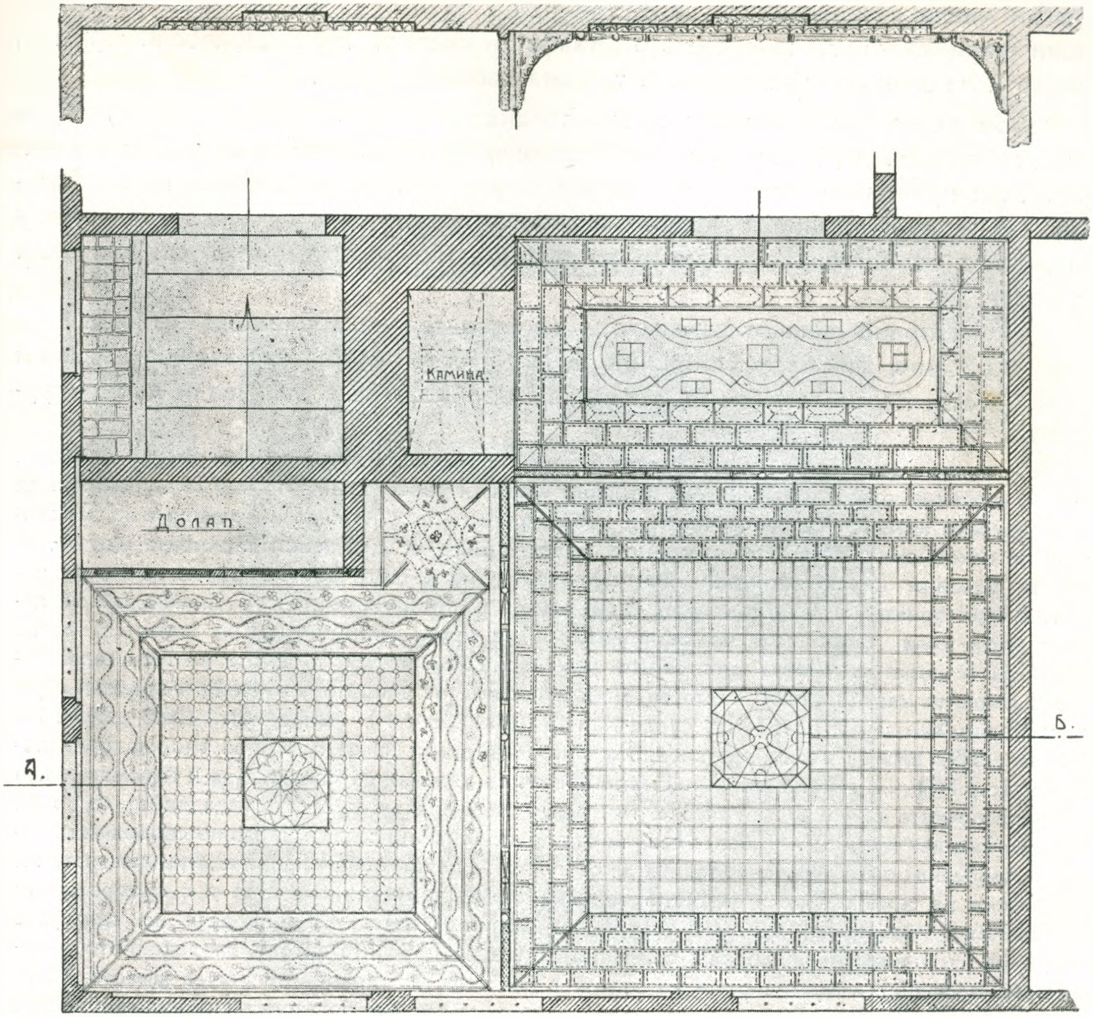

Обр. 29 — Таванска композиция в „царската“ кжща в Арбанаси.

били самостоятелни (сербесиет узерé олуб). Управлението било поверено на един самостоятелен войвода, с независима власт и сжс самостоятелно финансово бюро, наречено „калеми-юлмачтуа тефрикжве сербесиет узерé идаре олулнмаси“ (стр. 145). — „Сжгласно с текста на царските крепостни актове, живущите в тези села рая ще се управляват автономно, като свободни граждани. Те ще се считат за опростени и освободени от всякакви правителствени и обществени нието на вакѫвските имоти. Още приживе притежателят им Рустем паша сѫгражда в Цариград и Русе джамии, медресета, тюрбета, завиета и др. богоугодни заведения; пред смѫртта си той завещава на вакѫфа тия четири села с подведомствените им махли. Наследниците на Рустем паша са изпращали на Мека и Медина готови пари за поддѫржане светото „Каябе“ и светата гора „Джебели юрфан“, а сѫщо и на бедните мюсюлмани в тия два свещени града.

За да не пострадат приходите, предназначени за вакѫфа и бедните мюсюлмани в Мека и Медина, били са дадени големите привилегии и на арбанасчани. Тази причина е изрично споменатa в фермана. В него обаче не е споменато, че на арбанасчани е дадено великото право на самозащита срещу ония, които са погазвали дадените от султана привилегии, като са нападали селото.

Това право личи от крепостния характер на арбанашката кѫща.

Сведения за благосѫстоянието дават и старите пѫтешественици: Павел Джорджевич[1]), през 1595 год., казва че Арбанаси може да извади (срещу тур-

---

налози и данѫци (сербесиет юзерé идарé олуиуб, вé текялифѝ урфиеден вé ресуми шакиден мааф вé мюселим олюб)“(стр. 147). — „На всеки вѫншен човек, с какѫвто чин и положение да е и от каквато категория и да се числи, се забранява да влиза на сила в пределите на тия свободни и независими села. Но вѫншните лица — били те дѫржавни служители или не, — били те редовни царски войници или офицери — не се допускат по никой начин да нахлуват в територията на тези села и да се намесват в административното управление на делата в тези села. Сѫщо тѫй не се позволява на други вѫншни лица да влизат в частни разпри, да се карат и спорят сѫс самите рая-селени, що живеят в земите на тези села. Защото в пѫрвите царски укази, които са били издадени от нашите августейши прадеди (Султаните Селим Хан II (1563—1574 г.), Мурад Хан III (1574—1594 г.), Ахмед Хан I (1603—1616 г.) и Ибрахим (1639—1648 г.) изрично е казано и заповядано, тѫй да се постѫпва според гореизложеното“. (стр.147) — „В действията си местните власти са длѫжни да спазят духа и смисѫла както на императорските ми крепостни актозе, тѫй сѫщо да се водят с духа на сѫздадените по преди султански актове.“ (стр. 151). — „Раята-селени от горепоменатите села са напѫлно свободни граждани — „сербесиет олуб“ — и като такива де се считат за рая привилигирована. Привилегията им е узаконена не само с царски фермани, мюлкнамети и темесуци, но още и с императорски акт, наречен „Маафнамей Хумаюн“ (стр.151). — „Управителят или войводата на вакѫфа е длѫжен да се грижи и наблюдава, сѫгласно с духа на царските актове, за редовното и навременно посяване и култивиране на земите в тия села, да покровителствува живота, честа и имота за раята-селени; да се грижи за развитието на тяхното богатство и на икономическия им поминѫк и да удовлетворява всякога законните нужди на земледелците, които обработват земите на тия села (стр. 151). Процесите по углавни дела (джинха вé джиает даваларѝ), кавгите, разприте и други недоразумения, които би се породили, измежду раята селени, живущи в границите на тия села, ще се разглеждат и решават от особени наиби и войводи, които в действията си ще бѫдат самостоятелни и независими. Споровете и процесите ще се разглеждат и решават сѫобразно с шериера, с обичая на страната и с правата и привилегиите на раята, узаконени с царски височайши актове — (стр. 150). Вѫтрешното самоуправление на означените села е независимо и никой от вѫн не може и няма право да нарушава статутите на управлението, защото те сѫ узаконени с редица царски грамоти от най-старо време (стр. 150).

[1]) Иречекъ, Пѫтувания, 248.

ците) до 1500 превъзходно въоръжени конници[1]); Никополският епископ Ант. Стефани през 1685 год. нарича Арбанаси „голямо и великолепно село[2]), Каниц през 1871 год. възхвалява градините и църквите, къщите и декорацията им, и паметта на богатите и влиятелни ромънски първенци, живели някога в Арбанаси (Трандафил Кантакузен, Братияно, Гьоргяки Филипеско, Бранковани и др.[3])

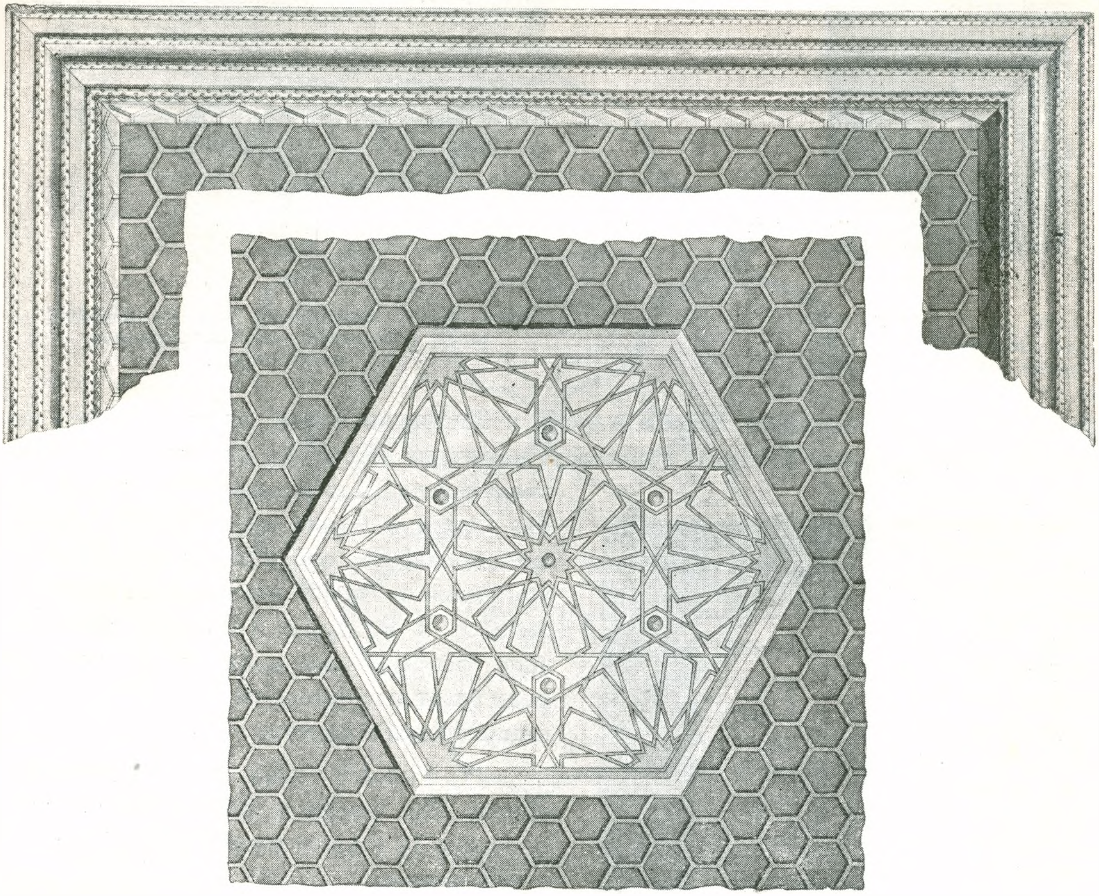

Обр. 30. Дървен таван в къщата на Костанцелив в Арбанаси.

Иречек, посетил Арбанаси след освобождението ни, е чул за голямо богатство и огромна търговия, за великолепни, обшити с кожа облекла на мъжете и скъпи носии на жените и момичетата, с маргарит по гърдите и кръста[4]).

---

[1]) Техните коне обаче не са били ездови, а товарни. Арбанасчани са изнасяли и внасяли стока за продан на товарни коне. Всеки, който е товарил най-малко 40 коня, бивал наричан „капитан". Сега в Арбанаси живеят потомците на две „капитански" фамилии.

[2]) Иречекъ, op. cit., 248.

[3]) Kanitz, op. cit., 52.

[4]) Иречекъ, op. cit., 248.

И числеността на населението на Арбанаси през разните епохи говори за благосъстоянието му.

Едно село, което, според Джорджевич, в 1595 г. могло да искара 1500 коня, прави чест на всяка държава; невероятно изглежда, че Богдан отбелязва през 1640 год. само 122 български и 38 турски къщи, когато според горепоменатия ферман[1]) селото Арбанаси, наречено „Арнабуд кариеси“, е имало заедно с подведомствените му махли, но без Горна и Долна Оряховица и Лясковец, през 1751 год. 236 домакинства — християни и малко мюсюлмани. (Изселилите се в Ромъния и Свищов арбанасчани, особено към края на 18 век поради усилни години, съ обезлюдили временно съвсем селото).

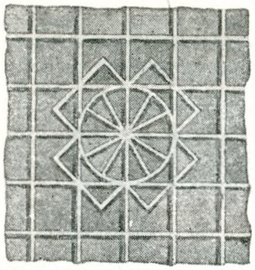

Обр. 31. — Центр. част на дървен таван в къщата на Костанцалиев.

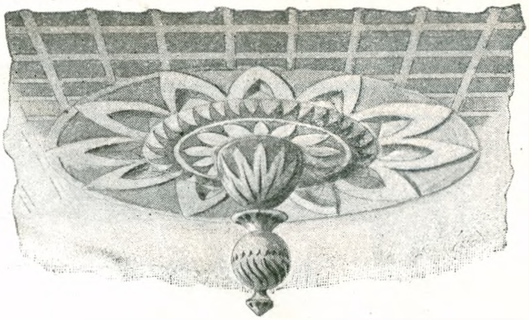

Обр. 32. — Централна част на дървен таван в къщата на Костанцалиев в Арбанаси.

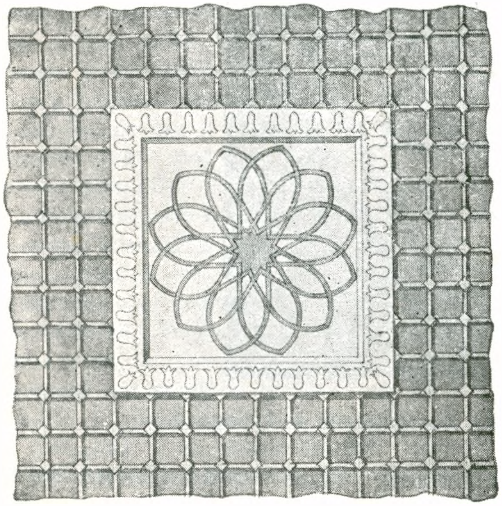

Обр. 33. — Централна част на дървен таван в къщата на Костанцалиев.

Иречек,[2]) след освобождението, сварва 226 къщи с 1039 души жители, а Иорд. П. Георгиев[3]) дава 211 къщи с 763 жители.

Най-очебиеще личи благосъстоянието на отделния арбанасчанин в неговата къща, винаги двуетажна, с декоративна украса, голям двор с високи оградни стени и сводово портище.

Обаче въпроса за произхода на арбанашката къща е разглеждан и само от формално гледище.

---

[1]) Минало, год. I, 154.

[2]) Иречекъ, op. cit., 249.

[3]) Иор. П. Георгиевъ, op. cit., 99.

Ф. Каниц, посетил Арбанаси през 1871 год., е първият, който по впечатление е отговорил на този въпрос. Арбанашките къщи „напомнят на кастелите на Горна Италия“[1]). В това впечатление има нещо приблизително, или по-право сравнително вярно. И то до толкова, до колкото италианската адриатическа архитектура е повлияла за създаването по балканския бряг на адриатическо море прототипа на арбанашката къща.

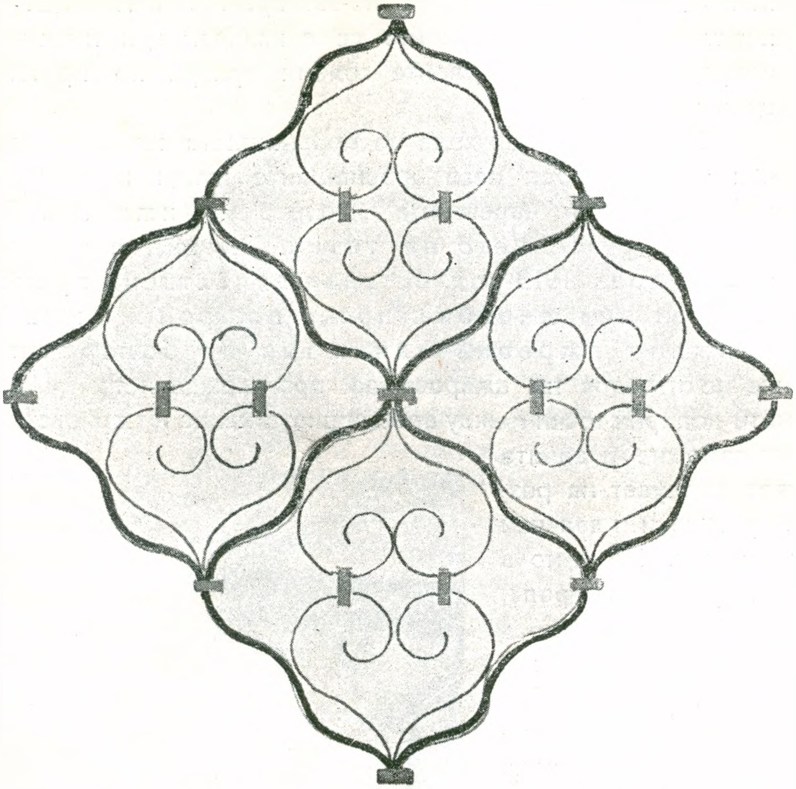

Обр. 34. — Прозорец от Арбанаси.

Според Йордан П. Георгиев[2]) „много видни болерски влашки фамилии идвали да прекарват лятно време в богатото Арбанаси, дето си построили грамадни и красиви жилища. По образеца на тия жилища и богатите арбанасчани почнали да си строят грамадни къщи, които по направата си, по големината и удобствата си стоят несравнено по-горе от старите търновски конаци и от къщите на заможните търновски чорбаджии и търговци“.

---

[1]) Kanitz, op. cit., 53.

[2]) Пер. Спис., кн. 64 , 89.

Това мнение не може да има никаква тежест. Едно защото кжща, от която вее духа на времето и носи почти национален отпечатжк на притежателя ѝ, не се строи само по подражение; друго защото кжщата на Букурещ (обр. 36), до като Влашко беше под турски режим, не се е различавала много от кжщата на другите по-големи центрове в турската империя. И букурешката кжща е била от два етажа, от които долния, по-малжк и по-затворен, е изглеждал да е тясна подставка на горния, който се е издавал цял извжнредно много напред, особено сжс своите големи еркери по протежението на цяла стая.

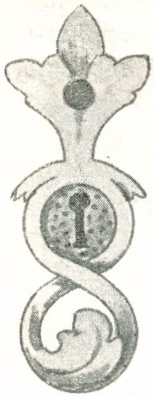

Обр. 35
Брава
в Арбанаси.

Мнение за произхода на арбанашката кжща е дадено от Б. Филова. Според него арбанашките кжщи напомнят „по своя градеж“ тжй наречените „болерски кжщи“ в Тжрново и след разрушението на тези последните от землетресението през 1913 год. остават единствени представители на този вид старобжлгарски постройки1) и са запазили напжлно пжрвоначалния тип на болярските кжщи.2) И това мнение не отговаря на вжпроса за произхождението на арбанашката кжща. Големите допирни точки между арбанашката кжща и тжрновските болерски кжщи говорят само, че и едната и другата сжответствуват на размирни, макар различни и далечни една от друга епохи. Не само в средните векове у нас и в Европа, но и в началото на ренесанса в Италия, кжщата е била така построена, че долния ѝ етаж е бил груб и суров и затворен за опасните улични борби и нападения. Този етаж не е бил обитаем, освен от слуги-стража. Тжрново, като столица на второто бжлгарско царство, беше една такава подвижна арена на политически и религиозно-социални междуособия, нашествия и завоевания, че и кжщата е трябвало да сжответствува на това бурно време, да бжде недостжпна и пригодена за защита (обр. 37).

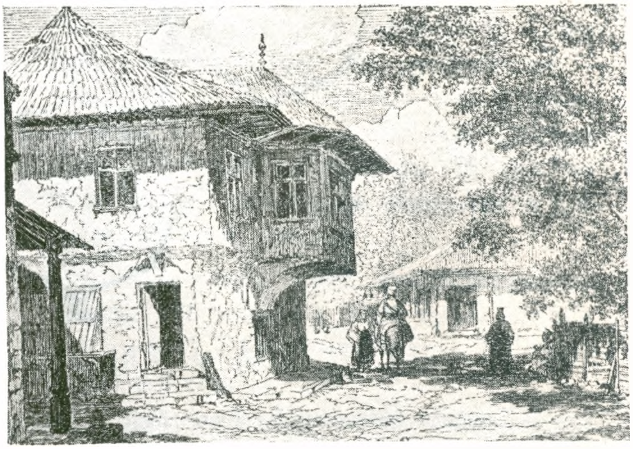

Обр. 36. — Кжща в Букурещ през турския режим.

Г. Баласчев, като критикува3) мненията на Филова за арбанашките

---

1) Изв. Арх. Д-во IV, 255

2) D-r B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern, 1918, 18 сл.

3) Г. Баласчевъ, Бѣлѣжки върху изкуството в българскитѣ земи прѣзъ срѣднитѣ и понови вѣкове. София 1920, 28.

кѫщи, твѫрди, че те били строени по подобие на турските кервансараи. Това твѫрдение на Баласчева не засяга произхода на арбанашката кѫща, а турските влияния вѫрху ѝ, главно вѫрху отделните архитектурни форми, а не и вѫрху самата постройка като оформено пространство.

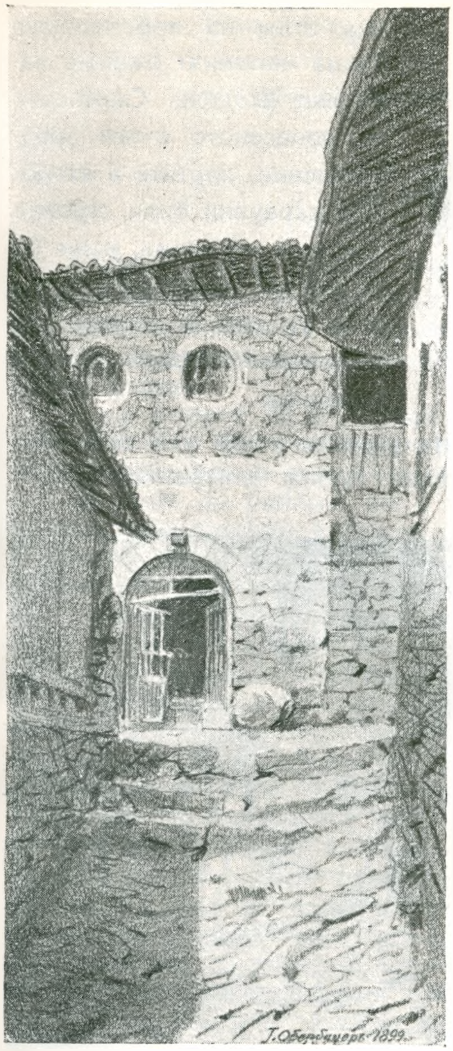

Обр. 37. „Болярска‘ кѫща в Тѫрново.

Даже като оставим на страна названието на селището, арнаутските имена на щедри цѫрковни дарители и ктитори; песните им, които споменуват латинско царство, трябва да приемем, като излезем само от вѫнкашността на кѫщата, че заселниците са южни албанци. И сега в южна Албания има кѫщи (напр. в Аргирокастро), които единично построени, са двуетажни, без никакво разграничение на етаж от етаж, и с прозорци само на горния етаж, току под стрехата.

В Мосхополе, тѫй често споменувано наред с Арбанаси от П. Р. Славейков, Иречек, Йордан П. Георгиев, и считано от тях по заселенци и време на основаване, поминѫк и богатство, културен живот и сѫдба, подобно на Арбанаси, кѫщите според Вайганда[1]) сѫ „двуетажни, изградени от камѫк“, с порти и врати обикновено с крѫгла арка. Колкото недостатѫчни и да са тия данни на Вайганда, те все пак хвѫрлят известна светлина вѫрху еднакви особености на кѫщите на албанците в Мосхополе и Арбанаси.

За пример на албанския прототип на арбанашката кѫща може да послужи даже североалбанската кѫща (обр. 39).

Обаче южните албанци, сѫздали Арбанаси, е трябвало, особено след като са забогатели, да приспособят своята, по южноалбански начин построена кѫща-кула кѫм условията на времето. По отношение на вѫншността на кѫщата, арбанасчани са се повлияли от всички защитни постройки, които виждали и сѫзерцавали през своите крѫстосвания на пространната турска империя. Всички постройки, които са им вдѫхвали очудване и трепет (крепостни и дворцови входове, караулни, кули и пр.), са обогатявали у арбанашчанина неговото чувство и представа за кѫща, пригодена да отстоява нападения. И действително портището на арбанашката кѫща напомня входовете и нишите по караулните входове на султанските дворци в Цариград и военните крепости из империята; засводените входове къмъ портите по долния етаж на арбанашката кѫща напомнят сѫщите караулни входове. Сѫответно на донесеното оттам представление, портите и входовете-караулни били строени с местен материал, може би от местни майстори и с местно умение за изглаждане и сводово градене на този материал.

---

[1]) W. Weigand, Die Aromunen, Leipzig, I, 100.

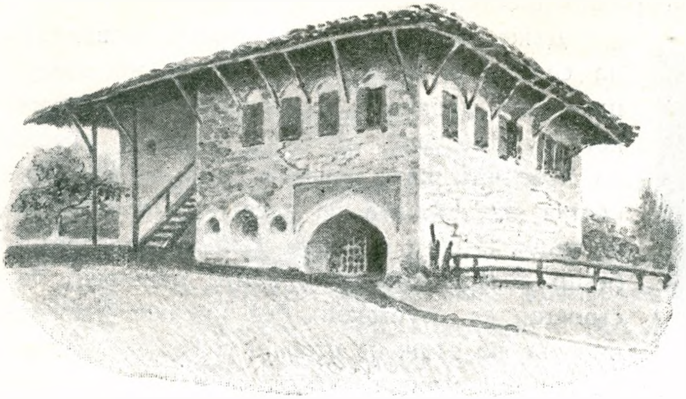

Обр. 38. Кѫща в Арбанаси.

Вече изключително турска е декоративната украса, която при арбанашката кѫща е само вѫтрешна. А тази изключително турска декорация говори, че арбанашчани, колкото и да са дирили пазари за вносни и износни стоки и извѫн турската империя, са вѫзприемали само онова, що са виждали и сѫзерцавали в тази империя, главно в Одрин, Цариград и Мала Азия, и що е било считано от тях за единствена украса на интимна обстановка, в която човек може да има сигурното самочувствие на владетел, макар само на един дом.

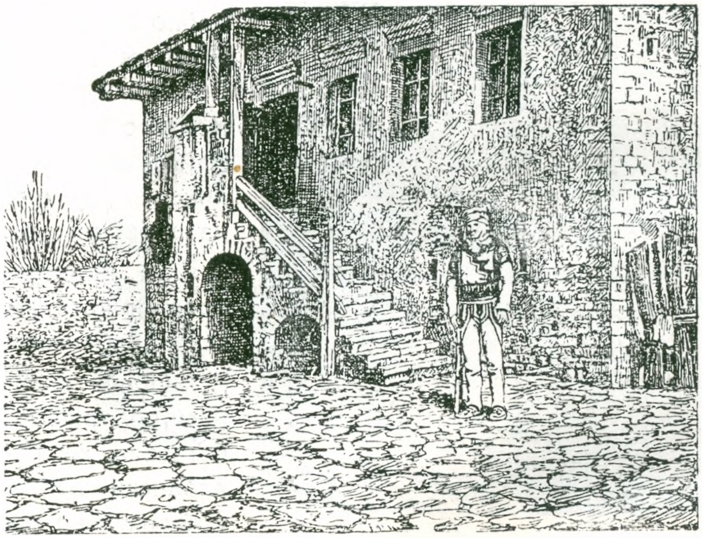

Обр. 39. — Кѫща в северна Албания.

До каква степен арбанасчани, през своите тѫрговски скитания из османската империя, са попаднали под влиянието на турското строително и декоративно монументално изкуство, това личи най-вече от обстоятелството, че на арбанашката кѫща е характерна оная вѫншна затвореност, неразчлененост и липса на украса и оная вѫтрешна богата, разнообразна и арабескна декоративност, която е тѫй присѫщна на турската архитектура.

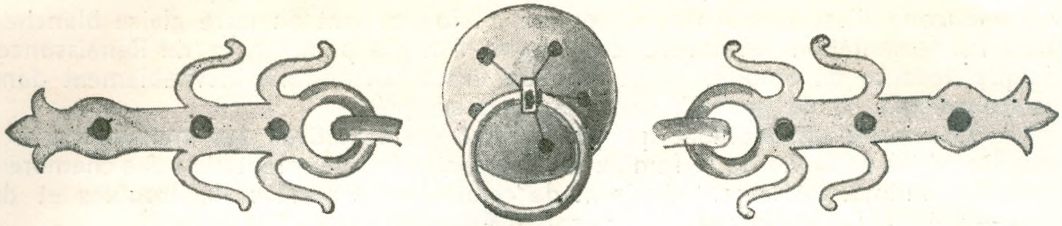

Обр. 40. Метaлическа украса на врата в Арбанаси.

LA MAISON D'ARBANASSI

Cette maison fortifiée, unique en son genre chez nous, mérite une étude au point de vue de l'histoire de l'art car elle a beaucoup de caractères communs avec la maison de brique de la ville et la maison de bois des régions montagneuses et avec l'ornementation décorative intérieure de l'une et de l'autre pendant le régime turque.

Le parterre de la maison de ville, fermé côté rue et ouvert côté cour, n'est accessible que par une porte exiguë et reçoit le jour par quelques petites fenêtres grillagées de fer. Ce caractère est étendu dans la maison d'Arbanassi à tous les murs du parterre qui n'a de portes que celles menant à l'étage inférieur et à l'escalier montant à l'étage supérieur. Alors que le parterre de la maison des montagnes n'est destiné qu'en partie à des caves et des dépôts, dans la maison d'Arbanassi il est formé tout entier de ces locaux (ainsi que de cachettes et d'écuries).

La décoration intérieure de la maison de ville et de la maison des montagnes atteint dans la maison d'Arbanassi la plus grande richesse d'arabesques en restant là, comme dans les premières, exclusivement turque.

La maison d'Arbanassi, même quand son étage supérieur est en bois ou en briques, est un bâtiment carré sans pignons, balcons ni auvents, où l'étage supérieur ne surplombe pas et où les cadres des portes et des fenêtres ne dépassent pas la surface extérieure des murs. Le caractère de forteresse de cette maison est encore renforcé par les fenêtres comparativement petites placées très haut, en une rangée, à l'étage supérieur seulement, et par les niches basses ouvertes vers la cour, construites devant les portes de l'étage inférieur et près de l'escalier menant à l'étage supérieur. Les gardiens s'y tenaient et, en cas de danger, les hommes de la maisonnée. Pour que l'on pût voir le danger qui menaçait, la maison était construite au milieu d'une vaste cour, entourée par un grand mur de pièrre ayant un portail massif, muni également de niches profondes pour le gardien.

Toujours pour pouvoir opposer une résistance d'une certaine durée aux malfaiteurs, contre lesquels les autorités turques étaient impuissantes, malgré les privilèges accordés par firman aux Arbanassiens, la maisonnée devait avoir ses biens et ses provisions à proximité immédiate — dans les caves du parterre accessible de l'étage supérieur par un escalier placé derrière la maison.

L'extérieur de forteresse, sombre et plein de défi, de cette maison est balancé par une merveilleuse répartition intime de l'intérieur, où la famille se sentait comme dans un autre monde. Tout participe à la décoration intérieure, même les planchers et les couchettes (en bois). Toutes les portes, volets, placards, armoires, poëles, plafonds etc., même dans la même chambre, sont dfférents et exécutés en bois avec beaucoup d'art (les frises et certains plafonds sont en terre glaise blanche). Toute l'ornementation décorative est turque, il n'y a point trace de Renaissance, baroque, rococco ou empire, — styles que nous rencontrons inévitablement dans nos iconostases et, en général, dans nos bois sculptés.

Construire un bâtiment qui pût résister aux tentatives des malfaiteurs, protéger les biens et la vie de la famille et lui créer, par l'ornementation des chambres, un monde intime, totalement différent de celui de ces années de troubles et de luttes — voici l'idée qu'incarne la maison d'Arbanassi.

Catte construction, forteresse à l'extérieur et intime à l'intérieur, témoigne des périodes troublées et séditieuses de la domination turque, et du caractère original, provoquateur et belliqueux des habitants d'Arbanassi, immigrés venus de loin qui apportèrent avec eux d'Albanie du Sud, dans la deuxième moitié du XVe siècle, et conservèrent jusqu'à la libération de la Bulgarie, un autre instinct de défense de la vie et biens et découlant de là, un autre sentiment de l'espace et de sa limitation dans des constructions habitables, sentiment assez étranger aux Bulgares. Elle témoigne aussi des privilèges dont jouissaient les arbanassiens et de leur prospérité matérielle aussi bien que de celle des pays qu'ils visitaient pour chercher des marchés à l'importation et l'exportation de leurs marchandises, pays dont ils revenaient avec d'autres exigences qui leur faisaient créer des conditions culturelles de vie familiale et religieuse.

Andrey Protitch.

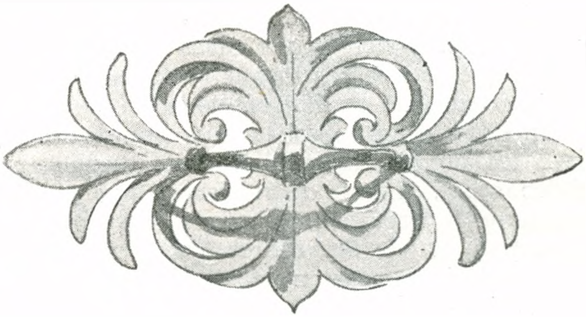

Обр. 41. Држжка на шкафна врата в Арбанаси.

ПАЛЕСТИНСКИ КРѪСТОВЕ В БѪЛГАРИЯ

ОТ КР. МИЯТЕВ

Крѫстовете, които са предмет на тая статия, не привличат окото нито с своя вид, нито с художественото си изпѫлнение и поради това, макар и отдавна познати на науката, те не са били удостоени с онова внимание, което напѫлно заслужават. Като местонаходища на тия крѫстове се сочат главно земите около Средиземно и Черно море. Сирия и Египет в това отношение държат пѫрво място, а след тях се редят Мала Азия и Цариград, северните брегове на Африка с развалините на Картаген, Гѫрция, южна Италия сѫс Сицилия, кавказките и северни брегове на Черно море с Херсон, Керч и Теодосия, та дори и вѫтрешността на средна Европа до Киев, Чехия и южна Германия.

Вѫпреки това широко разпространение, всички тия крѫстове по своята форма, техническо изпѫлнение и стил на техните иконографски сюжети произхождат от една обща родина, за каквато обикновено се приема грѫцкия Изток1) или по-точно Сирия.2) Най-старите екземпляри от тях се отнасят кѫм 6 в.,3) приблизително в онова време, когато се е сложила и композицията на Разпятието, един от главните виновници за появяването на нашите крѫстове. Несѫмнено е, че при такѫв ран произход тяхната истинска родина ще трябва да се тѫрси само в Палестина и то главно около нейните свети центрове, които още в 4 в., станали центѫр на обожанието на крѫста.4) Култа на последния, като символ на Христовите страдания, можеше да се появи само в тия земи, чиито религиозни разбирания направиха от плѫтта на Исуса божество, вѫзвишено само чрез страданията. Откриването на крѫстното дѫрво и вѫздигането на Голгота в памет на това сѫбитие богато украсен с злато, сребро и скѫпоценни камѫни крѫст са допринесли значително за развитието на тоя култ. Не ще сѫмнение, че в 4 и 5 в. открития крѫст на Константина е имал толкова историческо, колкото и символично значение. Силните още традиции на хеленистичното изкуство, което не е допущало в своите рамки груби и жестоки сцени, не са позволявали на пѫрво време да се пристѫпи направо кѫм натуралистично изпѫлнение на историческото сѫбитие. Кѫм тия причини трябва да се прибави още и нерешителността на пѫрвите християни да представят и виждат своя бог на позорния крѫст, вѫпреки

---

1) Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, Спб. 1914, I, 258.

2) O. Wulff, Altchristliche Bildwerke, 195; O. Wulff, Die Koimesiskirche, 255.

3) Кондаковъ. op cit., 259.

4) Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, 331.

че още в самото начало на християнството грѫцкият Изток, в противоположност на Рим, изтѫкна божествеността на Исуса именно чрез страданията му на крѫста. При все това, обаче, силно развития култ на орѫдието, на което е умрял Христос, както и стремежа кѫм реализѫм в сирийското изкуство трябваше по необходимост да доведат и до мисѫлта да се изобрази и самия Христос на крѫстното дѫрво, та по такѫв начин да се покаже как чрез страданието се достига до нравствена божественост.

Но редом с култа на крѫста и Богочеловека на него още твѫрде рано в грѫцкия Изток се сѫздал и култ на Богородица, засилен още повече с учредяването службата на диаконисите, които поставиха за свой образец вечната служителка на храма и майка на Спасителя.¹) Нейното ранно обожание тук е засвидетелствувано от редица литературни източници, а с официалното ѝ признаване от Ефеския сѫбор като Θεοτόκος изкуството на сироегипетския жѫгъл отваря широко вратите си за божествената девица и сѫздава ред иконографски прочути чудотворни типове, които добиват широко разпространение в всички отрасли на изкуството. Най-после тук, в Палестина, почиват и останките на пѫрвите мѫченици, които с своите подвизи и крѫв осветиха новата религия, за да станат застѫпници на смѫртните в тяхното безсмѫртие.

Между това славата за чудотворните места около Иерусалим се разпространявала все повече и повече в далечния християнски свят. С течение на времето, казва Кондаков, поклонничеството в Палестина се толкова много засилило, че увлекло с себе си и най-добрите умове на онова време до такава степен, че в 5—6 в. то станало заветна мечта на силните на света и даже извор на политически вѫпроси и движения.²) Но обичаят да се отива на поклонение в земята, тясно свѫрзана с живота и страданията на Исуса, Богородица и пѫрвите мѫченици, както и да се прекарват там последните старчески дни, за да останат костите на благочестивия християнин да почиват в осветената земя, води своето начало още от 4 в. и най-ранното писмено известие за него е останало от края на сѫщия век от поклонницата Силвия.

В културно-историческо отношение поклонничеството е изиграло огромна рол. Ний няма да се спираме на вѫпроса до колко то е повлияло за по-бѫрзото развитие на историческите композиции от христологичния крѫг, но за това пѫк трябва да напомним, че на поклоничеството се пада голям дял по отношение на разпространението на готовите в Палестина исторически композиции и иконни типове. На него трябва да гледаме сѫщо като на една от причините да слезат художествените монументални образи от цѫрковните стени и да намерят грубо занаятчийско приложение, — отначало все още с известно чувство за художественост и стил, а по-кѫсно като най-груб израз на художествен упадѫк, безстилие и детско-наивна рисунка, — вѫрху произведенията на дребно-занаятчийска

---

¹) Кондаковъ, op. cit., 72.

²) Ibid., 134, 169.

индустрия, които са се фабрикували в огромни количества и които са били ценени повече по тяхното вѫтрешно сѫдѫржание, отколкото по вѫншна изработка и форма.

Работата се сѫстои в това, че поклонниците са имали обичай да отнасят по домовете си като свят подарѫк или личен спомен разни вещи, купени от Иерусалим или неговите околности. Но ако на високопоставени духовни или светски лица е било вѫзможно да отнесат на Запад такива скѫпоценнни предмети, каквито ни откри напоследѫк сѫкровищницата на Латеранската капела Sancta Sanctorum,¹) по-голяма част от богомолците е била принудена да се задоволява с по-евтини и по-достѫпни споменици, каквито местната индустрия е доставяла в достатѫчни количества. На пѫрво място тук трябва да споменем за така наречените Монцки ампули, работени през втората половина на 6 в. в Палестина, а в началото на 7 в. пренесени в Рим.²) Това са малки плоски оловени или сребѫрни сѫдчета с кован или отпечатан релиеф по страните им, които са били предназначени за масло от дѫрвото на живота в светите места на Христа (ΕΛΑΙΟΝ ΞΥΛΟΥ ΖΟΗϹ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΧΥ ΤΟΠΩΝ). Надписите които се сращат по тях са копия от надписи на иерусалимска цѫрковна живопис, за каквито споменават и литературните източници, ³) а самите фигурни композиции, които красят вѫнкашността на алпулите, не оставят никакво сѫмнение в палестинския им произход,⁴) тѫй като всички те се очертават на исторически палестински фон и се явяват като копия на монументална мозаична живопис.

Кѫм предметите, които започнали още в 6—7 в. да се изнасят като споменници от светата земя, принадлежат и палестинските крѫстове, които за разлика от Монцките ампули са добили не само едно огромно разпространение, но и извѫнредно дѫлѫг живот, който достига чак до 14 в.⁵). При все това те са запазили, с малки изключения, почти пѫрвоначалната си форма, а украсата им варира само между различните иконографски типове почти на едни и сѫщи образи. Изглежда, обаче, че пѫрвоначалното назначение на тия крѫстове, вѫпреки тяхната дѫлготрайна форма, не е било запазено до край. Сѫставени от две кухи половинки, които прилягат добре една кѫм друга и които са се скачвали посредством неподвижни уши на горното и долното рамо, палестинските крѫстове ще са служили навярно на пѫрво време като реликвиари, в които са се слагали ако не частици от мощи или честното дѫрво, то поне осветени чрез допиране до някоя светиня малки предмети, които са се продавали може би заедно с самите крѫстове⁶). Запазената при много от тия крѫстове подвижна

---

¹) Ph. Lauer, Le Trésor de Sancta aSnctorum, Monum. Piot, XV (1906). — Hartmann Grisar, Die romische Kapelle Sancta Sanctorum und ihr Schatz, 1908. — Кондаковъ, Иконографiя, 208 сл.

²) Кондаковъ, Иконографiя, 199 сл.

³) Repert. f. Kunstwiss. XXVI, 51; H. Lechercq, в Dict. d'arch. chrét. (Cabrol, II, 1737).

⁴) Кондаковъ, Иконографiя, 203.

⁵) Ibid., 259; — O. Wulff, Altchristliche Bildwerke, 195.

⁶) За продажбата на такива предмети свидетелствува спора между Блажений Иероним и пиринейския поклонник Вигиланций, срв. Кондаковъ, Иконографiя, 137.

и масивна халка над ушите на горното отвесно рамо показва, че реликвиарите са били пригодени за закачване на верижка и носене на гърдите като амулети по подобие на кръстовете от благороден метал, които са се носели от високопоставени духовни и светски лица. С течение на времето, обаче, тяхното разпространение става толкова голямо, че започнали да ги фабрикуват и извън пределите на светите места, та дори и чак в Херсон. С това те изгубват своето първоначално назначение на реликвиари, но все пак, макар и доста груби продължават да се носят на гърдите. Възможно е тогава някои от кръстовете да са приели и оная роля, която им приписва проф. Кондаков в църковното употребение като съединително звено между капака на кандилниците и неговата верижка[1]), но твърдението му, че още при самото им появяване те сж имали такова предназначение, не е достатъчно убедително. Двете ушички на долното рамо, излети заедно с кръста, в които той намира доказателство за това, имат, както видехме, съвсем друго назначение. Срещу тях на втората половина на кръста се намира друго ухо, което е завито малко напред, за да влезе между двете уши на първата половина и така през трите се е прекарвало бронзово гвоздейче с затъпени краища (обр. 51). Никакво друго приспособление за закачване верижка или нещо подобно не се забелязва на долния край на кръстовете. Такова, обаче, е запазено в няколко кръста на горния край и ни показва в какъв вид би трябвало да го очакваме на долното рамо, ако кръста е служил за кандилница. И тук механизъма за прилепване на двете половини е както при долното рамо, но двете уши на едната половина са много по-далеч едно от друго, отколкото при долния край (обр. 54, 56, 65, 69)[2]). Между тях влиза силно извитото ухо на втората половина на кръста, но така че между него и крайните две остава място още по за едно ухо, което наистина се е заемало от ушите на масивна халка или звено. През всички 5 така нагодени уши се е прекарвало гвоздейче, което е служело същевременно и като ос, около която се е движела халката. Един аргумент против службата на кръстовете, която им приписва проф. Кондаков, ний трябва да видим и в техните две половини, които в случая не могат да имат никакво друго практично оправдание, освен да дрънкат при люлеянето на кандилницата, което впрочем, се е постигало с други по-удобни средства. Що се отнася до второто доказателство на проф. Кондаков, намирайки го в обстоятелството, че местонаходището на голяма част от кръстовете било в развалините на църквите, ще забележим, че то още съвсем не е очевидно и сигурно, докато не се открие случай, който да засвидетелствува, че тия кръстове принадлежат именно към църковните утвари. Те са намирани също и в развалини на български църкви (Еленската базилика, черковище при с. Лалково — Казълагашко (5 кръста), черковище при Момчиловото кале — Порто-Лагос, базиликата в Абоба и пр.), но обяснението на това обстоятелство ще да е по-просто: кръстовете са били донасяни в нашите места от поклонниците и подарявани на църквите като светиня от въжделената на всички земя с гроба и кръста на Спасителя и като такива те са се пазели в олтаря или на друго някое почетно място¹).

---

[1]) Кондаковъ, Иконографія, 259.

[2]) Срв. също у Кондаковъ, Иконографія, рис. 162, 164, 167, 170, 171; Wulff, Altchr. Bildwerke, Tafel XLV, 918, 919, 922, 923, 926, 928; Mittelalt. Bildwerke, Tafel X, 1938.

Нашият Народен музей започва да обогатява с тях сбирката си още от самото си основаване и до сега той е събрал повече от 40 вида такива кръстове, ако не смятаме в това число и различните малки варианти и дубликати. През последните ми научни обиколки из България аз имах случай да видя на много места в стари църкви или у частни лица дубликати на музейните кръстове, а не се съмнявам, че при бъдещите разкопки на черковищата и градищата ще се открият още десетки палестински кръстове. Споменах вече, че голяма част от тия кръстове, които са притежание на музея са придобити повече чрез покупка и фигурират в инвентарите без да е означено тяхното местонаходище. Но и това което знаем за останалите кръстове е достатъчно да ни покаже колко широко сж били разпространени те и тук. Най-значителни находки са дали старите селища край Дунава — Арчар, Бешли, Гиген, Стъклен и с. Брашлян (Тутраканско); околностите на българските престолни градове — Абоба, Преслав и Търново (с. Балван, с. Царева ливада, Трявна); северните и южни поли на Балкана — Мездра, Лъжене (Орханийско), Луковитско, Пирдопско (Еленската базилика), Сливенско; Радомирско, Брезнишко и Софийско в юго-западна България и Тракия по течението на Марица — Борисовградско, Чирпанско, Казълагашко, та дори до Беломорските брегове при Порто-Лагос (Момчиловото кале и черковището при него). Но въпреки това широко разпространение, за проучването на тия кръстове у нас е направено още по-малко, отколкото за останалите палестински екземпляри в чужбина. До сега са издадени от Айналов само три кръста, намерени при разкопките в Абоба²), а за намерените в Еленската базилика други три кръста П. Мутавчиев дава само кратки бележки.³)

*

Палестинските кръстове в Народния музей сж от бронз и имат различна големина, но никой не надминава 9 см. височина (обр. 69) и 7 см. широчина (обр. 43). Най-малкия кръст е 2.8 см. висок и 1.8 см. широк. Между тия числа се колебаят размерите на всички останали кръстове, образувайки една редица от постепенна и умерена градация.

---

[1] За съжаление почти всички кръстове, които притежава Нар. музей сж придобити чрез покупка от частни лица, които не сж могли да дадат по-точни сведения за тяхното местонаходище. Само за два кръста от Еленската базилика се знае, че са намерени в северното олтарно отделение (Изв. бълг. арх. дружество, V, 74). За Абобския кръст Айналовъ, Изв. Русск. Арх. Инсг. в Константинополѣ, X, 283 сл.) също не дава сведение за точното му местонахождение.

[2] Изв. Русск. Арх. Инст. X, 228 сл. табл. 56.

[3] Изв. бълг. арх. дружество, V. 73 сл., обр. 47, 1, 4 и 5.

Формата на повечето кръстове е приблизително еднаква и силно напомня византийски кръст с четире типа варианти: 1) кръстове, на които и четирете рамена се разширяват към краищата (46, 70, 71 и пр.), 2) кръстове, на които само хоризонталните рамена се разширяват (51), 3) кръстове, на които само отвесните рамена се разширяват, а очертанието на хоризонталните е съвсем успоредно (62) или разширениетв им е толкова слабо, че не се забелязва (45, 58, 65 и пр.) и най-после, 4) кръстове, чиито рамена не се разширяват (49, 50, 64). По своята форма, както и по самата изработка и иконография кръстовете от тая група се отделят на страна от всички други и сочат към извън сирийски произход след X в.[1]) Особено място заема и кръст 43, чиито рамена в основата си са приблизително два пъти по-тесни отколкото на края.[2])

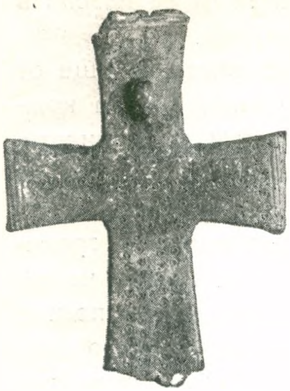

Обр. 42.

Според положението на рамената едно към друго различаваме два вида кръстове: при едните долното отвесно рамо надминава горното по дължина само с няколко милиметра; при другите хоризонталната греда пресича отвесната приблизително по средата. Рамената на повечето кръстове завършват просто и гладко, без никакви украшения. При 66 ъглите завършват с малки топчета. 67 е отишъл в това отношение по-напред. Неговите рамена завършват с един вид напречници, подчертани и с двете гравирани линии по края. Но докато при отвесните рамена тия напречници вървят гладко, при хоризонталните те са завити.[3]) 48 представя съвсем особен тип: краищата на рамената му завършват с полукръгове, от двете страни на които се издава по един зъбец — крайния ъгъл на рамото. Измежду кръстовете с приблизително еднакви рамена се отделят споменатите по-горе три кръста (49, 50, 64), чиито рамена не само не се разширяват, но и завършват с правилно закръглениe, в което е поместен по един овален медалион. Там дето започва закръглението се издигат от двете страни на рамото къси перпендикулярни коленца.[4]) 50 има по-сложна форма: неговите овални медалиони стоят извън кръста и като че ли са прикрепени към рамената, които завършват с напречници (срв. обр. 67).

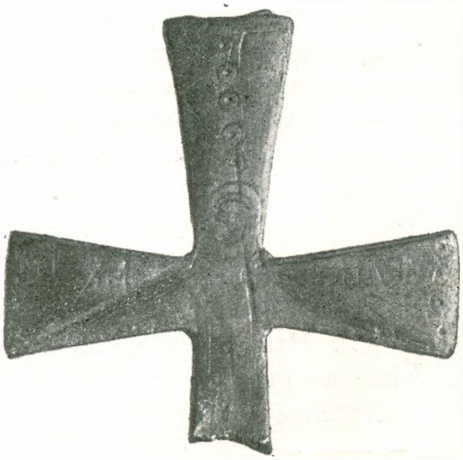

Обр 43.

---

[1]) Срв. Кондаковъ, op. cit., рис. 162, 172.
[2]) Wulff, op. cit., № 939, 941.
[3]) Ibid., № 931.
[4]) Срв. Кондаковъ, op. cit., рис. 162 и 172.

Всеки кръст се е състоял, както се спомена вече, от две половинки или две лица, прилепени гърбом едно към друго така, че да не могат да се отделят без да се пропили гвоздейчето, което е прекарано през ушите. Но в музеят се пазят и два единични кръста, които по своята форма и фигурни изображения не могат да се отделят от палестинските. Единият от тях (60), висок 7.1 см. и широк 5.4 см. представя тънка пластинка с неподвижна халчица за закачване. Другият е по-голям (обр. 68); запазени са само три рамена, които завършват на ъглите с кръгчета или топчета.1) Дупчиците, които са пробити по раменната и липсата на халки за закачване, показват, че кръстът е служил като апликация.

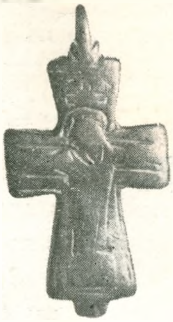

Обр. 44.

Вътрешната страна на останалите кръстове е издълбана по формата на кръста така, че като се захлупят двете половини, между тях остава кухина, която би могла да побере и по-голям реликвий. Вътрешността, обаче на кръст 71 е преградена с тънки стенки, образуващи в средището квадрат, около страните на който се редят още четире касетки по формата на кръстовите рамена.

Но не само по формата и реликвиите, а и по вънкашната украса кръстовете трябвало да напомнят на светите места и видените там исторически сцени и чудотворни образи. Като най-подходяща фигура за кръста се е оказало Разпятието, пригодно за него не само по своята схема, но и като един от обектите на поклонението. И действително, на едната половина на повечето кръстове е представен Христос разпънат. Другата половина се е заемала обикновено от образа на Богородица. За съжаление, не всички кръстове са запазени цели, в двете си половини, за да се види до колко е последователно съотношението в горния смисъл. От седем запазени изцяло кръстове едната половина представя Разпятието, а другата — Богородица. Други седем половини показват само Разпятието. Срещу тия четиренадесет кръста с Разпятие намираме също седем единични само с Богородица или заедно с двойните — четиренадесет кръста с образа на светата дева. От тия числа се вижда че на $^3/_4$ от кръстовете в Народния музей са изобразени Христос и Богородица, а от това може да се заключи, че тия два образа са вървели в мнозинството случаи един до друг. Допущали са се, обаче, и изключения в смисъл, че един от двата образа е бил съпровождан с изображението на някой светец: на 53 заедно с Разпятието е представен вероятно Иоан Предтеча като orans, а на 65 намираме Иоан Богослов пак в положение на orans, но съпровождан от Богородица. Но между палестинските кръстове се срещат и такива, които по своите изображения стоят съвсем далеч от всички други. На техните

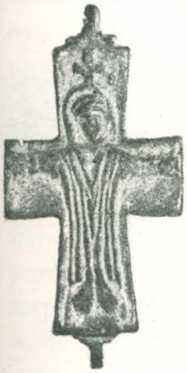

Обр. 45.

---

1) Wulff, op. cit., № 944, 945, 961; Кондаковъ, op. cit., рис. 169.

две половини са представени само светци, чийто култ е бил разпространен в Сирия или пък в страната, за която са били предназначени кръстовете. Едната половина на 69 е заета с образа на св. Георги, а другата половина е тракто-вана само орнаментално. Особен интерес представя 66, двата образа на който са означени едновременно с по две имена на светци — Георги и Димитри от едната страна и Николай и Влас — от другата.

Обр. 46.

Всички изображения, каквото и да представят те, са изпълнени по груб, съвършено схематичен маниер, който характеризира въобще художествената форма в сироегипетското изкуство през епохата на иконоборството та дори и дълго време след нея. Евтината, чисто занаятчийска и провинциална фабрикация на кръстовете е довела техните фигури, макар и копия на забележителни монументални произведения, до пълна условност и варварско безстилие. В кръст 42 рисунката отива дори до детска геометрическа условност, тъй като фигурата на Христос е представена с редове малки ковани кръгчета с точка в центъра им. Но и вън от тоя случай, в всички други изображения виждаме същата оная небрежност в изпълнението, грубост в рисунка и тип, брадати аскетични лица с дълги коси и низки чела, широк или прекалено дълъг нос, очи или като много големи, несъразмерно с пропорциите на лицето кръгове, или пък като някакви неразбрани двойни линийки. Лицето е обикновено дълго, шията — изразена или не, а облеклото — схематично и неразбрано, с дълги отвесни и успоредни гънки. С една дума, нашите кръстове откриват всички характерни черти на пълен художествен декаданс, на варваризация и грубо занаятчийство, което твори произведения за непретенциозните художествени вкусове на широката маса, която и без това цени повече съдържанието, отколкото формата. И ако за четире кръста (49, 50, 64 и 66) може да се каже, че с своите изображения, в които се чувствува влиянието на византийската форма, се отделят на страна, то всички останали са подчинени на една обща характеристика, която ги свежда към една група с трудно различими стилни особености.

Фиг. 47.

Естествено е, че при такова положение палестинските кръстове мъчно се поддават на единична и по-точна датировка само по тяхната форма и изображения. Такава, впрочем, не е и необходима, па и нищо не би допринесла сама по себе си за иконографията: кръстовете не откриват нови типове, а само потвърдяват известните вече такива чрез монументалните паметници на Запад и Византия. Но при все това ний знаем, че крѫстовете преживяват от 6 до 14 в., един дѫлѫг период, който проф. Кондаков раздробява на две части според техниката на фигурните изображения[1]). Не ще сѫмнение, че това деление може да се приеме изобщо и за нашите крѫстове, много от които са идентични с руските и западноевропейските.

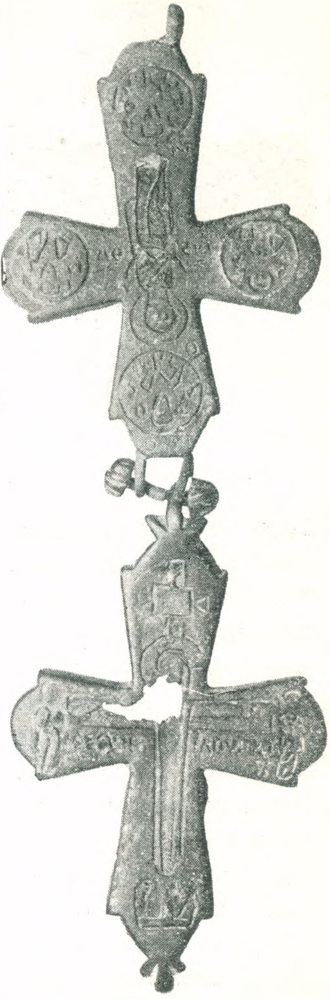
Обр. 48.

Споменах вече, че най-старите палестински крѫстове сѫвпадат по време приблизително с появата на Разпятието в неговата завѫршена историческа композиция, каквато я намираме напр. в Рабуловото евангелие. Ако сѫдим, обаче, по изображенията на крѫстовете в музея, то едва ли някой от тях ще може да се отнесе по-рано от 7—8 в. Изображенията по такива крѫстове са обикновено плитко гравирани с тѫнко острие (43, 46, 48, 51, 62, 63, 65, 69, 71, 73), техника, която продѫлжава, както показва формата и драпировката на облеклото на Николай-Влас (66), и след 10 в. По всяка вероятност кѫм този период спадат и ония крѫстове, при които е направена сѫвѫршено груба комбинация от гравюра и релиеф на главата, която се издига уединено сред общата плоскост на крѫста (42, 67, 68). Под влияние на ориенталската техника кѫм 9 в. започват да се явяват крѫстове с инкрустирано олово или сребро по издѫлбаните линии[2]), както е случаят напр. с 48, дето са останали само следи от някогашната оловена инкрустация. Сѫс засилване производството на крѫстовете, трябвало да се намери по-бѫрз и по-лесен начин за фабрикацията им. Резбата, колкото и упростена да се явява, е отнемала много време, което е могло да бѫде спестено чрез изливането на крѫста заедно с неговите изображения. Така от 11 в. резбата, се заменила с излят плосѫк релиеф[3]), който все пак запазил всичките ония стилни и иконографски особености, които отличават и най-старата резба. Преходѫт от резба кѫм излят релиеф не се е извѫршил наведнаж. Освен посочените три крѫста (42, 67 и 68), дето цялата рисунка е гравирана, а само главата се издига посред горното отвесно рамо като продѫлговата пѫпчица, крѫстовете 44, 47, 55[4]) и 60 представят още значителни остатѫци от старата техника. В самите релиефни изображения срещаме или сжвсем плосжк релиеф (45, 53, 57, 58), или пжк последния се явява малко издигнат и закржглен, техника, която, ако сждим по стила и иконографията на изображенията (49, 50, 64), ще трябва да обясним пак с влиянието на цариградското изкуство от времето на неговия разцвет[1]).

---

[1]) Кондаковъ, Иконографія, 260

[2]) Ibid., 260.

[3]) Ibid., 260.

[4]) Сѫвсем еднакѫв крѫст се пази в Kaiser-Friedrich-Museum в Берлин, който Wulff, Mittelalt. Bildwerke, № 1938 отнася кѫм 8—9 в.

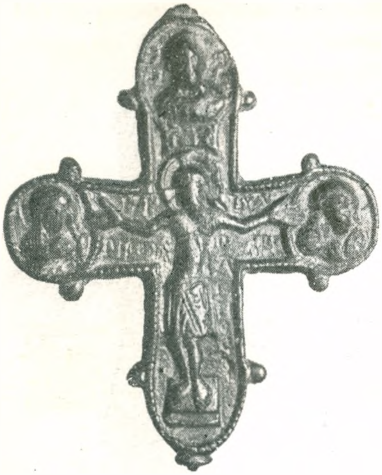

Обр. 49.

*

След тоя общ преглед на палестинските кржстове в Народния музей, нека разгледаме техните изображения в иконографско отношение, започвайки най-напред с виновника на техния произход — Разпятието. По-горе се изтжкна, че то се явява на 14 кржста (двойни или само едната половина), но трябва да предполагаме, че то е било представено и на голяма част от изгубените половинки на ония кржстове, на едната страна на които сега намираме само Богородица или някакжв светец. Не ще и дума, че тук не може да се мисли за пжлната композиция, каквато намираме в Рабуловия кадекс, на споменатата иконка в Sancta Sanctorum или най-после на ампулите в Монца. Самата форма на кржстовете не позволява това и принуждава производителите им да се ограничават, според големината на кржстовете, с найглавните елементи от историческата композиция, задържайки само онези, които е било вжзможно или необходимо да се изобразят. Процесжт на сжкращението и опростяването на обширната композиция в Рабуловото евангелие е започнал още в самата монументална живопис на Запад и Византия (Разпятие в Sancta Maria Antiqua от 8 в., Разпятие в Дафни от 10 в. и пр.), а оттам и в произведенията на дребнохудожествената индустрия, изоставяйки маловажни, предимно исторически моменти и ограничавайки се само с ония фигури и символи, на които евангелската екзетика още твжрде рано придала сжществено, догматично значение. Сжгласно с това и палестинските кржстове, вжпреки ограниченото пространство, запазили на пжрво място фигурите на Богородица и Иоан, — пжрвата като символ на цжрквата, а втория като ученик Христов и свидетел на евангелското слово.[2]) По-кжсно, когато тяхното догматично значение потжмняло, кжм Разпятието на палестинските кржстове започнали да прибавят, по аналогия на изображенията по втората половина на кржста, и други

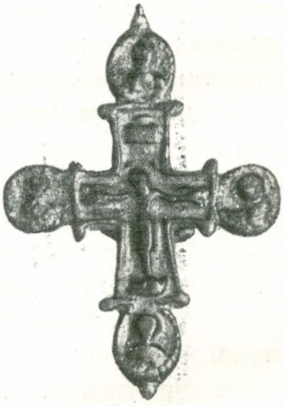

Обр. 50.

---

[1]) Подобен, кржст намерен в южна Русия, Wulff, op. cit., № 1888, отнася кжм 10—11 в.
[2]) Иоанъ, XXI, 24.

фигури на светители[1]). Освен Богородица и Иоан някои от кржстовете са запазили слжнцето и месеца, чиито образи не са изисквали нито много труд, нито пжк много място. Тук трябва да отбележим, че елементи от старата, обширната композиция се срещат само при по-големите кржстове. Малките, напротив, представят само Разпятието и най-необходимите части на Христовия кржст — подножника (suppedaneum) и надписната джска над главата (титул).

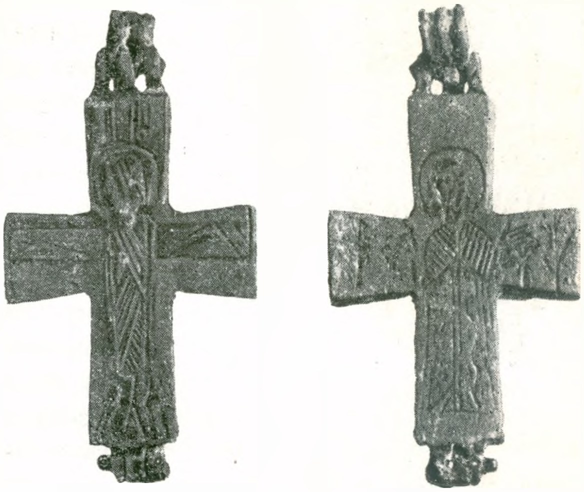

Обр. 51.

По отношение на иконографския тип, от всички кржстове с Разпятието се отделят на страна два екземпляра, за които се спомена вече и по-горе като произведения, които стоят близо до византийската иконография и техника. Всички останали, били те гравирани или изливани с релиефни изображения, представят един и сжщ иконографски тип, какжвто го намираме в Рабуловото евангелие на иконката от Sancta Sanctorum, в Sancta Maria Antiqua и в много други паметници на монументалното и дребно изкуство в сироегипетския жгжл. А това говори за една упорита традиция, началото на която се отнася още кжм 7—8 в. и която се протака в занаятчийските работилници дори до пжрвите столетия на второто хилядолетие.

С оглед на това до колко и какви елементи е запазило Разпятието на палестинските кржстове, последните се отделят в три групи: 1) Кржстове само с Христос, 2) кржстове с запазени елементи от монументалната историческа или догматична композиция и 3) кржстове, в които са се вмжкнали нови фигури.

1. Кжм пжрвата група се отнасят 8 кржста, от които само 4 са запазени в двете половини (втората половина на три кржста е с Мария Orans, на четвжртия — Иоан Предтеча). На три от тях Разпятието е гравирано (43, 51, на третия, подобен на 51 не прилагам снимка, защото изображението е почти сжвсем изтрито). За гравирани трябва да считаме и 42 и 44. Останалите три кржста представят излят плосжк релиеф, чиито високи части, главно лицето са значително изтрити (45, 52, 53). Отвесните рамена на кржста се заемат от тялото на Исуса. Главата започва по-низко (43, 44, 52) или по-високо (45) от кржстовището, а краката достигат почти до края на долното рамо По хоризонталните рамена се простират силно изпжнатите ржце на Исуса, които имат сжщо хоризонтално положение, освен 43, дето те се явяват наклонени по диагонала

---

[1]) Светци при Разпятието срещаме още и в два бронзови медала — единият в Ватикана (Garr. 480,6) а другият от Ахмим-Панополис (Forrer, Die frühchristl. Altertümer aus dem Gräberfelde von Achmim — Panopolis, Taf. XI, 4). Срв. Айналовъ, Мозаики, 171.

на рамото. Ржцете са обжрнати с дланите навжн, прjстите са простреi — сжбрани (51) или разперени (52, 53). Главата е изправена само в три кржста (42, 43 и 52), в останалите тя е слабо наведена кжм десно. Нимбжт, кржстат (51, може би и 44) или прост, е постоянен атрибут, и е взел овалната форма на главата. Лицето на Христа е доста неясно, но в някои случаи може да се различи заострена брада. Чертите сжщо неясни, но в 43 и 52 намираме широк нос и големи, отворени очи.

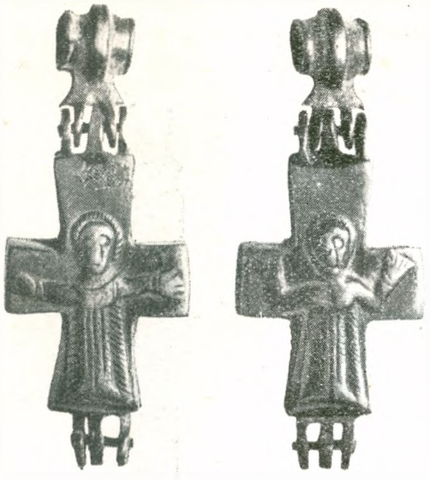

Обр. 52.

Тялото на Исуса е винаги отвесно и прави впечатление на стояще. Краката са изпжнати, сжбрани, а стжпалата са отворени в остжр жгжл. Като облекло на Исуса в всички кржстове от тая група се явява спущащ се до глезените на нозете колобион с ржкави при 45, 52 и 53 и без ржкави при 51 и вероятно при 44.[1] Колобионжт е прост, отвесно спущащ се надолу в джлбоки успоредни гжнки, които при 53 свжршват до широка хоризонтална ивица, навярно — орнаментираните поли на колобиона. Орнаментация забелязваме още по дрехата на 52 и 51. При пжрвия кржст ржкавите завжршват с тесни маншети, запжлнени с гравирани успоредни чертици. По гжрдите се спущат две кжси ивици, които представят клави,[2] достигащи само до пояса. Колобиона на втория кржст е орнаментиран по-богато, но схематично и неразбрано. Неговата орнаментика се сжстои сжщо от успоредни гравирани линии, които са групирани на снопчета в различно положение,[3] като че ли по такжв начин майсторжт е искал да престави пжстро облекло, каквото ний наистина намираме при едно Разпятие на една египетска тжкан от 6—7 в.[4]

Самият кржст, на който е разпжнат Христос, никжде не е представен изцяло. В 44 и 55 виждаме само хоризонталната греда. В сжщите два кржста и в 45, и 53 е представен безнадписен титул като тясна джсчица, която пресича сжщо толкова тясна греда, та над главата на Христа се образува малжк кржст, който в 45 и 53 има формата на реликвиарните кржстове. Това обстоятелство показва, че за

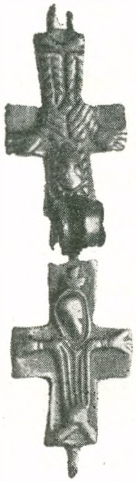

Обр. 53.

---

[1] За употребата на колобиона в ориента срв. у E. Wüscher-Becchi, Röm. Quartal-schrift, XV (1901), Heft 3, 210 сл.

[2] Колобион с клави у Христа намираме и на една златна пластинка от Ахмим-Панополис, чийто образ на Разпятието може да се вземе и като характерен паралел кжм нашия. (Kaufmann, Handbuch, 373, Fig. 147.)

[3] Подобна орнаментика срв. у Wulff, Mittelalterliche Bildwerke № 1936 (от 8—9 в.) сжщо Altchristl. Bildwerke, № 918 (6—7 в.) който има много общи черти с нашия 51 и вероятно произхожда от сжщата епоха.

[4] Kaufmann, Handbuch, 373. Fig. 145. Подобен кржст у Lauer, op. cit., 136, fig. 26; срв. сжщо Pl. XII, 2.

производителя на палестинските кръстове титулът е изгубил историческото си значение, макар и не съвсем окончателно. На 51 последният е представен малко по-тесен от гредата и е пресечен с диагонални чертици в форма на буква Х = Χριστός. Също така и подножника не се явява като необходимост. Той се вижда само на три кръста като квадрат (44) или ромб (45, 51).

Твърде добре познатата композиция на Разпятието не се е нуждаела от пояснителни надписи. Такива четем само на два кръста: на 51 е гравирано обикновеното съкращение на Христовото име по хоризонталните рамена ІС ХС, а на 43 се чете името $\overline{\mathrm{MI}}\ \overline{\mathrm{XA}}\ \overline{\mathrm{H}\Lambda}$, което, разбира се, няма нищо общо с Разпятието.

2. Към втората група кръстове, на които, освен Разпятието, личат още остатъци от пълната композиция на тая сцена, се отнасят 5 кръста, от които само 3 са запазени с двете половини (на втората половина — Богородица). Изображенията са гравирани (46), релиефни (54) или пък представени като комбинация от гравюра и релиеф (47, 55); 48 е едничкият екземпляр с инкрустирано олово.

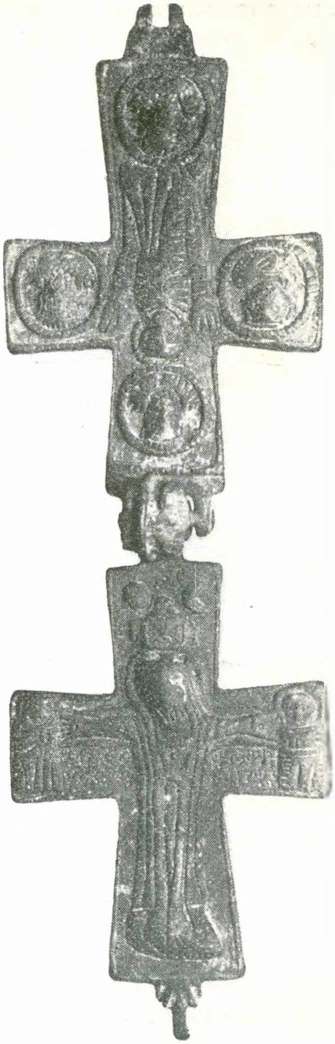

Обр. 54.

Самото Разпятие на тия кръстове се различава много малко от онова, което описахме в първата група. И тук тялото е право, ръцете хоризонтално изпънати, главата обкръжена с кръстат или прост нимб, наведена малко или повече надесно, лицето е брадато, очите големи (на 48 очите, напротив, са намалени до точици), носът — широк; косите се раздвояват над челото и падат по плещите. Облеклото е пак колибион, но в 46 се явява вече и византийската перизома [1]. На всички кръстове е представена хоризонталната греда на Христовия кръст като гравирана или релиефна ивица. Титула се явява като продълговата и квадратна дъсчица, към която в 47, 48, 54 и 55 са прибавени от двете страни по едно клинче, каквито впрочем намираме и в стенната живопис.[2] Всички титули са без надписи, но в 54 титулът е кръстосан с диагонали, както и в 51. Подножникът е представен като доста широк пулпит, който в 54 е дори и орнаментиран с точици по подражение на скъпоценни камъни.

---

[1] Срв. у Wulff, Mittelalterl. Bildwerke, № 1888 (10—11 в.), също нашия кръст 49. За перизомата в византийското изкуство в. у E. Wüscher-Becchi, R. Q. S. XV, 3, 201.

[2] Напр. в Sancta Maria Antiqua. Сравни също Wulff, Altchristl. Bildwerke, № 918, енколпион в Монца (Cabrol, Dict. d'arch. chrét. I, 2, p. 1744) и пр.

Краищата на хоризонталните рамена се заемат от фигурите на Богородица и Иоан, които се явяват ту в цял ръст, респ. до колене, ту в бюстови изображения (46). И едните, и другите са силно повредени и изтъркани[1]), а някои от тях (47) навярно не са били никога по-добри. Все пак по това, което е запазено, може да се види, че фигурите на Богородица и Иоан са обърнати в $^{3}/_{4}$ към Исуса. В 54, обаче, Иоан е в пълен en face. Известна по-смислена рисунка ни дава само 46 в фигурата на Богородица, но и тук изображението е схематично и силно повредено.

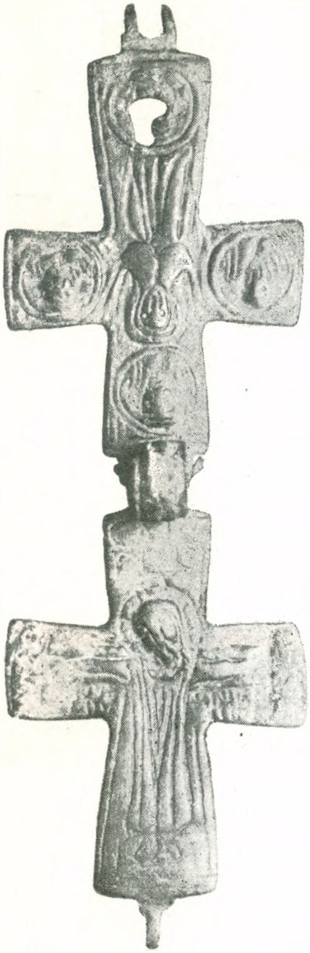

Обр. 55.

Слънцето и месеца в композицията на Разпятието ще да са имали не само историческо, но и символично значение още в Rabula codex и Монцките ампули[2]). Поради това от една страна, и поради удобството и леснотата на фигурите им, те се явяват и в най-съкратените композиции на дребнохудожествената индустрия. Споменатите по-горе два египетски паметника — копринената тъкан и златната плочка от Ахмим, показват че тия два мотива не стоят изолилирани само в нашите кръстове, макар и не всички от тях да ги притежават. Последните се срещат само на четире екземпляра (46, 47, 54, 55) и обикновено заемат място на края на горното рамо, над титула. Слънцето се представя като кръгче в ляво (на 46 в десно), а месецът — срещу слънцето като първа четвърт в форма на дъга или сърп.

По отношение на надписите кръстовете от втората група са по-щедри. Такива намираме при 46, 54 и 55, а на 46 личат само следи от букви. Като подражание на надпис трябва да се схващат и отвесните гравирани чертици под изпънатите ръце на Исуса на 47 (срв. същия тип на 55). Буквите при останалите кръстове са плитко гравирани, а независимо от това четенето им се затруднява и от грубото и неграмотно начертание на целите надписи въобще. На 54 над титула се четат буквите Θ̄C (= θεός), а под ръцете на Христа са гравирани части от известните евангелски стихове (Иоанъ, XIX, 26, 27):

+ ΪΔΕ Ο ΪΔΟΥ Η
ΥΟC CΟΥ ΜΗΤΡ C

---

[1]) За бюстовете на Богородица и Иоан срв. Толстой и Кондаковъ, Курганныя древности, 31, рис. 22.

[2]) За развитието на тия два мотива в християнското изкуство в. Ferd. Piper, Mythologie der christl. Kunst usw. II, Weimar, 1851, 116-199.

а на 48 са изрязани и инкрустирани буквите IΔE OYC Cȣ IΔOY IMT...ȣ, които, както и горните, би трябвало да се развържат така: ἴδε ὁ υἱός μου, ἴδου ἡ μήτηρ σου. Подобен ще да е надписа на кръст 55, дето могат да се различат само някои от горните букви [1].

3. Третата група се състои от три кръста, само един от които е двоен (на втората половина — Богородица). И трите кръста са с релиефни изображения, но по отношение на иконографията на Разпятието представят два коренно различни типа Кръст 56 по форма и тип на Христа се отнася повече към първите две групи, останалите два (49 и 50) принадлежат на нова иконографическа школа, която от живия Бог на кръста е направила мъртво тело. Тук не е трудно да се разпознае — в извитото тело, перизомата, положението на ръцете и най-после в изработката на релиефа — византийско влияние след 10 в. Фигурата е пластична, стройна, нозете са поставени един върху друг, а главата, заключена в правилен кръстат нимб, е леко наведена. Ръцете, макар и пречупени в лактите, имат хоризонтално положение, а извивката на телото е още съвсем слаба и стои по-близо до сирийския тип, отколкото до късновизантийското Разпятие.

За съжаление изображенията на двата кръста (50 и 56) са доста изтрити и мъчно се разпознават. Но затова пък 49 е запазил сравнително добре своите фигури. На първо място и тук срещаме Богородица (MP ΘY) и Иоан (O AΓIOC IΩ) вписани в овални медалиони. Богородица е с мафорий, който се спуща по раменете ѝ. Изпод него се подава десната ѝ ръка, която е свита при лакета и подигната към Христа. Същото положение имат и ръцете на Иоана, който е представен с дълги, раздвоени над челото и падащи по раменете коси и малка, заострена брада. Такъв тип на Иоан не е свойствен на нашата композиция и ако се съди по положението на неговите ръце, които в случая не означават нито старото „свидетелство“, нито по-късната тъга, ний ще трябва да гледаме както на него, така и на Мария, като на фигури, които са заети от композицията Деисис.

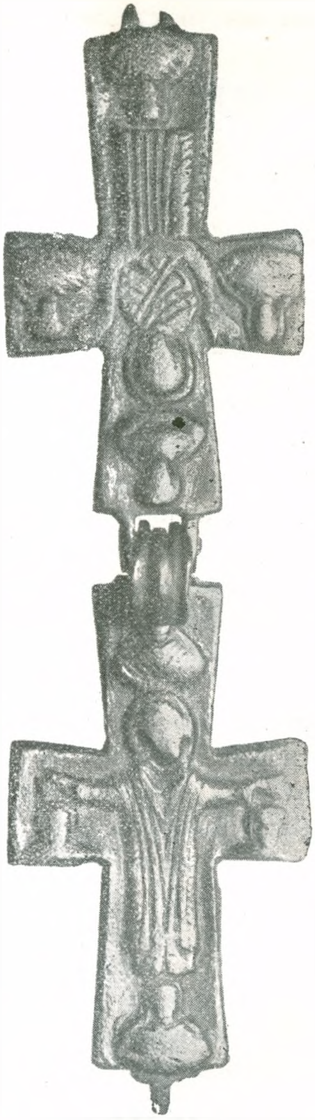

Обр. 56

---

[1] Същите надписи се срещат още на един реликвиарен кръст в Монца (Kraus, Real-Enz. II, 240), на също такъв кръст в Ватикана, който според Reil, Kreuzigung, 101. Anm. 2 произхожда от 9 в., а според Kraus, Geschichte, I, 2, 313, fig. 226 от 7—8 в.

Нов за Разпятие е и бюста над Христовия титул, вероятно някой светец, чието име мѫчно може да се развѫрже само от двете букви $\overset{\text{И}}{\text{Н}}$ (негатив? — Николай?), които са гравирани до главата му. Още по трудно могат да се разпознаят бюстовете при останалите два крѫста. На 56 малките фигурки под рѫцете на Христа биха могли да се обяснят по аналогия като образи на Богородица и Иоан. Сѫщото важи и за 50, но за бюстовете по краищата на отвесните рамена при тоя крѫст, както и при 56 може да се говори само с догатки.

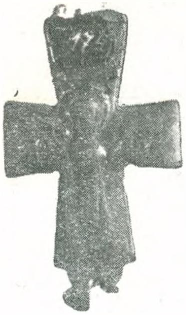
Обр. 57.

*

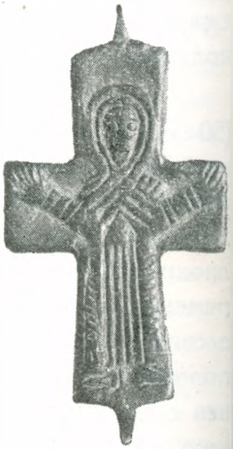
Обр. 58

Появата на палестинските крѫстове намерила готови иконни типове и на Богородица, които, поради силно развития култ на последната, могли много лесно да се пренесат и вѫрху предметите на дребната индустрия и особено на такива, които е трябвало да напомнят за светите места. В това число спадат и палестинските крѫстове, чиято втора половина е била заета, както видехме вече, в повечето случаи с някой от иконните типове на Богородица. Най-разпространен, обаче, е образа на Мария Orans, един тип, който е известен на християнското изкуство в Рим още в 4 в., но е бил създаден в грѫцкия Изток заедно с учредяването чина на диаконисите. Сѫществуването на тоя тип в монументалната живопис се потвѫрдява от редица паметници, вѫрху които ний няма да се спираме. Но покрай това трябва да припомним, че още твѫрде рано той намерил приложение и вѫрху дребните предмети, предназначени да служат предимно за лична употреба на Мариините последователки — прислужници в храма[1]). Такива са били на пѫрво място златните дѫна на особени чашки, които са се появили най-напред в Палестина[2]) и после се прѫснали из цяла Италия та дори до Рейн. Но вѫпреки това широко разпространение на златните чашки, техните образи с Богородица orans изчезнали заедно с значението си още преди появата на палестинските крѫстове[3]). Последните, обаче, заварили готова монументална композиция на Вѫзнесение Господне[4]), дето още твѫрде рано вмѫкнали образа на Богородица, не вече в исторически смисѫл, а като централна фигура между апостолите (дѫрвена врата в S. Sabina, Рабулово евангелие, иконка в Sancta Sanctorum, Монцки ампули, фреска в Бауит), като олицетворение на земната цжрква и символичен образ на посредница между Бога и хората.

---

[1]) Кондаковъ, Иконографія, 94.

[2]) Kaufmann, Handbuch, 620 сл. им отдава александрийски произход.

[3]) Според Кондаковъ, Иконографія, 82 златните чаши с образа на Мария се отнасят кѫм втората половина на 4 в. и само като изключения — кѫм началото на 5 в.; сѫществуването на палестинските крѫстове 5 в. е сѫмнително.

[4]) А. И. Кирпичниковъ, Иконографія „Вознесенія Христова“, Труды VI арх. съѣзда въ Одессѣ, III, 388.

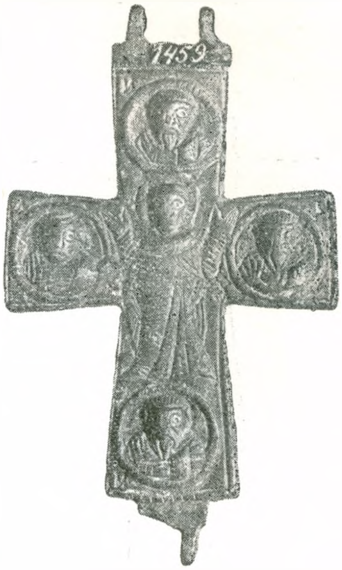

Обр. 59.

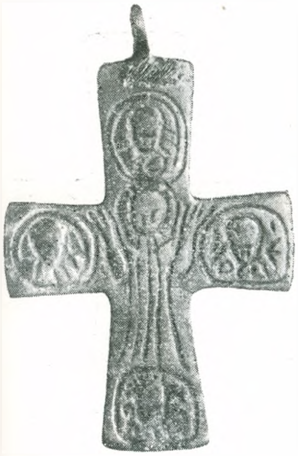

Обр. 60.

Отчуждена от историческата сцена, дето впрочем тя не се оправдава от евангелските разкази, Богородица е могла лесно да бжде и сжвсем извлечена от композицията като самостоятелен образ. И както композицията на Разпятието е могла да бжде сжкращавана в различните ѝ преписи, така е бил навярно случаят и тук, дето са използували само централната фигура на Мария θεοτόκος и сжщевременно Мария — земна цжрква, при която пжрвоначално са били запазвани най-близките до нея алегорични фигури на двата ангела (Рабулово евангелие и двамата пжрвоапостоли (врата в св. Сабина). Честото повторение на тая сжкратена композиция и вжрху по-кжсни паметници[1]) дава основание да се предположи, че последните са копия от сжкратени монументални композиции от източен произход. Но независимо от това, ний имаме случаи, дето на дребнохудожествени предмети е представено, все едно в какжв смисжл, и цялото Вжзнесение. Така напр. в историята на изкуството е известен един двоен златен кржст в кабинета на Дзялинска в Глухов. Между двете половинки е поставена кржстовидна пластинка с изображение на Вжзнесение Господне[2]). Богородица е представена като централна фигура в положение на orans, а по хоризонталните рамене на кржста се редят по пет дребни фигури на апостолите. Вжзнасящия се Христос е изобразен на горното рамо в миндаловиден ореол. По своята форма Глуховския кржст отговаря напжлно на нашите палестински кржстове, но гржцко-римския надпис на обратната му страна, дето е представено Разпятието — сирийски тип, го отнася в южна Италия[3]) и то според Ch. de Linas — кжм края на 7 в. и началото на 8 в., а според E. Moliner — кжм 6 в.[4]) Друг подобен, но бронзов кржст е намерен в Русия и произхожда от 7—8 в[5]). И тук сжщо така е представено Вжзнесението редом с Разпятието: Четире ангела, вжзнасят на ржце Исуса, а до него седи на трон Богородица с младенец От двете ѝ страни са представени по шест апостола. Безспорно, на Богородица тук е приписано чисто символично значение, и затова нейният тип, по тжржествен и по-величествен, е зает от друга композиция. Това обстоятелство иде за лишен пжт да потвжрди колко слаба е била вржзката на Богородица orans, с старата композиция на Вжзнесението и как тя е могла да бжде не само заменявана, но и сжвжршено отделяна от своята пжрвична иконографска среда, която при новото значение на композицията не е била нищо друго освен второстепен елемент. От друга страна горните два кржста показват достатжчно ясно, че още в 6—7 в. е имало тенденция да се представя на реликвиарните кржстове в свржзка с Разпятието и Вжзнесение Господне[1]), т. е. неговата централна фигура — **ϑεοτόκος** и **земна цжрква**. Развитието и изпжлнението на тая тенденция е зависело, разбира се, от местото, с което е разполагал майстора, както и от силата на неговото религиозно и художествено чувство.

---

[1]) Срв. Кирпичниковъ, op. cit., 389, сжщо у Wulff, Altchristl. und byzantinische Kunst, 445

[2]) H. Leclercq (в Cabrol, Dict. II, 2994), без право смята изображението за Вжзнесение на Богородица. Срв. Кондаковъ, Иконографія, 265 сл.

[3]) Кондаковъ, op. cit., 265; Leclercq, op cit. 2995 — в Рим.

[4]) Ibid., 2995.

[5]) Толстой и Кондаковъ, Курганныя древности, 31, рис. 21.

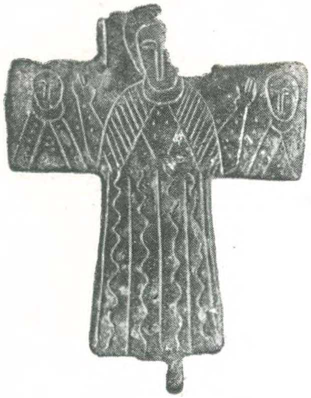

Обр. 61.

Нашите палестински кржстове, макар и не многобройни, хвжрлят сжщо така известна светлина вжрху тоя вжпрос. От 15 кржста с образа на Богородица на 10 от тях тя е представена като orans било сама или придружена от други фигури и според това ний ще отделим тия изображения на две групи.

1. **Богородица orans сама.** Тая група обема 4 кржста, всички малки или с средна големина, трите с излят релиеф (52, 57,[2]) 58) а четвжртият (51) гравиран. Фигурата на Богородица, все в пжлен en face, заема цялото долно рамо на кржста и достига почти до половината на горното. Ржцете ѝ се простират по хоризонталните рамена на кржста и заемат различни положения: мишниците прибрани до телото (51, 57, 58) или пжк отделени от него (52). Главата е обикновено заключена в нимб, лицето проджлговато и дори заострено (51, 58). Чертите на лицето са запазени по-добре в 52 и 58, дето сжщо така намираме големи очи и широк нос, който в 51 напротив е представен само с една отвесна чертица. В облеклото няма единство: мафорият е означен на 57 и особено ясно в 58, дето той загржща лицето и покрива гжрдите, и раменете на Богородица. Изпод мафория се спуща джлжг хитон с тесни, при-

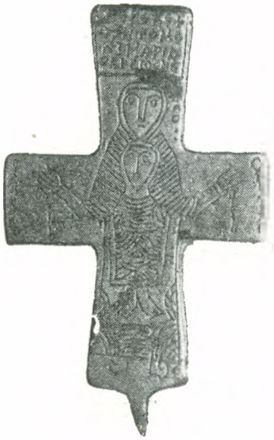

Обр. 62.

---

[1]) Аналогичен случай, който потвжрдява постоянните отношения на двата сюжета, представят и Монцките ампули, срв. Cabrol, Dictionnaire, I, 2, fig. 458 и 459.

[2]) Подобен кржст у Wulff, Altchristl. Bildwerke, № 920.

лепнали до рѫцете рѫкави. В 52 Богородица е без мафорий и носи дреха, която се спуща от крѫста надолу конусообразно. В сѫщност майсторѫт тук е повторил сѫщото облекло с което е представил на втората половина и разпѫнатия Христос. Но покрай мафория и хитона, на 51 Богородица се явява в закопчана на гѫрдите мантия, изпод която се вижда орнаментирана далматика или царски хитон. С това облекло образѫт на Богородица би бил наистина сѫмнителен, ако не беше той потвѫрден с надпис на един подобен крѫст в Берлин,[1] който, както и нашия, показва, че в основата на нашите изображения трябва да се тѫрсят два типа на Богородица, които са сѫществували паралелно един до друг: Мария orans в най-старите композиции на Вѫзнесението и Мария в царствени одежди, каквито наистина намираме в западните паметници (S. Maria Antiqua).[2] Но докато другите крѫстове се ограничават само да представят Богородица, без дори да ѝ означат името (освен 57, дето под рѫцете едва се забелязват буквите $\overline{\mathrm{MP}}$ $\overline{\Theta\mathrm{V}}$), 51, покрай облеклото на Богородица, заслужава внимание с емблемата на светите земи — палмите, които фланкират от две страни образа, както и с Христовите монограми, които се виждат като звездообразно пресечени чертици между палмите и рѫцете на Богородица. Монограмите, обаче, се явяват неоправдани в смисѫла на това изборажение и ще трябва да се обяснят само с стремежа на майстора да придаде по-голяма яснота на алегоричния небесен Иерусалим.

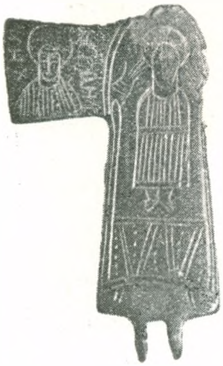
Обр. 63.

2. Кѫм втората група крѫстове с Мария orans като образ на земната цѫрква спадат пет крѫста, по чиито краища са представени бюстовете на евангелистите. С това тия крѫстове се отдалечават твѫрде много от пѫрвичната концепция на Вѫзнесението, но затова пѫк тѫкмо образите на евангелистите са използвани за да се подчертае алегоричния смисѫл на Богородица. И тук изображенията са гравирани (48), релиефни (55, 56, 59) или пѫк представят нещо средно между гравюра и релиеф (60). Централната фигура малко се различава от оная в пѫрвата група крѫстове. Рѫцете са само повече прибрани кѫм телото и се издигат почти отвесно от лактите надолу. В 56 не са чувствуват дори и мишниците, а долната половина на рѫ-

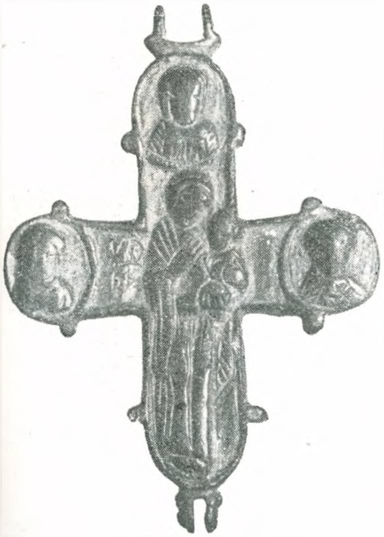
Обр. 64.

---

[1] O. Wulff, Altchristl, Bildwerke. № 918. Lauer, op. cit., fig. 26.

[2] За Богородица — царица в изкуството срв. у Кондаковъ, Иконографія, 276 сл.

цете е силно долепена до тялото и се извива според неговата линия. Това неестествено положение на рѫцете показва, че майсторите са искали преди всичко да спечелят място за фигурите на евангелистите, които са били една необходимост, а не случайни образи за запѫлване свободното пространство.[1]

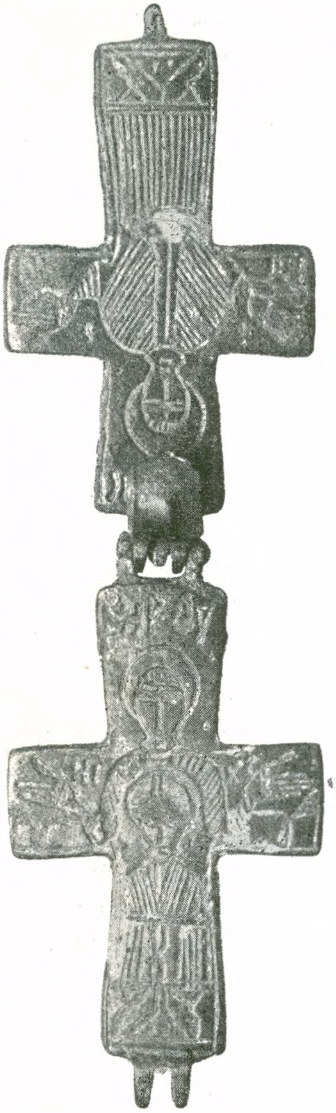

Обр. 65.

Известно отклонение от всички останали четире крѫста прави 48 с своята форма, техника и стил на изображенията. Тук Богородица е представена вѫзвита малко наляво, отпуснала тежестта на тялото само на единия си крак. Но докато в положението на тялото, колкото и бегло да е рисувано то, майсторѫт е успял да постигне една сравнителна лекота, стройност и елегантност, в рисунката на главата и рѫцете той е отишѫл до прекалена условност. В крѫгѫл нимб се виждат само контурите на главата и две точици с вежди над тях. Лицето не е отделно от шията, а за мафория трябва да заключаваме само по драпировката и контурите на облеклото. Сѫщо така и рѫцете са представени условно с две кѫси чертици, издигащи се косо нагоре. От двете страни на Богородица се чете надпис $\overline{\mathrm{MP}}$ $\overline{\Theta V}$. Бюстовете на евангелистите са скицирани само с няколко черти. Очите са без вежди и са представени само с две точици; носѫт липсва, а долната част на лицето се удѫлжава каточели с заострена брада. Дрехите са само нахвѫрляни с черти, които не дават никаква представа за формата. Всички евангелисти дѫржат по една книга в лявата си рѫка, а десната сѫвсем не се вижда. Но при всичката тая условност, майсторѫт не е пропуснал да означи името на всеки евангелист, като разхвѫрлял буквите извѫн и вѫв ограждащите бюстовете медалиони. Така на горното рамо четем $\begin{matrix} \mathrm{M} & \mathrm{I} \\ \mathrm{T} & \mathrm{O} \\ \mathrm{A} & \mathrm{C} \end{matrix}$, на долното — $\begin{matrix} \mathrm{M} & \mathrm{K} \\ \mathrm{A} & \mathrm{O} \\ \mathrm{P} & \mathrm{C} \end{matrix}$, на лявото $\begin{matrix} (\Lambda) & \mathrm{K} \\ \mathrm{O} & \mathrm{A} \\ \mathrm{V} & \mathrm{C} \end{matrix}$, а на десното $\begin{matrix} \mathrm{I} & \mathrm{N} \\ \omega & \mathrm{H} \\ \mathrm{A} & \mathrm{C} \end{matrix}$. Буквите както и изображенията са били инкрустирани с олово.

В останалите четире крѫста Богородица е в пѫлен en face и все така тежка, масивна и безжизнена, както я познаваме от крѫстовете в пѫрвата група. Лицето е овално и заострено, носѫт широк, а очите са представени като точки (55)[2] или като големи крѫгове (59). Евангелистите, които придружават Богородица се отличават с сѫщите особености. Типовете на 59 с своите кѫси и дебели фигури, с низки чела и брадати лица (освен Лука) напомнят твърде много на фигурите в Максимиановата катедра. Всички са заключени в крѫгли медалиони и държат в лявата си рѫка кодекси. Имената им са означени само с началните букви извън медалионите: на отвесните рамена Матей и Марко, а на хоризонталните — Лука и Иоан.

---

[1] Крѫстовете от втората група са по-големи отколкото ония в пѫрвата. Най-малкият е 6.5 × 4 см, а най-големият 8 × 5.5 см.

[2] Еднакѫв крѫст е намерен в Русия, срв. Кондаковъ, Иконографія, рис. 166.

В най-печален вид са изображенията на 60, единичен крѫст, който, обаче по своята форма и фигурна украса не може да се отдели от палестинските крѫстове. На обратната му страна няма изображения, но са гравирани грубо и неграмотно имената на четирма светци:

Ο(Α ΓΙ[ΟC]
ΓΕ[ωΡΓΙΟC]
Ο(Α)ΓΙ[ΟC] ΝΙΚΟΛ[ΑΟC]
Ο(Α)ΓΙ[ΟC] ΘΕΟΔΟ[ΡΟC]
ΟΑΓΙ[ΟC] ΔΗ[Μ^{Η}ΤΡΙΟC ?]

Към групата на крѫстовете с Богородица orans придружена от други фигури трябва да отнесем още един, който се е запазил само в едната си половина и то с отчупено горно рамо (61). Крѫстът е гравиран и на него е представена Богородица с две бюстови фигури от двете ѝ страни. Тъй като тоя крѫст не се отличава по форма от другите палестински крѫстове, то ний можем да приемем, че отчупеното горно рамо ще е било заето до половината с главата на Богородица, а мястото, което оставало свободно над нея е било недостатъчно за друга фигура поне в такава големина, в каквато са страничните бюстове. Ето защо трябва да предполагаме, че тук Богородица е била придружена само от две фигури, а мястото над главата ѝ е било празно или най-много заето с някакъв надпис (срв. по-долу 64 и 65).

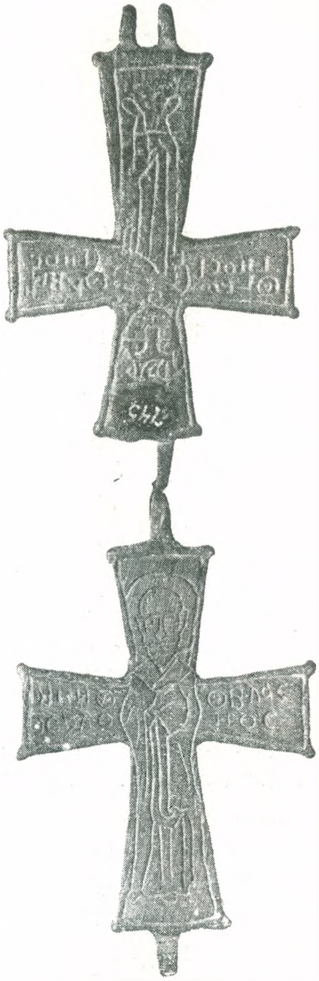

Обр. 66.

С това, обаче, тоя крѫст се отдалечава от разгледаните до сега и открива една нова иконна композиция с тържествен и величав характер. Богородица е представена тук с прост нимб и без покривало на главата. Лицето ѝ е твърде много удължено, а сѫобразно с това и носът е представен много дълъг. Очите, напротив, сѫ изразени само с по една чертичка. Но това, което отличава Богородица от обикновения ѝ тип на палестинските крѫстове, е нейното облекло. Тя е облечена, както и в 51 като царица с дълъг, покриващ краката ѝ хитон, по който се спущат прави и вълнисти линии, които е трябвало да представят по-скоро орнаментирани ивици, отколкото гънки. Над хитона е наметната закопчана на гърдите мантия, която за отличие от долната дреха е запълнена с успоредни наклонени чертици. На тържественото облекло и поза на небесната царица, за каквато Богородица била призната в гръцкия Изток още в 5—6 в.[1]) съответствуват и двете странични фигури. В техните голобради лица и царствени облекла ний трябва да признаем двамата върховни архангели, които още твърде рано започнали да се явят като необходими атрибути в тържествените образи на Богородица, били те извлечени от историческа композиция (Поклонение на влъхвите) или създадени направо като моленни типове. Приблизително така трактовани и в такова облекло ний намираме архангелите Михаил и Гавриил и на един палестински кръст в Киевския музей, дето техните образи са потвърдени и с кратки надписи[2]).

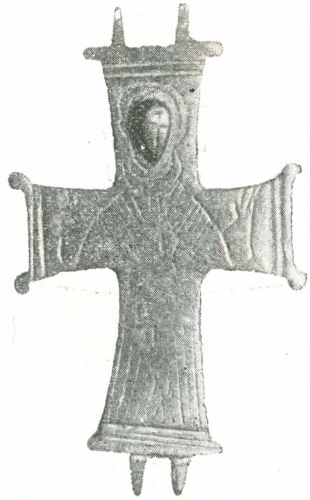

Обр. 67

Но покрай образа на Богородица orans, палестинските кръстове предават и друг не по-малко разпространен в гръцкия Изток и оттам пренесен на запад иконописен тип на Богородица, който е застъпен у нас в три кръста и то в различни варианти.

Кръст 62 представя един от най-старите варианти на тоя тип: Богородица седи на трон в положение на orans с младенец пред гърдите ѝ. Това е един тип, който води началото си още от 4—5 в., откогато е и най-старото му копие в римските Остриански катакомби[3]). Редица други паметници, обаче, между които и палестинските кръстове, показват, че неговия произход трябва да се търси в сироегипетското изкуство, отдето той, подобно на другите прочути иконни типове се е разнасял и чрез дребните предмети и то още твърде рано. Второто известно копие на тоя Мариин тип е именно на такъв малък предмет — една ампула от олово в Болонския музей, която още в 5 в. била изнесена от Витлием[4]). Но както фреската в Острианските катакомби, така и Болонската ампула представят само бюстово

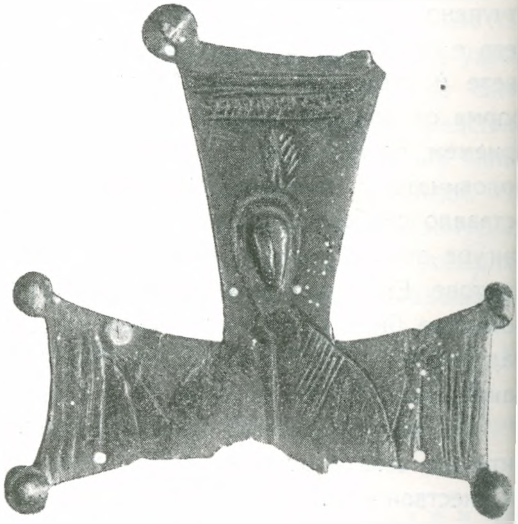

Обр. 68.

---

[1] Кондаковъ, Иконографія, 276 сл.
[2] Ibid., 262, рис. 164.
[3] Ibid., 164 сл., рис. 91 и табл. II.
[4] Ibid., 168 сл., рис. 92.

изображение на Богородица, което съвсем не е достатъчно да обясни и без това неясния тип на нашите кръстове. Много по-ценна в това отношение се явява приложената като украшение към началото на Ечмиадзинското евангелие сирийска миниатюра от 6—7 в 1), която трябва да считаме като единствено най-старо целостно копие на въпросния иконен тип. Композицията на сирийската миниатюра се покрива в общи черти с тая на нашия кръст и ако се явяват известни отклонения по отношение на детайлите, то те трябва да се обяснят само с познатата ни вече несръчност на майстора-гравйор. Впрочем такива отклонения ний намираме в всички палестински кръстове, които представят въпросния тип 2): навсякъде изображението е сухо, мъртво и схематично; Богородица прави впечатление на стояща фигура, а младенеца Христос заема съвсем неестествено положение по средата на гърдите ѝ. Най-главния белег, обаче, който отличава всички кръстове от сирийската миниатюра и който трябва да се припише пак на занаятчийската несръчност, се заключава в това, че Христос се изобразява винаги без ръце.

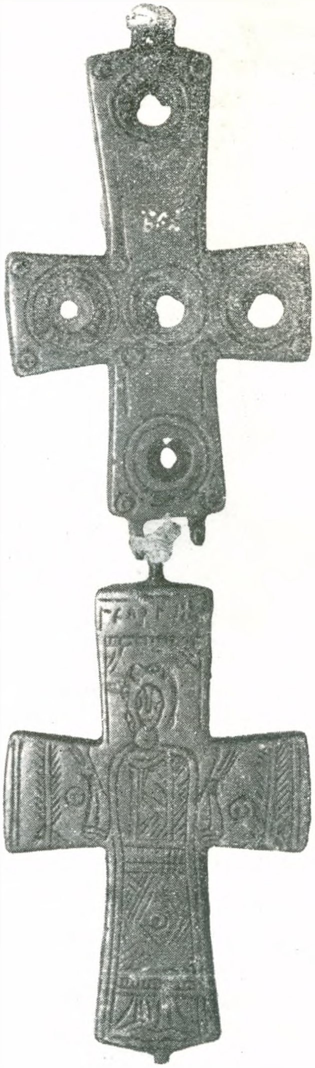

Обр. 69.

Но тук трябва да изтъкнем и една разлика, която съществува между нашия кръст от една страна и палестинските кръстове в Русия и Берлин от друга. На последните Богородица е облечена в тържествено облекло и на главата ѝ не се вижда никакъв мафорий. На 62 напротив ний намираме Богородица, както и в сирийската миниатюра, с мафорий, който обвива главата и лицето и загръща плътно горната част на тялото като топъл шал. Различието в облеклото, обаче, едва ли може да се обясни само като случайна игра на майсторите. По-скоро тук трябва да предполагаме два оригинала, единия от които копират сирийската миниатюра и кръст 62 и то, ако съдим покрай другите общи черти и по кръста на Мариините гърди, който се явява повторен два пъти и у нашия реликвиар, доста точно. За тоя кръст Strzygowski се изказва неопределено и го смята като средство за означаване на Христа, избрано от миниатюриста по липса на достатъчно място. 3)

---

1) J. Strzygowski, Byz. Denkmäler, I, 67 Таб. IV, 1, я отнася към първата половина на 6 в., Кондаковъ, Иконографія, 169 — към 7—8 в.

2) Кондаковъ, Иконографія, 163, рис. 165 и 167; Wulff, Altchristl. Bildwerke, № 927

3) Strzygowski, op. cit., I, 65.

Нашият кржст, напротив, повторен два пжти не на гжрдите на Богородица, а в жглите, които се образуват от свитите ѝ ржце, ако не е представен тук само в орнаментално значение, дава основание да се предполага, че той е бил изписан и на монументалния паметник, който чрез това ще е символизирал човешката сждба на Христа от неговото плжтско рождение до смжртта му на позорния кржст. В такжв смисжл може би е поставен над главата на Богородица и ограден с проста рамка четиререден надпис, който предава, според Лука, I, 28, приветствието на архангел Гавриил при Благовещението:

ΧΕΡЄΚЄΧ	
ΑΡΗΤΟΜЄ	Χαῖρε κεχαριτωμένη,
ΝΙΜΑΡΙΑ	Μαρία, ὁ κύριος μετὰ σοῦ.
ΟΚΙΡΙΟϹΜЄ	
[ΤΑ ϹΟΥ]	

Приблизително сжщия тип, но в много по-груба изработка, намираме и на 65, запазен в двете си половина (на втората половина — Иоан orans). Тоя кржст е сжщо така гравиран и представя Богородица orans с младенец пред гжрдите ѝ, но по своите детайли изображението се отличава твжрде много от това на 62. И тук Богородица прави впечатление на стояща фигура, но главата ѝ, заключена в прост нимб, е без покривало. Според това би трябвало да очакваме и тжржествен хитон или далматика, каквито са чужди на типа в 62. Сжщо така и Христос се явява в нова схема. Той е представен като бюстово изображение с кржстат нимб, а за фон му служи не вече дрехата на Богородица както в горния кржст, но гладка повжрхност, която с своята форма напомня на пресечен в долния си край овален медалион, какжвто прочем не е чужд на сироегипетските иконни типове на Богородица. Струва ми се, че не трябва да считаме за сжвжршено изключено влияния на такива именно типове вжрху нашия образ, който, както ни показва един аналогичен случай на един подобен кржст в Берлин,[1] не може да бжде сжвсем случаен или предизвикан само от технически нужди.

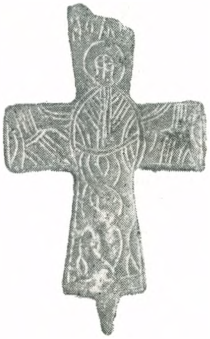

Обр. 70.

Третия вариант на типа Богородица orans с младенеца е представен на 63, който е запазен само с две рамена, достатжчни, обаче, да ни дадат представа за цялата композиция, каквато ний срещаме и на други палестински кржстове.[2] Богородица, облечена в джлжг, обшит по полите с бисери хитон, седи на трон с молитвено положение на ржцете, които, отклонявайки се от разгледаните по-горе два варианта, са привдигнати пред гжрдите. Христос заема сжщото положение, както и на 62, пред гжрдите на майката, но тук той е представен с кржстат нимб и припасан хитон, чиито гжнки са означени с отвесни успоредни чертици. Ржцете все още липсват. На иконния образ, сжответствено с царственото облекло на Богородица, е предадена тжржественост и с прибавянето фигурите на архангелите Михаил (означен с надпис МНХ НГАНГ) и Гавриил, които срещаме и на други палестински кржстове,[1] но чиито образи, обаче, са могли да бждат заменявани и с други.[2] Над главата на Богородица е бил гравиран вероятно надпис ΠΑΝΑΓΗΑ, ΘЄΟΤΟΚΕ или просто ΜΡ ΘΥ.

---

[1] Wulff, Altchristl. Bildwerke, № 928.
[2] Кондаковъ, Иконографія, рис. 164; Wulff, op. cit., № 925 и 926.

Завжршвайки прегледа на Богородичните типове, които са слезли от стените на цжрквите по раменете на донесените в бжлгарските земи палестински кржстове, ний трябва да се спрем още на един кржст (64), който едничжк застжпва тжй много разпространения на Изток и в Византия тип на Богородица Одигитрия. Сждаден почти едновременно с другите иконни типове на Богородица в Палестина, той бил пренесен още в 438 г. в Цариград от сжпругата на Теодосий Млади, Евдокия, като чудотворна икона[3] и като такава той е проджлжил своето сжществуване до най-ново време. В 6 в. ний го намираме вече в миниатюрната живопис на Рабуловото евангелие, а приблизително от сжщото време или малко по-кжсно (7 в.) ний притежаваме и монументален мозаичен паметник с Одигитрия от палестински произход в цжрквата Панагия Ангелоктиста на о. Кипжр.[4]

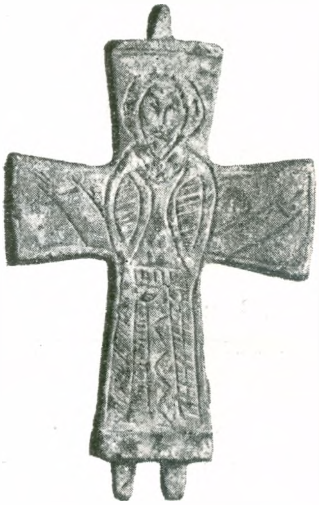

Обр. 71.

Образжт на нашия кржст, обаче, едва ли има в основата си пряк палестински оригинал. Против това говори самата форма на кржста, която се отличава значително от тая на палестинските реликвиари[5]. Кржстжт е запазен само в едната си половина. Изображенията са изпжлнени в сравнително висок, но доста груб релиеф, който в силно изпжкналите си части е значително изтжркан. В средището на кржста е представена като централна фигура Богородица в пжлен, строен, макар и малко тежжк ржст. Главата й (без нимб) е покрита с мафорий, който загжва плещите и се спуща до над коленете. Под мафория се вижда широк хитон, който пада в отвесни и успоредни гжнки, все още схематични и сухи, но в сравнение с драпировката на всички други кржстове, доста живи и натуралистични. На лявата си ръка Богородица държи младенеца Христос, към когото тя е леко приклонила глава. Десната ѝ ръка е издигната пред гърдите, но не личи дали е сложена в знак на умиление или пък придържа лявата ръка на детето, което е възвило телото си към гърдите на майката, а главата си е обърнало малко наляво. Положението и на двете фигури е въобще реалистично и интимно, такова, каквото не биха могли да придат на групата провинциалните майстори на палестинските кръстове. В ляво от Богородица е излят заедно с кръста негативен надпис $\frac{\overline{\mathrm{V\Theta}}}{\mathrm{M}\ldots}$, вместо обикновеното $\frac{\overline{\mathrm{MP}}}{\mathrm{\Theta Y}}$. Съвършено неясни са бюстовите образи, които са поместени в овални медалиони по краищата на трите рамена. Техните лица са изтъркани, но не е мъчно да се разпознаят в удължениtermината на долната им ча бради. Тук релиефът е въобще по-груб, типовете са по-масивни и по-тежки, почти такива, каквито ги намерихме на 59 като образи на евангелистите, които наверно е искал да представи и майстора на нашия кръст 1).

---

[1] Кондаковъ, op. cit., рис. 164, 167, 170

[2] Wulff, op. cit. № 925 сжщия тип на Богородица придружават Петжр и Павел, а № 926 — Петжр и Иоан

[3] Кондаковъ, Византийскiе церкви и памятники Константинополя, 14.

[4] Я. И. Смирновъ, Христiанскiя мозайки Кипра, Визант. временникъ, 1897 (IV), 62 сл. отнася мозайката кжм 5—6 в.; Кондаковъ, Иконографiя, 233, 235, напротив, смята че тя трябва да се отнесе в един период от втората половина на 6 в. до средата на 7 в.

[5] Срв. разгледания по-горе кржст 49, на който е представено Разпятието по византийски маниер и който има форма, сжвжршено еднаква с 64. Еднакжв по форма и централно изображение е и един кржст от Херсон в Ермитажа, издаден от Кондаковъ, Иконографiя, 263, рис. 172.

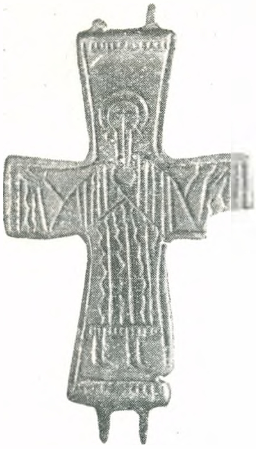

Обр. 72.

*

Иконографския преглед на палестинските кръстове не би бил пълен ако не хвърлим на край един поглед и върху една трета група от такива кръстове, на които, вместо разпятието или Богородица, са представени образите на известни светци, чийто култ, както се спомена вече, е бил доволно силно разпространен в сироегипетския ъгъл, а оттам и в земите, в които са се отнасяли нашите кръстове. В Народния музей се пазят 9 такива екземпляри, от които само 4 са запазили двете си половини (53, 65, 66 и 69). Само на един от тях едната страна е заета с Разпятието, обстоятелство, което за последен път доказва, че то не е било необходима принадлежност на тия кръстове. Като изключим 53, всички останали кръстове от тая група са гравирани, а два от тях представят наивна комбинация от гравюра и релиеф (67, 68). С изключение на 66, на всички други кръстове светците се представят по старохристиански обичай в поза на orans 2) и тър-

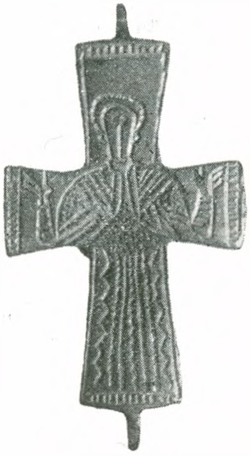

Обр. 73.

---

1) В споменатия по-горе (стр. 83, забел. 2) херсонски кръст са представени също три бюстови образа, които трябва да се тълкуват като евангелисти според кодексите в ръцете им.

2) Срв. напр. св. Стефан на една фреска над мъченически гроб в цеметериалната базилика на св. Феликс и Адаукт в хипогеума на Комодила, Wulff, Altchristl. und byzantinische Kunst, 443.

жествени облекла (71, 72, 73), както било прието вѫобще да се изобразяват мѫчениците още в 4 в.,[1]) когато в тяхна чест започнали да издигат на много места в Сирия мартирии.[2]) Но монументалните образи на пѫрвите мѫченици се пренесли още твѫрде рано и извѫн пределите на Сирия. Освен в Рим ний ги намираме и в цѫрквата св. Георги в Солун в най-разкошни облекла сред великолепна архитектурно-декоративна обстановка, в типове, каквито трябва да предполагаме и за Сирия. Нищо подобно, обаче, в палестинските крѫстове. И тук те са представени с груба, схематична рисунка, без какѫвто и да е опит да се индивидуализират техните образи, без типични иконографски атрибути, по които биха се отличавали фигурите на отделните мѫченици. Като единствена сигурна опора в това отношение биха могли да послужат само надписите, но за сѫжаление не всички са снабдени с такива. Ето защо, за да не прибягваме до несигурни тѫлкувания и заключения, които при дадената трактовка на мѫченическите образи нямат абсолютно никакво иконографско значение, ний ще се спрем само на четире крѫста с ясно означени светци.

1. На крѫст 69 е преставен св. Георги (над главата му се чете: ГЕОРГНО[С]). Светецѫт е изобразен в цял рѫст, вѫздигнал рѫце в моление. Той е облечен в пѫстро украсен хитон, който е препасан с широк пояс. В страни от рѫцете му се издигат две палми — вероятно за да означат Палестина. Рисунката е детски-наивка: носѫт започва почти от косата, очите са представени като две дѫги на ланитите, а шията има форма на бѫчва и не е поставена по средата на телото. Втората половина на крѫста е била орнаментирана само по краищата на рамената и в крѫстовището навярно с метална или стѫклена инкрустация, която е изпадала, а на местото й са останали вдлѫбнати крѫгли гнезда с гравирани концентрични окрѫжности около тях.

2. На едната половина на крѫст 65 е представен Иоан, сѫщо в поза на orans (над главата му надпис HOANIC). Той е облечен в дѫлга припасана дреха, която се закопчава на гѫрдите. Светецѫт е голобрад, с прост нимб. Няколко отвесни чертици над челото означават кѫса коса. Рисунката иначе сѫвсем не се отличава от тая на Богородица и Христос на втората половинка на крѫста.

3. Иоан е представен и на 70, крѫст с нежна изработка, но с сѫвѫршено забѫркана рисунка. Широк нимб обкрѫжава миниатюрно лице, по което са отбелязани две елипси, разделени една от друга с дѫлга отвесна чертица. Формата на дрехата се е изгубила поради пѫстрата орнаментация, която е искал да й придаде майстора. Положението на рѫцете е сѫвѫршено неясно: по хоризонталните рамена са нарязани снопчета от успоредни линийки, между които трябва да се тѫрсят и самите рѫце — навярно неразбрано копие от някой по-сложен оригинал. Над главата се чете надпис HOAN.

---

[1]) Кондаковъ, Македонія, 84.

[2]) За почитанието на св. Георги в Сирия и свѫрзаните с това легенди свидетелствува в 6 в. Антоний Плацентий, който посетил чудотворната колона на св. Георги при Диасполис, дето се намирал неговия гроб, срз. у J. Reil, Die Kreuzigung, 45 сл.

4. Последният кръст (66), за който се спомена и по-горе (стр. 66) се отличава резко от другите по своята изработка и главно по стила на изображенията му. Той се състои от две плоски половини, вътрешната страна на които е слабо вдълбана. На едната половина е представен светец в цял ръст и пълен en face. Той е облечен в дълъг хитон, върху който е наметнат свещенически фелон с широки ръкави и омофор. Ръцете поддържат затворена книга. Главата на светеца е заключена в прост нимб, лицето е продългавато, челото високо и с рядка, къса коса над него, а брадата дълга и заострена. Макар и не съвсем правилни, чертите на лицето се отличават с известна изящност, която се забелязва и в драпировката на облеклото. На лявото рамо се чете негативен надпис Α ΝΗΚ ΟΛΑΟϹ, а на десното—(правилно) Α ΒΛΑϹ ΝΟϹ. Характерно е, че с една фигура майсторът е искал да представи двама светци. Такъв е случаят и с другата половина на тоя кръст, дето четем: Α ΓЄΟΡ ΓΗΟϹ, а в десно — Θ ΔΗΜΗ ΤΡΗΟϹ. Между надписите е изобразен светец, който по тип се различава коренно от Николай-Влас. Тук имаме кръгло, тлъсто лице на младеж с къдрави коси над низко чело; очите са големи, носът — широк. Ръцете не са означени или пък са съвършено изтрити. Макар и да се сближава по тип тоя образ с сирийските фигури на палестинските кръстове, изображението на обратната страна показва че нашия кръст принадлежи на една по-късна епоха, вероятно 10—11 в., в която доминират вече византийските художествени фирми, от влиянието на което не е останал незасегнат образа на Николай-Влас.

*

Завършвайки с това прегледа на палестинските кръстове в България, ний трябва още веднаж да подчертаем тяхното сходство с всички други палестински кръстове, които са събирани в чуждите музеи от разни краища на стария свят. По своята форма, изработка и фигурни изображения всички тия кръстове се сливат в едно цяло, което, както видехме, има един и същ произход, макар и отделни екземпляри да сочат за своя родина по-широки граници, които в началото на второто хилядолетие са достигнали дори до славянските предели.[1]) Това, обаче, не е попречило на голяма част от кръстовете да бъдат декорирани с едни и същи иконни образи, които упорито пазят особеностите на своя исконен стил, такъв какъвто го намираме и в по-значителни паметници на сироегипетското изкуство. Но стила на фигурните образи по палестинските кръстове, при наличността на други по-художествени монументални или дребни паметници, няма никакво особено значение за историята на изкуството. Той ни показва само доколко са огрубени и варваризирани художествените форми на епохата под ръцете на провинциалните майстори и техните помощници и как тия детско-наивни рисунки са били в сѫстояние да задоволяват художествените вкусове на широката маса от 6 та дори до 14 в.

---

[1]) В Херсон са намерени кръстове и с славянски надписи, срв. И. Толстой и Н. П. Кондаковъ, Курганныя древности и клады, 32.

Значението на палестинските крѫстове, обаче, не се заключава в вѫншната форма на тия разкривени схематични и дори чудновати образи, но в тяхното вѫтрешно сѫдържание, тяхната чудотворност и слава като копия на прочути монументални иконни типове, които са привличали в Палестина поклонници и от най-далечните християнски земи. Не ще сѫмнение, че на палестинските крѫстове никога не е могѫл да се снеме монументалният образ в точно копие и безсмислено би било да се мѫчим да вѫзстановяваме оригиналите само по нашите незначителни рисунки. Но вѫпреки това, общата композиция и някои по едри характерни детайли са били предадени и в палестинските крѫстове, така че в техните изображения често пѫти можем да разпознаем запазени и до сега монументални типове извѫн пределите на стария грѫцки Изток, дето те отдавна са изчезнали. Така палестинските крѫстове потвѫрдяват сѫс своите груби, схематични изображения сѫществуванието на предполагаеми в грѫцкия Изток и частно в Сирия иконни типове, тяхната привлекателна и чудотворна сила, както и самия начин за разпространението и популяризирането на тия иконни типове всред най широката маса.

Но интересѫт около палестинските крѫстове не се изчерпва само с вѫпроса за тяхната пѫрвоначална служба и иконографско значение. За нас те се явяват от голяма важност и като малки, груби старинни паметници, които, чрез разсейването си в целия културен свят в пѫрвата половина на средновековието, ни сочат, заедно с ред други паметници, докѫде се е простирало влиянието на грѫцкия Изток. И ако при липсата на други данни, тия крѫстове биха били достатѫчни да засвидетелствуват художествено-религиозните врѫзки между земята, в която те се намират от една страна, и грѫцкия Изток — от друга, в това отношение на Бѫлгария трябва да се отдели видно място в списѫка на ония земи, които изброихме по-горе като местонахождища на палестинскте крѫстове. По такѫв начин те добиват частно за нас значение на косвено историческо свидетелство за врѫзките на Бѫлгария с Изтока било чрез поклоничеството, било по-друг културен начин, та бил той дори и проста тѫрговия. Само чрез тези врѫзки ний можем да обясним онова обилие от източни художествени форми, които се проявяват в бѫлгарските земи още в старохристиянските паметници, а по-кѫсно в средновековната архитектура и живопис, та дори и до най-ново време.

LES CROIX PALESTINIENNES EN BULGARIE.

Les croix palestiniennes appartiennent aux objets que les pélerins, dès le 6—7 siècle, avaient l'habitude d'apporter des Lieux-Saints. Différemment des ampoules de Monza etc. ces croix ont eu une grande diffusion et une existence prolongée allant jusqu'au 14-ème siècle. Composées de deux parties creuses, elles ont servi

pendant un certain de temps de réliquaires portés sur la poitrine (comme les croix de métal noble). Au cours des temps, leur fabrication ayant dépassé des limites de la Syrie, elles perdent leur déstination primitive. Répandues le long des côtes de la Méditerannée et de la mer Noire, ces croix apparaissent aussi en Bulgarie. Le Musée National de Sofia en possède plus de 40 types différents. Toutes ces croix de différente grandeur (entre 9 cm de longueur [fig. 69] sur 7 cm de largeur [fig. 43] et 2,8 sur 1,8) sont en bronze. Elles sont à peu près toutes de la même forme. On peut cependant distinguer 4 types: a) 46, 71, 73 etc., b) 51 etc., c) 62, et d) 49, 50, 64.

Leur décoration a pour but de rappeler les Lieux-Saints et les scènes historiques ou icones miraculeuses vues dans ces contrées. Les trois-quarts des croix du M. N. de Sofia représentent le Crucifiement et la Vierge, dans la plupart de cas — une de ces images de chaque côté Dans un autre groupe le Christ et la Vierge sont réunie sur la face et un saint et représenté sur le revers (53, 65); enfin dans un troisième groupe les deux côtés sont décorés d'images de saints (66, 69) Toutes les images sont exécutées d'une manière chématique et grossière Les figures, bien que copiées d'images monumentales, sont ramenées par un travail d'artisan à une convention complète, à un barbarmisme sans style. Le № 42 est même d'une convention géométrique enfantine. Partout une négligence dans l'exécution, une grossiérté dans le dessin et le type, les barbes, les cheveux longs, les fronts plats.

Les visages sont ordinairement oblongs, les vêtements chématiques et mal rendus avec des plis parallels verticaux. Sauf 4 croix (49, 50, 64 et 66) où l'on sent l'influence des formes byzantines, toutes les autres peuvent être ramenées à une caractéristique générale qui les réunit en un groupe avec des particularités de style difficile à discerner.

Au point de vue technique les figures sont: 1) gravées à plat (43, 46, 48, 51, 62, 63, 64, 65, 69, 71 et 73), technique qui se prolonge au-delà du 10e siècle. C'est à l'époque antérieure au 10e siècle que se rapportent également les croix présentant une combinaison grossière de bas-relief (têtes) et de gravure (42, 67, 68). Au même groupe appartiennent les croix avec incrustation de plomb ou d'argent 2) en bas-relief, postérieures au 11e siècle, mais conservant tous les traits stylistiques et iconographiques des plus anciennes représentations gravées. Le développement et l'exécution des reliefs peuvent être observé sur les №№ 44, 45, 47, 49, 50, 53, 55, 57, 58, 60, 64, 67, 68.

Le Crucifiement apparait sur 14 croix (dont les unes sont entières et les autres d'une seule moitié). La composition ne conserve que les éléments essentiels, dogmatiques, et même cela en ne se bornant qu'à l'indispensable et pour autant que la place le permettait: les figures de la Vierge et de St Jean, la première comme symbole de l'église, le second comme apôtre et témoin de la Parole évangélique. Plus tard, par analogie, on avait commencé à représenter sur l'autre moitié de la croix des images d'autres saints, surtout celles des Evangélistes. Outre la Vierge et St. Jean quelquesunes des croix ont conservé les représentations du soleil et de la lune. Sur les plus petites il n'y a que le Crucifiement avec les parties essentielles de la croix du Christ: le suppedaneum et l'inscription. Au point de vue iconographique 2 exemplaires (49, 50), différents des autres, se rapprochent de près de l'iconographie byzantine. Tous les autres, — gravés ou en bas-relief, — représentent un seul types avec des variantes peu importantes. C'est le type du Rabula Codex, de la petite icone du S. Sanctorum, de S. Maria Antiqua et de beaucoup d'autres monuments de l'art monumental ou mineur provenant de l'angle syro-égyptien. Le corps du Christ occuppe la verticale de la croix, les bras étendus le long des horizontales, les doigts écartés. A part trois cas (42, 43, 52) la tête est légérment inclinée à droite.

Le nimbe est attribut permanent. Quelquefois on distingue une barbe pointue (43 et 52) un nez large et des yeux grand-ouverts. Le corps fait l'impression d'être debout, les jambes tendues et jointes, les pieds ouverts à angle aigu. Vêtement: colobium simple avec (45, 52, 53) ou sans manches (51) tombant droit en plis parallels, profonds et longs; ornementation sur 51, 52 (v. tablette d'or avec Crucifiement provenant d'Ahmim-Panopolis). Sur 46 apparait le perizoma. La Vierge et St. Jean sont représentés au bout des branches horizontales de la croix (figures entières ou bustes). Le soleil et la lune apparaissent seulement sur les №№ 46, 47, 54, 55, au-dessus de la tête du Christ. Au même groupe appartient le № 56, mais des figures n'appartenant pas à la composition y sont ajoutées.

A l'apparition des croix palestiniennes les types iconographiques de la Vierge et en premier lieu le tvpe de Marie-Orante avaient déjà été constitués. L'image de l'Orante avait été créée au 4e siècle mais n'avait reçu son sens intégral que, plus tard, par la composition de l'Ascension, comme symbole de l'église terrestre et image de médiatrice entre Dieu et le monde. C'est dans ce dernier sens qu'elle est représentée sur 10 de nos croix: 1) seule (51, 52, 57, 58) en face, vêtue du hiton et du maphore (57, 58) ou d'un manteau (51) avec une dalmatiqne ornementée en dessous. Par conséquent — deux types: Marie Orante du type orientale ordinaire et Mère de Dieu-Reine, connue également par des monuments occidentaux. 2) un autre groupe est formé par les croix représentant Marie Orante, accompagnée des figures des Evangélistes (48, 55. 56, 59, 60) qui devaient souligner le sens symbolique de la composition. Sur le № 61 la Vierge orante est représentée en Reine accompagnée de deux archanges.

A côté de l'image ordinaire de la Vierge Orante, les croix palestiniennes rapportent un autre type non moins répandu en Orient grec. Il est représenté chez nous par trois croix (62, 63, 65). Le № 62 présente une des plus anciennes variantes (catacombes d'Ostrien, ampoule en plomb de Bologne et surtout une miniature de l'Evangile d'Etchmiatzyne). En gros traits cette dernière miniature est conforme à notre représentation: le vêtement et les petites croix au-dessus des mains de la Vierge démontrent que la miniature et le № 62 copient un modèle différent de ceux des monuments occidentaux. Sur ces copies comme sur le modèle ces croix ont un sens emblématique confirmé par une inscription empruntée à l'Evangile (Luc, I, 28).

Les croix palestiniennes du M. N. ressemblent à celles qui ont été trouvées en d'autres pays. Bien que leur fabrication eût duré pendant 7—8 siècles, leurs images avaient conservé obstinémeut les types traditionnels. Bien que devenus caricatures, ils suffisent néamoins pour confirmer l'existence de quelques images monumentales (modèles) en Orient chrétien.

Leur importance spéciale pour la Bulgarie est de témoigner des liens culturels qui ont existé entre la Bulgarie et l'Orient, liens qui expliquent la multitude d'éléments orientaux dans les monuments de l'art bulgare.

Kr. Mijateff.

СТЕНОПИСЪТ В ЦЪРКВАТА СВ. ЧЕТИРЕДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ В В.-ТЪРНОВО

(Най-стария живописен паметник с бългapски надписи)[1]

ОТ А. Н. ГРАБАР

Църквата св. Четиредесет Мъченици в Търново и нейния стенопис се датират точно от 1230 година, благодарение на един надпис, издълбан на една от колоните, които разделят корабите на църквата. Устната и писменна традиция, която непрекъснато се носи от 13 в. насам, не оставя съмнение, че сегашните развалини на църквата, в която стои тази колона, действително възлизат, макар и не напълно, към цар Иван Асен II. Колоната стои, значи, на старото си място, и съществуващите фрагменти от живописта са именно същите, за които говори поменатия надпис.[2] Последното е било установено още от покойния акад. Ф. Успенски на основание палеграфическото сравнение на надписите върху колоната и тия в живописта.

Излизайки от това, ние приемаме a priori, че сегашните остатъци от живописта в развалините на църквата, която носи името „Св. Четиредесет“, са един паметник от 1230 година

Църквата се състои от две части: 1) продълговата базилика с 6 колони, поставени в два реда, три полукръгли апсиди и един тесен притвор от запад, и 2) от една пристройка, по-късно приставена към западната ѝ страна, почти равностранна, но с неопределено назначение.

От „базиликата“ е запазена на по-значителна височина (освен колоните и фундаментите под тях, свързани помежду си във всички посоки) само крайната западна стена. Останалите стени се издигат тук-таме не по-високо от един метър. При тези части се наблюдава един много внимателен и изкусен градеж от редуващи се тухли и хоросан. Общото състояние на развалините не дава, обаче, достатъчен материал за да се установят първоначалните архитектурни форми на църквата. Тези стени и колони биха могли еднакво да служат и за обикновена и за „куполна базилика“. — Една голяма базилика с 3 кораба, макар и с купол в 13 век, е едно рядко явление. Ето защо аз съм наклонен да предположа в този случай едно отражение на известната тенденция да се възпроизвеждат формите на прочутата цариградска Νέα Βασιλική на Василий Македонец. Остатъци от една открита галерия до южната стена на църквата като че ли потвърдяват такова предположение.

---

[1] Няколко откъслеци на стенописа в ц. св. Димитър в Търново, от 1186 (?) год. не могат в настоящето им състояние да се смятат за живописен паметник.

[2] Привеждам част от надписа, която се отнася до църквата св. 40 мъченици (по Успенскій, О древностяхъ г. Тырнова. Изв. Рус. Арх. Инст въ Кп. VII. София, 1902. Табл. 5). † в лтѣ: ѕ.ѱ҃.л҃.и. ин҃ г: азъ іѡ асѣн҃ въ х҃а б҃а вѣрны црь і самодръжець блъгарамь сн҃ь стараго асѣнѣ црѣ създах ѿзачѧла: и писанием ѹкрасіх до конца; прѣчстнѫѫ сіѫ црькѡв въ имѧ стых: м҃ мнкъ иѫже пмщиѫ въ ві лѣт црства моего внеже лѣтписааше сѧ храмъ съ изълѣзох на бранъ въ рѡманиѫ. . . . Над думите: „въ имѧ стых“ с по-дребни букви: азь драган піса.

Понеже в настоящата статия засягаме само живописта, запазена в „базиликата“ ние се ограничаваме само с тези бележки върху състоянието на нейната архитектура и не се докосваме до „втората част“ на църквата, защото тя е по-късна, а нищожните фрагменти от живопис в нея[1]) нямат нищо общо с стенописите в „базиликата“.

Цялата живопис in situ се намира на северната половина от западната стена на притвора. В люнета над входа е изобразена св. Елизавета-Млекопитателница с младенеца Иоан. Поясно изображение. Елизавета държи Иоана на лявата ръка и е навела леко главата си към него, подавайки с десната гърдата си. Младенецът седи на ръката ѝ и държи с лявата си ръка гърдата на майката. У Елизавета — индигов мафорий и вишняво кафяв хитон. Нимбът ѝ е обикновен; нимбът на Иоана небесносин с небесносиньо прекръстие (!) Детайли не са запазени. Върху индигов фон, от двете страни на Елизавета — два „пламъка“ като карминово-розови крушовидни петна. Над тях надпис:

ст҃а мт҃и іѡ҃
єлиса
вєта

На останалото пространство на западната стена (към север от средата) са представени „Лицеви минеи“: — отделни композиции, заключени в правоъгълни рамки и наредени в четире реда (над горния ред се забелязват следи от още един).

В първия ред: шест сцени за месец ноември:

1. Обезглавяване на неизвестен светец.
2. Събор на архангела Михаила (8 ноември) м^{т}ар сьборъ а^{х}р.

Цялото поле се заема от фигурата на архангела, изправен в цял ръст, облечен в хитон и химатий. Обърнал слабо торса си надесно, той гледа наляво, като навежда малко главата и държи в протегнатата си десна ръка „мерило“. Краката сближени и сложени върху червен „орлец“. Червената и синята одежди, леко нахвжрлени и умело моделирани с изобилни „пробели“, дават красив и естествен бяг на гжнките Краят на химатия е сжбран на лявата ржка и се спуща изящно надолу. Това е една от най-хубавите фигури в стенописа.

---

[1]) В долната част на западната стена — панел от мраморировки, във вид на плочи с инкрустирани кръгове (червено-жълти, оливково-зелени, бели; всички с черни контури). Срв. стенописите на Трапезица, — В. Димовъ, Разкопките на Трапезица въ Търново. Изв. Б. Арх. Друж., V, (1915), обр. 81, 88, 96.

3. Кончина на св. Матрона (9 ноември) **ст̃а . . . к матрѡна къ нжт(р)к . . . цж.** Светицата лежи на наклонено ложе в едно здание, представено в разрез, като червена арка с резжк бял контур. Ложето е покрито с бяла тжкан, прошарена с няколко двойни карминови ивици. Светицата е облечена в индигов марфорий; ржцете са сложени на гжрдите. Фигурата има вид на завита мумия с малко издигнати глава и рамене.

4. Кончина на неизвестен светец (?ноември)1) **(с)ты...ȣменъ мирѡ^{м}.** Напреки на сцената лежи старец с сложени на гжрдите ржце и малко издигнати рамене и глава. Джлга сива брада; керамидено-карминов палий и индигова долна одежда, очертана с жжлт контур. Тжмнозелен фон (вжзможно планина, вжрхжт незапазен).

5. Сжщо (29 ноември) **к̈д̈ с(ты) . . . цж на . . . иса.** Сжщата композиция. Старец в сжщото положение и поза. Сива брада, по-кжса, отколкото при № 4. Индигов палий и светлозелена долна одежда. Зад фигурата — розова планина.

6. Обезглавяване на неизвестен светец (30 ноември) **л̃ ст̃ы . . .** Палач на средна вжзраст, в кжса червена туника и джлга тжмна одежда (от пояса надолу) коли светец с вжрзани зад гжрба ржце, облечен в сиво-малинова джлга одежда. Зад фигурите низжк зелен хжлм. Долу — тясна вжлниста ивица от тжмнозелена почва.

По-надолу, в следния ред — осем сцени (от средата кжм север).

8. Обезглавяване на неизвестен светец. Войник джржи мжченика за рамото. Последния, обжрнат гжрбом кжм него, — стои на колене, с вжрзани и протегнати напред ржце. Мжченикжт, млад, с кждрави коси, е с небесносиня туника с жжлта яка. Войникжт (зле запазен) — в индигова туника и кафяв панцир с бели и жжлти мотиви вжрху него. Над рамото му се вижда част от извит предмет, вероятно края на щит.

8. Смжрт на братята Макавеи и др. (1 август) **(авгȣ)стъ а̃: ст̃іи .з. макавеи | (елеаз)аръ и соломони.ѡки ѡ(гнемь дрȣ)зиже на колесе к^{ц} прїж^{ш}.** Напреки на цялата стена стоят наред 6 фигури, en face, с крждстосани на гжрдите ржце. Двете централни фигури — малко по-големи. Запазена е една от тях, в карминов мафорий, вероятно, Соломония. До нея сигурно е бил Елеазар. Отпред, отляво, — пламенни езици, отдесно, — едно малко колело (жжлто, с бели спици); на него е привжрзана фигура, по-нагоре — няколко червени и небесносини извити пламенни езици. Под колелото — вжрховете на пет копия.

9. Пренасяне мощите на св Стефан (2 август) **в̇. прѣнесеніе мощ(и) | ст̃ого стефана прь | комч̃ника.** Светеца — в светлозелена диаконска далматика, с няколко бисери по краищата, — лежи на червено ложе, което двама слуги внасят

---

1) К. Миятевъ, Годишникъ на Н. Музей, 1920 г., 84, реконструира **(фил)ȣменъ.**

в едно малко, високо здание. Слугите, — малки фигурки с голобради лица, в червена и светлозелена къси туники, — крачат бързо с свити колене, поддържайки с издигнати напред ръце носилката, сложена на плещите им.

10. Кончина на св. св. Исаак и Фауст (3 август) **г҃. ст҃ы ісааки(є)дал ма|тъ и фаустъ мирѡм**. Два стареца, в охрова и сиволилава одежда, лежат един до друг на едно общо ложе. Краката им сочат към едно малко здание. Главите с вишняво-червени контури и небесносиньо-зелени сенки. Брадите и косите (къдрави) — бели по небесносиньо-зелен фон, червено-вишняви контури. Ложето — червено-вишняво. Зданието поставено под жгъл (оранжево, с небесносини корнизи и карминови керамиди).

11. Пренасяне мощите на св. Евдокия (4 август) **д҃. прѣнесеніе мощи҆ ст҃ыѫ єѵдокиѫ.** Композицията, както № 9. Зданието не се забелязва. Зад фигурите низка червена стена. Светицата в кафяв мафорий и охров хитон. Слугите в къси светлозелени туники и черни „чорапи“. Ложето зелено.

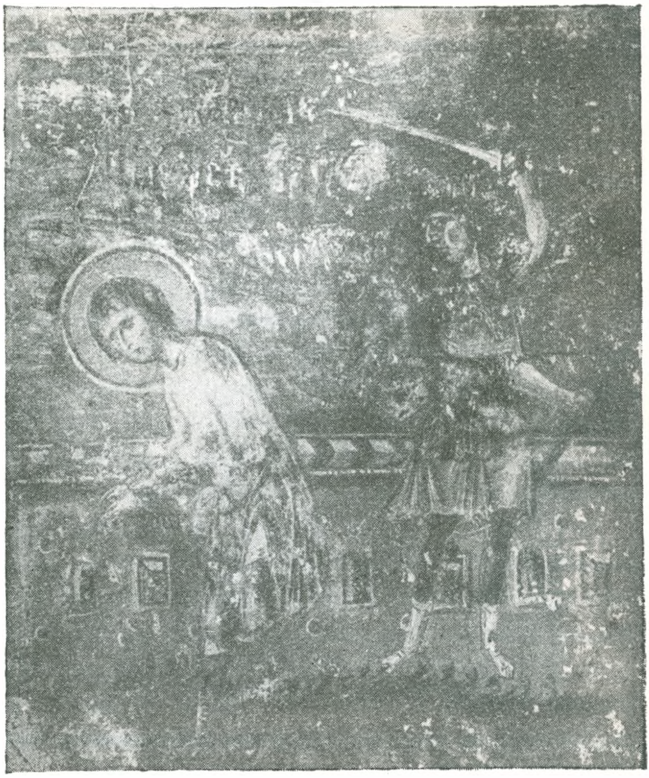

Обр. 74. — Минейна сцена.

12. Обезглавяване на мч. Евсигний (5 август) (є҃) **ст҃ы (мчнкъ єѵс)игние мⷱє ѹсѣⷱ** Мъченикът стои отдесно на колене, гърбом към палача, протягайки напред вързаните си ръце. Отляво палачът (войник) замахва с къс прав меч, опирайки се на свития си десен крак и отставяйки на страна левия. Мъченикът е в небесно-синя туника с „пробели“. Войникът — в червена туника и оранжев панцир с редове вертикално пришити плочки, заострени надолу, също такива ръкавчета (до лактите) и „набедреници“. Тъмнолилави „чорапи“. Косите равно отрязани зад ушите. На главата — луковицовиден шлем с бяло перо (бяла дъгичка и ред къси бели чертички).

13. Преображение (6 август — без надпис). Над три низки хълмчета стоят: Христос в двойно (небесносиньо и бяло) кръгло сияние, благославяйки и и опирайки свитъка на лявото си бедро; облечен е в бели дрехи; с прекръстен

нимб. Илия, старец с кжса брада и коси, в профил с протегнати, ржце. Тежестти на телото е отпусната на единия крак, докато другият е отставен на страна и подпрян само на прждтите. Мойсей, млад, в сжщата поза, но обжрнат в $^3/_4$; в едната ржка джржи скрижалите, а другата протяга напред. Илия е в зелена дреха; Мойсей — в червена с небесносини светове. Двата странични апостола (Петжр и Иаков) седят в симетрични пози; пжрвия протяга ржка кжм Христа; другия — закрива лицето си. Средния, Иоан, е полулегнал на скалата, отвржщайки се от светлината и опирайки се на десната ржка и левия крак. Апостолите облечени: Петжр — в небесносиня и охрова, Иоан — в червена с небесносини светове, Иаков — в червена и небесносиня одежди.

14. Убиване с камжни св. Дометиан (?) (7 август) **с҃ты (мѹ)ченик(ъ) (домети)а | пов(ененъ бы҃)**. Отляво, зад хжлм, войник замахва (без меч: с камжк?) кжм светеца, който стои отдесно, отвржщайки се от палача. По-надесно, на земята, лежат две отсечени глави в нимбове и две обезглавени туловища с протегнати ржце, в небесносинйо и карминово облекла. Светлозелен хжлм. Вжлнообразна ивица зелена почва.

По-надолу, в следния ред, шест сцени. От средата кжм север:

15. Разпятие на ап. Матей (9 август) **д҃ с(ты а)плъ мадиѣ | и(ж)е (въ)| мѣсто іѹдино къниде рас | пѧт бы҃**. Апостолжт на средна вжзраст; привжрзан кжм отвесен стжлп, почти en face, с ржце зад гжрба. Главата е обжрната надесно и изпжната нагоре от вржвта, с която е вжрзана. Гол, на бедрата джлжг (до колянете) бял плат с небесносини сенки. Отзад — низка жжлта стена с небесносинйозелен корниз и карминови прозорци в бели контури.

16. Мжчение на св. Лаврента (10 август) **і҃. с҃ты лаврентїе на сковрадѣ ѡгниинѣи к҃**. Светецжт лежи на ярко-небесносиня решетка с високи крака. Гол, с кжс светлозелен плат на бедрата. Наоколо червени пламжци, лилави отдолу. Вжрху телото — зелени отсенки.

17. Обезглавяване на мч. Евпл (11 август) **і҃а. сты еѵплъ ме(чемь)ѹсѣч**. Отляво войник с отпусната ржка Отдесно, обезглавения светец, на колене, с протегнати и свжрзани ржце. Войникжт в бял шлем с завит като кука вржх, в светлозелена туника и кирамидено-червена мантия. Светецжт — в индигова туника с „пробели".

18. Изгаряне на св. Фотий и Аникита (12 август) **і҃в. стаѣ ф(ѡ)тїе и аникитъ | ѡгнемь исжежен(а) быша**. Две фигури en face до гжрдите, в проджлговат оранжев ковчег, закржглен отдесно. Светците притискат ржце до гжрдите. Наоколо лилави пламжци.

19. Кончина на преп. Максим (13 август) **і҃г. (сто)мѹ маѯимѹ (ис)пов(ѣ)дникѹ (п)рѣ(с)та(вл)еніе**. Светецжт, в тжмна одежда, лежи на високо ложе. Отдесно до краката му, високо тясно здание, покрито с керамиди.

20. Обесване на пророк Михей (14 август) **і҃д. сты | пр҃ркъ | михеѣ |, надрѣвѣ | новѣш(нъ) | кц**. Пророкжт виси в средата на полето на вржв, която се проджлжава нагоре до рамката. Той е гол, с червен плат (с небесносина-

светове) на бедрата; главата изпжната нагоре, рждете вжрзани на гжрба. Телото, жжлтоохрово, с карминови сенки и небесносинйо-зелени полусенки. Отзад, — пирамидален охров хжлм, чийто вжрх е зад фигурата. Долу — вжлнообразна ивица почва.

По-надолу, в последния ред, е запазен само горния край на композициите, и, поради това, само няколко надписа.

21. (17 август) **і҃з. ст҃ы мирѡнъ мєчє(мь) | усѣⷱ бк҇.**

22. (18 август) **і҃и. стаѣ мⷪ҇чника флоръ и лакръ | въ студєньць въвръжєна кⷱ.**

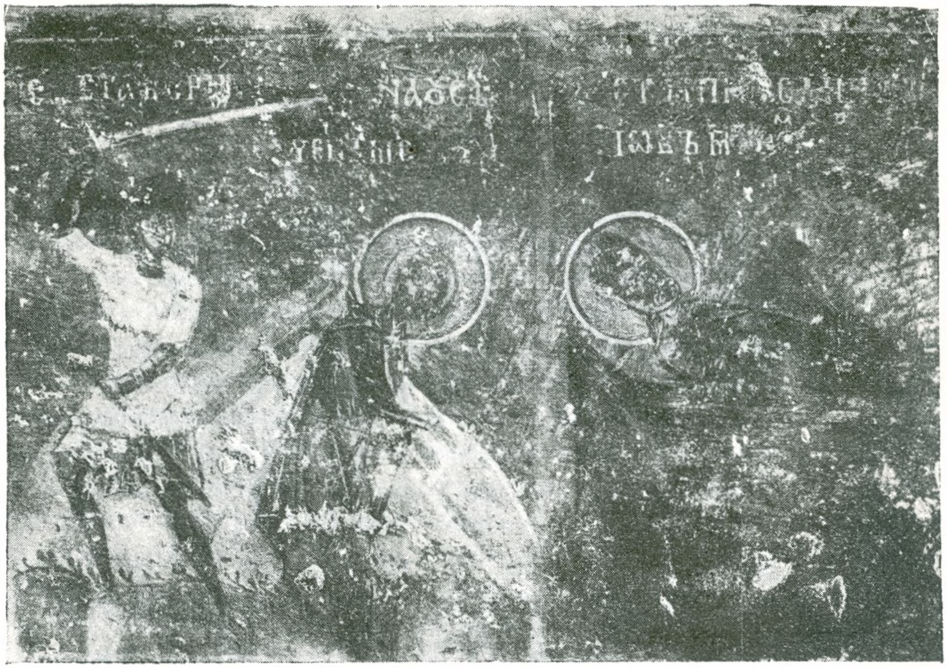

Обр 75. — Минейни сцени: св Ирина и св. Иов.

23. (19 август) **і҃д. ст҃ы андрєѣ.**

Другите фрагменти от надписите не представят никакжв интерес.

Запазената in situ живопис трябва да бжде допжлнена с фототипиите от изображенията, разрушени при землетресението през 1913 г., издадени от Ф. И. Успенски[1]), с някои сведения, пак у него[2]), и, най-сетне, — с четире копия от изчезнали композиции, които се пазят в Народния музей и в музея на Тжрновското читалище.

Академикжт Успенски описва и вжзпроизвежда „Минейните“ сцени на източната стена на притвора.

---

[1]) Успенскій, op. cit, табл. 7 и 8-а и б.

[2]) Ibid., 8—9.

На таблица 8 б — две сцени, за 5 и 6 май:

24. Обезглавяване на св. Ирина (5 май) **є҃. стаѣ єрина ȣсѣчена мє҃.** Отдесно стои светицата, наклонена надесно, с протегнати, вързани ръце. Облечена е в мафорий, отметнат на страна (тъй че се освобождава цялата десна ръка) и дълъг хитон с тесен пояс. Отляво палач, опирайки се на десния си крак, замахва с меч над главата на светицата, а с лявата поддържа ножницата; облечен е в крушообразен тъмен шлем, в панцир с ръкавчета и „набедреници“, в туника и тъмни „чорапи“. Зад фигурите — низък хълм с остър връх. Долу — тясна ивица вълнообразна почва с отделни тревички по горния край (обр. 75)

25. Кончина на праведния Йов (9 май) (д҃) **с҃ты пр(ав)єдни іѡвъ м(и)рѡⷨ.** Представена е лявата половина на сцената: На високо ложе лежи повит светец. Главата повдигната. Старецът е с малка кръгла брада и къси коси.

На таблица 7 — сцени в два реда: в долния: за 8 май, 1 и 2 юни; в горния — три обезглавявания на неизвестни светци (без надписи).

26. Св. Иоан Богослов (8 май) **й҃ с҃ты | іѡ҇ || бо҇сл | в(ѣ)цъ.** Цялото поле се заема от фигурата на светеца, който стои в цял ръст, обърнат малко надесно, и е навел глава над една голяма полуотворена книга. Десния крак е поставен малко на страна. Химатият леко и изящно обвива положената в гънките му десна ръка, и пада равно надолу от лявата ръка. Малка глава с антична форма, с високо чело и остра сива брадичка, прав нос, лицето с бръчки. Тесни плещи и одължени пропорции; правилна, тънка моделировка на одеждите с бели „светове“ (обр. 76). По стила напомня фигурата на архангела за 8 (?) ноември.

Непосредствено след тази фигура, отделена само с двойна (вм. обикновената единична) вертикална черта, следва сцената за 1 юни:

27. Отравяне на св. Юстин Философ. (1 юни) † **мⷱѣ іоѵ҇ а҃ с҃ты ȣстинъ фїло | софъ напоєнъ ꙗда | въсѣ | кого.** Отдесно стои светеца на колене с изправен корпус. Лицето вдигнато към палача, който му поднася отляво съд с отрова. Палачът (в профил) бавно приближава и, протягайки ръка, подава на светеца широка стъкленица. Светецът — старец с гъста прическа и къса брада, е облечен в туника. Палачът, — без брада, с грамаден нос, косите вчесани назад и отрязани равно зад тила. На главата — къс плътна материя, свита надве, надвиснала над челото. Облечен в широка, дори разширяваща се надолу къса туника, бяла, с много тъмни отвесни ивици; черни „чорапи“ и бели обуща. Зад фигурите — низка стена, на върха на която се простира корниз „хармоника“. Долу — вълнообразна ивица почва с треви по горния край (обр. 76).

28. Кончина на св. Никифор, патриарх цариградски (2 юни) **в҃ с(ты нїкифоръ патрїархъ) | кѡнї гра҇ мир(ѡⷨ).** Светецът лежи с главата на ляво върху саркофаг; старец, с продълговата глаза, плешлив лоб и брада с средна дължина. Завит в бяла дреха и омофор, покрити с големи кръстове (обр. 76).

Над тези три сцени, на същата таблица са представени още три обезглавявания на два неизвестни светеца и една светица (29—31). Първите две

— по съвършенно еднаква схема: надесно — обезглавено тело на колене, с наведен торс; до него отсечената глава в нимб; наляво — войник. В единия случай зад фигурите — планина, в другия — архитектура.

В третата сцена светицата стои наведена отляво гърбом към палача, с завързани и протегнати ръце. Отдесно войникът замахва с меч „на о́тмах“ (т. е., над лявото рамо, опирайки се на левия си крак и поставяйки на страна десния). Светицата е облечена в хитон и мафорий, войникът — в панцир и туника.

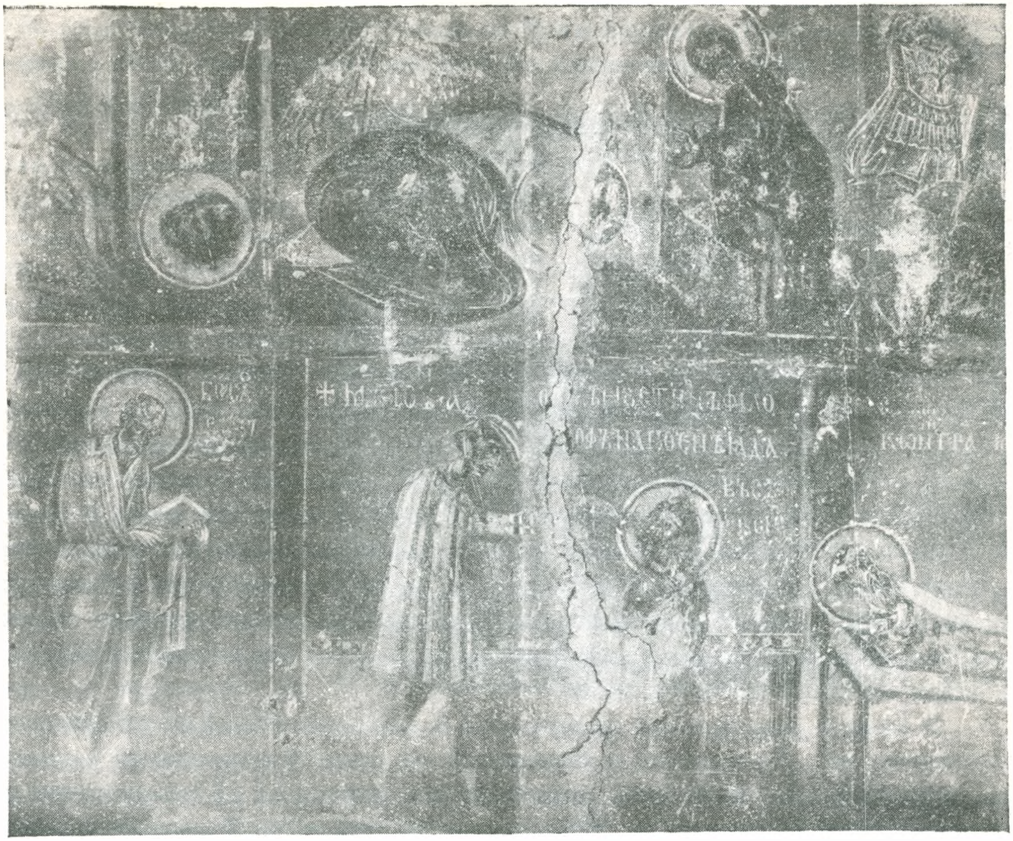

Обр. 76. — Минейни сцени: св. Иоан Богослов, св Юстин и др.

Най-сетне, на таблица 8-а е дадена още една сцена „обезглавяване“ без надпис (32): млад мъченик стои наклонен наляво и протяга вързаните си ръце. Зад гърба му войник замахва с меч „на о́тмах“, поддържайки с лявата ръка ножницата. Облечен, както другите. Главата, обърната в профил, се отличава с голям извит нос. Зад фигурите — низка стена с двуцветен корниз („елха?“) и много прозорци (обр. 74).

Освен това, Успенски привежда няколко надписа, според които може да се съди за сюжетите:

33 Обезглавяване на мч. Патрикий. (19 май) і҃ѳ с҃ты сщєномꙋчникъ патрикє мє̈.[1]

34. Обезглавяване на св. Талелей (20 май) к҃ с҃ты мꙋчникъ далєлєи мє̈ ꙋсѣ̈.

35. Кончина на свв. Константин и Елена (21 май) к҃а с҃ты кѡнстантинъ ст҃аѣ єлєни мирѡмъ.

36. Обезглавяване на мч. Василиск (22 май) к҃в с҃ты василискъ мє̈ ꙋсѣ̈.

По този начин се установява следния инвентар на минейните сцени.

За 5 и 6 май	—източната	стена	на	притвора,	3	пояс,	наляво	от	центжра	—фототипия	на	Успенски
За 8 май	"	"	"	"		"	"	"	"	"	"	"
За 19,20,21 и 22 май	„	„	„	„	2	„	„	„	„	надписи,	издадени от	„
За 1 и 2 юни	„	„	„	„	3	пояс,	надесно	„	„	фототипия	на	„
За 1 до 7 авг.	—западната	„	„	„	„	„	„	„	„	in situ		
За 9 до 15 „	„	„	„	„	2	„	„	„	„	„ „		
За 17 до 21 „	„	„	„	„	1	„	„	„	„	„ „		
За 8 9 (или 26-7) ноем.	„	„	„	„	4	„	„	„	„	„ „		
За 29-30 ноември	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„ „		

и четири неопределени (без числа и надпис), една — in situ, 3 у Успенски.

Трябва да се предполага, че всичките стени и целия свод на притвора са били заети с минейните сцени. Иначе не би било вжзможно да се поместят в притвора всичките сцени за цжрковната година, тжй като, сждейки по „август“ и „май“ в стенописите са били дадени изображения почти за всеки ден без изключение.[2] Изглежда, че не е имало обща система в разпределянето на месеците. По нашия материал ние можем само да установим, че в трите долни реда на композициите е влизал по един цял месец на всяка страна от входовете по надлежните стени (западната и източната). В двата горни пояса е имало друг ред, който не може да се установи.

В люнета над прохода от притвора в цжрквата Успенски отбелязва едно изображение на „Богородица с Младенеца на ржце“[3] и привежда надписа до него: м҃ти | с҃тыѫ | в҃цѫ. Тези думи биха били достатжчни за да покажат, че в дадения случай е представена не „Богородица“ а „майка“ й. Благодарение на едно копие от това изображение, направено още преди землетресението и запазено в Н. музей (Инв. Срвек. Отд. Мат. № 330), може да се вжзстанови целия надпис и с това вжпросжт да се реши окончателно. Надписжт на копието се чете с҃та | анна | м҃ти | с҃тыѫ | в҃цѫ. Св. Анна е представена до пояс. Навеждайки леко главата, тя дѫржи на лявата си рѫка детето — Мария, която седи с изправен грѫб и отпуснати крака. Майката подава с десницата гърдата си, която Мария поддържа с една рѫка. И двете фигури са облечени в мафории. Анна — в вишняво-червен мафорий и индигов хитон, Богородица — в индигов мафорий. От страните — 2 крѫга, вписани в широки крѫгли рамки. Крѫговете са запѫлнени с концентрични окрѫжности. Единият крѫг е с зелена рамка и редуващи се кафяви и бели четвърт-окрѫжности, намаляващи се кѫм центра; другият — с кафявочервена рамка и зелени и бели концентрични дѫгички с сѫщата форма (обр. 77).

---

[1] Надписите, — според Успенски, без изменение, макар че напр. буква ꙋ в думата „священномжченикъ“ е сжмнителна, както и др.

[2] Само в един случай (ноември) като че ли не е запазен общия ред: на сцената „Сжбор на архангела“ числото липсва, на следната („Кончината на св. Матрона“) — сжщо, третята (по ред) сцена не говори нищо; напротив, четвжртата и петата носят само числата — 29 и 30. Ако се предположи последователността на сцените по числата на месеца, „Сжбора“ требва да падне на 26. и „Матрона“ на 27. ноември. Цжрквата, обаче, празнува пжрвия на 8. и втората на 9 с. м. Значи, между 9 (или 10.) и 29 (или 28, в зависимост от средната незапазена сцена, която може да се отнася или кжм 10. или кжм 28. с. м.) ноември цял ред дни е пропуснат по неизвестни сжображения.

[3] Успенскій, op. cit., 6—8

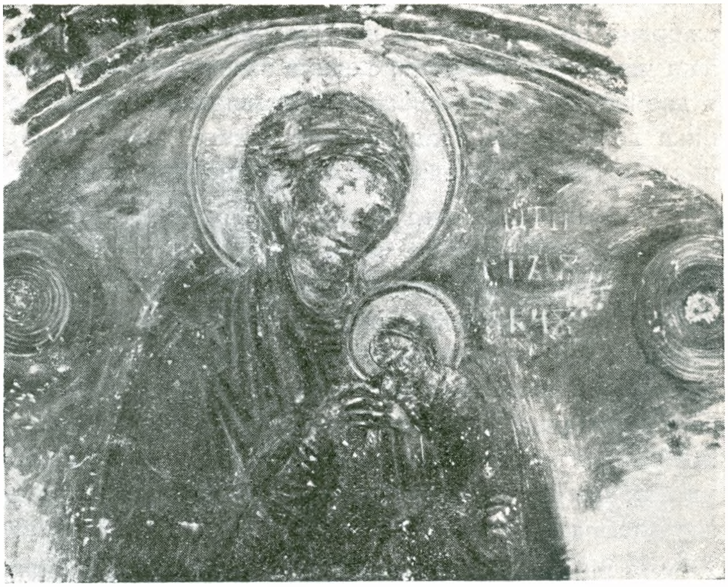

Обр. 77. — св. Анна.

Това изображение на Анна - Млекопитателница трябва да се постави наред с Елизавета-Млекопитателница, толкова повече, че и двата образа са били изписани един срещу друг, в еднакви люнети над два входа, с еднакви надписи.

Вѫн от притвора, на западната стена на самата „базилика“ (сега сѫборена) Успенски отбелязва „над входните врати“ една обширна картина на Успение Богородично, поналяво — картината на лествицата Якова, . . . понадесно — един мѫчно определим сюжет.“[1]) За тези композиции, неописани от Успенски, дават известна престава копията, запазени в музеите: от Успение — в Търновския, от другите две — в Софийския. Както се вижда от таблиците в статията на Успенски, последния „мѫчно определим сюжет“ е фрагмент от „Гостоприемството на Авраама“ — Ветхозаветна троица. (копие Соф. Н. музей, Срвек. Отд Мат. № 332).

Успение. Богородица лежи на червено ложе с издигната лява част (под главата ѝ), на която е поставена вѫзглавница. Зад последната (а не в средата на композицията) стои Христос в мандорла, облечен в лилави и сини дрехи, с „душата на Б-ца“ (в вид на дете) на рѫце. Детето протяга рѫчичките. На десно от мандорлата изправен, в цял рѫст стои един ангел в зелена и лилава одежда. Групата на апостолите е отнесена изцяло надесно. От тях двама, застанали зад ложето, се притискат наклонени кѫм него, останалите са групирани по-надесно

---

[1]) Успенскiй, op. cit., 9. Местото на тези изображения се вижда на таблиците 2а и 2б.

(при краката на Б-ца). Между тях един, отвръщайки се от ложето, притиска ръката до бузата си. Отляво — 2 светителя и, по-надолу от тях, една млада фигура en face, като че ли в панцир, зелена туника и червена мантия, краят на която се спуща от лявата ръка. При разглеждането на тази (и двете следващи) композиции трябва да се има предвид 1) тяхното фрагментарно състояние (липсват повече от апостолите) и 2) че имаме пред себе си безусловно „свободни“ копия, особенно ненадежни в боите (обр. 78).

Лествица Иакова (по копието). Иаков, представен както „отрок“ на възраст около 8—10 години, лежи на земята, с широко разтворени колене и събрани пети (в позата на „Недремано Око“). Под главата му — камък и някакъв четвъртит предмет; с едина лакът той се опира на този предмет, изпъстрен с двойни ивици в различно направление; облечен е в къса вишнявочервена туника до коленете. Над него се издига диагонално (отдесно наляво) стълба, по която възлизат ангели (две фигури на фрагмента) в леки светли одежди (обр. 79).

Гостоприемството на Авраама (по копието). — На фрагмента са запазени само долните части на композицията: от гърдите на фигурите надолу. Зад една масивна каменна маса, подобна на саркофаг, украсен по предната страна с широка ивица резба, седат три ангела. Отляво Авраам бързо носи към масата голям съд. Ангелите са облечени в хитони и химатии (син и вишняво-червен; кафяви и малинови с небесносини рефлекси; син и кафяв). У всичките — червени обуща. Средния държи червен ротулос (сгънат свитък), левия — мерило. Резбата на масата представя три подковообразни арки, почиващи на двойни, разширяващи се в средата колонки; във вътрешната страна на арките са наредени гвоздообразни клинчета с кръгли главички. Под масата — телето (обр. 80).

За останалия стенопис няма абсюлютно никакви сведения.

В запазения материал централен интерес представят изображенията на двете Млекопитателници.

Християнската иконография не познава до сега образи на Анна и Елизавета — Млекопитателници. Търновските изображения са unicum. Изобщо и двете светици в качеството си на „майки“ много рядко са вдъхновявали живописците в средните векове

Малкото паметници, които можем да посочим, се отнасят или към гръцко-източното или към романското изкуство, напоено от същите сирийско-египетски източници: I. Фреска от 8 век в църквата S. Maria Antiqua в Рим, 1) — от несъмнено източен стил и произхождение, представяща трите майки — Богородица, Анна и Елизавета, наредени една до друга в цял ръст, с децата

---

1) Кондаковъ, Иконографія Богоматери, I, рис. 208.

Исус, Мария и Иоан на рѫце; 2. фреска в капелата св. Петѫр до Руфано,[1]) в южна Италия, изобрзяваща св. Анна — orans (?) с детето — Мария (както всичките южноиталиански паметници от 8—12 век, и живописта в тази капела има тесни врѫзки с изкуството на грѫцкия Изток); 3. романска фреска от 9 век, в римската цѫрква S. Bastianello: св. Анна в цял рѫст[2]) с детето Мария на рѫце, наред с други светци.

По-кѫсно, в готическото и италианското изкуство на Ренесанса поне Анна се среща по-често. За нас, обаче, е важно да се отбележи факта, че образите на Анна и Елизавета с младенците се представят в грѫцко-източното изкуство.

Другата страна на вѫпроса се заключава в иконографическия тип на млекопителницата, приложен у нас кѫм двете светици. Пѫлното му тѫждество с типа на Богородица-Млекопителница ни принуждава да се обѫрнем кѫм него, като си спомним за иконописния usus на източния живописец, който лесно е пренасял готов шаблон от един сюжет кѫм друг.

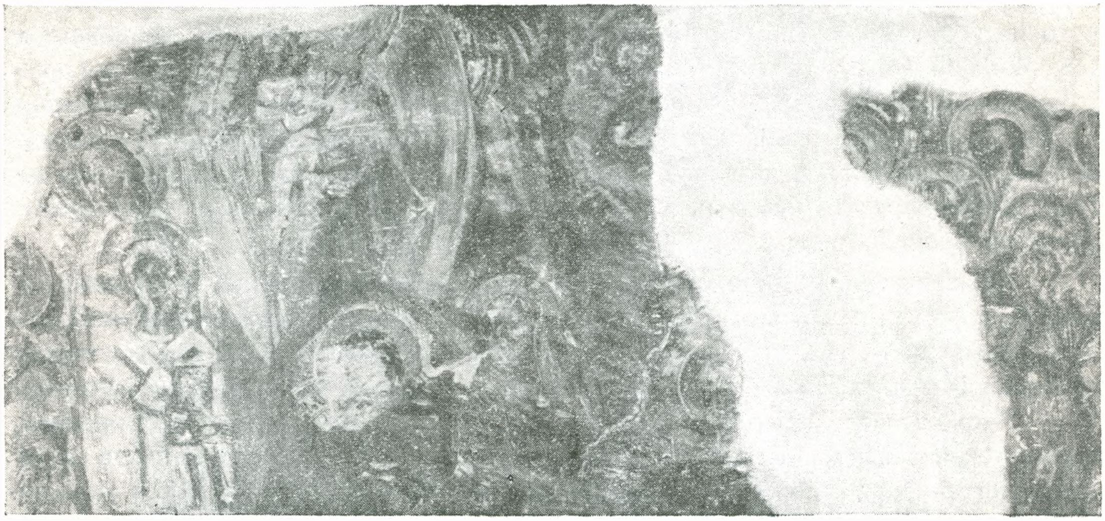

Обр. 78. — Успение.

Толкова повече, че в дадения случай най-древните литературни източници на двата образа са от един и сѫщ произход. Ако „Богородица Млекопителница“ е могла да излезе от думите на Иаковото Протоевангелие (XIX. 2): καὶ πρὸς ὀλίγον τὸ φῶς ἐκεῖνο ὑποστέλλετο ἕως οὗ ἐφάνη τὸ βρέφος καὶ ἦλθε καὶ ἔλαβε μασθὸν ἐκ τῆς μητρὸς αυτοῦ Μαρίας,[1]) то „Мария-Млекопителница“ — от песнопението, вложено в нейните уста в сжщото Протоевангелие[2]):

---

[1]) Ch. Diehl, L' art byzantin dans l'Italie méridionale.

[2]) Кондаковъ, op. cit., рис. 235. G. Millet, op. cit, 258, 290, 310, 352 595) показва копирането на сирийски мотиви в ред случаи в този стенопис.

Ἄσω ᾠδὴν κυρίῳ τῷ Θεῷ μου
ὅτι ἐπεσκέψατο με καὶ ἀφείλατο ἀπ᾽ εμοῦ τὸ ὄνειδος τῶν ἐχθρῶν μου.
καὶ ἔδωκεν μοι κύριος καρπὸν δικαιοσύνης αὐτοῦ μονοούσιον πολυπλούσιον ἐνώπιον αὐτοῦ.
τίς ἀναγγελεῖ τοῖς υἱοῖς Ῥουβὶμ ὅτι Ἄννα θηλάζει,
ἀκούσατε, ἀκούσατε,
αἱ δώδεκα φυλαὶ τοῦ Ἰσραήλ.
ὅτι Ἄννα θηλάζει.

Историята на иконографическия тип „Б-ца Млекопитателница“ трябва да се смята достатжчно уяснена. Най-старите паметници — оставяйки на страна известното изображение в катакомбата Присцила и сжмнителните картагенски статуйки — са отбелязани в 6 век в Египет (фреските в Saqqara и Baoûît; стелата от Медине-ел-Файум[3]); от коптските паметници традицията се пренася в романското изкуство (корици на Ev. Par. Lat. 10438, еванг. корици в Мец, мозайката в ц. S. Maria in Trastevere в Рим, 12 в., фреска Petit Quevilly в Франция и др.) през южноиталианското грждко-източното изкуство (вратите в Ravello, 12 в., фреската в кап. Sant Angello в Pianello, 12 в.). В многобройните италиански ателиета на Треченто образжт се подлага на преработка и се вржща в изменен вид на Изток (Хиландарската икона на св. Сава, руските Млекопитателници) чрез итало-критската иконна школа.

По такжв начин, иконографически се различават два типа, установени от акад. Кондаков[4]): сджржания образ на коптския Изток и нежния мотив на италианското вжзраждане, наклонен кжм натуралистически детайли. Като предял между тях служи 14 век, който на изток се открива с иконата на Хилaндарския монастир.

Тжрновските изображения спадат по иконографията си кжм пжрвата, старо-източната група. Простите, затворени, тжмни мафории на майките и на детето-Богородица, вместо разтворения на гжрдите, обшит с галони и украсен с шевици и орнаменти костюм на Млекопитателниците от западен произход (често с разпуснати коси, които излизат изпод мафория), седящите деца (с изправен гжрб) на „отроческа“ вжзраст, в джлги дрехи на вжзрастни хора (мафорият у Б-ца), — вместо често полулегналите и легнали гржднн младенеци в кжси детински ризи, с голи крачета на западните паметници, — всичките тези черти, обединени с характера на сурова, иконописна строгост в отличие от интимната нежност и реализжм на италианските образи, намират направо аналогия в поменатите коптски фрески. Особенно характерен в това отношение е мотивът на „възрастните“ деца. Той сочи право към Египет, родината на легендата за чудесното израстване на Христа.

---

[1]) Образжт на цицките на Б-ца, идващ от Псевдо-Матей (XIII,3) „нейните цицки сж пжлни с млеко“, е проджлжавал да привлича палестинските песнопевци след 8 век: ἐπδώσο σοὶ μαζὸν πῶς σε γαλουχῶ; οἱ μακαριστοὶ μαστοὶ παρθένου, ἐκμαζῶν γαλα τρέφεται (Служба за 24 декември). Гл. G. Millet (op cit. 627.6)

[2]) H. Leclercq, (Cabrol, Dictionnaire d'Archéologie chrétienne I, 2, 2163—4) го отнася кжм втората половина на втория век.

[3]) Кондаковъ, op. cit, рис. 159. и 160. O. Wulff, Beschreibung d. Bildwerke d. christlichen Epoche (K. Museen zu Berlin), t III. 1, 36, № 79.

[4]) Кондаковъ, Иконографія Богоматери, Введеніе, Петербургъ, 1911, 37. Сжщия, Иконографія Б. М. I. 257—8.

Но в същото време, като паметник на източна живопис от 13 век, нашите Млекопитателници подтвърждават предположението на Н. Лихачев [1]), — който издаде един печат на митрополит Роман от Кизик (М. Азия), прибл. от 13 век, с изображение на Б-ца Млекопитателница, — че този образ все пак е съществувал в византийската иконография Съдейки по нашите паметници, той се е повтарял чак до средата на 13 век в своите най-стари източни форми, резко отличаващи се от серията паметници, на чело на които стои Хиландарската икона. Обаче този образ не разколебава схемата на Кондаков, взета под известно съмнение от G. Millet, [2]) а, напротив, я потвърдява.

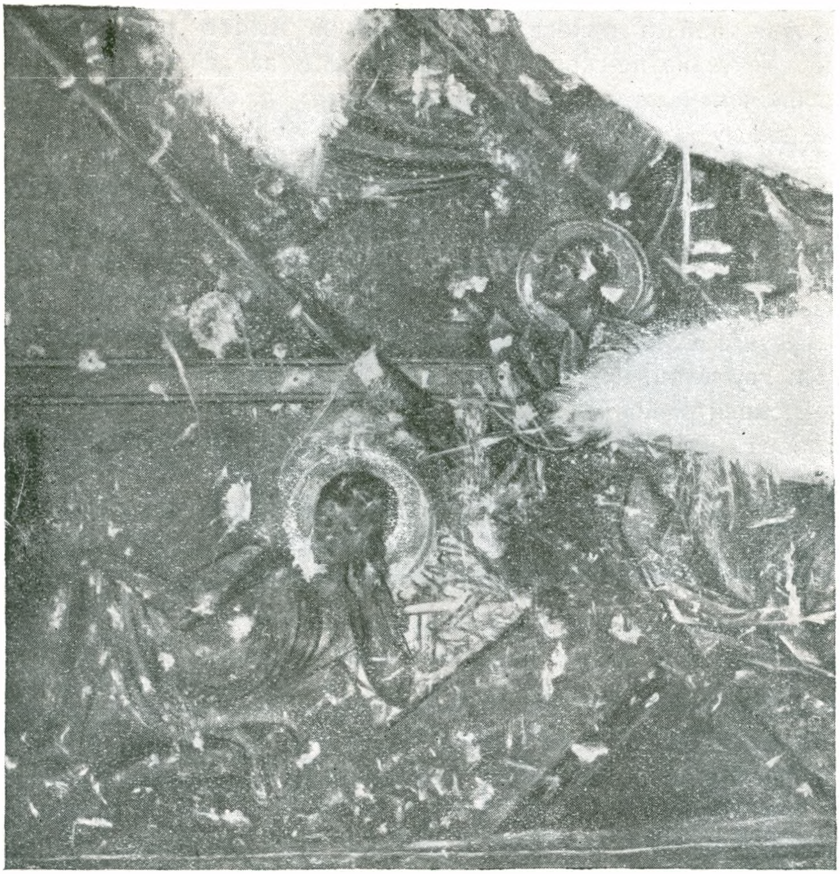

Обр. 79. — Сън на Иакова.

---

[1]) Н. П. Лихачевъ. Изображенія Божіей Матери, 1911, рис 370—1

[2]) G. Millet, op. cit., 629.

И двете Млекопитателници сѫ интересни още с един детайл, вече споменат по-горе. Думата е за онези „пламѫци“ в образа на Елизавета, и „дискове“ в образа на Анна, които фланкират фигурите и в двата случая. Ние сме наклонни да смятаме тези изображения за емблематични — а не за орнамантални, „запѫлнящи фона“ мотиви. В всеки случай, пламенните езици, написани точно така, както огнйовете в „минейните“ сцени на изгарянията, с целия условен реализѫм, на който е било способно това изкуство, — никак не могат да се признаят за орнаментален мотив, „случайно“ избран за „празно“ място. Колкото ни е известно, огѫня изобщо никога не е служил за чисто декоративна тема. Едно такова тѫлкуване по-скоро може да се даде за „дисковете“ („крѫгчета“ — най-простия елемент за запѫлвание на фоновете; ср. сѫщо крѫглите щитчета за монограмите вѫрху иконите от 14 век насам на сѫщите места както у нас). Но и тук, по всяка вероятност, това не би било правилно, защото тези „дискове“ се намират в някаква вѫтрешна врѫзка именно с образите на родителите на Богородица. У нас те фланкират фигурата на Анна, в Бояна (стенопис от 1259 г.) — сѫщите сѫ поставени над Иоаким и Анна. И в двата случая те имат сѫщата форма: една рамка обхваща крѫг, разделен на 4 сектора, запѫлнени с концентрични дѫги от редуващи се цветове, (в Бояна сѫщо, но секторите сѫ 6, а рамката липсва). Тези двуцветни концентрични дѫги имат за цел да представя конкавна и конвексна концентрична поврѫхност Оставяйки открит вѫпроса за значението на тези изображения в свѫрзка с образите на Млекопитателниците ние само настояваме на тяхното емблематично значение.

В иконографията на Успение (доколкото може да се сѫди по копието) ще отбележим, освен традиционно-византийските черти, свидетелствуващи за верноста на старата традиция, — две оригинални, по-редки особености. За византийските паметници не по-кѫсни от 12-13 век са характерни: зелена „мандорла“ (не крѫгло сияние!) около Христа и високо повдигнат край на ложето под главата на лежащия (нещо, както longue chaise). Вече в 13—14 век ореолѫт става крѫгѫл или многоѫгѫлен, и, обикновено, бял или небесносин, ложето се обрѫща в хоризонтално. По-оригинални сѫ: постановката на Христа не в центѫра, а зад главата на Богородица (ср. само миниатюра от 12 век в Ms. Herley 1810 1)) и Бояна, $1^{и}$ стенопис от 12 век, и фигурата отляво, en face, облечена в панцир и мантия. Тази фигура, като че ли не взимаща активно участие в общото действие, намира аналогии в стенописа в Мистра 2) (14-15 в. Перивлепта), в Courtea-de-Arge 3) (Ромѫния) от 15—16 век и Грачаница 4), от 14 век. И в трите паметника, на страна от централната сцена, — en face една група архангели-стратизи в войнишки одежди. Изглежда, че нашия паметник е по-стар с цяло едно столетие от известните до сега случаи на тази иконография. Прочее, нещо близко — ангели с „Stäben, an deren Enden

---

1) Dalton, Byzantine art and archeology. Oxford. 1911. 265.
2) G. Millet, Mistra, pl. 116. 4.
3) Monuments et memoires. Fondation Piot. XXIII. P. 1918—9. pl. VIII.
4) Н. Кондаковъ, Македонія, 208.

Scheiben sitzen“, т. е. ангели в церемониален орнат (нещо, което го няма в виз. икон.) е отбелязано в сирийския стенопис от 8—9 в. в мон. Ел-Хадра [1]) (но от двете страни на Христа).

В фрагмента от „Гостоприемството Авраамово“ могат да се отбележат само някои детайли. Така, интересна е масата, която е получила иконописен вид на монументален престол, обработен в предната му страна с резби (гл. горе) в фасадни форми на малоазиатските пещерни цжркви [2]).

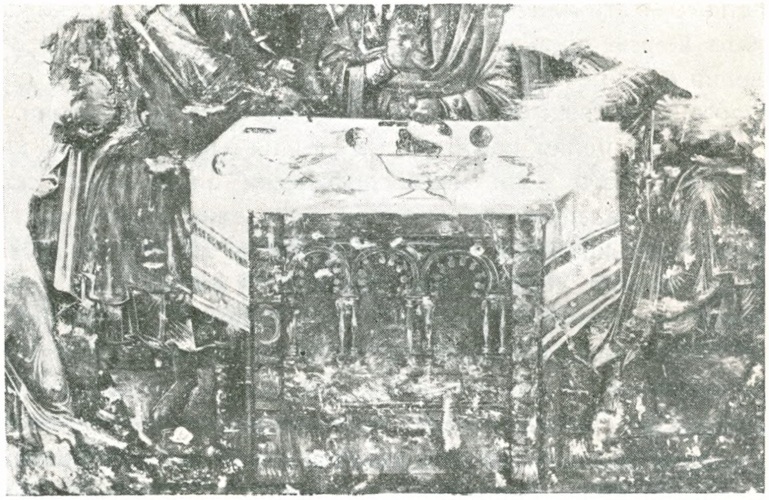

Обр. 80. — Света Тройца (долната част).

Сжщият мотив се среща на една миниатюра от 11 в. (Ev. Br. Mus. Burney, 19 [3]), дето различните части на фотейлжт сж украсени с редове подобни аркички, аналогични дори в дребните детайли. Ако тази миниатюра се отнася наистина кжм 11 в., забележително в нея се явява обилието на бисерните украшения; суха, много резка и жгловата трактовка на драпировките, много тжмна карнация и схематичен рисунжк на косите, разделени на няколко широки кичура, най-сетне — стремеж кжм свеждане на всичките аксесуари (маса, стол) и архитектури кжм един масив в правожгжлен силует. Всичките тези стилистически особености, заедно с типичната „подковна“ форма на арките като че ли посочват на малоазиатското произхождение на миниатюрата Интересно е, че и у нас в рисунката се чувства сжщата тенденция кжм монолитност (в 14 в. в Земенския стенопис и някои балкански миниатюри тази миниера е получила особено значение).

В сжщата композиция е интересен по своята стара традиция червения свитжк в ржката на средния ангел (ср. фреските в Червената Цжква, Пловдивско, от 8—9 в., миниатюрите в Ватаканския ркп Козма Индикоплов, от 7—8 в., и др.).

Най-после, фрагментжт от „Сжнжт на Иакова“ е предаден според старовизантийски тип, който иконографически е най-близжк до виз. миниатюра от 9 век

---

[1]) J. Strzygowski, „Der Schmuck der älteren el-Hadrakirche im syrischen Kloster der sketischen Wüste. Oriens Christ. I. Rom, 1911, 362

[2]) Rott, Kleinasiatische.Denkmäler, Leipzig, 1903, fig. fig. 72, 84, 85.

[3]) Dalton, op. cit., fig. 429.

(Par. Gr. 139 [1]). Обаче, самата поза и кѫсата риза, означаващи детската вѫзраст на Иаков, са сѫвѫршенно аналогични с най-старите фигури на Христос-„Недремано око“ (стенопис в Беренде, миниатюра в Мюнхенския срѫбски псалтир, от 14—15 в.), тѫй че в нашето изображение може да се види прототипа на тези форми. Четвѫртития предмет под главата на Иаков е онзи камѫк, който според Библията, той е турил вместо вѫзглавница, и после, след сѫбуждането си, е поставил като паметник: „И стигна на едно място и пренощува там, защото беше залязло слѫнцето; и взе от камѫнете на местото, и тури си вѫзглавница, и заспа на онова място (Битие, 28, 11); И като стана Иаков на сутринта, взе камѫка, който си беше турил вѫзглавие, и изправи го стѫлп (Битие 28, 18)“. В горепоменатата миниатюра Иаков спи, но камѫкѫт е вече изправен и стои на страна като жертвеник („и изля елей на вѫрха му“. (Битие 28, 18); нашето представление е по-реално: Иаков спи вѫрху камѫка, който обаче с своята четвѫртита форма е длѫжен да напомня бѫдещето му назначение.

От целия комплекс на „минейните“ сцени ний отделяме „Преображение, като един иконографически „празничен“ сюжет. Спокойните фигури над низките, полегати хѫлмове, нито един паднал на грѫб апостол, техните умерено-подвижни пози (средния притиска лицето си кѫм скалата, страничните — — на колене, с изправени торсове) — всичко това говори за „дореформената“ епоха на византийското изкуство с нейната „благообразна“ иконография [2]).

Останалите сцени са тясно свѫрзани с „минеите“. Пѫрвия признак, който ги обединява с други подобни паметници, е особеното им еднообразие и бедност в замисѫл. Тридесет и пет сюжета, които тѫй или иначе сѫ достигнали до нас, лесно се разделят на 5 групи (изключвайки Преображение): 12 „обезглавявания“, 8 „кончини“, 3 „пренасяния на мощи“, 3 „отделни фигури“ и 8 „разни“ мѫченичества. Последните 8, обаче, композиционно пак не са разнообразни. Между тях: 2 „обесвания“ (9 и 14 авг.), които се свеждат кѫм изображението на една изправена фигура на равно поле; 1 „изгаряне“ (2 авг.), композиционно сѫвпадаще с „кончините“, 1 „убиване с камѫни“, поставено точно, както „обезглавяванията“. Остават 4 сцени, от които, освен една, запазена само в надпис (18 авг.); 2 повтарят оригинален, но един и сѫщи тип (1 и 12 авг.) и, най-после 1 стои сѫвѫршено отделно (1 юни). По такѫв начин 8-те „разни мѫченичества“ внасят само две нови композиции, и в цялото всичките 35 сцени се свеждат или кѫм отделна фигура, или кѫм една от 5-те типа композиции: 1) обезглавяване, 2) кончина, 3) близко до нея — пренасяне на мощите; 4) изгаряне и 5) едно отравяне.

Ще ги разгледаме в тази групировка.

1. Всичките „обезглавявания“ са построени по един и сѫщ шаблон: две фигури — палача и светеца — поставени една до друга почти винаги на фона на низѫк, полегат хѫлм или низка стена (само в два случая — 7 авг. и Успенски. табл. 7 — палачѫт се навежда иззад хѫлма).

---

[1]) H. Omont, Fac-similés des miniatures... Paris, 1910, pl XXVII 2.

[2]) Ср. G. Millet, Iconographie, fig. 181, 183—5, 199, 200, и в други издания.

В девет случаи от дванадесет мѫченикѫт е отдесно, войникѫт — отляво, т. е. „в направлението на действието“, което в византийската живопис става доста последователно отляво надесно. Но и при обратен превод взаимното положение на фигурите не се изменя. Мѫченикѫт винаги е сѫс вѫрзани пред гѫрдите (един пѫт — 30 ноември — на гѫрба) рѫце, обѫрнат гѫрбом кѫм палача; той или само леко наклонява главата и плещите (30 н., 7 май, 7 авг.; Усп. табл. 7 и 8а), или стои на колене (5 авг.; неизвестен, наляво от 1 авг.), или вече мѫртав, е отпуснал торса кѫм коленете си, а до него лежи или пада нимбираната му глава. В зависимост от избора на момента — до (1-и и 2-и случай) или след (3-и случай) обезглавяването — войникѫт замахва с меч или отпуска рѫката. В пѫрвия случай — войникѫт или се опира на леко извит десен крак, като поставя на страна изпѫнатия ляв, и, отврѫщайки корпуса си от мѫченика, повдига меч над главата му, като поддѫржа сѫщевременно с лявата рѫка висящата отдесно ножница, или — при обратен превод — обрѫщайки се още по-рязко и опирайки се на левия крак, замахва с меча над лявото рамо, готов да удари „на óтмах“. (Усп. табл. 7 и 8-а).

Мѫжете-мѫченици са облечени винаги в туники, жените — в мафорий; одеждите на войниците се различават само по мотивите вѫрху панцирите и по отсѫтствието или присѫтствието на мантията и шлема. Последния — само в 2 случая (5 и 11 авг.) — се явява вѫв вид на бяла крѫгла шапка с по-дѫлго и по-кѫсо перо, завито надолу.

Аксесуари няма никакви. Локализацията се определя или с низка стена (по-низка от пояса на фигурите), пробита с няколко тесни отвѫрстия и украсена по горния край с фризов орнамент („елха“ или „хармоника“), или с един хѫлм (издигащ се до плещите на фигурите), поставен приблизително в средата на полето и представен в силует (без никакви „лещадки“), следващ в общи черти силуета на мѫченика, който изцяло (или почти) се помества на неговия фон (срв. 7 авг., Усп. т. 7).

Най-после, безразлично при „архитектурна“ или „ландшафтна“ кулиса, по долния край на композициите се простира вѫлнообразна ивица „почва“, обрасла с ред отделни или двойни „тревички“ по горния край.

2. Всичките „кончини“ са сѫщо еднообразни: полето е прерязано хоризонтално с високо ложе, вѫрху което е протегната фигурата на светеца (3 авг. — две фиг. на общо ложе). Главата и шията леко повдигнати; плоското дѫлго тело, с тесни рамена, е плѫтно задрапирано в обикновени дрехи. До краката понякога едно малко, тясно и високо здание с най-проста конструкция. Отзад — сѫщата планина или стена. Сцената „Изгаряне на св. Лаврентий“ е построена по сѫщия шаблон. Само местото на „ложето“ е заела една голяма решетка („скоВрада“), поставена на крака, еднаква по форма с ложето, а светецѫт е представен гол, само с плат около бедрата. В „Кончината на Матрона“ е интересно представянето на interieur с помощ на „разрез“ на зданието.

3. „Пренасяне на мощите“, запазвайки напълно композицията на предишната група, внася само две нови фигури, носящи ложето на светеца. Тези фигури, назначени да изразят движението на процесията, сж представени в много малки размери и поместени изцяло под ложето та по такжв начин се убиват от тежестта на неговата хоризонталност и се изплжзват от вниманието. Затова на пжрв поглед композицията даже с нищо не се отличава от сцените на „кончините“.

4. Двете „изгаряния“ (1 и 12 авг.) заключават в себе си няколко (6 и 2) прави фигура en face, наредени една до друга, с пламенни езици под и пред тях. В пжрвия случай, отдесно отпред е поставено и едно много малко колело, сжвсем подобно на играчка, с една малка фигура вжрху него; в втория случай, стоящите фигури сж скрити от пояса надолу в нещо като ковчег.

5. Отделно стои „Отравянето на Юстин Философ“. Оригинална е и фигурата на палача, наближаващ в профил и подаващ отровата, и фигурата на мжченика, който обржща лицето си кжм него и издига главата си кжм стжкленицата. Самостоятелността на сцената се усилва сжщо и от особеностите на костюма на палача, от неговата кжса широка туника с вертикални ивици и от неговия мек накит на главата, които сж от явно — италианско произхождение[1]). Както и в известния Ватикански Менологий на Василий Македонец, палачжт е чужденец, който фигурира в свой национален костюм.

Останалото в тази сцена (празното поле наоколо, низката стена, ивицата вжлнообразна почва) е както в другите сцени.

Благодарение на лошото сжстояние на живописта, само някои от фигурите могат да служат за характеристиката на рисунката в нашия стенопис. За такива могат да се смятат: архангел Михаил (8 (?) ноември), Иоан Богослов (8 май) и Христос (Преображение, 6 авг.). Прекрасните, едвам уджлжени пропорции, „античния“ овал на лицата с високо и широко чело и плавно стесняващи се кжм брадата бузи; буйната вжлниста прическа на косите (Христос, архангела; последният — с изящни „слухове“); плешливия лоб, сближените вежди и малко извития нос, — благородни черти на евангелист Иоан, — вжзлизат непосредствено кжм мозаиките на Дафни и Киев (св. София), отличавайки се от тях само в известно преднамерено изящество и изтжнченост. Сжщото може да се каже за позата и жеста: архангелжт се опира на левия крак и поставя напред десния, обржщайки се малко наляво, но гледайки надесно кжм неговата резко отхвжрлена на страна ржка с мерило; Иоан, наведен над книгата, едва свива единия крак, и, пристжпяйки, се обржща в $^{3}/_{4}$; Христос стои почти en face, опрян на единия си крак, а другия е поставен напред, — всичко това сжщо напомня мозайките в Дафни и др. Навсякжде класическите пози и жестове на „ораторите“! Няма, нито сигмовидни фигури, нито прекалено извити гжрбове, нито свиване на двете колена (т. нар. „танцуване“), типични за живописта от

---

[1]) Срв. Weiss, Kostümkunde, III, 1. fig. 119a и 121a и b.

14 век насам. Но въпреки това вече личи известна напрегнатост и изисканост (особ. архангелът). Това впечатление се усилва от рисунката на драпировките, даваща или изящен силует (Христос, — срв. с по-масивни фигури в Дафни и др.), или осложнена трактовка на гънките. В общи черти фигурите са драпировани в химатии „правилно", т. е. по-малко или повече реално, макар че се срещат и отделни неразбирания (напр., у Иоана пряко под коленете краят на дрехите образува един неестествено остър ъгъл, спущайки се надолу и после изкачвайки се нагоре. Срв. Дафни и др.: същата линия повече или по-малко стръмно се издига надесно, без да се спуща). Гънките изпъкват на разни места в преувеличено — голямо число като осветени (бели) линии върху тъмен фон, и пак изчезват (гл. одеждите на бедрата). Освен тяхната рисунка, понякога безсмислена в детайлите, това „живописно" тълкуване на драпировките, в противоположност на „скулптурното" („барелиефния" принцип на живописта от 11—12 в.) сочи също на един произход след 12 век.

Същите тия две черти — шаблонното занаятчийство и живописността — се чувствуват много по-силно в останалите фигури, които в повечето случаи сѫ работени набързо, по повтарящ се трафарет: небрежен контур, запълнен с няколко бои, моделировка с прекъсващи се бели линии и разхвърляни петна бели светлини. Обаче, този „импресионизъм", съчетан с доста изящна и строга византийска рисунка (отсътствуват развяващи се и извити летящи краища на одеждите, смачкани, раздробени гънки), както и с византийска колористична маниера на „пробеляване" на светлини, — е навсякъде много скромен. Това са първите му крачки.

Прочее, при общото правило на медолировка с „пробеляване", в няколко случая се употребява и т. нар. „двуцветна драпировка". В Преображение светлините върху небесносини одежди на Мойсей и Иоан сѫ написани с червено; червения плат у прор. Михей (14 авг.) има небесносини гънки; нещо подобно е имало у средния ангел в „Гостоприемството на Авраама". Този начин, съставящ един от най-характерните признаци на живописта от 14 и следващите векове, и употребяван в онова време еднакво на Запад и Изток, е особено интересен тук, в тези несмели, отделни опити при неговото прилагане. Заедно с паметниците на южна Италия (S. Angelo in Formis, 12 в. и др.), нашия паметник служи за доказателство на не италиански, а източно-християнски т. нар. „гръцко-източен" произход на „двуцветните одежди".

Но не само в това се изразява „живописността" на стила в нашия стенопис и неговите „гръцко-източни" връзки.

Гамата на цветовете в „св. Четиредесет мъченици" се отличава с сочност, наситенност на боите. Индиговите, тъмно-сини фонове дават общ тон, на който пъстреят тъмнозелени, сини, вишняво-малинови, червени, ярко-охрени, кафяви и бели петна на одеждите и на пейзажа. Боите, слагани на цели плоскости и в пейзаж (архитектурен или планински) сѫ разграничени с бял контур. Достатъчно е, те да се сравнят с фреските на „византийската" школа (Бачковски мон.

— Костница; Киев; Новгород — св. София, Антониев мон., Владимир, — ц. Димитрий), характеризиращи се с светъл, прозрачен колорит в небесносини, светлозелени, жълти и бели тонове при небесносин фон, за да се разбере коренното различие в палитрите. Колоритът на „византийските“ паметници напълно съответствува на техния общ „барелиефен“ стил. Също така живата, сочна гама на търновския стенопис, изразява неговите живописни тенденции. Тази гама както по отделния случай с „двуцветните одежди“, така и изобщо, се свързва с цялата група на „гръцко-източните“ стенописи в южна Италия, с малоазиатските паметници (? колкото може да се види от репродукциите) и, отчасти, с коптската живопис, дето почти винаги преобладават пълноцветни бои.

Няма съмнение, че техниката на нашата живопис е била от голямо значение за крупния колористичен успех, който тя е добила (сравнително с истинските фрески от 11—12 ст.). Химическия анализ на боите установи присътствието на някакво свързваще вещество, по всяка вероятност, животинско или растително лепило. Външния вид на боите, засъхнали на стената и запазили следи от четката, т. е. известна релиефност, издават също присътствието на такъв свързващ елемент. Съвършено ясно е, че живописта в „св Четиредесет мъченици“ е написана не al fresco, а с темпера, и че в значителна степен тя дължи именно на това обстоятелство своя дълбок и разнообразен колорит. „Гръцко-източните“ стенописи не са систематически изследвани от техническа гледна точка [1]), но, съдейки по колорита им, и те трябва да сә били направени както търновските.

Стенописа на „св. Четиредесет мъченици“ в Търново е написан „изобщо“ по византийски (сюжети, иконография, стил), но с цял ред отклонения, в които се заключава нейният особен интерес.

Млекопитателниците Анна и Елизавета — unicum'и по сюжет — възлизат по тема и иконография към „гръцко-източните“ паметници.

Иконографията на Успение е интересна, като рядък вариант (Христос зад главата на Б-ца), а фигурата на архангела-воин до ложето, дава основания да се гледа на нея като на съединително звено между един сирийски и известните балкански паметници от 14—16 век.

Иконографията на „Гостоприемството Авраамово“ е отбелязана с специфична черта на „гръцко-източни“ (малоазиатски) архитектурни форми в подковообразните арки на масата.

От друга страна, обаче, Преображение, Сън на Иакова и Минейните сцени изцяло се поставят в рамките на византийската иконография и в композиционните шаблони на известните Менологии от 9—10 век, отличавайки се само с по-голямо еднообразие и трафаретност. Италианските дрехи на палача на св. Юстин трябва да се разбират не като заимствуване на художествена форма, а като изображение на реален костюм на палач — италианец.

---

[1]) Само Clédat, (Cabrol, Dictionnaire II, 1. 233), съобщава че в коптските паметници на Бауит се употребява темпера (détrempe). Според него темпера е била единствената техника в живописта на християнския Египет след 6 век.

Стилжт с неговата близост кжм византийското изкуство от 11—12 век, и отсжтствието на характерния динамизжм на живописта от 14 и сл. векове, най-хубаво показват, че нашата стенопис предшествува ренесансната епоха на балканското изкуство.

Обаче, с своята колоритност, избор и характер на боите тя, сближавайки се по-скоро с живописните „гржцко-източни“ паметници, сжществено се отличава от истински-византийските стенописи. От сжщите източници, без сжмнение, сж проникнали в нашата живопис отделни скромни опити за колористически представления на „двуцветни одежди“ при общата употреба на византийските скулптурни „пробеляваня“.

По такжв начин, стенописа на цжрквата „св. Четиредесет мжченици“ се определя стилистически и иконографически като паметник сждржащ в себе си в значителна степен елементи на „гржцко-източна“ живопис, отнасящ се между 12 и 14 век. Анализа на стенописа подтвжрдява датата 1230 година, — приета от нас по-горе a priori.

Най-после, стенописа, който в 1230 година е приел от „източни“ извори двуцветните одежди и е заимствувал, вероятно от сжщите източници, поменатия превод на Успение, — е особено важен за историята на балканското изкуство, като неприложен факт за сжществуване на проджлжителна местна традиция в изкуството, тжй като сжщите тия мотиви по-кжсно (14—16 в.) са били усвоени от цялата живопис.

Тази традиция, сложила се на гржцко-източна основа, е предшествувала балканско-италианския разцвет в 14—15 век, но е била вжзприета и развита именно от този последния.

LES PEINTURES MURALES DE L'ÉGLISE DES „QUARANTE MARTYRS“ A TIRNOVO.

L'église des Quarante martyrs à Tirnovo contient le plus ancien monument de peinture monumentale avec des inscriptions bulgares. L'église a l'aspect d'une basilique à six colonnes en deux rangées, trois absides, un nartex et une galerie ouverte le long de la paroi Sud. La plus grande partie de cette construction a été détruite par le tremblement de terre de 1913 et seule la paroi Ouest du nartex est restée entière presque jusqu'au faîte Ce n'est que sur cette paroi que se trouvent les peintures in situ. Quelques autres sujets ont été conservés dans les copies faites avant le tremblement de terre (Musées de Sofia et de Tirnovo) et certaines parties détruites ont été décrites et publiées par le professeur F. Ouspensky (Publications de l'Institut Archéologique russe de Constantinople, IV).

Dans une inscription du tzar bulgare Ivan Assène II sur une des colonnes à l'intérieur de l'église les peintures murales sont datées de 1230. Par ce qui nous en est resté nous ne pouvons en reconstituer qu'une partie insignifiante: tout le nartex était

consacré à la représentation des Acta Sanctorum de l'année entière (fig. 74, 75, 76); les niches demi-circulaires au-dessus de l'entrée contenaient les bustes de Ste Anne (fig. 77) et de Ste Elisabeth Allaillantes. La paroi Ouest de l'église même représentait la „Dormition de la Vierge“, „Le songe de Jacob“ et „Les trois anges chez Abraam (la Trinité de l'ancien Testament)“. Les figures de Ste Anne et de Ste Elisabeth présentent le plus grand intérêt. Par le sujet c'est un exemplaire unique qui ne peut être comparé — et encore en partie seulement — qu'à quelques monuments d'origine orientale ou romane représentant Ste Anne et Ste Elisabeth tenant l'enfant dans les bras (Ste Maria Antiqua et d'autres). Au point de vue iconographique elles correspondent au plus ancien groupe des Vierges Allaillantes (monuments coptes). L'origine de Ste Anne Allaitante est peut-être analogue à celle de la Vierge Allaitante: texte du protoévangile apocryphe de Jakob (v. pag. 102).

La scène de la „Trinité“ (fig. 80) contient des arcs intéressants en fer à cheval, analogues de forme aux façades des églises d'Asie-Mineure.

Dans la „Dormition“ (fig. 78) il faut relever deux variantes iconographiques: 1) le Christ placé au-dessus de la tête de la Vierge et non au centre de la scène, et 2) L'archange couvert d'armures placé à gauche de la couche. Ce dernier motif est le plus ancien de tous les cas analogues (14—16 s.) et rappelle la fresque syrienne au monastère d'El-Hadra (7—8 s.).

Le „Songe de Jacob“ (fig. 79) et les scènes des Acta Sanctorum sont peintes d'après l'iconographie byzantine du 9—12 s. Parmi ces dernières la scène de l'empoisonnement de St Justin attire l'attention (fig. 76). Elle contient une figure intéressante de bourreau vêtu d'un costume italien du 13—14 s.

Le style de ces peintures est en général byzantin. La composition et le dessin rappellent le plus les monuments du 12 siècle. Il est vrai que les figures sont plus recherchées, les proportions allongées et les draperies compliquées; cependant on n'y sent pas du tout les formes agitées, brisées et mouvementées du 14 siècle. Le modelé est exécuté à la manière byzantine par l'éclairage des parties en relief au moyen de blanc. Par contre le colorit n'est pas byzantin. Les tons vifs et pleins prédominent: indigo, brun, rouge-framboise, rouge, ochre et vert — gamme rappelant les monuments du Sud de l'Italie, de l'Asie-Mineure et de l'Egypte chretienne. Dans certains cas on emploie même les vêtements „bicolores“ qui ont eu plus tard (à partir du 14 siècle) une diffusion générale et dont l'origine vient également d'Orient. Contrairement aux fresques byzantines les peintures sont exécutées à la détrempe.

Malgré sa ressemblance avec les monuments byzantins du 11—12 s. le colorit des peintures des „Quarante martyrs“ ainsi que les sujets et l'iconographie des Saintes Allaitantes et ces certains détails iconographiques de la Dormition et de la Trinité dénotent leur dépendance considérable de l'art chrétien d'Orient. Les peintures de Tirnovo sont plus picturales que les peintures byzantines.

Par la représentation des Saintes Allaitantes elles introduisent dans l'histoire de l'art chrétien des sujets entièrement nouveaux et prouvent que l'art byzantin connaissait le sujet de la Vierge Allaitante avant le 14 siècle.

La variante iconographique de la Dormition et les vêtement bicolores dans un monument du 13 siècle indiquent l'existence d'une tradition balcanique précédant l'épanouissement du 14 siècle.

A. Grabar.

РАЗВИТИЕТО НА БЖЛГАРСКАТА НУМИЗМАТИКА И КЛАСИФИКАЦИЯ НА БЖЛГАРСКИТЕ МОНЕТИ

От Н. А. МУШМОВ

I.

Тежкото политическо и духовно робство на бжлгарския народ, след падането на Тжрновското и Видинското царство, за джлги години се е чувствувало в неговия политически и духовен живот. Това двойно робство е било така страшно, щото бжлгарският народ не е бил в сжстояние да запази много нещо от своето минало величие и култура. Турци и гжрци унищожавали систематично всичко, което е могло да напомни на бжлгарина за неговото минало, за неговата култура и история. Много писмени паметници, като ржкописи и др., останали от бжлгарската култура, бидоха унищожени и изгорени от гжрците. Само монетите, тези дребни паметници, са могли да останат сравнително неувредени между редките, случайно запазени бжлгарски старини.

От падането под тежко робство на бжлгарския народ трябваше да се изминат близо четири и половина столетия, за да дойде един ден да се заговори, че между другата култура, бжлгарите са имали и свои собствени монети.

От 1836 год. начева нов период в историята на нумизматиката. От тогава почват да се умножават трудовете по този клон на археологията. В сжщото време почват да излизат нумизматически списания, като френското Revue numismatique, което се е появило в 1836 г. под заглавие: Revue de la numismatique Française, а в 1838 г. се преименува на сегашното му название [1]).

В Лондон пак в 1836 г. почва да излиза Нумизматически журнал, който в 1838 г. се преименува на The numismatic chronicle, [2]) под което название проджлжава и днес да излиза. В сжщата епоха се появиха и много сжчинения по нумизматика на разни езици.

Тжкмо в този нов период дохожда ред да се заговори и за бжлгарската нумизматика. В книжнината првв подига вжпрос за бжлгарски монети чешкият славист П. И. Шафаржик в 1837 г. в чешкото списание: Slovanske Starožitnosti. Това даде повод на нашите пжрви книжовници от вжзраждането да се заинтересуват, между другото, и за бжлгарски монети. Априлов, след джлги издирвания, едва в 1840 год. успял да намери пжрвата бжлгарска монета от цар Светослав, а след нея и една от Срацимир. И двете са издадени в неговата Денница от 1841 г. и са отлитографирани вжрху таблица I. (Тези две монети дадоха пжрвия литературен материал за бжлгарската нумизматика.) През 1843 год. Константин Фотинов, в преведеното от него „Общое Землеописание," Смирна 1843 г., в края на стр. 235 (погрешно напечатано 335), под заглавие „Древни Славенобжлгарскiй пенязи, то ест стари монети (пари)," предава нарисувани изображенията на три монети, от които едната е сребжрна от цар Светослав, а другите две — византийски (едната от Иван II Комнин), погрешно взети за бжлгарски. На тези монети Фотинов не дава никакво описание, а само ги поменува на стр. 234, че ги е намерил „у страннопутешественици, които молих да ми дадат первообразиiе ихъ да ги прибавимъ въ край землеописанiя за любопитство и указанiе славеноболгарскiя древности."

---

[1]) Babelon, Traité des momaies grecques et ramaines, I, 1901, 210.

[2]) Ibid., 264.

По-грижливо изучване на бжлгарските монети е направил племеникжт на П. Шафаржика — Д р Я. Шафаржик, който в Белградското списание Гласникъ в 1847 г. между другите югославянски монети, издаде и 14 бжлгарски. Само че Я. Шафаржик се е заблудил с известната на цар Ив. Александжр монограма и вместо да определи верно нейното прочитане **Але(ксандрь)**, погрешно я прочел **Асѣнь**, което е станало причина, щото всички Ив. Александрови монети да се припишат на цар Асен, Петжр и Асен II, която грешка се поправи едва в 1908 г. за което ще говоря по-сетне.

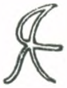

В 1851 год сжщия Я. Шафаржик в „Гласникъ Дружства Србске Словесности" т. III (отделен отпечатжк стр. 60—65 и табл. I, 1—2; т. VIII, 93—98 и т. IX, 99—101) описва 11 сребжрни монети бжлгарски, а именно: 4 от цар Ив. Александжр с сина му Михаил, от които монети Шафаржик отдава една, по мнението на Luczenbacher, в списанието Szerb Zsupanok Kiralyok és Czarok pénzei, XXIII, 21, Budán, 1843 г. (т. е. Люценбахер, Сржбски жупански, кралски и царски монети), на крал Вук Неманя (1204—1205 г.) (стр. 12—13 и табл. 1 и 2); друга една Александрова монета той приписва на Асен I (стр. 60 и табл. VIII, 93). а друга (стр. 64 и табл. IX, 101) отдава ту на Вук Неманя, ту на Симеон или Самуил, или на Стефан Неманя. Друга една правилно отдава на цар Светослав (стр. 61 и табл. VIII, 94). Вжрху една монета от цар Михаил Асен, която впрочем правилно определя, но с предположение прочита надписа за: SMN=SIMEON вместо MIhAHΛ (стр. 61 и табл. VIII, 94); друга една монета издава от царица Ирина сжс сина й Михаил, която правилно определя (стр. 62 и табл. VIII, 96). Най-сетне описва и 4 Срацимирови монети, които верно определя (стр. 63 и табл. VIII, 97—98, IX, 99—100).

В 1853 г. сжщия автор в сжщото списание, свезка V, стр. 222 и 223 и табл. II, 15 и 16, описва две бжлгарски монети сребжрни, едната от Ив. Александжр сам, другата от Михаил Шишман и ги отдава пжрвата на Асен I, втората на Михаил Асен.

В 1856 г. сжщия Я. Шафаржик в сжщото списание, свезка VIII, стр. 280—282 и табл. II, 7 и 8, описва една сребжрна монета от Ив. Александжр и Михаил и един полугрош от Ив. Шишман, които отдава на Самуил, пжрвата по причина на особената монограма на опакото, а втората по причина на буквата ω, която Шафаржик чете за Є.

В 1859 год. Христодул С. Николов преведе на бжлгарски описанието на две от издадените от Я. Шафаржика монети и ги публикува в Български книжици (I, 74.) Една година след него, в 1860 г. Раковски в Неколко речи о Асеню (стр. 93—103) препечата 10 от издадените от Шафаржика бжлгарски монети, което даде повод да се заинтересуват повече бжлгари за нашите монети.

В 1875 год. хжрватския професор Симе Любич, в своя ценен труд по югославянските монети Opis Jugoslavenskih novaca, Zagreb, описва 224 бжлгарски монети, от които 146 от цар Ив. Александжр сжс сина му Михаил, от Ив. Александжр сам (погрешно приписани още от Я. Шафаржика, пжрвите 10 на Асен и Петжр, а вторите на Асен II,) 5 от Михаил Асен, 14 от Светослав, 5 от Михаил Шишман, 22 от Срацимир, 10 от Ив. Шишман и други неопределени. Трябва да забележа, че описаните от Любича бжлгарски монети не са всички разни типове; те повечето са само вариации, но той е описал всички монети, които му били известни макар и еднакви.

Трудjт на Любича, по отношение на бжлгарските монети, макар и да сждржжа повечето погрешно определени монети, е принесжл, на времето си, най-голяма полза на бжлгарската нумизматика, понеже той е единствения научен труд, кждето могат да се почерпят добри сведения за бжлгарските монети в частност и вжобще за югославянските. Този труд по югославянската нумизматика и днес си остава сериозна научна работа по тази материя.

Извѣстният френски византолог Schlumberger в 1877 год. в Revue Archéologique (I, 173 сл.), под заглавие: Monnaies d'or d'un chef bulgare du XI siècle, Sermon, Gouverneur de Sirmium, сжобщава за три златни монети от бжлгарския военоначалник на Сремската област, Стратилат Зермон, за които ще говоря по-сетне.

Тази е литературата по бжлгарската нумизматика, която ни е останала от чужди и от нашите пжрви книжовници и ратници от бжлгарското вжзраждане до освобождението на Бжлгария.

Двадесет години след освобождението, стария книжовник Ат. Илиев в 1898 г. обнародва в М. Сб. (I, 95—132 и табл, I—IV) статия под заглавие: „Погледъ върху българската нумизматика." Тази статия е превод от труда на Любича по бжлгарските монети. Тази статия, напечатана на бжлгарски има своето значение за бжлгарската нумизматика, като пржв литературен труд в новата бжлгарска книжнина. Може да се каже, че тя даде повод да се заговори за бжлгарски монети и в учебниците, макар че и в нея не е поправено погрешното определение на Ив. Александровите монети.

Както за Запад от 1836 г. начева нов период в международната нумизматика, тжй и за бжлгарската нумизматика начева нов период от 1890 г., когато почнаха да се явяват в периодическия печат специални статии за бжлгарските монети.

В 1890 год. Т. Джамджиев в списанието „Трудъ“ (стр. 795—799) под надслов „Най-малката стара българска монета — бодка“ пише за „бодката,“ като мисли, че тя е била в старо време ¼ от пара или най-малката монетна единица. Според него бодката била четвжрт част от разрязана на четири части медна монета, а названието си е получила по причина на бодливите си краища, причинени от разрезите. Джамджиев е паднал в заблуждение от една медна монета, която при отпечатването се е изместила и печатжт е засегнат само с едната си част медното ядро и затова образжт е излязал само частично вжрху монетата, което му е дало повод да мисли, че монетата е разрязана. Бодката не е известна навсякжде из Бжлгария, а в Македония никак не е позната. Навярно тя е цжрковна пара, която няма нищо общо с старите монети[1])

В 1894 год. Чиро (Ćiro) Трухелка в „Гласник замальског музеја у Босни и Херцеговини“ т. VI, стр. 408 след. описва 4 сребжрни монети от Ив. Александжр с Михаил и ги отдава, по старата теория, на Асен I; една сребжрна монета от Ив. Александжр сам, която отдава на Асен II и 21 сребжрни монети от Срацимир, които верно определя.

Сжщия, в Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegowina, 1896, 321, описва 4 сребжрни монети от Ив. Александжр с Михаил и ги отдава на Асен I; една сребжрна монета от Ив. Александжр и я отдава на Асен II и 21 сребжрни монети от Срацимир, които правилно определя.

В 1900 год. В. Добруски в „Български прегледъ“ (год. VI, стр. 97—100) под „Бѣлѣжки върху българската нумизматика“ описва няколко неиздадени до тогава монети от цар Ив. Александжр с сина му Михаил, от цар Светослав и от Ив. Шишман.

Всичките тези монети са верно определени от Добруски по отношение на царете, обаче той не е могжл да схване, че на опакото на Ив. Александровите монети са представени крепостни стени, които представят укрепленията на Трапезица, а казва, че на опакото е представен навярно Христос. Той не казва нищо и за надписа вжрху опакото, който надпис се сжстои от буквите TNB = Тжрново. Сжщо той не отбелязва, че на лицето на сжщите монети е представен цар Ив. Александжр с сина му Михаил, както това личи от надписа на лицето на монетите, а казва, че са представени цар и царица.

В 1902 г. професор Златарски в „Периодическо списание“ под заглавие: „Приносъ къмъ българската нумизматика“ описва 9 сребжрни полугрошове от цар Ив. Шишман. В тази статия проф. Златарски описва някои нови вариации от Шишмановите монети, които не са описани от Любича.

---

[1]) Гл. моята статия „Названията на старобългарскитѣ монети“ в Изв. на Истор. Д-во кн. IV (1915 г.) 206.

В 1908 г. сржбският историк Л. Ковачевич с статията си: „Прилошци Југославенској нумизматици, I Најстари бугарски новци“ [1] поправи грешката причинена от Я. Шафаржика, който отдаде Ив. Александровите монети на Асен I и Петжр, а други на Асен II и сетне преиздадени от Любича сжс сжщото погрешно определение. Статията на Ковачевича се отличава с тенденциозност, че бжлгарите са нямали по-рано монети от сжрбите. Това национално честолюбие го е накарало да се заеме с проучването на вжпросните монети, с цел да докаже, че Асен I (1186—1196 г.), Петжр (1196—1201 г.) и Асен II (1218—1241 г.) не са секли монети, нито пжк са имали вжзможност да секат, както това не са направили и сржбските сжвременици на пжрвите двама царе, Стефан Неманя и Стефан Пжрвовенчани. И действително, благодарение на неговата ревност (независимо с какви подбуждения), той можа да поправи една крупна грешка в бжлгарската нумизматика, която грешка, за жалост, можа да проджлжава цели 60 години без някой да се сети да я проучи и премахне по-скоро. Тази грешка се сжстоеше в погрешното прочитане от Шафаржика на монограмата от буквите АЛЕ, за която поменах по-горе и която той отдаде на Асен I и Асен II, а Любич правилно я приписа на Иван Александжр.

Обаче с това Ковачевич не можа да постигне крайната цел на статията си, да докаже, че сжрбите по-рано са секли монети от бжлгарите, понеже доказано е вече, че бжлгарите са секли монети в времето на Асен II (а може би по-рано), а пжрвите сржбски монети сж от Стефана Владислава (1234—1241г.) [2]

Бжлгарското Археологическо Дружество, основано в 1902, издаде през 1910 г. пжрвия том от своите „Известия“, кждето професор Златарски публикува статия: „Къмъ въпроса за най-старитѣ български монети“. Тази статия бе предназначена, като отговор на статията на Л. Ковачевич, главно против твжрдението на последния, че бжлгарите са нямали по-рано монети от сжрбите.

В 1912 год. излезе от печат моя труд „Античнитѣ монети на Балканския полуостровъ и монетитѣ на българскитѣ царе“. В този труд за пржв пжт, след Любича, се издават класирани бжлгарски монети на всичките бжлгарски царе, които са секли такива; за пржв пжт в него се издават медни монети от цар Светослав, от Михаил Шишман, от Ив. Шишман с образа на лжв и много други вариации; в сжщия труд се класираха Ив. Александровите медни монети с изображение на крепостни стени; там се определиха медните монети от Михаил Шишман с изображение на двуглав орел; най-сетне в този труд за пржв пжт се появиха бжлгарски монети, представени вжрху таблица чрез автотипия

В сжщата година (1912) в „Изв. на Бъл. Арх. Д-во“ излезе и моята статия „Българскитѣ монети съ двуглавъ орелъ“ с доводи, че тези монети са на цар

---

[1] Гласник Срп. Кралев. Академје LXXVI (други разред 45). Београд, 1908, 69-100.

[2] Ljubić, Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb, 1875, 35 сл.

Михаил Шишман. В 1913 г. пак там напечатах статия „Двѣ неиздадени български монети,“ в която се стремя да докажа, че бѫлгарските монети датират от времето на Асен II, а може би от времето на Борила или цар Асен I.

В 1914 год. в „Минало“ (III, кн. 9) публикувах статия „Старобългарскитѣ монети,“ в която се изброяват всички типове и вариации от старите бѫлгарски монети, известни до тогава.

В 1915 год. в „Изв. на Историч. Д-во“ публикувах статия „Названията на старобългарскитѣ монети,“ в която се сѫобщава за „златица,“ „перпери,“ „грошове,“ „цѫрвени аспри,“ „бодки“ и др. В тази статия за прѫв пѫт се подига вѫпрос в бѫлгарската книжнина за златните монети от бѫлгарския военоначалник на Сремската област, Стратилат Зерман. В сѫщата (1915) година в „Изв. на Бълг. Арх. Д-во“ излезе и статията ми „Приносъ къмъ българската нумизматика,“ в която се сѫобщава за нови типове монети от Асен II, от Светослав, сѫс сина му Георги II Тертер, от Михаил Шишман; за препечатани монети от Ив. Александра, както и за нови негови типове; за нови типове и препечатани монети от цар Ив. Шишман. В сѫщия том (IV, 275) се сѫобщава за монети от цар Михаил Шишман сѫс сина му Ив. Стефан.

С този принос кѫм бѫлгарската нумизматика се откриват нови сведения в и тѫй тѫмната бѫлгарска история. Напр. знаеше се от историята само за цар Константин, че е определил за наследник и сѫуправител, по византийски обичай, сина си Михаил, тѫй наречен „багренородни;“ за Александѫр — че и тримата му синове били определени за наследници, а негов сѫуправител е бил само Михаил; за Срацимир че бил сѫуправител син му тѫй наречен „младия цар“ Константин[1]). Днес вече се знае, благодарение на монетите, че освен горните царе за сѫуправители са имали и Светослав сина си Георги II Тертер и Михаил Шишман сина си Ив. Стефан.

В сѫщото списание (VI, 1916— 1918) излезе статията ми под сѫщото заглавие, в която се сѫобщава за монети от цар Константин Асен, както и за нови типове медни монети от цар Срацимир сам и сѫс сина си Константин. До появяването на тази статия не бяха известни вѫобще монети от цар Константин. В сѫщата статия се изброяват доводи, че монетите с крепостни стени са действително на цар Ив. Александѫр.

В сѫщото списание (VII, 1919—1920) публикувах статия „Нови български монети съ конници,“ в която се сѫобщава за нови типове бѫлгарски монети с конници от Константин Асен и Ив. Александѫр, каквито до тогава не бяха известни.

От изброените до тук трудове по бѫлгарската нумизматика ясно се вижда, че може да се пристѫпи кѫм нейното по-нататѫшно разработване, като се направи опит за клисификация на монетите по-периоди и по групи. Тази работа ще улесни в значителна степен бѫдащето разработване на нашата млада нумизматика.

---

[1]) Иречекъ, Исторія болгаръ, 497.

След тези бележки вѫрху развитието на бѫлгарската нумизматика ще пристѫпя кѫм класификацията на бѫлгарските монети и ще изтѫкна особеностите, които се срещат вѫрху тях, по които особености се различават те от византийските и другите югославянски монети.

II.

Типовете на бѫлгарските монети, макар и да се различават значително от византийските, са, по стил и изработка, под византийско влияние. За това свидетелствуват издадените до сега бѫлгарски и византийските от XIII и XIV в. Обаче, за различие от византийските монети, бѫлгарските царе са се стремили да представят вѫрху своите монети различни типове от византийските, с което често пѫти са изпреварвали своите византийски сѫвременици, както това ще видим по-долу. Но преди да се занимая с бѫлгарските монети нека хвѫрлим един бегѫл поглед вѫрху византийските.

Изображенията вѫрху византийските монети, от началото на империята, са еднакви с ония, представени вѫрху римските монети до преди разделянето на римската империя на източна и западна, вѫв времето на Теодосий Велики (395). Това се забелязва при пѫрв поглед, хвѫрлен вѫрху римските монети от Константин Велики по-сетне и вѫрху византийските до Анастасий I (491—518 г.).

Начинѫт за представяне на ликовете на императорите вѫрху лицето на монетите е еднакѫв; еднакви са и типовете, представени вѫрху опакото. Тѫй че, в противоположност на теорията, вѫзприета от някои от старите нумизмати, че византийската епоха за монетите трябва да начева от времето на Аркадия (395 408),[1]) други вѫзприемат, което е и по-правилно, че тази епоха трябва да начева от времето на Анастасия I[2]). Този император в 498 г. сл. Хр. е вѫвел в бронзовите монети една значителна реформа, като изменил дотогавашната римска система[3]). От тогава почват да се явяват вѫрху бронзовите монети грѫцките букви в надписите. Вѫрху бронзовите монети от сѫщия император почват да се явяват и бройните грѫцки букви, които означават стойността на монетата (M=40, K=20) и поредния нумер на заведението (A, B, Г, Δ, Є). (Sabatier I, стр. 154, № 13—20 и табл. IX 3—11; Wroth t I стр. 4 и табл. I—II). Юстиниан Велики прѫв вѫвежда вѫрху бронзовите монети датата от царуването на императора и този обичай продѫлжава до Леон III (Sab. I, стр. 182, № 39 сл. и табл. XIII, 14—14 сл. Wroth. I, табл. V, 4 сл.) В началото на VII в., в времето на Хараклий I (610—641) вѫрху някои негови бронзови монети почват да се появяват старогрѫцки надписи, но от времето на Юстиниан II Ринотмет престава този обичай и пак почват византийските надписи (Sab. t. II, стр. 24, № 13 сл. и табл. XXXVII, 14 сл.; Wroth, II, и табл. XXXVIII сл.). От времето на последния император почва да се обособява византийският императорски костюм вжв всичкия му блясжк, който е отличавал византийските императори, а в последствие и бжлгарските царе. От началото на VIII в. почват да изхвжрлят от византийските монети латинските надписи и да ги заменят с гржцки и в царуването на Алекси I Комнин (1204—1222) не се срещат вече латински надписи.

---

[1]) Sabatier, Description générale des monnaies byzantines, I et II, Paris, 1862.

[2]) Wroth, Catalogue of the imperial byzantine coins in the Brithish Mnseum, vol. I et II, London, 1908.

[3]) Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines, premiere partie, Paris, 1901, I, 14. Sabatier, op. cit., 25 сл.

В началото на XI в., вжв времето на Константин XI Багренородни (1025—1028) почват да се явяват тжй наречените „корубести монети" по причина на тяхната форма, която прилича на коруба. За пржв пжт за подобни монети се споменува в една грамота от времето на Васили II и Константин XI (976—1025), за която сжобщава Ughelli (t. VIII, стр. 1361) и от която Ducange цитира следния пасаж в своя Glossarium (t IV): „Ut quia consuetudo est ut fideles recognoscant dominum suum et honorent de suis bonis, per unumquemque annum scyphatos Imperiali curiae persolvant" Обаче от кога са почнали да секат корубестите монети точно не може да се знае. От горния пасаж трябва да се заключи, че те са били в обржщение и преди Константина XI, понеже те били приемани в императорската хазна. (От бжлгарските царе пржв Асен II е почнал да сече корубести монети).

Нема да се занимавам тук с художеството и класификацията на византийските монети. Директоржт на Берлинския нумизматически кабинет Реглинг в една статия специално се занимава с този вжпрос, като почва от 491 г. и свжршва до 1453 г., до падането на Цариград под турците[1]).

III

ПЖРВОТО БЖЛГАРСКО ЦАРСТВО

Старите автори приписват монети и на цар Симеон (888—927 г.). В Гласник Дружьства Сърбскыія Словесности, 1847 г., стр 94, вжрху монета от Михаил Асен (1245—1257 г.) е прочетен надпис SIMEON ASEN вместо MIHOIL или MIHAIL ASEN (както ще видим по-долу). Раковски пжк предполага, че тази монета е от цар Асен I (1186— 1196 г.), сечена по случай миропомазането му за цар в 1186 г. от Тжрновския патриарх Иоана и надписжт требвало да се чете S ION свети Иоан[2]). Любич с резерва отдава две сребжрни монети от цар Иван Александжр с сина му Михаил (1331—1355 г.) на Симеон[3]). Сжщия се опитва да припише една неопределена златна монета от Петроградския Ермитаж на Симеоновия брат Владимир[4]).

---

[1]) Regling, Jahrbuch d. Königl. preuss. Kunstsammlungen (Berlin, 1916) 37 B. I и II, 116—120.
[2]) Неколко речи о Асеню, стр. 97.
[3]) Ljubič, Opis, 3 и табл. I, 2 и 3.
[4]) Ibid., 1, табл. I, 1.

Обаче всички хипотези за монети от цар Симеон, Владимир и въобще от царете на първото българско царство до сега останаха напразни. Как може да се обясни, че и до днес не са известни монети от владетелите на първото българско царство? Дали те въобще не са секли монети, или пък още не са открити такива, както не бяха известни до скоро и монети от някои царе през второто българско царство, като Асен II, Константин Тих и др., от които са намерени вече такива. За да може да се даде задоволителен отговор на този въпрос, трябва да се имат предвид две условия. Първо, за да можел един владетел в средните векове да сече монети, трябвало е да има нужния метал свой или докаран от странство, и второ, трябвало е да има нужното разрешение за правосечене монети. Ценните метали поставям като необходимо условие, защото всички български монети са сечени в страната, с изключение на ония от Михаил Асен, които са с латински надпис и които, може би, са сечени в Венеция и готови донесени в България, както става и днес. Даже и за тях може да се предполага, че само печатите са приготвени в странство, а монетите да са сечени в България.

Покрайнините, които са владели старите българи, са прочути със своите златни и сребърни мини. Още от VII и VI в. пр. Христа са известни златните мини в Македония по планината Пангей (сега Пърнар-даг). За да бъде близо при тези мини Филип Македонски, бащата на Александър Велики, в 356 г. основал града Филипи (сега градище Филибеджик до с. Рокча, Драмско). От тези мини в първите години той изкарвал годишно по хиляда таленти злато (26,200 килограма). Не по-малко богати били и златните мини в Родопите[1]). Аристотел казва, че толкоз били богати с злато Пеопските планини, че при големи дъждове измивали се златни буци от една до пет мини[2]).

В римско време в Дакия, Мизия и Македония продължавали да работят рудниците, които надзиравали специални чиновници, които в Теодосиева кодекс (I, 32.5) се наричат „procuratores metallorum intra Macedoniam, Daciam mediterraneam, Moesiam seu Dardaniam.“ В медните мини при Елисейна се намериха римски и ранно-византийски медни монети, от които се доказва, че те са били експлоатирани най-рано до Юстинана Велики, до средата на VI в. Напоследък при с. Колачево, чирпанско, близо при римското градище Pisus, е открита златна мина, експлоатирана в римско време, дето се немериха две бронзови монети от император Каракала, сечени в Сердика (София). Обаче, дали нашите стари българи са се занимавали с рударство не може да се установи от писмените паметници и историята. Знае се, че през средните векове в нашите страни са се преселили от Влашко и Маджарско рудари саксонци, които са извършвали важните рударски работи; те са се преселили у нас със семействата си, работили са рударството и в турско време, но сетне турците са ги избили и семействата им пржснали из държавата и така са изчезнали.[1])

---

[1]) Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines, I, 782 сл.

[2]) Svoronos, L'hellénisme primitif de la Macédoine, Paris, 1919, 165 сл. (Една мина=100 драхми 400 гр.)

Родопските беси още в 400 г., пр. Хр. плавели злато по реките. Този начин на сжбиране злато там е продължавал и в римско време. Жителите на някои села из Родопите и до днес се наричат златаре и мияци, поради златоплавенето, което упражняват. Златоносни реки в Бжлгария има доста, като Арда в Родопите, Котленския балкан, Тополница в Златишкото поле, потока Палагария вжв Витоша, Княжевската река, речиците около Брезник, Дупница, Кюстендил, Струма и др, както това знаем от народните песни и монетите[2]).

Обаче от известните до сега паметници никжде не се вижда, че старите бжлгари са се занимавали с рударство.

От писмените паметници, които ни са останали от времето на второто бжлгарско царство може да се долови, че злато и сребро в половината на XIII в. се е внасяло отвжн. Напр. според тжрговския договор сключен в 1253 г. между бжлгарския цар Михаил Асен и Дубровнишката република, разрешава се на бжлгарите да купуват от Дубровник **вьсаки трьгь, кои имь на потрєбȣ, злато, срєбро, скитє и златьнє поставѣ или ино що имь є годѣ.**[3]) Обаче от договора на Иванко с генуезците се вижда, че последните имали право да изнасят из Бжлгария без мито злато, сребро, бисер и други драгоценности[4]). Значи, скжпоценни метали не са липсвали в Бжлгария през средните векове. Освен това, че злато и сребро не липсвало на бжлгарските царе личи и от това, че цар Калоян, от когото също не са известни до сега монети, когато е искал разрешение от папа Инокенти III в 1203 г. за сечене монети, изпратил на папата, като подаржк, освен златни перпери, още и златни и сребжрни сждове. Даже нещо повече. Ако Калоян не е разполагал с скжпоценни метали, защо му е било разрешение за сечене монети? Пак в писмените паметници са запазени сведения, в които се говори, че съвременика на превземането на Цариград от кржстоносците в време на Борила, Роберт де Клари се очудва от богатството в злато и сребро, което било дадено, като зестра при женитбата на бжлгарската княгиня Мария, джщеря на Борила, с императора Хенриха[5]).

От гореизложеното трябва да се заключи, че ако бжлгарите действително не са се занимавали с рударство, бжлгарските царе от второто бжлгарско царство все пак са разполагали с достатжчно количество скжпоценни метали. Това се вижда и от сребжрните монети от това време.

Сведенията, които имаме за тжрговията с злато и сребро, както и за рударство и златоплавене през второто бжлгарско царство, липсват за пжрвото. Тогава нека приемем за минута, че бжлгарите от езическата епоха и по-кжсно поради своята по-долна култура, нямали голяма нужда от монети за вжтрешната си тжрговия и са се ограничавали да си служат, в редки случаи, с византийските монети, които минавали в Бжлгария чрез тжрговията, която вжтре в страната е била твжрде ограничена, а народа си е служил главно с заменка на предмети, следователно монетите са им били малко потребни.

---

[1]) Срв. Г. Бончевъ, Старото рударство въ България и Македония. Сп. Б. А. Н, XIX, клонъ природо-математ. 1920, 3 сл.

[2]) Илиевъ, Погледъ върху българската нумизматика, Мсб. I, 112.

[3]) Ljubić, op. cit., 17.

[4]) Иречекъ, op cit., 533.

[5]) Иречекъ, op. cit., 503, сжобщава, че зестрата била натоварена на 60 коня.

Вжв времето на цар Самуил данжкжт се плащал в натура. Стопанин на един чифт волове плащал годишно по една мяра просо и жито и по една стомна вино. Този обичай е проджлжавал и след покорението на Бжлгария от Васили II и когато последния се опитал да го измени, става бунтжт на Деляна.[1])

Разменната тжрговия чрез предмети в натура у славянските народи е проджлжавала и през XIII в. и по-кжсно. В паметниците на сржбския крал Стефан Неманя нигде не се поменуват монети. Стефан Пжрвовенчани издал заповед, глобата да се плаща в коне и волове. За наказание за разставяне на сжпрузи да се плаща: **„аще ли котори боудеть ѡть властель, да оузьмлеть се на немь кралю ѕ҃ конь; аще ли отъ инихъ коиникь да оуземаеть се на немь по к҃ кона; аще ѡть оубогихь люди створіть се да оуземлеть се на нихь по к҃ коли“** (Mon. Serbica 14). [2])

От изложеното тук следва, че и през пжрвото десетилетие на XIII в. монетите в Сжрбия, а без сжмнение и в Бжлгария, били още рядкост и затова глобите се изплащали в натура. В законника на Душана (§ 200) сжщо се казва, че дажбите могат да се плащат в натура или в пари, както и до днес става у нас с пжтния данжк, а до скоро и с десятжка. Има и друго едно обстоятелство, което не прави необходимо вжтрешната размяна да става в монети. То е, че в онези времена нямало големи и многолюдни градове, както днес и затова вжтрешната тжрговия е ставала повечето чрез заменка на предмети, както е и днес по някои отдалечени от големите центрове села. Па след общо-европейската война виждаме такава заменка да става и на международните пазари. Обаче вжпреки всичко това, пак са известни бжлгарски монети от XIII в.

В времето на Симеона, вжншната тжрговия сжс сурови материали е била твжрде развита, следователно и нуждата от монети трябва да е била по-голяма. Известно е от историята, че в онова време Бжлгария, като кржстопжт между Рим и Византия, е била сборен пункт на сурови произведения от Германия, Горна Моравия, Русия и Черноморието за обмена с гржцки манифактурни стоки и произведения от Азия и Африка. Известно е още, каква голяма важност имала в онова време вжншната тжрговия за Бжлгария, че вследствие на изместването от страна на гжрците на бжлгарския пазар от Цариград в Солун Симеон започва джлгогодишните кржвопролитни войни с Византия.[3])

От друга страна, пак от историята знаем, че блясжкжт и богатството на Симеона били големи. В „Шестоднева“ на Иоан Екзарх се казва, че Симеоновият двор в Преслав и цжрквите били украсени отвжн с безбройни украшения от камжк, резбарство и живопис, а вжтре — с мрамор, мед, сребро и злато. Царят бил облечен в одежди обсипани с бисери, с низи жжлтици на гушата и златни гривни на ржцете, с пурпурен пояс и златен меч. Сжс сжщото разкошно облекло били облечени и неговите боляри.[1] Сжщо историята ни разказва, че когато Симеон се срещал с византийския император Роман Лакапен при Влахернския дворец една част от телохранителите на Симеона били вжоржжени с златни копия и щитове, а друга — сжс сребжрни.[2]

---

[1]) **Иречекъ**, op. cit., 528.

[2]) **Мјатовиђ**, Финанције српског краљства, Гласник српског ученог друштва, Београд, 1869, XXV, 184. L. **Leger**, Les Anciennes Civilisations Slaves, Paris, 1921, 44.

[3]) **Иречекъ**, op. cit., 201.

Всичкия този блясжк доста красноречиво говори за огромните богатства на цар Симеон, за да има нужда от навеждане на други доказателства, че този цар е разполагал с достатжчни количества злато, сребро и мед, за да може да сече монети. Обаче такива и до днес не са известни от него.

Следователно не ще да е причината в липсата на злато и сребро, ако досега не са известни монети отъ пжрвото царство и до Борила отъ второто

Правото за сечене монети, въ римско време въ началото, принадлежало на сената, сетне — на императора, а в средните векове — на краля или папата. Даването на това право от последните ставало по тжржественъ начин Често пжти разрешението за сечене монети ставало при известни условия и с ограничение, да се секатъ само един вид монети и в определено заведение.[3]

От писмените паметници и историята се вижда, че царската титла и корона цар Симеон получил от папата,[4] а никжде не личи, че той е искал от сжщия и разрешение за сечене монети, нито пжк че такова му е дадено. От сжщите източници знаем, че и Петжр и Самуил от сжщото място са получили царската титла и корона, но и за тяхъ няма сведения, че са искали разрешение за сечене монети и че са получили такова, или пжк че им е отказано, а сжщо и от тези царе до сега не са известни монети. Знае се само за Калоян, че е искал и че е получил такова разрешение. Обаче Калоян преди да получи царската титла отъ папата се наричал цар.

Вжпреки всичко гореизложено мжчно може да се допусне, че вжобще владетелите от пжрвото бжлгарско царство не са секли монети. Защото ако допуснем това, ще трябва да дойдем до заключението, че тжрговските нужди с чуждия свят в Бжлгария са се задоволявали съ византийските златни монети, които по своята доброкачественост имали всесветски курс и които в Бжлгария навярно се намирали в доста голямо количество, пренасяни чрез тжрговия и отчасти от трибутите, които Византия е плащала на бжлгарските царе.

---

[1] Иречекъ, op. cit., 205.

[2] Ibid, 216.

[3] Engel, Traite de Numismatique du moyen-âge, Paris 1894, I, стр. XL.

[4] Иречекъ, op. cit., 210. — Че Симеон е получил царска титла и корона от папата се вижда отъ двете послания на Калояна до папа Инокенти III, в които му напомня, че неговите (на Калояна) предшественици Симеон, Петр и Самуил сж получили от римската цжрква „coronam imperii corum et patriarchalem benedictionem“, Theiner, Mon. Slav. merid. I, 16, 28. Дриновъ, 61.

Вжпроса тук се заплита, но една недавнашна находка иде, ако не да го разреши в положителна смисжл, то да го остави още по-широко открит.

Думата ми е за оловения печат от цар Борис, намерен в Варненско, който сега се сжхранява в археологическото дружество в този град. Не е ли логично да се заключи, че ако цар Борис е имал свои оловени печати, е имал и свои монети? Друго нещо. Ако вжпросжт за сечене монети не е бил само една економическа нужда, а и една амбиция на един владетел да има свои пари, въ такжв случай, как е могла да остане неудовлетворена амбицията на гордия цар Симеон, от когото е треперяла Византия и кжм когото и папата се отнасял с нужното почитание? Заради това повтарам, че вжпросжт за монети отъ пжрвото бжлгарско царство остава открит. Нищо не остава, следователно, освен грижливо да се следи между византийските монети, защото ако действително пжрвите бжлгарски царе са секли монети, то те са твжрде редки предвид на голямото количество византийски и с гржцки надписи, каквито са и Зермоновите, за които става дума по-долу.

Нумизматиката е наука на изненади, тя един ден може да ни изненада и с монети от пжрвото бжлгарско царство, както сме изненадани и от намирането на Борисовия печат, който вече е издаден в „Извѣстия на Варненското Археологическо Дружество“ VII. 1901—1921 г. стр. 114

IV.

ПЖРВИТЕ БЖЛГАРСКИ МОНЕТИ.

За сега пжрвите бжлгарски монети датират от края на пжрвото бжлгарско царство, началото на XI в.

През 1877 год. в областта на Сирмиум (Срем), в източна Словения, край Дунава, били намерени, заедно с византийски монети и три тжнки златни монети, които днес се пазят, едната в Британския музей в Лондон, а другите две — в нумизматическия кабинет при народната библиотека в Париж. Един от тези екземпляри е публикуван още въ 1877 г. от известния византологъ Шлйомберже¹). Според изследванията на този френски учен тези монети били сечени от защитника на Сремската област, бжлгарския военноначалник Зермон, който се обявил за независим владетел на областта, след убиването на последния от бжлгарските царе от пжрвото бжлгарско царство, Иван Владислав, в 1019 г. ²)

Ето описанието на тези монети:

Лице: Известната традиционна византийска монограма образувана от буквите: ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ.

---

¹) Revue Archéologique, 1877, 173 сл.

²) За подробни сведения за Зермона и за отсичането на неговите монети гл. моята статия „Названията на старобългарскитѣ монети“ въ Изв. на Истор. Д-во к. IV, (1915), 193 сл.

Опако: Надпис въ три реда: ZEPM
ωCTP
THΛAT за ZEPMΩ ΣTPATHΛAT.

Пѫрвите две букви отъ третия ред са сѫединени. Всеки ред е поставен между двойни хоризонтални лити (обр. 81). Надписа вѫрху монетата, според уверението на Шлйомберже, бил ясен и отчетлив. Преведен на бѫлгарски той гласи: Богородице, помагай на стратилата Зермон. Че тези монети са на стратилата Зермон и че Зермон е бил началник (стратилат) на войските на Сремската област и бѫлгарски защитник и управител на знаменитата крепост при Срем при покорението на Бѫлгария от Васили II бѫлгароубиеца, това Шлйомберже доказва напѫлно мотивирано в цитираната по-горе статия. Така се установява, че пѫрвите бѫлгарски монети датират от края на пѫрвото бѫлгарско царство. По мнението на Шлйомберже тези монети Зермон е сякѫл след като се обявил за независим владетел в битките за независимостта на Сремската облас, а може би и вѫв време на самата обсада на крепостта през 1019 год., която крепост, според Диогена, е паднала след злодейското убийство на нейния началник и защитник.

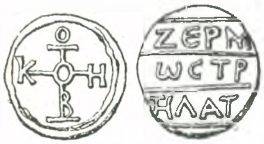

Обр. 81 — Златна монета от стратилат Зермон.

Типѫт на лицето на Зермоновите монети е еднакѫв с онзи на неговия сѫвременик и противник Васили II, с тази разлика, че пѫрвите са златни, а тези на Васили — медни[1]. Освен Васили II, монети с подобни монограми, но с друго сѫдѫржание, секли и Константин VII (913 — 959), Роман II Млади (959—963), Никифор Фока (963 — 969 г.), Иоан Цимисхи (969 — 976 г.),[2] но всичките са медни. Медни монети с сѫщото сѫдѫржание на Зермоновите са секли и някои от началниците на пѫрвия крѫстоносен поход в Сирия, в началото на XII в.[3].

Особености. Монетите на Зермона са златни, а на поменатите византийски императори — медни. На лицето на Зермоновите монети е представена монограмата с традиционния позив кѫм Св. Богородица, а на сѫщото място на византийските монети — монограма с името на императора.

На опакото на Зермоновите монети е представен надпис с името и титлата на Зермона, а на сѫщото място на византийските монети — монограма само с титлата на императора.

V

ВТОРОТО БѪЛГАРСКО ЦАРСТВО

КЛАСИФИКАЦИЯ НА БѪЛГАРСКИТЕ МОНЕТИ

Монетите от второто бѫлгарско царство, които датират от началото на XIII в., по художество, не могат да се сравнят с византийските от VII до XI в, но в някои случаи в нищо не отстѫпват по изработка и вкус от последните през XIII и XIV в. Изработката на пжрвите е копирана от сжвременната работа на византийските монети. Това ще се види от паралелите, които ще направя при класирането на бжлгарските монети от всеки цар и сжпоставянето им с византийските сжвременици и монетите от другите югославянски народи и някои западни држжави. Бжлгарските монети се подразделят на два периода: Пжрвия период почва от началото на XIII в., от времето на Асен II (1218—1241 г.) и проджлжава до 1360 г. Втория период почва от края на царуването на Ив. Александжр и проджлжава до завладяването на Бжлгария от турците (1393 г.)

---

[1] Wroth, op. cit., II, 490 и табл. LVII 4 и 5. — Sabatier, op cit., II, 149 и табл. XLVIII 18.
[2] Wroth, op. cit., табл. LII, 14; LIV 3, 9: LV, 9.
[3] Schlumberger, Numismatique de l'Orient latin, Paris, 1878, 28, табл., II 1—3.

Монетите от пжрвия период се отличават по това, че образите са изработени с големи подробности, а фигурите са моделирани и сравнително по-живи. Изработката е извжршена по византийски маниер, с изключение на монетите от Михаил Асен и ония на Срацимир, които са изработени по западен стил. Вжрху монетите от пжрвия период на лицето са представени една или две фигури, а като изключение лицето е заето от двуглав орел или конник. На опакото преобладава образа на Христа. В редки случаи се срещат кржст, двуглав орел, крепостни стени или монограма.

Монетите от втория период са от значително по-груба изработка; образите са неподвижни, изработени шаблонно, без всякаква естетика, в груби линии, а по някога са представени и в негативна форма. Вжрху монетите от втория период на лицето преобладава една фигура права, а само при един случай царят е на кон. Изключение правят само медните монети от цар Срацимир сжс сина му Константин, вжрху които са представени две фигури. Вжрху някои медни монети от Ив. Шишман на лицето е представена монограма. Вжрху опакото преобладава кржст или монограма, с изключение на сребжрните полугрошове от този цар, вжрху които е представен образа на Богородица, а вжрху някои от медните — лжв.

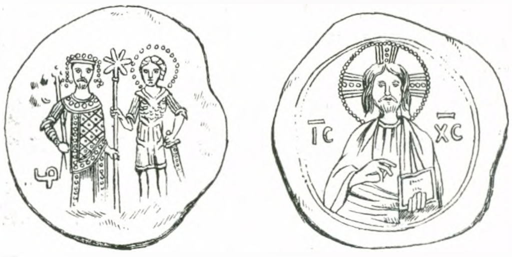

Обр. 82. — Медна монета от Асен II.

Монетите от двата периода се подразделят на групи, според типовете.

ПЖРВИ ПЕРИОД

Група I. Кжм тази група спадат монетите от Асен II. Вжрху тези монети на лицето е представен царят прав, придружен от Св. Димитри, а на опакото — бюст на Христа, монетите са медни (обр 82).[1] Кжм сжщата група спадат и монетите на царица Ирина сжс сина й Михаил Асен. На лицето са изобразени и двамата заедно и држжат висок двоен кржст; на опакото е представен

---

[1] Мотивите за отдаването на тези монети на Асен II (а може би на Борил или Калоян), са изложени в статията ми: „Двѣ неиздадени български монети“ в Изв. Бъл. Арх. Д-во, III (1912—1913), 224 сл.

Христос седнал на престол благославя. Монетите са сребжрни (обр. 83). Кжм сжщата група спадат и монетите на Михаил Асен. На лицето им е представен царят прав, придружен от светец, заедно држжат пряпорец на джлга вжрлина. Опакото е сжщото както предидущето. И те са сребжрни (обр. 84).

Особености. Монетите на Асен II (1218 – 1241) имат голяма прилика

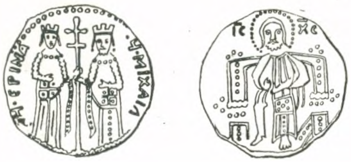

Обр. 83. — Сребжрна монета от Ирина и Михаил.

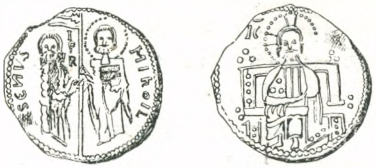

Обр. 84. — Сребжрна монета от Михаил Асеня.

с ония на Иоан II Комнин[1]) (1118—1143), Мануил I Комнин[2]) (1143—1180), Исак II Ангел[3]) (1185 – 1195) и на Теодор III Ватаци[4]) (1255 – 1259) (обр. 85). Най-отличителния знак на Асеновите монети е монограмата цр в полето; надписа вжрху тях е вертикален, вжрху византийските монети — окржглен; вжрху Асеновите монети пряпорецжт е без кржст, вжрху византийските с кржст; на опакото вжрху Асеновите монети е представен бюст на Христа, както и вжрху Иоан Комниновите и тия на Мануил, докато вжрху ония на Исак Ангел — Св. Богородица.

Монетите на Ирина с сина й Михаил Асен (1246—1256) са сребжрни, изработени по западен стил, но с бжлгарски надпис. По типа на лицето те много приличат на бронзовите монети от Андроник II с Андроник III[5]) (1325 – 1328) (обр. 86). Разликата се сжстои в това, че бжлгарските монети са сребжрни, а византийските — медни; короните на бжлгарските царе са зжбести, или по-скоро украсени с цветни листа, както западноевропейските от онова време, а ония на византийските императори — низки, украсени по с три скжпоценни камжни; на опакото

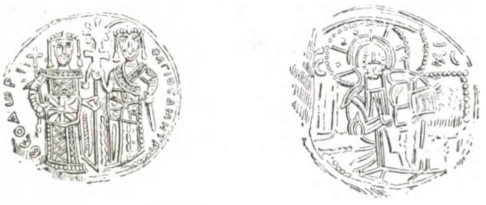

Обр. 85. — Сребжрна монета от Тодор III Ватаци.

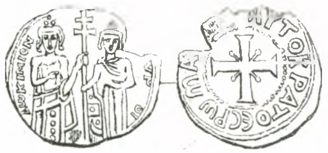

Обр. 86. — Медна монета от Андроник II и Михаил IX.

---

[1]) Sabatier, op. cit., II, 197, 6 табл. LIII 16; Wroth, op. cit., II табл. LXVIII 2.

[2]) Wroth, op. cit, II табл. LXIX 9 и 10, LXX 2

[3]) Wroth. op. cit., II 591 табл. LXXII 3 и 4; Sabatier op. cit., II 223, 4, табл. LVII, 18.

[4]) Sabatier, op. cit, II 296, 5 и табл. LXV 6.

[5]) Wroth, op cit., II, 628, 50 и табл. LXXVI 3. — Sabatier, op. cit., II, 254, 23, табл. LXI 2, сжщите монети отдава на Андроник II и Михаил IX (1294—1320).

бжлгарските монети имат образа на Христа седнал на престол, а византийските — крժст с четире лжчи. Подобна царска корона, както на бжлгарските монети срещаме вжрху златните монети от Кипжрския владетел Хюго I[1] (1205—1218 г.) и по-кжсно вжрху ония на Хенриха I (1218 –1252), сжщо владетел на Кипжр. Вжрху тях владетелжт е представен сам, прав, а на опакото -- Христос седнал.[2]

Монети, вжрху които да са представени владетелите с зжбести или украсени с цветни листа корони намираме и от сржбския владетел Владислав[3] (1234—1240 г.). Тук владетеля е представен на лицето сам, прав, държи кжс крժст. Опакото е сжщото, както на бжлгарските. И тези монети са сребжрни. Може да се предполага, че монетите на кипжрските владетели от времето на крժстоносците, а сжщо и тия на Владислав са послужили за образец на бжлгарските. Кипжрските монети, които са златни, може да са били пренесени чрез крժстоносците в Бжлгария.

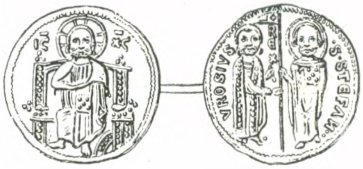

Обр. 87. — Сребжрна монета от Стефан I Урош.

Монетите от Михаил Асен (1246 - 1256 г.) (обр. 84) са сребжрни; по типа си са еднакви с венецианските от XIII в., както и с ония на сржбския крал Стефан Урош I[4]) (1241—1272 (обр. 87). Едните и другите са сребжрни и на лицето е изобразен владетеля придружен от светец; двамата са прави, заедно държат пряпорец на джлга вжрлина. На опакото е представен Христос седнал на престол Надписите на всичките са латински, което доказва, че са сечени в Венеция, а може би само печатите да са правени там.

Разликата стои в това, че венецианските монети, между главите на владетеля и светеца, имат отвесно надпис DVX, сржбските — REX, а бжлгарските — IPR (IMPERATOR). Венецианското влияние вжрху бжлгарските и сржбските монети може да се обясни с тжрговските сношения между Венецианската република, Дубровник, Бжлгария и Сжрбия.

Група II. В тази група спадат монетите на Константин Асен (1257—1277 г.); те са четире типа: 1) царят на кон, 2) царят седнал на трон, 3) царят прав и 4) царят и друго лице до него прави.[5]

Всичките монети от Константин са медни, повечето корубести, но има и плоски. Тези, вжрху които на лицето царят е представен, като конник, се отличават с доста подробности в изработката и движение на коня; надписжт е в отвесни редове, името в бжлгарска форма Костандин, рядко Константин, навсякжде личи монограмата цρ. На опакото е представен бюстжт или главата на Христа с ореол (обр. 88). Монетите, вѫрху които на лицето царят е представен седнал на трон са изработени с по-малко подробности, името на царя е написано в отвесни редове, фигурата е неподвижна; на опакото е представен равностранен крѫст с звезди между раменете (обр. 89). Монетите, вѫрху които на лицето царят е представен прав с пряпорец в десната си рѫка, а в лявата — дѫржи земното кѫлбо, са грижливо изработени, надписите са околовръст, или отвесно в редове; на опакото е представен бюстѫт на Христа (обр. 90). Монетите, вѫрху които на лицето са представени две фигури, които заедно дѫржат висок крѫст, надписѫт е околовръст, работата доста подробна. На опакото е представен бюст на Христа (обр. 91).

---

[1] Schlumberger, Numismatique de l'Orient latin, Paris 1878. 185 и табл VI 3. — Engel et Serrure, Traité de numismatique du moyen âge, Paris, 1894, 916, fig. 1443.

[2] Schlumberger, op cit., 186 и табл. VI, 6 и 7.

[3] Ljubić, Opis. 38, 6 и табл. III 13—24.

[4] Ibid., 44 и табл. IV 8 сл.

[5] По вжпроса за последния тип монети гл. статията ми „Новооткрити български монети" в в. „Зора" бр. 326 от 17. VI. 1920 г.

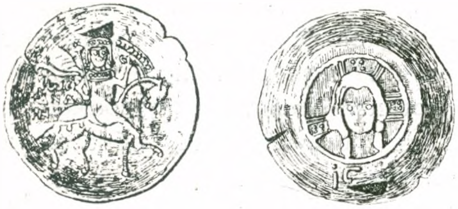

Обр. 88. Медна монета от Константин Асен.

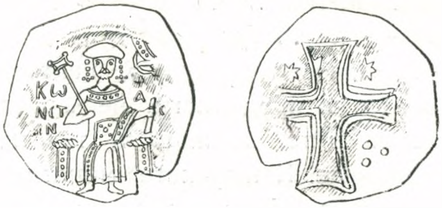

Обр 89. — Медна монета от Константин Асен.

Особености Що се отнася до монетите, вѫрху които царят е представен на кон, ще кажа, че между византийските императори и бѫлгарските царе, прѫв цар Константин е секѫл монети, вѫрху които царят е представен като конник и много по-кѫсно дохожда Мануел II Палеолог (1391—1423 г), който прѫв между византийските императори е представен на кон, придружен от светец конник [1]). Сребѫрни монети с образ на конник на двете страни е секѫл и Трапезундският император Алекси II Комнин (1297—1330 г.) [2]) но и той е царувал близо четвѫрт век по-кѫсно от цар Константин.

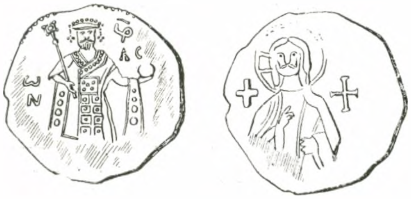

Обр. 90. — Медна монета от Константин Асен.

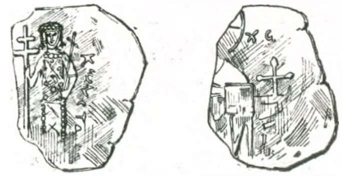

Обр. 91. — Медна монета от Константин Асен и Михаил.

Пѫрвите сребѫрни монети с образ на конник е сякла Маргарита Константинополска, Фландѫрска душеса, кѫм 1275 г. Тази монета е от два естерлина, или около 2/3 от гроша. Типжт представя конник на десно, с вдигнат меч. Сетне Иоан II Авенски (1280—1304 г.) е видоизменил този тип, като е представил конника на ляво, вжоржжен с щит и копие. След него вече приемат сжщия тип вжрху сребжрните монети и други западноевропейски владетели [1].

---

[1]) Ch. Wroth, op. cit, II 638, 13 14 табл LXXVII 3 и 4. — Sabatier, op. cit., t. II, p. 243, 13 и табл. LIX 15, погрешно е отдал сѫщата монета на Михаил VIII Палеолог (1261—1282 г.) — По сѫщия вѫпрос ср. статията ми „Приносъ къмъ бълг. нумизматика“ в „Изв. на Арх. Д-во“, VII, 124 сл.

[2]) Sabatier, op. cit., II 320—321, 1—5, табл. LXVIII 812.

Медна монета с изображение на лицето св. Георги на кон убива ламята, на опакото надпис Шломберже представя от Антиохийския владетел в време на крждстоносните походи Рогер [2] (1112—1119 г.) и друга сребжрна от Кипжрския владетел Як II (1460—1473). По мое мнение и дума не може да става, че медните монети от Рогера, след един и половина век от как са били сечени, са могли да минат от Антиохия в Бжлгария и от тях цар Константин да е взел пример за своите монети с конници! Такова нещо не може да се допусне. Този тип от монетите на Константина е самобитен. Може би този тип е взет от иконите на Св. Георги, а може би и от тракийския конник, който тжй много се среща у нас вжрху паметниците и оброчните плочки.

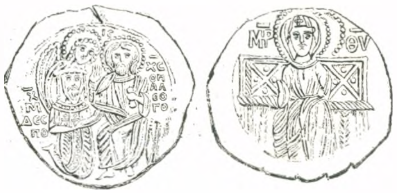

Обр. 92. — Златна монета от Михаил VIII Палеолог.

След Леон VI (886—912 г.) нито един византийски, солунски или трапезундски владетел не е представен вжрху монетите седнал на трон, както е представен цар Константин. Вжрху сржбските монети пржв е представен на трон Стефан Драгутин Сремски (1272—1346 г.) [3]. Византийските сжвременици на Константина са представени вжрху монетите в крайна набожност. Напр. Михаил VIII Палеолог (1261—1282 г.) вжрху златните монети е изобразен на колене пред Христа и Архангела Михаила [4] (обр. 92). Андроник II Палеолог (1283—1328 г.) е представен още по-набожно вжрху златните монети. Той е изобразен прегжрбен пред Христа, който е сложил десната си ржка на главата му [5] и изглежда, като че води животно [6] (обр. 93).

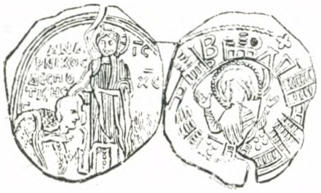

Обр. 93. — Златна монета Андроник II Палеолог.

Бжлгарските монети, вжрху които царят е представен прав, с крждст и земното кжлбо в ржцете си, се схождат сжс сжвремените византийски монети, понеже този тип е най-обикновения. Вжрху бжлгарските монети само Константин, М. Шишман и Ив. Александжр са представени с земното кълбо в ръка. И монетите с две фигури само на лицето се схождат с византийските, с тази разлика, че върху българските личи монограмата цр.

---

[1] Engel, Traité de numismatique du moyen âge, III, 1431 сл.

[2] Shlumberger, op. cit. 49 и табл. II 12.

[3] Lubić, op. cit., 69 и табл. V 19 сл.

[4] Wroth, op. cit., II, 609, 3 и табл. LXXIV 1 — Sabatier, op. cit., II, 240 241, табл. LIX 3 и 5.

[5] Wroth, op. cit., II, 615, 2, 6, 8 и таб. LXXIV 10—12. Sabatier, op cit., II, 248, 1—4 и табл. IX 1—4

[6] Не помня от кой град в провинцията получих писмо с отпечатжк на монета от Андроник II от горния тип. За да разбера по-добре отпечатжка стопанина на монетата ми пишеше, че на лицето било изобразено човек и до него камила. Отговорих му, че монетата е на Андроник II и че образжт не е камила, а представя този император. Получих повторно писмо, въ което ми се сжобщаваше, че аз имам грешка.

Група III. Към тази група спадат монетите на Светослава (1300—1322 г.) с образ на конник; ония, върху които царът е представен сам, прав и ония със сина му Георги Тертер. Към същата група се отнасят и монетите на Михаил Шишман (1323—1330 г.) с образ на конник; ония върху които царят е сам до колене; ония със сина му Иоан Стефан, както и ония, върху които, на едната страна е представена известната на цар Михаил Шишман монограма, от другата — кръст със знацитѣ їс хр и звезди, или три такива монограми и бюст на Христа.

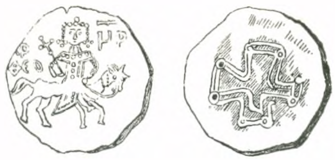

Обр. 94. — Медна монета от Теодор Светослав.

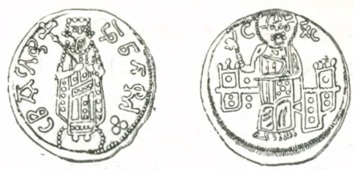

Обр. 95. — Сребърна монета от Теодор Светослав.

Монетите на Светослава, които на лицето си имат образ на царска фигура права, на опакото, Христос седнал, са сребърни, плоски, другите — медни, плоски, а има и корубести; монетите на Михаил Шишман на лицето с конник, на опакото с бюста на Христа, са сребърни, плоски, останалите — медни, плоски и корубести.

Монетите на Светослав с образ на конник са грубо изработени в общи линии, без подробности, с надпис в отвесни редове; на опакото е представен равностранен кръст, определен с двойни линии (обр. 94). Сребърните монети също са грубо изработени, без големи подробности, с безжизнени фигури плоски; надписът е околовръст (обр. 95). Медните монети, на лицето с права царска фигура, държеща щит, на опакото бюст на Христа са изработени пак грубо, но с по-големи подробности, надписът е околовръст (обр. 96). Същото може да се каже и за монетите с двойни образи (обр. 97).

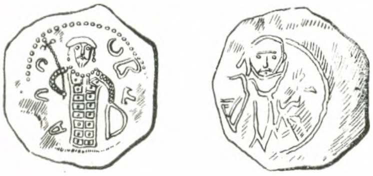

Обр. 96. — Медна монета от Теодор Светослав.

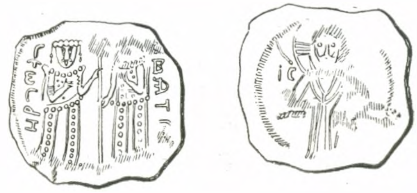

Обр. 97. — Медна монета от Теодор Светослав и Георги Тертер.

Монетите на Михаил Шишман с образ на конник са изработени с по-голяма вещина, сжс сравнително по-големи подробности и по-грижливо (обр. 98). Сжщото може да се каже и за монетите с двойни образи (обр. 99). Обаче монетите, вжрху които царят е представен сам, прав, или до колене, се отличават с невежество в техниката, работата е безгрижна и контурите са представени в едри линии, надписите в отвесни букви (обр. 100). Монетите с монограма и кржст (обр. 101), или монограма и бюст на Христа (обр 102) са от доста хубав стил и хубава симетрия.

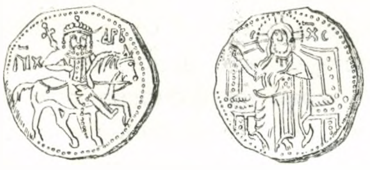
Обр 98. — Сребжрна монета от Михаил Шишман

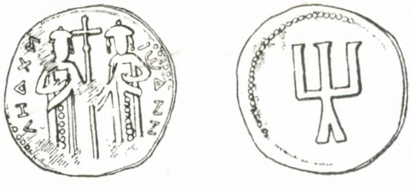
Обр. 99 — Медна монета на М. Шишман и Ив. Стефан.

Особености. Относително монетите на Светослав и Михаил Шишман, вжрху които царят е представен като конник, важи и тук сжщото, което казах за сжщия тип монети от Константин Асен, понеже и тези двама царе са царували по-рано от Мануил II Палеолог (1391—1423 г.). Навярно Светослав и Михаил са подражавали примера на Константина, с тази разлика, че Михаил е сякжл навярно повече сребжрни монети с образ на конник, отколкото медни, понеже последните са по-редки от пжрвите. Работата на византийските монети от края на XIII и началото на XIV в. е сравнително по-подробна и по-грижлива от оная вжрху бжлгарските монети. Византийските владетели са представени смирени и спокойни, докато бжлгарските са представени войнствени, като конници, или като войници. Вжрху византийските монети от това време, не владетелят, а св. Георги и св. Димитри са представени като войници с копие и щит, а императоржт — с пряпорец и земното кжлбо (Андроник II Палеолог[1]) —1282—1328) (обр. 103). Неговият бжлгарски сжвременник, цар Светослав, е представен прав, в джлга ризница, джржи кржст и щит[2]) (обр. 96). Монетите на Све-

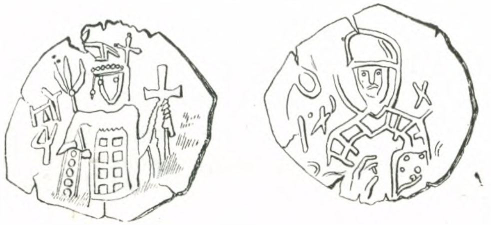
Обр. 100. — Медна монета от Мих. Шишман.

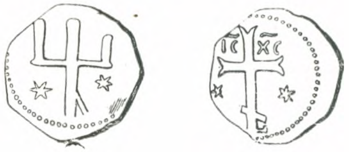
Обр. 101. — Медна монета от Михаил Шишман.

---

[1]) Sabatier. op. cit., II 249, 5 и 6, табл. LX 5 и 6.

[2]) За сжщия тип монети гледай статията ми „Приносъ къмъ българската нумизматика“ въ Изв. Арх. Д-во, IV (1914), 53 сл.

тослава сжс сина му Георги Тертер, както и ония на Михаил Шишман сжс сина му Ив. Стефан, нямат монограмата цр (обр. 97 и 99). Последните монети на опакото нямат изображение, а само монограма, която прилича на тризжбец с отклонена линия в долния край в десно или в ляво (обр. 99). Освен буквата Ш, която личи на пржв план и която трябва да се вземе за двойно използуване в думата Шишман, навярно долния край на монограмата с отвесната линия е употребена за буквата а. Това се вижда от обстоятелството, че при всички монети с тази монограма личи и отвесната линия в долния край на монограмата, било в десно или в ляво. Там, дето тази линия е в ляво, тя е правилно изработена в негативна форма и вжрху монетата е в позитивна форма, а там, дето тя е в десно, тя е погрешно изработена в позитивна форма, затова вжрху монетите е в негативна. И в единия и в другия случай тази линия е позакржглена за да й се придаде форма на славянската буква а. Тжй че тази монограма е сжставена от буквите Шш (м)а(нъ). Това мое мнение може да се подкрепи и с монетата от сжщия цар с три монограми на лицето (обр. 102), от които двете са ясни, че означават буквата ш, а третата, в десно, е изтрита и не може с положителност да се каже, дали е ш или м. Може би тя е м и в такжв случай няма никакво сжмнение за верността на горното четене на монограмата, толкоз повече, че на средната монограма, макар и заличена, личи отвесната линия в долния край, която означава а, до като при малката монограма в ляво тази линия липсва.

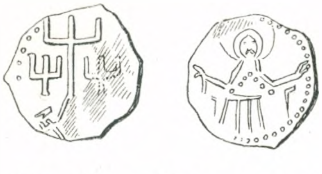
Обр. 102. — Медна монета на Мих. Шишман.

Украшения, прилични на тази монограма има и вжрху една малка сребжрна монета с турски надпис, която се сжхранява в Пловдивската Народна Библиотека, но не вярвам, че тези украшения имат нещо общо с вжпросната тук монета. Подобно украшение се среща и вжрху една медна албанска монета от Скутари от края на XIV в. [1]). Един екземпляр като пжрвата от последните две монети (обр. 101) издава Шлйомберже и я отдава на владетелите на остров Родос[2]). Обаче пред наличноста на бжлгарските монети с сжщите монограми, определението на този автор е погрешно.

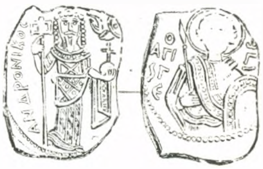
Обр. 103. — Медна монета от Андроник II Палеолог.

С особеност се отличават и монетите на Михаил Шишман, вжрху които царят изглежда, че сграпчил кжс кржст в лявата си ржка полупротегната и тристржк скиптжр в десната, е представен като че е тржгнал на десно, а над главата му се подава божията десница и го благославя (обр. 100). В никои византийски монети не е представен владетеля в такова положение. Навсякжде византийските императори држжат земното кжлбо с кржст отгоре, или држжат свитжк, но никжде само кжс кржст, заловен през средата. Само вжрху една медна монета от Никейския император Теодор III Ватацес (1255 — 1259) на опакото е представен св. Теодор държащ по сжщия начин двоен кжс кржст в десната си ржка, но тя е прибрана кжм гжрдите му.[1]

---

[1]) K. Stokert, Die Münzen der Städte Nordalbaniens, Num. Zeit. Wien, 1910, III, 1. 9.

[2]) Schlumberger, op. cit., Sup. et index alphabétique, 13, 219, таб. XX 25.

Трябва още да прибавя, че пржв от бжлгарските царе Светослав се нарича „царь блъгаромъ“ вжрху сребжрните монети, след него Михаил Шишман в монограмите; Ив. Александжр се нарича „царь блъгаромъ благовѣрни“, а още и „гръкомъ“. Срацимир се нарича „царь блъгаромъ благовѣрни“.

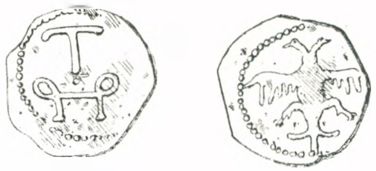
Обр. 104. — Медна монета от Георги Тертер.

Група IV. Кжм тази група спадат монетите на Тертер I и на Михаил Шишман с изображение на двуглав орел. Те са три серии. Пжрвата е от Тертеровите монети; те имат на лицето си двуглав орел с разперени крила, а на опакото — буква Т и монограма от буквите РРцр (обр. 104). Тук името на царя се сжстои от буквата Т и монограмата, която сждржжа двете букви Р; изпусната е само буквата Е, а титлата цар е включена в сжщата монограма от хоризонталната линия и втората буква Р.

Втората серия е от Михаил Шишмановите монети, вжрху които на лицето царят е представен прав и държи кржст и земното кжлбо с кржст отгоре (обр. 105). Третата серия е от монетите от сжщия цар с изображение от едната страна кржст, украсен в долния край с акантови листа, а на другата — двуглав орел (обр. 106).

Едните и другите са медни и повечето плоски. Работата е доста подробна и вжрху някои монети двуглавият орел е сполучливо представен и с вещина.

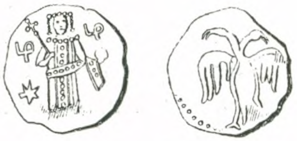
Обр. 105. Медна монета от Михаил Шишман.

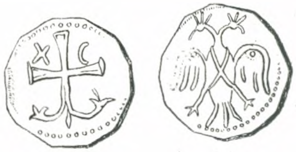
Обр. 106 — Медна монета от Мих. Шишман.

Монограмата цр личи само вжрху монетите на Тертер и ония на Шишман с образа на царя. Вжрху последните надписа се сжстои само в инициала на царя М.

Особености. Самото изображение на двуглавия орел вжрху монетите на цар Тертер и ония на Михаил Ш. е една особеност, безподобна в сжвременните византийски монети. Между византийските императори пржв Трапезундския владетел Васили Комнин (1333—1340 г.) е сякжл бронзови монети с изображение на едноглав орел[1]. Между владетелите на латинския Изток, в времето на крѫстоносните походи, медни монети с едноглав орел е сякѫл Епирския владетел, Манфред Суавски[2] (1259—1266 г.). Медни монети с изображение на двуглав орел между сѫщите владетели прѫв е сякѫл Митилинския владетел Дорино Гатилузио[3] (1400 - 1449 г.). Това което твѫрди руския учен В. Савва, в статията си „Откуда двуглавый орелъ деньгахъ Тверскаго вел. кн. Михаила Борисовича?“[4] че двуглавия орел се появил вѫрху европейските монети в половината на XIV в. и че вѫрху византийските монети той най-напред бил представен вѫрху ония от Мануил Комнин III (1390—1417 г) не ще да е вярно. Преди всичко Савва не казва кѫде е видял такива монети и на какво основание ги отдава на Мануил III; при това той не представя никакви образи от тези монети. Навярно той е видял някоя бѫлгарска монета с сѫщото изображение с изличена монограма цр и като е забелязал буквата М, се заблудил и я приписва на Мануил III, вместо на цар Михаил, като не е и подозирал, че може да има бѫлгарски монети с двуглав орел. В сѫщото заблуждение навярно е попаднал и руския нумизмат барон Кьоне, който пѫк от своя страна е заблудил грѫцкия професор Дохис. Последния в атинското списание „Неос Елиномнимон“ (т. VI, 1909 г., стр. 445), като изброява вѫрху какви старини се среща изображението на двуглавия орел, казва: „За прѫв пѫт намираме византийския двуглав орел вѫрху една монета от по-кѫсна епоха от Трапезундската империя; тя е на Мануил III, Трапезундски император (1390—1417), а има и други трапезундски монети с двуглав орел“ Дохис предава само изображението на двуглавия орел, а не и лицето на монетата. Навярно и тук заблудата е в буквата М и необрѫщането внимание на монограмата цр, ако тя не е изтрита, а главно на това, че на тях и на ум не е могло да дойде, че един бѫлгарски цар е могѫл да има странната идея да представи вѫрху своите монети византийския двуглав орел, който не е представен вѫрху византийските. Действително, идеята на цар Тертер и Михаил Шишман е много странна, но това е вече неоспорим факт, пред наличноста на толкоз много известни днес монети от горния тип и с монограма цр, която доказва, че те са бѫлгарски, а не византийски. За сѫображенията, по които отдадох монетите на цар Михаил и за предполагаемите причини, които сѫ го накарали да отсече тези монети сѫм изказал своето мнение.[5] Обаче пред наличността на Тертеровите монети от сѫщия тип, трябва да се дойде до логическото заключение, че Михаил Шишман и в този случай е последвал примера на своя предшественик Тертер, както и сѫс сребѫрните и медни монети с образ на конник, които навярно е взел от типа на Светославовите и Константиновите медни монети с конник.

---

[1] Sabatier, op. cit, II, 298, 13, табл. LXVI 1.

---

[1] Sabatier. op. cit, II, 324, 8—10, табл LXVIII, 23 и LXIX, 1—3.

[2] Schlumberger, op. cit., 385, табл. XIII 25.

[3] Schlumberger, op. cit.. 441—442 и табл. XVI, 30—36, XVII 1—5.

[4] Труды XIII Ахеол. съѣзда въ Екатеринославѣ, II, Москва, 1908.

[5] Гледай статията ми: „Българскитѣ монети съ двуглавъ орелъ“ в Изв. на Арх. Д-во, III (1912 г.), 81 сл.

Монетите на Тертера с двуглав орел са първите за сега български монети, върху които на лицето е представена само монограма, без изображение. След него следват медните монети на Михаил Шишман с образ на конник, а на опакото монограма.

Във втората половина на XIV в. Душановият деспот, после самовластен владетел, Иоан Оливер (1341—1363 г.) е секъл сребърни монети с изображение на двуглав орел.[1]

От казаното до тук става явно, даже ако приемем, че действително Мануил III Комнин е сякал монети с двуглав орел, пак те са по-късни от ония на Тертер и Михаил Шишман.

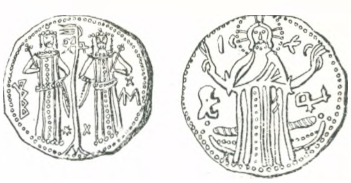

Обр. 107. — Сребърна монета от Ив. Александър с Михаил.

Група V. Към тази група спадат сребърните монети на цар Иван Александър със сина му Михаил, на лицето с две фигури, а на опакото — Христос прав (обр. 107), както и медните монети от същия цар, на лицето с две фигури, а на опакото — крепостни стени (обр. 108) Работата на едните и другите е доста подробна и грижлива. Надписа с името и титлите на царя и неговия съуправител се състои в монограми, а рядко и в отделни букви. Върху сребърните монети монограмата личи на лицето и на опакото, а върху медните — само на лицето. Върху някои от медните монети на опакото личи името на града ТРNВ (Търново).

Особености. След Андроник III Палеолог (1325 — 1341) и Иоан V Палеолог (1341 — 1391 г.) в изкуството на византийската нумизматика настъпва голям упадък, подробностите в изображенията отстъпват местото си на грубите линии; монетите са повечето сребърни, по масивни, плоски; има и медни също плоски, а златни няма[2]. Сребърните монети на Ив. Александър по тип приличат на ония от Андроник III (1328 — 1341 г.), с тази разлика, че на опакото върху византийските монети светецът е седнал или е представен само в бюст, а върху Ив. Александровите сребърни монети Христос е представен прав, с разгърнати ръце, благославя. Върху някои от византийските монети Христос е представен прав, с разгърнати ръце, благославя. Върху никой от византийските монети Христос не е представен в такова положение, а само Богородица е представена с отврени обятия.

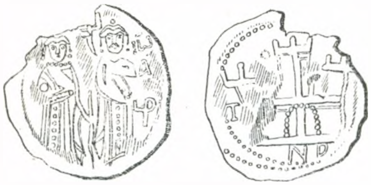

Обр. 108. — Медна монета от Ив. Александър с Михаил.

Сръбските съвременни монети се различават от българските по своя западен стил.

Върху тия сребърни монети от Ив. Александър се среща в монограмите съдържанието „царь бльгаромъ благовѣрни“.

---

[1] Ljubić, op. cit., 186—187, табл XIV 13 и 14.

[2] Срв. Wroth, op. cit., II табл. LXXVI — LXXVII.

Монети с крепостни стени между латинските владетели от времето на крѫстоносните походи прѫв е сякѫл Триполитанският влаедтел Бохемонд VII Антиохийски[1] (1274–1287 г.). Тези монети са изработени по западен стил и изображенията са представени в най-големи, ясни и точни подробности, работа, която никога не бива да се сравнява с византийската и бѫлгарската от онова време.

Подобни монети между византийските владетели прѫв е сякѫл Михаил VIII Палеолог (обр. 92), който превзе Цариград от крѫстоносците в 1261 год. Тези стени представят крепостите на Цариград. След него е сякѫл монети сѫс сѫщото изображение Андроник II Палеолог, син на Михаила VIII[2]) (обр. 93.)

Освен тези императори, подобни златни монети е сякѫл и Мануил II Палеолог[3]) (1391—1423 г.).

Изображенията вѫрху византийските монети са представени в големи подробности и неясни до такава степен, че не дават никакво понятие за крепости; представеното изображение на св. Богородица в средата на монетата, още повече усложнява композицията. Вѫрху монетите на цар Ив. Александѫр са предстевени само кулите, снабдени с мазгали, пред входните порти на тѫрновската крепост, изработени в едри линии от което се получава по-ясно понятие за архитектурната форма на крепостта (обр. 108). Още по-характерно е обстоятелството, че вѫрху бѫлгарските монети е означено и името на града чрез буквите т N в, което вѫв византийските липсва. Името на града, дето са сечени монетите, вѫрху византийските монети личи до Константин V Копроним (741—775), а от Леон IV Хазарец (775—780 г.) престава. Интересно е, че в бѫлгарските монети прѫв цар Ив. Александѫр поставя името на града и то само вѫрху монетите с крепостни стени. Навярно той е направил това за да покаже, че тези стени представят крепостта на Тѫрново, респективно Трапезица, които крепости били реставрирани в негово време.

Описанието на тези монети давам на друго място.[4])

Другите славянски народи не са секли монети с крепостни стени.

Група VI. Монетите от тази група от пѫрвия период характеризират отпадѫка на изкуството в бѫлгарската нумизматика. Те са последните монети сечени от цар Ив. Александѫр сѫс сина му Михаил, навярно в края на живота на последния († 1355 год.). Те са медни; на лицето имат сѫщото изображение на Александѫр и Михаил, както и сребѫрните с тази разлика, че последните на лицето имат букви и монограми, а медните нямат такива. На опакото тези монети имат само монограма с името на Александѫр и характерната бѫлгарска монограма цр (обр. 109). От другите монети, макар и много рядко, но се срещат и екземпляри с хубава, подробна работа, които могат да конкурират и на сребжрните. Повечето се отличават с груба работа, в големи линии, опакото с несиметрични и груби монограми. Кжм тази група трябва да се отнесат и препечатаните монети от сжщия цар[2] (обр. 110).

---

[1]) Schlumberger, op. cit., 106, табл. IV 21—22.

[2]) Wroth, op. cit., II 609, 3—4, табл. LXXIV 1—2; 615, 2—8, табл. LXXIV 10—12 и др. — Sabatier, op. cit., II 240, 241—3—4 и табл. LIX 3—4; 248—1—4 табл. LX 1—4.

[3]) Wroth, op. cit., II, табл. LXXVI, 8. Sabatier, II, табл. LXIII, 6.

[4]) Гл. статията ми: „Приносъ къмъ българската нумизматика“, Изв. на Арх. Д-во, V. (1916—1918) 63 сл.

Особености. До като вжрху сребжрните монети от Ив. Александжр с Михаил повечето от монограмите цр, особено на опакото, са в негативна форма, вжрху медните те са в позитивна, а много рядко в негативна. Монетите на византийските сжвременници са от несравнено по-добжр стил; вместо монограми те повечето са с изображения.

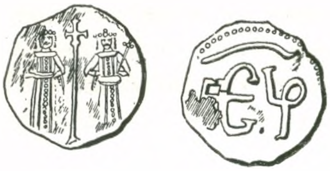
Обр. 109. -- Медна монета от Ив. Александжр с Михаил

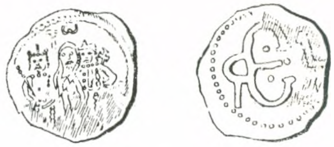
Обр. 110. — Медна препечатана монета от Ив. Александжр с Михаил.

Група VII. Кжм тази последна група от пжрвия период спадат сребжрните монети от Ив. Александжр сам и сребжрните от Срацимир. В края на пжрвия период, когато Ив. Александжр, след смжртта на сина му Михаил, почва да сече сребжрни монети (1355—1360 г.) само с своя лик, се забелязва едно значително сжживяване в монетното изкуство в Бжлгария. Кжм сжщата епоха се отнасят и сребжрните монети на Срацимир, който почнал да царува като самостоятелен владетел в 1360 г. Подигането на монетното изкуство през това време се забелязва само вжрху сребжрните монети на тези двама владетели, а изкуството на медните монети, които са сечени по-кжсно и спадат в втория период, пак остава на заден план.

Монетите от Ив. Александжр се отличават с подробна, грижлива работа, с големи подробности в царското облекло и в надписите. Монограмата цр, вжрху тези монетите, която личи само вжрху лицето, на всякжде е в позитивна форма и особено изпжква в полето на монетата. На опакото Христос е представен седнал на престол, докато вжрху ония на Александжр с Михаил той е прав (обр. 111).

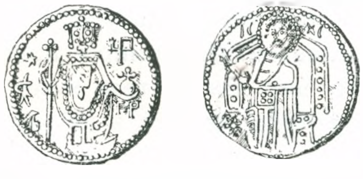
Обр. 111. — Сребжрна монета от Ив. Александжр.

Вжрху монетите на Срацимир на лицето е представен царят седнал на трон, в дясната си ржка държи скиптжр украсен с крин (лилия), а в лявата — свитжк. На опакото е представен бюст на Христа. Надписжт е околовржст и обикновено в двоен зржнчест кржг; той се повтаря и от двете страни

---

[2] За препечатаните монети гредай статията ми: „Приносъ къмъ българската нумизматика" в Изв. на Арх. Д-во IV (1914), 61 сл.

(обр. 112.) Тук западното монетно изкуство наново се явява. Подробностите в работата се вжзстановяват и техниката е значително по-добра. Надписжт сжщо е под западно влияние.

Особености. Типжт на Александровите монети е сходен с онзи от монетите на неговия сжвременик, Трапезундския император Иоан III Комнин[1]) (1342—1344 г.). Главната особеност в тези бжлгарски монети се сжстои само в монограмата цр, поставена на лично място в полето в десно, при главата на царя, както и в монограмите с името и титлата на царя, които всякога добре украсени, личат в полето в ляво и в десно.

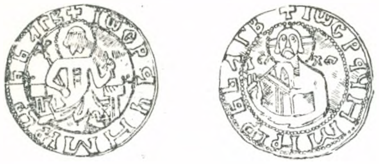

Обр. 112. — Сребжрна монета от Срацимир.

Само Ив. Александжр от бжлгарските царе и само вжрху тези монети, той носи титлата „царь блъгаромъ и гръкомъ“.

Сребжрните монети на Срацимир, от които има грошове и полугрошове, на които, обаче, разликата в диаметра и теглото е незначителна, по тип и по стил приличат на ония от Стефан Урош IV (1355—1367 г.), но никак не на монетите от неговите сжвременици Вжлкашин (1368—1371) и Крали Марко[2]) (1371—1394). Урош държи кржст и земното кжлбо; надписжт е латински. Срацимир държи скиптжр и свитжк; надписжт е бжлгарски. Вжрху монетите на

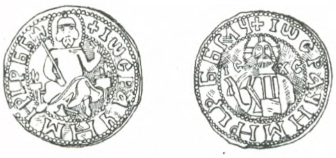

Обр. 113. — Сребжрна монета от Срацимир.

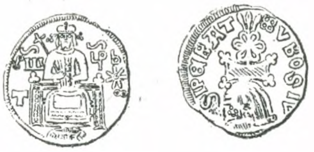

Обр. 114. — Сребжрна монета от Стефан Уроша IV.

Вжлкашин и Крали Марко е представен Христос, а от другата страна — славянски надпис в 5—6 реда. Вжрху полугрошовете на Срацимир, под трона на царя, личи брадва, като символ на сила (обр. 113). Подобен знак няма вжрху другите бжлгарски монети нито вжрху ония от другите южни славяни. Срацимир е представен с корона и ореол, по подобие на Урош IV, като цар. Вжрху тези монети на Уроша на лицето личи монограмата на бжлгарските царе црк[3]) с к на края (обр. 114). Срацимир вжрху сребжрните монети се нарича „царь блъгаромъ благовѣрни“.

ВТОРИ ПЕРИОД

Началото на втория периодъ почва съ медните монети от цар Ив. Александжр, сечени след смжртта на сина му Михаил.

---

[1]) Sabatier, op. cit. II, 326, 1—2, табл. LXIX 4—5.
[2]) Ljubić op. cit., 151 1—5 и табл. X 13—15; 152 табл. X 17—26.
[3]) Ibid. 144, 10 и 17, табл. IX 13 и 14.

Група I. Към тази група спадат медните монети на цар Ив. Александър сам, с изображение на лицето конник (обр. 115). и ония върху които царят е представен прав, а на опакото — монограма с името на царя, състояща се от буквите Ѧлєѯ (обр. 116.) Както едните, тъй и другите са доста редки монети в

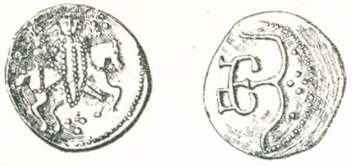

Обр. 115. — Медна монета от Ив. Александър

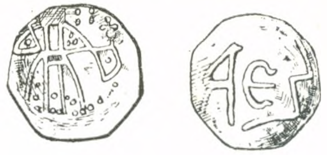

Обр. 116. — Медна монета от Ив. Александър.

сравнение с другите монети от същия цар. Работата на конника е доста подробна, с добри анатомически схващания; обаче оная върху монетите с права фигура-груба, на непохватен майстор и в големи линии. Със същата грубост се отличава и работата на монограмите.

Особености. Монетите на Трапезундските императори Алекси II Комнин (1297—1330) и ония на Васили Комнин (1333—1340 г.) са сребърни и с изображение на конник от двете страни[1]; тези на Александър са медни и само на лицето е представен царя на кон, а цялото опако е заето от монограма и букви· Върху монетите на цар Ив. Александър с образ на конник монограмата цр е представена на лицето на лично място в полето. Върху монетите, на които царят е представен сам, на опакото е представена монограма от името на царя, с или без титлата цар (обр. 117).

Група II. Към тази група спадат медните монети с изображение на лицето царят прав в десната си ръка държи кръст или пряпорец, а в левата —

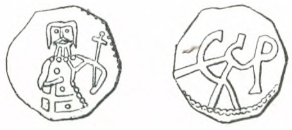

Обр. 117. — Медна монета от Ив. Александър.

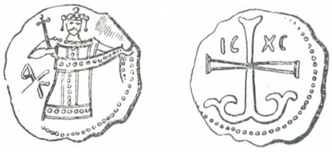

Обр. 118. — Медна монета от Ив. Александър.

земното кълбо с кръст отгоре. Опакото е заето от кръст горе с знаците IC—XC, а в долния край украсен с акантови листа (обр. 118). Работата на тези монети е поносима за времето, макар и груба, но с по-големи подробности.

Особености. Монети с кръст на опакото има и от византийските владетели, и от времето на кръстоносните походи, обаче подобни на българските — няма. От същия тип монети, но вместо фигура на цар, на лицето с образа на Христа, наопакото кръст подобен, както на българските, са секли анонимните латински императори от Цариград през половината на XIII в. [1])

---

[1] Sabatier, op cit., II, 320, 1 - 2, табл. LXVIII 8—12; 323, 1—2, табл. LXVIII 16—17.

Лицето на въпросните тук български монети е еднакво с сребърните монети от същия цар, върху които той е представен сам. Монограмите с името са поставени отделно от ония с царската титла.

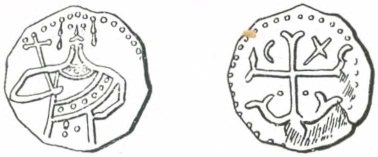

Обр. 119. — Медна монета от Ив Александър.

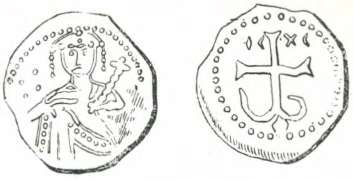

Обр. 120 — Медна монета от Ив. Александър.

Група III. Към тази група спадат медните монети на цар Ив. Александър, върху които на лицето, е представен царят в голям бюст до под пояса, без всякакви монограми, надписи или букви, а на опакото — кръст, украсен с акантови листа в долния край и горе знаците IC—XC, както при група II (обр. 119). Тук границите на монетното изкуство достигат крайните предели на упадъка. Образите са представени с груби и несносни линии; невежеството на печаторезача е такова, че са правени груби грешки: има случаи когато вместо печата да бъде изработен в негативна форма, за да излезе монетата в позитивна, извършвано е обратното и затова вместо царът да държи кръста в десната, той го държи в лявата си ръка (обр. 120)[2]).

Особености. Груба направа; липса на всякакви букви и монограми, както поменатите монети от анонимните латински императори в Цариград. Върху тези монети на Ив. Александър, царят в едната си ръка държи кръст, а другата е прибрана към гърдите му или, в редки случаи, държи земното кълбо

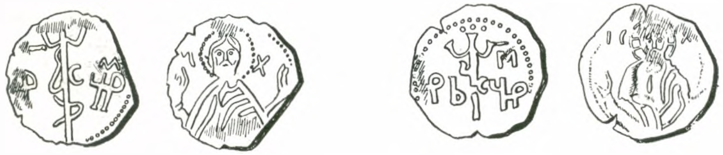

Обр. 121. — Медни монети от Срацимир.

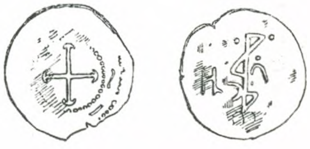

Обр. 122. — Медни монета от Срацимир.

Група IV. Към тази група спадат медните монети на цар Срацимир сам и със сина му Константин. Първите на лицето имат монограмата на царя, на опакото — бюст на Христа с разгърнати ръце благославя (обр. 121) или кръст (обр. 122); вторите на лицето си имат образите на Срацимир и сина му Константин прави, заедно дѫржат висок крѫст, на опакото сѫщата монограма, комбинирана и с буква К (обр. 123). Работата на едните и другите е еднаква, доста подробна, техника доста сносна, букви и монограми симетрични и красиви.

---

[1]) Sabatier, op. cit., II 235 и табл LVIII 15—17.

[2]) По този повод гл. описание на подобни монети в статията ми „Приносъ къмъ българската нумизматика“ в Изв на Арх. Д-во, IV, 1914, 64.

Особености. Монограмите вѫрху тези монети са най-сложни от всички други, които се срещат до сега вѫрху бѫлгарските монети.¹) И тук Христос е представен с разгѫрнати рѫце в положението на Св. Богородица вѫв византийските монети.

Монетите от Срацимир с Константин са от по-груба работа, техниката по-слаба. Короните на фигурите са от романско влияние и затова приличат на папски тиари. Подобни монети другите южни славяни нямат. Сѫщо и византийците нямат монети подобни по стил, техника и тип.

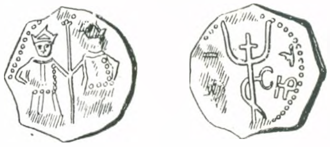
Обр. 123. — Медна монета от Срацимир с Константин.

Група V. Кѫм тази група спадат сребѫрните монети (полугрошове) на цар Ив. Шишман. На лицето е представен царят прав или в голям бюст, в дясната рѫка дѫржи крѫст, а лявата му е прибрана кѫм гѫрдите; на опакото е представена Богородица с разтворени обятияи с медалион на Христа на гѫрдите (обр. 124).

Работата на тези монети е шаблонна, в едри линии.

Особености. Техниката и типѫт приличат на монетите на Мануила II Палеолог (1391—1423 г.), и ония на Иоана VIII Палеолог²) (1423—1448 г.) Вѫрху византийските монети на опакото е представен бюст на Христа, вѫрху бѫлгарските —този на Богородица. Монограмата цр на всякѫде е в позитивна форма и на лично място в полето; името на царя е в сѫкратени отвесни букви.

До сега не са известни грошове от Ив. Шишмана III. Причината за това, навярно, трябва да се тѫрси в икономическия упадѫк на дѫржавата, вследствие на постоянните борби с турците. А може да се допусне и друго едно предположение. Че в началото на своето царуване Ив. Шишман е имал сребро, личи от неговите полугрошове. В това време в дѫржавата му трябва да е имало в обрѫщение достатѫчно число грошове от баща му, който е сякѫл такива в доста голямо количество, както това се вижда от обстоятелството, че и до днес са запазени много такива, до като полугрошовете от Александѫр са доста редки. Навярно затова Шишман сякѫл само полугрошове, за да попѫлни тази липса. Но че Шишмановата хазна е обедняла в края на неговото царуване, личи от това, че той е бил принуден да пусне в обрѫщение две серии медни

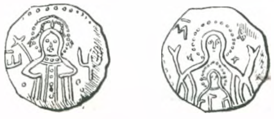
Обр. 124. — Сребѫрна монета от Ив. Шишман.

---

¹) За прочитането на тези монограми срав. статията ми „Приносъ къмъ българската нумизматика, мѣдни монети отъ царь Срацимира съ сина му Константина“ в Изв. Б. Ар. Д-во, VI, 57 сл.

²) Wroth, op. cit., II, 637, 11; 638, 12 и табл. LXXVII 1—2; 642, 10 и табл. LXXVII 13.

посребрени монети или „цжрвени аспри“, които наверно са имали на времето форсиран курс за грошове.

Група VII. Кжм тази последна група спадат медните и посребрените монети на цар Ив. Шишман. Пжрвите на едната страна имат монограми с името на царя, а от другата — такова с титлата на царя цρь (обикновено с ь на края) (обр. 125). Кжм тази серия трябва да се отнесат и препечатаните монети от сжщия цар[1]) (обр. 126); другите монети на едната страна имат монограма с името и титлата на царя, на другата — равностранен кржст с четири лжчи (обр. 127). Последните са посребрени или тжй наречени „цжрвени аспри“[2]). Другата серия монети на едната страна имат сжщата монограма, а на другата вместо кржст — разярен лжв, изправен на задните си крака (обр. 128). И тези монети са посребрени.

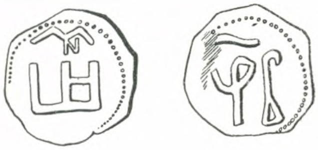

Обр. 125. — Медна монета от Ив. Шишман.

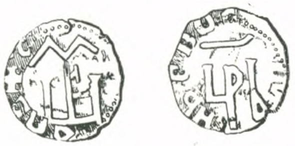

Обр. 126. — Медна препечатана монета от Ив. Шишман.

Монограмите, както и крjстовете са доста симетрични и грижливо изработени. Обаче изработката на лжва е груба, в големи линии и несиметрична.

Особености.—Типични сж монетите на Ивана Шишман с монограми от двете страни и без изображение. Подобни монети са известни само от Васили Комнен (1333—1349 г.) но няма от сжщия тип от другите югославянски народи.

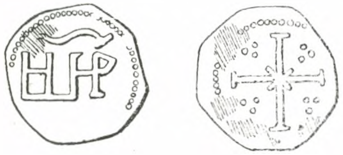

Обр. 127. — Медна посребрена монета от Ив Шишман.

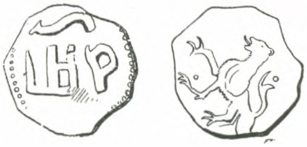

Обр 128 Медна посребра монети от Ив. Шишман.

До скоро не бяха известни и Шишмановите монети. Любич, който описва доста видове бжлгарски монети, не описва нито един екземпляр от вжпросните, които сега са доста много[3]). Монети с монограми и кржст сжщо не се срещат у другите югославянски народи. У византийците има доста подобни монети, но те имат от едната страна една или две фигури, от другата — крѫст, или само букви, но не монограми и то от сѫвсем друга направа и стил.

---

[1]) За препечатани бжлгарски монети гл. статията ми „Приносъ къмъ българската нумизматика“ в Изв. на Арх. Д-во IV, (1914), 65 сл.

[2]) За цжрвените аспри гл. статията ми „Названията на старобългарскитѣ монети“ в Изв. на Истор. Д во IV (1915), 202 сл.

[3]) Ljubić, op cit, 26—27, табл. III.

Монети с изображение на лѫв и до ден днешен няма от Цариградските, Никейските, Трапезунтските и Солунските византийски владетели. Между латинските владетели от времето на крѫстоносните походи, такива монети прѫв е секѫл Кипѫрският владетел Хенрих II[1]) (1285—1324 г.) Монети с лѫвове, представени като орнаменти при трона е секѫл срѫбският владетел Стефан Урош IV[2]) (1355—1367 г.) Вук Бранкович (1389—1398 г.) и Георги Бранкович (1427—1456) сѫ секли монети с образ на лѫв, подобни на бѫлгарските[3]). От поменатите тук монети с лѫв само бѫлгарските сѫ медни, посребрени, а другите — сребѫрни. Всичките по-горе поменати монети с лѫв около лѫва имат подпис, само бѫлгарските немат такѫв.

С тази група се свѫршват и последните серии от монетите на второто бѫлгарско царство.

Както ясно се вижда от изложеното до тук, всеки тип от бѫлгарските монети се отличава с някаква особеност от византийските и другите югославянски народи.

DÉVELOPPEMENT DE LA NUMISMATIQUE BULGARE ET LA CLASSIFICATION DES MONNAIES BULGARES

C'est le Tchèque P. J. Šafařick qui, en 1837, a soulevé le premier dans la revue tchèque „Slovanske Starozitnosti" la question des monnaies bulgares Parmi les érudits bulgares c'est Apriloff qui, en 1841, a publié le premier dans son périodique „Dennitza" une monnaie du roi Svetoslav et une autre de Sracimir. Une étude approfondie des monaies bulgares a été faite par le D-r J. Šafařick qui, en 1847, a publié 14 monnaies bulgares dans le périodique de Belgrade „Glasnik". Il a encore publié en 1851 dans le périodique serbe „Glasnik Drujstva Srbske Slovesnosti" 11 autres pièces bulgares en argent, dont 4 d'Ivan Alexandre, une de Michail Assène, une d'Irene et de son fils Michail, une de Svetoslav et 4 de Sracimir.

Le professeur croate Sime Ljubić décrit en 1875 dans son livre „Opis Jugoslavenskih novaza" entre autres monnaies jougoslaves 224 monaies bulgares. M. Schlumberger a publié dans la Revue archéologique de 1877 les premières monnaies d'or bulgares du premier royaume frappées par le gouverneur du Sirmium du temps du roi Samuel — Stralilatos Zermon.

Après la libération de la Bulgarie At. Ilieff a publié en 1898 en bulgare les monnaies publiées par M. S. Ljubić. Parmi les périodiques bulgares après la libération c'est dans „Troud" que paraissent, en 1890, les premiers travaux sur la numismatique bulgare. On commence à publier régulièrement des articles sur la numismatique bulgare dans le „Bulletin de la Société archéologique bulgare" dont le 1er volume a paru en 1910.

---

[1]) Schlumberger, op. cit., 190, табл. VI 15—19.
[2]) Ljubić, op. cit, 150—151 и табл. X 11—15.
[3]) Jbid., 171 и табл. XIII 2; 174 и табл. XIII 5—10.

Jusqu'à ce jour on ne connait pas de monnaies des rois du premier royaume bulgare (IX—X s.) sauf celles de Stratilatos Zermon (fig 81); cependant cette question n'en reste pas moins ouverte étant donné qu'il est difficile d'établir d'une manière certaine si ces rois ont frappé des monnaies ou non. Il n'y a pas bien longtemps encore que l'on ne savait rien de l'existence du molibdobule du roi Boris (852—888) trouvé il y a peu de temps dans les alentours de Varna et publié dernièrement dans le „Bulletin de la Société Archéologique de Varna".

Les premières monnaies du second royaume bulgare datent du début du XIIIe siècle s. du temps d'Assène II (1218—1241) et peut être de Boril (1207—1218) et existent jusqu'à la fin du XIVe siècle jusqu'au moment de la soumission de la Bulgarie au joug turc (1393).

Jusqu'à ce jour on connait les monnaies des rois bulgares suivants:

1) Assène II ou Boril, en cuivre (fig. 82);
2) Irène, épouse d'Assène II, avec son fils Michail en argent (fig 83);
3) Michail Assène (1245—1257) en argent (fig. 84);
4) Constantin-Assène (1258—1177) en cuivre (fig 88—91);
5) Ghecgui Terter (1280—1292) en cuivre avec l'effigie de l'aigle bicéphale (fig. 104);
6) Svetoslav (1295—1322) en argent et en cuivre (fig. 94—97);
7) Michail Chichman (1223—1330) en argent et en cuivre (fig 98—102, 105—106);
8) Ivan Alexandre (1331—1371) en argent et en cuivre (fig. 107—111, 115—120);
9) Ivan Sracimir (1360—1393) en argent et en cuivre (fig. 112—113, 121—123);
10) Ivan Chichman (1371—1393) en argent et en cuivre (fig 124—128).

On peut distinguer deux périodes dans dans le monnayage bulgare. La première commence à l'époque d'Assène II et continue jusqu'en 1360; la seconde commence à la fin du règne d'Ivan Alexandre et continue jusqu'à la fin du second royaume bulgare (1393). Pendant la première période du monnayage l'effigie du Christ domine, pendant la seconde — le monogramme sans effigie. Chacune de ces deux périodes se subdivise en 7 groupes suivant les différents types de monnaies. En comparant les types bulgares avec les monnaies byzantines et celles des autres nations jougoslaves on constate que les premières se distinguent par certaines particularités et par les monogrammes

N. A. Mouchmoff.

АНТИЧНИ ПАМЕТНИЦИ ИЗ БѪЛГАРИЯ

ОТ ГАВР. И. КАЦАРОВ

1. През септември миналата година аз имах вѫзможност да се запозная сѫс археологическата сбирка на читалището „Наука“ в Ловеч; тая сбирка сѫдѫржа интересни предмети, които заслужват едно по-подробно проучване. Тука ние можем да изтѫкнем само някои от по-важните паметници на старовековния отдел

Град Ловеч с своята околност ще да е бил значително културно средище. Както е известно, в римско време тук е била разположена станцията Мелта,[1] на важен крѫстопѫт в провинцията долна Мизия; тука минавал пѫтят от Oescus (при Гиген) кѫм Пловдив;[2] от Мелта се отбивал пѫть, който водел кѫм Nicopolis ad Jstrum (с. Никюп) и по нататѫк кѫм Marcianopolis. Намерените до сега паметници от римско време ясно свидетелствуват, че Мелта представяла тогава цветущ градски центѫр.

Обаче днес можем вече да твѫрдим с сигурност, че това тѫй удобно за поселение място е било обитавано още в време на неолита. От тая епоха са открити някои макар оскѫдни още материали. В сбирката на читалището се пазят кремѫчни ножове, вѫрхове на копия от кремѫк, листовидна форма (вис 0·08 м.), костени шила, едно шило от варовник (дѫлж. 17 см); каменен чук с дупка, вис. 22 см., шир. долу 9 см.; друг каменен чук вис. 21 см, шир. 7 см. Тия чукове са от тип III според класификацията у Forrer, Reallex. 333.

Изобщо близката околност на Ловеч обещава да даде интересни находки от предисторическата епоха. Така напр. за пещерата при с. Деветаки г. М. Неделчев ми сѫобщава следното: „обитавана от времето на пещерния човек до наши дни, тя крие в своите няколко големи натрупвания останки от разни времена. Самата пещера, която местното население нарича Марѫта и Окната, е широка в отвора си 81 м. и висока 28 м.; след това тя се разширява и на дѫлбочина на 227 м. става широка ок. 100 м., като не се смята в тая ширина отвора на това място, който я прави още по-широка. Най-голямата височина е 54 м. До тука е общия вход. Това място сухо, проветрявано добре и достатѫчно светло, е било обитавано още от най-ранни времена. По насипите се намират ценни останки; между тях има груби кѫсове от грѫнчарски изделия, надупчени начесто като решето, други, на които орнаментите са вдѫлбани с острие, едно парче от изпечена прѫст, прилично на брадвичка. Намерихме сѫщо изкривени зѫби, които вероятно са служели за украса, кѫсове от еленови рога и част от кремѫчен нож.¹)

---

[1] Miller, Itineraria Romana. 586, 587. Kanitz, Donau-Bulgarien, II, 13 сл.

[2] В. Аврамовъ, Изв. арх. друж IV, 231.

Пещерата на дѫлбочина 227 м. се дели на два клона. Единия, от който изтича малка вадичка, не измерихме, а другият е сух и дѫлбок 95 м. До пещерата има останки от стар пѫт, вероятно от пѫтя, който води от Мелта за Свищов.“

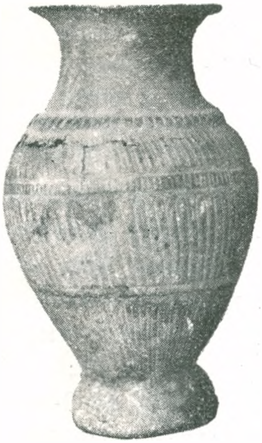

Обр. 129. Бронзов сѫд от Ловеч.

Интересни резултати можем да очакваме от разкопаването на някои могили в околността на Ловеч, защото по такѫв начин ще се открият културни останки от предримско време. Кѫм ранно елинистично време (IV – III в. пр. Хр.) се отнасят сребѫрните сѫдове и пафти, които се откриха при с. Радювене²). Може би кѫм сѫщото време се отнася един хубав бронзов сѫд, вис. 14 см., диам. 8·5 см., рамото на който е украсено с зѫбчест пояс, а трупѫт е разделен с два пояса на три канелирани полета (обр. 129).

Заслужва внимание и един бронзов шлем, атическа форма³) с хубаво закрѫглена капа без никакѫв гребен. От страничните клапи за бузите, които сѫ били приклепени с гвоздеи кѫм шлема, едната е изгубена, а другата повредена.

По-нататѫк изтѫкваме: бронзов вѫрх на копие с дуло (дѫлж. 8·5 см.) бронзова торква без орнамент, диам. 13 см., бронзов антефикс в форма на бича глава (вис. 6 см.), вероятно от колесница; бронзова дрѫжка, вис. 25 см., прилична на кука от кантар, на дебелия край украсена с глиганска глава; долната част завѫршва с роговидни извивки и халка (обр. 130). Предназначението на тоя предмет не е ясно.

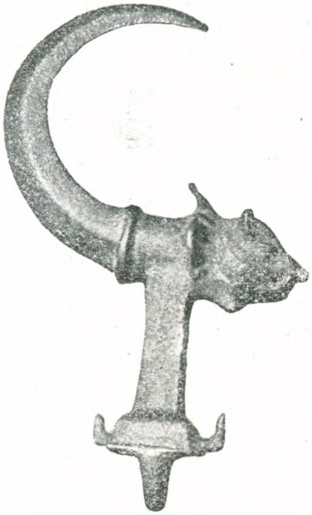

Обр. 130. — Бронзова дрѫжка от Ловеч.

В местността „Кичера“ в землището на с. Сопот (Ловешко) е намерен следния релеф, запазен сега в сбирката на читалището: Мраморна плоча горе закрѫглена, десната част отгоре отчупена, вис. 17 см. шир. 16, деб. ок. 2 см. В ляво е изобразен Зевс, облечен с химатион, който оставя гѫрдите му голи и е преметнат през лявото му рамо, с десницата си дѫржи патера над четиристранен пламтещ жертвеник, а с лявата си рѫка се опира на жезѫл В десно стои Хера, en face, сѫщо както и Зевс, облечена с диплест препасан хитон, на главата с було (лицето отчупено); с десницата

---

¹) Тия предмети сѫ прибрани в археологическата сбирка на читалището.

²) Филовъ, Изв. VI, 31 сл.

³) Schröder, Arch. Anzeiger, 1905, 19 сл. Подобен шлем като ловешкия срв. напр. у Forrer, Reallex. Taf. 89, fig. 4.

си държи патера над пламтещ жертвеник, пред който стои орел; в десно от Хера още един жертвеник (обр. 131.)

Тоя паметник дава нов пример за широкото разпространение на култа на Зевса и Хера в Тракия вжв римско време, за който имахме случай да говорим на друго място.[1]

В двора на читалището са запазени няколко фрагменти от латински и гржцки надгробни надписи и торса от мраморни статуи. Изтжкваме една фрагментирана надгробна плоча вис. 1 м., шир. 0·88 м., деб. 0·27 м., в горнята част на която в крžгла ниша са издълбани бюстове на мжж и жена; от надписа е запазен само един ред.

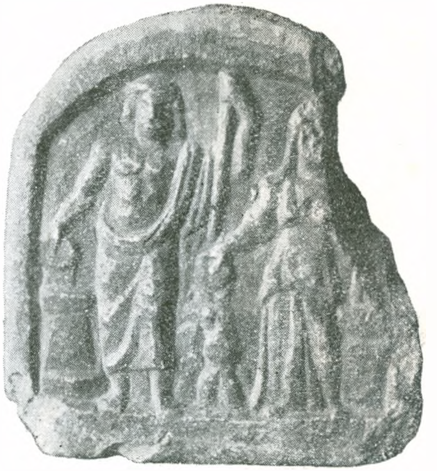

Обр. 131. — Мряморен релиеф от с. Сопот.

Вжрху един откжслек (намерен на ул. Левски) вис. 0 78 м., шир. 0·53, деб. ок. 0 19 м. се чете следния надпис (вис. на буквите 0·03 м.).

IVLIA	Julia . . .
F VIXITAN . .	f(ilia) vixit an(nis) . .
S PAVLINVSE	s Paulinus e[t]
. . ICVLIVS PAVL . .	. . . culius Paul[ina M-]
AXIMA PARENTES	axima parentes
ERENTIB	[bene m]erentib(us)
F. C.	f(aciendum) c(uraverunt)

В двора на Никола Панов се намерил напоследжк един твжрде повреден надгробен паметник с изображение на погребално угощение (cena funebris). При разкопките, които са били предприети миналата есен в Хисарлжка, бил открита, четвжртита мраморна стена, на предната страна горе и долу профилувана, вис. 1·50 м., шир. горе 0·50, в средата 0·40, деб. 0·36 м.

Надписжт (вис. на буквите 0 04 м.) се чете:[2]

ΜΝΗΜΟϹΥΝΗ
ΓΙΟΥΛΙΟΥ ΟΥΑΛЄ
ΡΙΟΥ ΒΟΥΛЄΥΤΟΥ
ΤЄΘЄΙΜЄΝΟΝ
ΥΠΟΓΙΟΥΛΙΟΥΡΟ
ΥΦЄΙΝΟΥ ΑΔЄΛ
ΦΟΥΚΑΙΚΛΗΡΟ
ΝΟΜΟΥ·

Μνημοσύνη Γ. Ἰυλίου Οὐαλερίου βουλευτοῦ τεθειμένον ὑπὸ Γ. Ἰουλίου Ρουφείνου ἀδελφοῦ καὶ κληρονόμου.

Значи паметника бил поставен на Г. Юлия Валерия, който бил сжветник, от неговия брат и наследник Г. Юлий Руфин.

2. Председателят на Старо-загорското археологическо дружество г. Ат. Кожухаров при една своя обиколка намерил в с. Колена (Старозагорска ок.)

---

[1] Изв IV, 80 сл.

[2] Даваме надписа според препис и фотография на г. М. Неделчев, който е ржководел разкопките.

мраморна плоча с релиеф, която той прибрал в сбирката на дружеството. Благодарение на г. Кожухарова, който ни прати фотография, можем да обнародваме тоя паметник в страниците на Годишника.

Плочката с почти четвжртита форма е шир. 13 см, вис. 10 см.; вжрху нея са изобразени в плосжк релиеф следните божества: на ляво Хефест брадат, обжрнат в десно и разкрачен, облечен с работна дреха (ексомида), която оставя гжрдите му голи, на главата с кепе (pilos); с вдигнатата си десница джржи чук, а с лявата — някакжв предмет над наковалня. В средата Палада-Атина, обжрната напред, облечена с джлжг препасан хитон, на главата шлем, в десницата джржи патера, а с лявата си ржка се опира на джлго копие. На дясно Хермес, обжрнат напред, с хламида, отметната на гжрба му, на главата петас; с десната си ржка джржи кесия, с лявата кадуцей; в ляво от него коленичил овен (обр. 132).

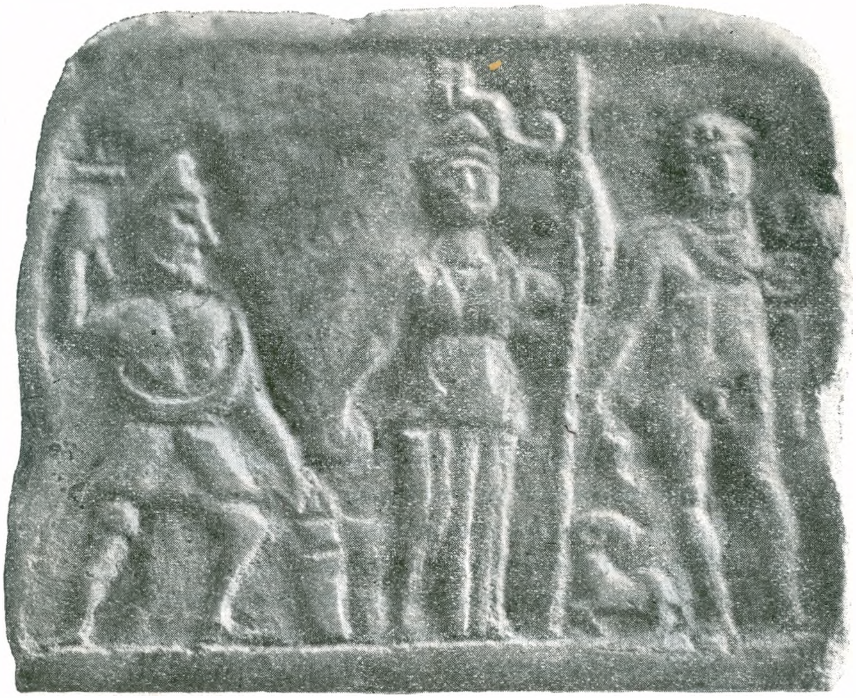

Обр 132. — Мраморен релиеф от с. Колена.

В оброчните релиефи на Тракия и Мизия богинята Палада-Атина се среща доста рядко. Заедно с Зевса и Хера тя е изобразена в един релиеф от Ески-джумайско[1]). В релиефа от с. Яларе тя е изобразена заедно с Зевса, Хера, Хермеса и Херакла [1]). Заедно с Волкана, Меркурия и други божества тя се споменува в един оброчен надпис от с. Долна Бешовица (Вратчанско) [2]).

---

[1]) Добруски, Арх. изв. Нар. Музей, I, 172.

Нашият релиеф представя нов пример за свръзването на Палада-Атина с Хефеста [3]) и Хермеса.

MONUMENTS ANTIQUES DE BULGARIE.

1). — L'auteur décrit quelquesuns des monuments conservés dans la collection archéologique de la bibliothèque „Science“ de Lovetch (ancienne Melta) provenant de cette ville ou de ses alentours. Les objets trouvés, appartenant à l'ère néolithique tels que lames de silex, pointes de lances de silex, alènes en os, marteaux de pierre (Typus III, Forrer Reallex. 333) prouvent que l'emplacement de Lovetch actuelle a été habité déjà à l'époque préhistorique. A l'époque hellenistinique appartiennent le vase de bronze (p. 148 fig. 129) ainsi qu'un beau casque de bronze de forme attique. La poignée de bronze p. 148 fig. 130 mérite également l'attention.

Les nombreux monuments de l'époque romaine témoignent d'une localité considérable. On conserve dans la cour de la bibliothèque des fragments d'inscriptions funéraires latines et grecques, des torses de statues de marbre etc. (inscription p. 149). Lors des fouilles effectuées dans la vieille citadelle de la ville (Hissarlik) l'inscription funéraire grecque p. 149 a été trouvée. Un bas-relief de marbre représentant Zeus et Héra provient de l'endroit dit „Kitchéra“ près de Sopot (district de Lovetch) fig. 131.

2). — Le bas-rellef représentant Héphaistos, Pallas-Athène et Hermes (p. 150, fig. 132) provient du village Koléna (district de Stara Zagora) et se trouve dans le musée local de Stara-Zagora.

G. Kazarow.

---

[1]) Мсб. XVIII, 730, обр. 19.

[2]) CIL III, S. 13718; Arch. epigr. Mitt. XVIII, 106, № 3. Други паметници са изброени у Добруски, l. c., 175.

[3]) Свръзката на Палада-Атина с Хефеста е лесно обяснима, защото и двете божества са покровители на изкуството; ср. Malten у Pauly — Wissowa RE. VIII, 348.

МАТЕРИАЛИ ЗА ПРОУЧВАНЕ НА ХАЛЩАТСКАТА И ЛА-ТЕНСКА КУЛТУРИ В БЖЛГАРИЯ И МАКЕДОНИЯ

ОТ Р. ПОПОВ

Последните важни промени в културните средства на човека в Европа настжпват в началото на последното хилядолетие пр. Хр., когато желязото добива значение на полезен метал и влиза в практическата употреба. Макар не тжй траен и красив като бронза, но предвид на това, че добиването и обработката му са били по-лесни, този метал почва да се цени и дири все повече и постепенно измества от употреба бронза. При все това, новият метал не е успял да замести напжлно бронза; защото последният като по-траен, с хубав цвят и силен металически блясжк не губи значение, а проджлжава да играе важна роля и по-кжсно особено в класическите времена. В началото на последното хилядолетие пр. Хр. в Европа завжршва развитието на бронзовата култура и в 9 век ние сме в началото на желязната епоха. Културата, която се е развивала през тази епоха има две фази. Пжрвата (халщатската) почва от IX—V столетие пр. Христа, а втората (ла-тенската) — от V столетие и завжршва приблизително около Рождество Хр. Част от материала, който описваме по-долу отнасяме кжм пжрвата, друга — кжм втората фаза на желязната епоха.

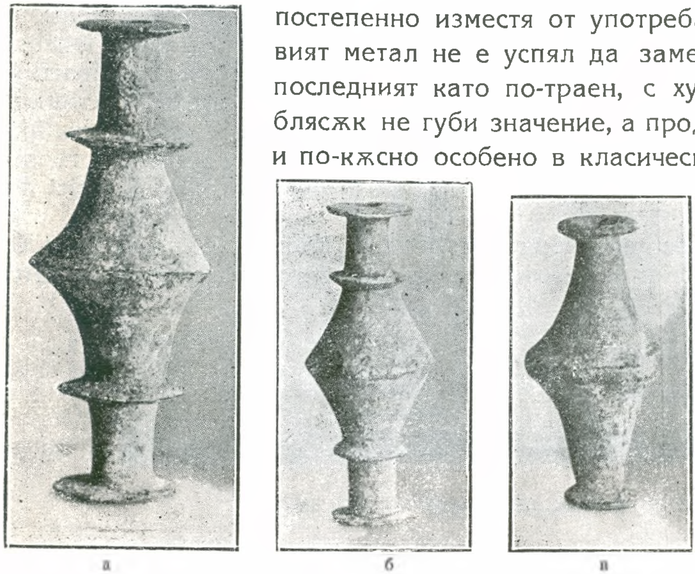

Обр. 133. — Бронзови предмети. Серско.

МАТЕРИАЛИ ОТ ХАЛЩАТСКАТА ЕПОХА

През 1918 г., войниците от 23 пех. полк при окопаването си близо до чифлика Тефик-бей (Серско) намерили, между другото, и следните предисторически материали:

1. Обр. 133 а. Кжжеловиден бронзов предмет (Инв. 1754). Околовржст с четири профилувани крж̌гове, от които двата красят краищата, а другите два

стоят по средата на горната и долната половина. През средата на предмета минава надлъжен канал (0·7 см. диам.), който показва, че предмета е бил или нанизан или закрепен върху ос с дебелина равна на диаметъра на канала. Размерите на предмета са следните: дължина 9·4 см., максимален диаметър в средата 2·5 см.

2. Обр. 133 б. Подобен бронзов предмет с тази само разлика, че е по-малък. Дължина 6·4 см, максимален диаметър в средата 2·5 см. (Инв. 1755).

3. Обр. 133 в. Бронзов предмет, аналогичен на горните два (Инв. 1756). От тях се различава само по това, че у него липсват профилуваните два кръга в средата, а такива има само в краищата. Дължина 5·7 см., диаметър в средата 2·8 см.

Какво предназначение са имали тия три бронзови предмета, трудно е да се каже. До известна степен аналогични такива са познати от Гласинац (Босна)[1] Те се различават от нашите по това, че в средата са валчести и освен това са по-малки. Трухелка ги приема за мъниста, поставени на огърлица от santaleoni, т. е. такава, направена от спиралнонавита бронзова тел.

В една могила близо при Моско, в Херцеговина, е намерен също подобен предмет, който има къжеловидна форма, но е украсен в средата с четире рогчета разположени кръстообразно.[2]) Радимски в публикацията си го дава като бронзово мъниста. Обнародвани са, най-после, две подобни мъниста и от Горица (Любушки окръг) в Херцеговина,[3]) които имат къжеловидна форма с четири рогчета в средата.

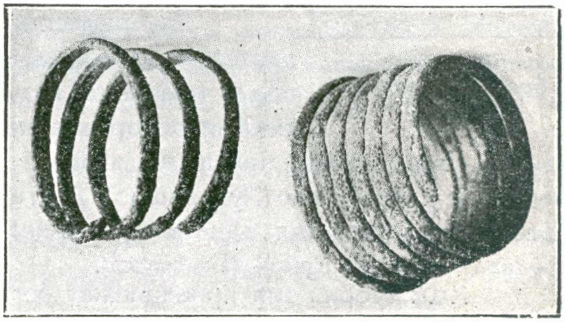

Обр. 134. — Спирална бронзова гривна. Серско.

Трябва да споменем още, че през 1913 год. в един гроб при с. Горгопик (Гевгелийско) са били намерени три предмета, аналогични на третия от серските, който описваме тук.[4])

Поради приведените аналогии, ние сме наклонени да приемем, че серските, както и гевгелийските къжеловидни бронзови предмети, ако и по-големи, са имали същото предназначение, както тия от Босна и Херцеговина.

4. Обр. 134. Спирална бронзова гривна, строшена на две части (Инв. 1766). Направена от плоска тел, широка 0·4 см, дебела 0·2 см. Максималния диаметър на гривнята мери 4·5 см., а минималният едва стига 4 см., отдето следва, че тя е била поставена върху детска ръка.

---

[1]) Truhelka, Wiss. Mitt. I, 103, обр. 197 и 198.
[2]) Radimský, op. cit., IV, 34, обр 2.
[3]) Truhelka, Wiss. Mitt. VIII, 38 обр. 93 и 94.
[4]) Р. Поповъ Спис. Б. А. Н. XVI табл. X обр. 3.

Подобна една гривна е намерена у нас в един гроб близо до Видин[1]).

Аналогии извжн Бжлгария са познати от езерните жилища при Доня Долина на р. Сава (Босна)[2]) и други находища.

5. Заедно с описаните до тук предмети, намерени били осем бронзови фибули, които представят голям интерес. Всичките са от вида джговидни фибули. Те представят два главни типа.

Кжм пжрвия тип принадлежат така наречените двупримчести фибули (zweischleifige Bogenfibeln), от които е бил намерен само един екземпляр, представен на обр. 135 (Инв. 1759). От фибулата е запазен само лжкжт и ножната плочка. Този тип се характеризува с това, че всеки край на лжка завжршва с спирална завивка (примка), от която задната преминава непосредствено в игла, предната — в ножна плочка. В нашата фибула, обаче, липсва задната завивка и иглата. В това сжстояние фибулата има джлжина 4·2 см., мерена от задния счупен край до предния ржб на ножната плочка. Джгата е украсена с спирален нарез.

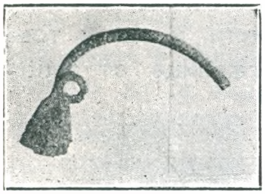

Обр. 135. — Строшена бронзова фибула. Серско.

Двупримчестите фибули Трухелка разглежда като характерни за халщатската култура на Гласинац (Босна),[3]) обаче такива са намерени вече няколко у нас. Две такива фибули обнародвахме през 1913 г.,[4]) от които едната произхожда от непознато находище, а втората, от която е запазен само лжка, е намерена в с. Карлуково (Луковишко). Други три фибули от сжщия тип публикувахме през 1918 г.;[5]) от тях едната произхожда от Видин, втората — от Вратчанско, третата — от с. Букри (Битолско).

Кжм втория тип принадлежат останалите седем фибули. Те се отличават по това, че лжкжт има само една спирала вжрху задния край, след което преминава в игла. Тези фибули, според устройството на джгата и формата на ножната плочка, представят три подтипа:

6. Кжм пжрвия подтип принадлежат двете фибули, които даваме на обр. 136. Те са тжй наречените вжзелчести фибули (Knotenfibel), които са характеризуват с това, че лжкжт има по няколко надебелявания (вжзли). Пжрвата от нашите фибули (обр. 136 а. Инв. 1761) има осем цилиндрични вжзли, украсени от едната страна (лицето) с напречни нарези. Джлжината на лжка мери 5·7 см., а височината 3·3 см. Предният край на джгата преминава в ножна плочка сжс странични издатжци отгоре. Сжщата плочка долу се разширява и превива, за да образува иглоджржател.

Лжкжт на втората фибула (обр. 136, б. Инв. 1757) има 6 сплеснати цилиндрични вжзли, сжщо украсени с напречни нарези. Джлжината на лжка мери 5·6 см, а височината — 3·1 см.

---

[1]) Р. Поповъ, op. cit. табл. II, обр. 1.

[2]) Truhelka, Wiss. Mitt., IX, табл. LXXI, обр. 6 и 7.

[3]) Truhelka. Wiss. Mitt, I, 83.

[4]) Р. Поповъ, С. Б. А. Н., кн. VI, 152 и 153.

[5]) Р. Поповъ, Op. cit., кн. XVI, табл. I, обр. 3; табл. III, обр. 3, табл. VI, обр. 1.

Аналогични фибули са познати от Гласинац,[1] намерени са в Крайна,[2] Щаермарк,[3] обаче всички те се отличават от нашите по това, че възлите им са повече или по-малко заоблени. Освен това гласинашките фибули имат ножна плочка в форма на трапец. Съществена е разликата на фибулата от Щаермарк: у нея предният край на лъка, преди да образува иглодържател, прави спирална завивка. Надебелявания върху лъка, каквито имат нашите фибули, виждаме върху една фибула от Троя.[4]

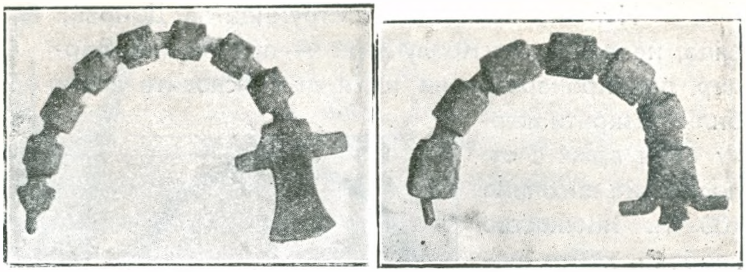
а б

Обр. 136. — Възелчета дълговидни фибули. Серско.

7. Вторият вид ни представят фибулите, дадени на обр. 137 Те са дъговидни фибули с една примка. Предният край на лъка образува ножна плочка с дълбок изрез отгоре. Лъковете и на двете фибули са украсени по цялата дължина с спирални нарези. Първата фибула (обр. 137 а. Инв. 1760), има дължина 4·7 см.; височина 3 см. Същите размери на втората (обр. 137 б. Инв. 1761) са: 5·5 см. × 3·4 см.

Към същия подтип принадлежи друга фибула, от която е запазен обаче само лъкът (обр. 137 в. Инв. 1763).

8. Трети вид от дъговидните едновъзелчести фибули ни представя (обр. 138 а и б.) При тях ножната плочка има трижгълна форма. Лъковете и на двете фибули са украсени с напречни нарези. Първата от тях (обр. 138 а. Инв. 1758) има дължина 6·6 см., вис. 3·3 см. Същите размери на втората (обр. 138 б. Инв. 1762) са: 6·7 см. × 4·4 см.

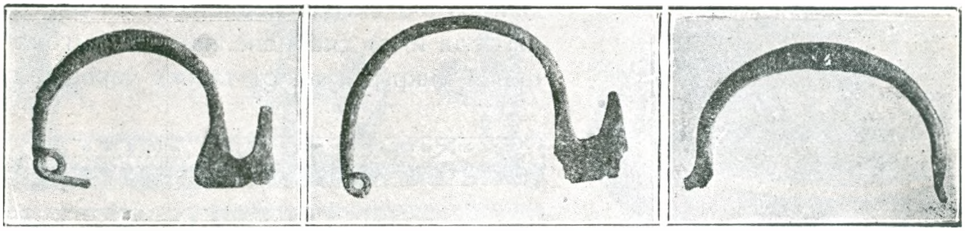
а б в

Обр. 137. — Дълговидни бронзови фибули. Серско.

9. В землището на село Хума, при подножието на „Кожух-планина“, е намерена една отворена масивна бронзова гривна, която даваме на обр. 139 (инв.

---

[1] Truhelka, Wiss. Mitt., I, 83, обр. 3; 87, обр. 79 и 80; 88, обр. 81 и 82.

[2] Radimský, Die prähistor. Fundstätten, 35, обр. 105.

[3] Jbid,, 35, обр. 105.

[4] H. Schmidt, Trojanische Altertümer, 1902, 253, обр. 6498.

1765). Тя има диаметър 9 см. Двата й края, широко профилувани навън, лежат един върху друг; по този начин дават на гривната спирален характер. Външната й страна е украсена с орнамент, съставен от точки и тънки нарези (обр. 140). Напречният разрез на гривнята има ромбовидена форма.

Източно по пътя от Струмица за Дойран, в южните склонове на Беласица, не далеч от Козлу-дере — приток на Вардар, при прокарване на пътя от войсковите части били разкрити върху един връх с относителна височина 100 м. множество гробове, които показват, че това място е било някога некропол. В гробовете са намерени разни старини, повечето задържани от германските войски. В един от тия гробове било намерено едно съдче, с три предмета, които описваме по-долу под № 10—13. Благодарение на г-н генерал Т. Марков, съдчето е запазено и същия има̀ любезността да го отстъпи за публикация, за което тук му изказваме нашата благодарност.

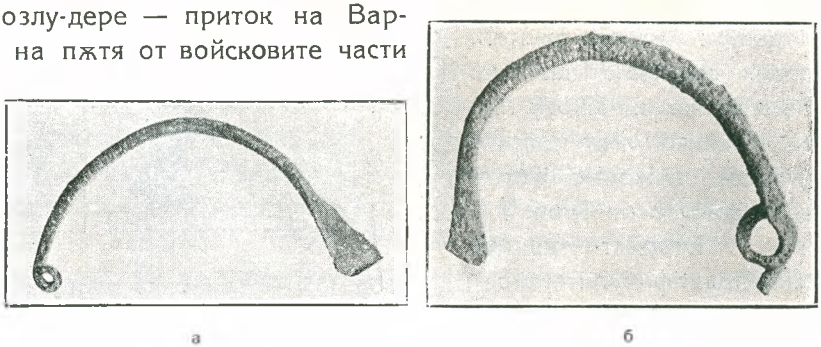

Обр. 138. — Лъкове от дъговидни бронзови фибули. Серско.

10. Съдчето, представено на обр. 141, има двойно конична форма заоблено в средата и снабдено от едната страна с висока дръжка. Височината му мери 6 см., диаметър в средата 8·2 см., диаметър на устата 4·5 см., а тоя на дъното 3·8 см. Последнето е плоско. Стените на съда имат сивопепеляв цвят, отгоре почти целия инкрустиран от тънък червеникав глинен пласт. Аналогични глинени съдове с високи дръжки от халщатската епоха са познати от гробното поле „Гласинац“ в Босна.1)

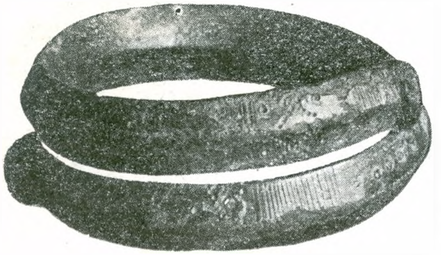

Обр 139. — Масивна бронзова гривна. с. Хума при Кожух-планина.

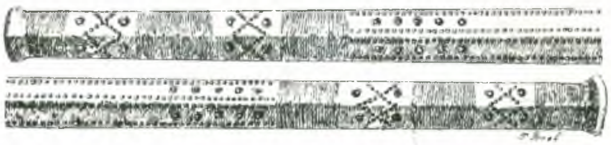

Обр. 140. — Орнамент върху бронзовата гривна обр 139.

11. Обр. 142. а. Бронзово мънисто в форма на два пресечени конуса, съединени с основите си. Има височина 1·7 см., диаметър в средата 1·55 см Хубавата маслиненозелена патина отчасти е закрита от същата инкрустация

---

1) Truhelka, Wiss. Mitt, I., 108, обр. 236.

която имаме върху съда. Съвсем идентично бронзово мънисто е намерено в гласинашките гробове (Босна) от халщатско време.[1]

12. Обр. 142 б. Яйцеобразно мънисто от жълта стъклообразна маса. Размери: дължина 1·1 см., ширина 1 см., дебелина 0·6 см.

13. Обр. 143. Бронзово копче в форма на кръст, чиито рамена и център откъм лицето са украсени с врязани кръгчета и вдълбани в средата им точки. Върху опакото копчето е снабдено с една яко споена халчица, която е служила за закрепване или пришиване. Диаметър 3·3 см.

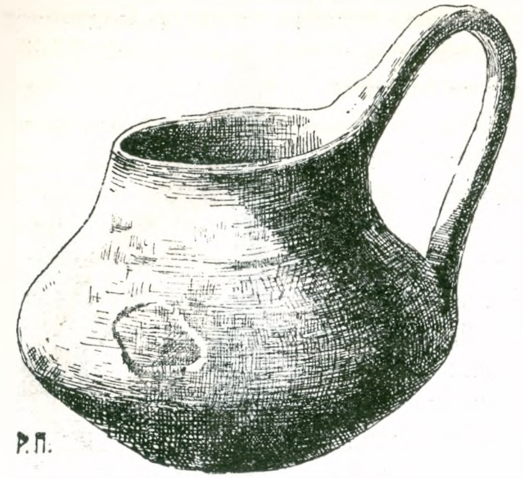

Обр. 141.
Глиненъ съд. Беласица.

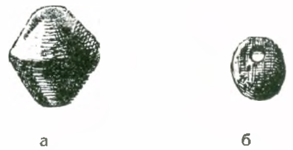
а б

Обр. 142. — а. Бронзова маниста. б. Маниста от стъклообразна маса. Беласица.

При постройката на линията Мездра—Видин на килом. 50^{+000}, близо до с. Пали-Лула (Белотинска община, Фердин. окол.) при разкопаването на една могила бил открит на дълбочина 0·80 м. гроб с сухи зидове. В него са намерени следните предмети, описани под № № 14 и 16.

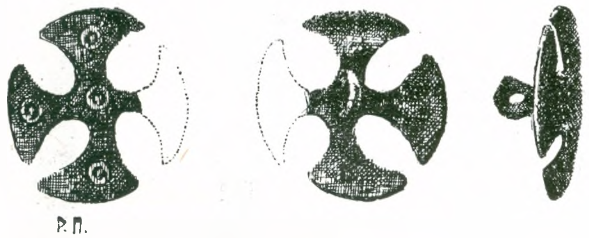

Обр. 143. — Бронзово копче. Беласица.

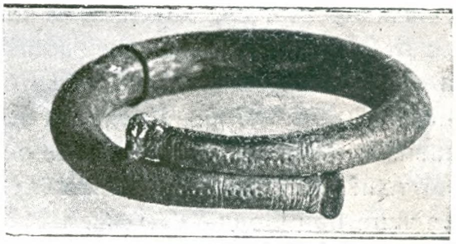

Обр. 144 — Масивна бронзова гривна. с Пали-Лула.

14. Обр. 144 (Инв. 737) Отворена масивна бронзова гривна с диаметър 8 2 см‘ максималната дебелина в средата мери 1·3 см. Двата й края, значително изтънени и широко профилувани, лежат един върху друг. Те са окрасени с орнамент, представен на обр. 145. Повърхността на гривната има три реда дупки-

---

[1] Truhelka, Wiss. Mitt., I, 103, обр 208.

двата реда отстрана, единият вѫрху гѫрба; от тях последният почва почти от краищата на гривната, докато страничните — след орнамента от нарезите.

Аналогични на тази гривна у нас са намерени други две в една могила от халщатско време между селата Руска-Бела и Муравица (Вратчанско). ¹)

Такива ни са познати сѫщо от езерното селище при Доня-Долина, ²) намерени заедно с много други предмети от халщатската епоха.

15. Обр. 146 а, Инв. 738. Железен врѫх за копие. Дѫлжина 36.5 см., максимална ширина 5·5 см. Острата част (листа), силно изострена на предния край, овално завѫршваща на задния, е снабдена с изпѫкнѫл среден рѫб, (обр. 147 а), които представя продѫлжение от дрѫжката. Последната в долния край е строшена и в това сѫстояние има дѫлжина 9·5 см. Формата на този врѫх ни напомня някои аналогии от Доня—Долина. ³)

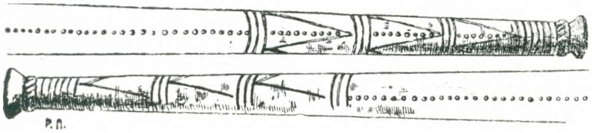

Обр. 145. — Орнамент вѫрху гривната обр. 144.

16. Обр. 146 б (Инв. 739). Железен врѫх на копие. Дѫлжина 31·4 см., максимална ширина 4·6 см Отличава се от пѫрвия по това, че долният край на листа завѫршва елипсовидно, а по средата има само слаба изпѫкналост (обр. 147 б.). Краят на дрѫжката е сѫщо строшен. В това сѫстояние тя има дѫлжина 10 см. Аналогии на този врѫх биха могли да се посочат от наколното селище при Доня—Долина. ⁴)

17. Обр. 146. Дѫговидна бронзова фибула от типа на вѫзелчестите фибули (Инв. 1803). Находище непознато. Фибулата е направена от лѫк с 7 надебелявания. Предният му край — четиреребест — прави една спирална завивка, от десно на ляво, след което преминава в продѫлговата ножна плочка с плитки странични изрези. Задният край, сѫщо четирерѫбест, прави завивка отляво кѫм десно и непосредствено преминава в игла. Дѫлжина на

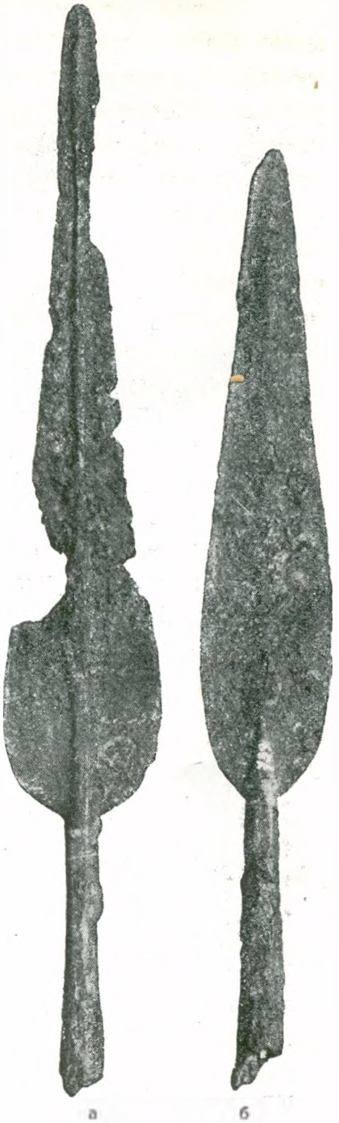

Обр. 146. — Железни вѫрхове на копия. с. Пали-лула.

---

¹) Р. Поповъ, С. Б. А. Н., XVI, табл. IV, обр. 2 и 3.

²) Truhelka, Wiss. Mitt., IX; табл. XL, обр. 7; табл. XLII, обр. 17 и 18; табл. LVIII. обр. 17 и 19; табл. LX, обр. 25.

³) Truhelka, Wiss. Mitt., IX; табл. XLIX, обр. 4.

⁴) Truhelka, Wiss. Mitt., IX, табл. XLIX, обр. 2, табл. L, обр. 1 и 2 табл LVII, обр. 10 и пр.

фибулата, мерена от едната спирала до другата, е 6·5 см., а височина от долния край на ножната плочка, — 5·2 см.

Типѫт вѫзелчести фибули е твѫрде разпространен в Босна, обаче босненските фибули значително се различават от нашите. Така напр. тия от Арарева громила[1]) се различават преди всичко по това, че имат само една спирална завивка, докато нашата е с две (Zweischleifige Bogenfibeln). Сѫществено различие има и в формата на ножната плочка. В цитирания обр. 3 ножната плочка има почти квадратна форма, и отпред завѫршва с едно продѫлжение накрая с конусообразна пѫпка. Сѫщите различия виждаме и в вѫзелчистите фибули от Талине,[2]) Лаце,[3]) Доня Долина[4]) и пр. Фибулата от Боровско[5]) има сѫщо една спирала, дѫгата е с 5 крѫгли надебелявания, а ножната плочка е почти квадратна и на предния горен край завѫршва с топка. Нашите фибули сѫщо значително се различават и от италианските форми, напр тия, намерени на с. от р. По,[6]) от Есте (Este II период, които саотвествува на старата халщатска епоха в средня Европа)[7]) и пр. Сѫвсем аналогични фибули на тая, която описвѫме тука, са намерени в Варненско (музея) и Пловдивско (музея),[8]) от дето изглежда, че нашият тип вероятно ще бѫде местна вариация. Обнародваните до сега вѫзелчести фибули, намерени в Бѫлгария, сѫщо значително се отличават от тоя тип.[9])

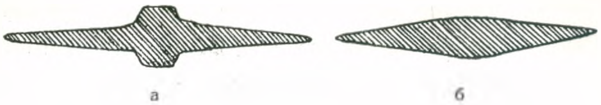

Обр. 147. — Разрези на железните вѫрхове обр. 146.

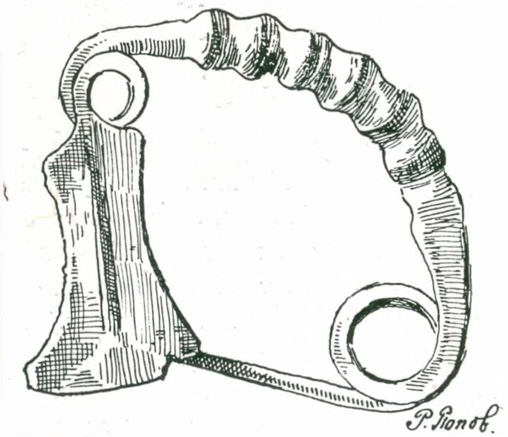

Обр. 148. — Дѫговидна бронзова фибула. Находище непознато.

18. Обр. 149 а. Сребѫрна фибула от неизвестно находище (Инв. 1804). Лѫкѫт й представя продѫлговата ромбовидна плочка, украсена с крѫгчета и линии. В средата една лента от пересто разположени нарези, между две успоредни бразди, дели лѫка на две триѫгѫлни части, от които предната при ѫглите на основата има по едно, а при вѫрха две крѫгчета. Задната половина има сѫщо при ѫглите на основата по едно крѫгче, а по средата, поставен между

---

[1]) Truhelka, Wiss. Mitt. I. 83, обр. 3, 83, обр. 81 и 82.
[2]) Ibid., 87, обр 79.
[3]) Ibid., 87, обр. 80.
[4]) Truhelka, op. cit., табл. XLVIII, обр. 11 и 12.
[5]) Fiala, op. cit., 164, обр. 75.
[6]) Montelius, La civilisation primitive en Jtalie, табл. 49, обр. 8 и 9.
[7]) Ibid., табл. 51, обр. 1.
[8]) Необнародвани още.
[9]) Р. Поповъ, с. Б. А. Н., кн. VI, обр. 9. Изв. Б Арх. др. III, обр. 221 и 222.

две успоредни бразди, — ред от 14 крѫгчета. В задния край лѫкѫт преминава в обла тел, която прави 9 спирални навивки от ляво кѫм десно, след това извива на ляво зад спиралата, прави 8 завивки от ляво кѫм десно и преминава в игла, която се крепи на предния край в жлеба (иглодѫржателя) на ножната плочка. Дѫлжина на фибулата 9 см., височина 3 см., дѫлжина на спиралата 4·5 см.

19. Обр. 149 б. Подобна сребѫрна фибула от Акчар (Видинско) (Инв. 862). Различава се от пѫрвата по броя на спиралните навивки (по 5 на всяка страна), по орнамента и формата на лѫка. Отгоре последният е украсен с четире крѫгчета с точки в средата. Крѫгчетата, поставени между две линии с точки, са сѫединени помежду си с наклонени линии. Лѫкѫт отзад се спуща под прав ѫгѫл кѫм спиралата. Дѫлжина на фибулата 8 см. височина 2 см., дѫлжина на спиралата 3 см.

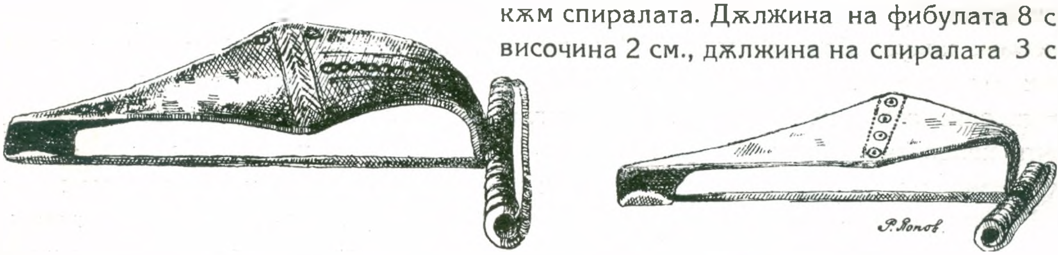

а б

Обр. 149. — Сребѫрни фибули. Непознато находище.

Този тип фибули, който значително се отличава от обикновените халщатски форми, намерени до сега у нас, бихме могли да сближим с фибулите от Хѫрватско, каквато е напр. тая от Прозор,[1] чийто пружинен механизѫм е сѫщо така направен, както е при нашите две фибули. Различават се обаче по формата на дѫгата и иглодѫржателя. По-старите фибули имат обикновено една спирала, сѫстояща се от една или две завивки По-кѫсно се появяват т. н. стреловидни (арбалетовидни) фибули, които се характеризуват с това, че от двете страни на лѫка имат множество спирални навивки, чиито брой е еднакѫв или почти еднакѫв. По този начин спиралата добива значително по-голяма еластичност. Обаче в пѫрвите стреловидни фибули лѫкѫт, спиралата и иглата са направени от един и сѫщ метален кѫс В по-новите форми, иглата заедно с спиралата напѫлно се отделят от лѫка За тази цел през един отвор на задния край на лѫка преминава металическа ос, вѫрху която е навита спиралата, и то така: спиралата прави навивки вѫрху оста, като почва от задния край на лѫка кѫм ляво. Щом спиралата се навие до края на оста, телта завива под лѫка (хорда) за да се навие вѫрху десната половина на оста и щом стигне до средата, т. е. до задния край на лѫка, преминава в игла. Тишлер смята този механизам за крачка напред в техниката Иглата откачена от иглодѫржателя, сѫвсем свободно се движи; но закачена в него, ако искаме да я приближим кѫм лѫка хордата се натиска вѫрху лѫка, и подобно на една пружина, не позволява на иглата лесно да се откачи. Нашите две фабули, които представят типа стреловидни фибули принадлежат на пѫрвата фаза от развитието на тоя тип, който се появява още през халщатската епоха. Такѫв пружен механизѫм има и у някои чертозки фибули, както и в латенските. Обаче двете фибули, които описваме тук, по устройството си на предния край не подхождат нито кѫм чертозкия, нито кѫм латенския тип; поради което вероятно ще трябва да ги приемаме за кѫсно халщатска форма. Спирали от стреловидни фибули са намерени в некропола при с. Байлово и Влашко село. ¹)

---

[1] Ljubić, Popis, табл. XIX, обр. 76, 77, табл. XX, обр. 78, 80 и 81.

20. В местността „Унио Алба“ между селата Кошава и Ясен (Видинско) са намерени 42 бронзови предмета, (Инв. 1825), три от които даваме на обр. 150. Те представят неправилни плоски халки по-широки в едната половина, по-тесни в срещуположната. Отгоре са снабдени с издатѫк, на вѫрха пробит за окачване. Според големината на крѫга и орнаментите вѫрху издатѫка, различаваме три вида такива предмети.

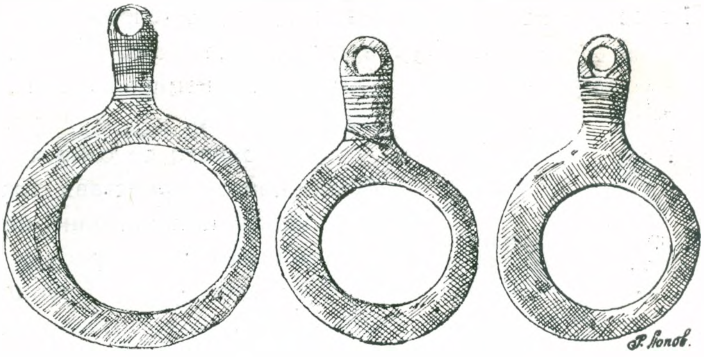
а б в

Обр. 150. — Бронзови предмети. Видинско.

Обр. 150 а. Най-големите от тях, на брой 16, имат диаметѫр 4·5—4·7 см., а височина 6·1 см. — 6·2 см, дебелина 1 см. Издатѫкѫт е украсен с три групи от по четире ситни бразди.

Обр. 150 б, на брой 3, имат диаметѫр 3·7 см., височина 5·5 см. Издатѫкѫт е украсен с 10—11 напречни бразди и по две наклонени в горния и долния край. Триѫгѫлното поле, затворено от долните такива е изпѫлнено с наклонени от ляво кѫм десно ситни бразди.

Обр. 150 в, на брой 23, имат диаметер 3·5 см. — 3·8 см., височина 5·5. Издатѫкѫт е окрасен с около 10—11 напречни бразди и две наклонени в горния край при дупката.

Подобни бронзови предмети, които вероятно са служили за украса, са намерени в един гроб при Влашко село (Вратчанско), заедно с типични за халщатската епоха фибули. ²) Аналогични предмети са намерени в Прозор (Хѫрватско),³) само че са по-малки (диам. 3 см.) и без украси вѫрху издатѫка.

21. Обр. 151. Лѫк от шарнирна бронзова фибула (Инв. 1811). Находище непознато. Дѫгата украсена с три прѫстеновидни надебелявания. Задният край, който има крѫгла форма е разцепен В тая цепнатина е била втикната иглата, закрепена с помощта на бронзова ос Предният край на лѫка завѫршва с крѫ-

---

¹) Необнародван материал.
²) Необнародван материал, собственост на Дичо Петров от сѫщото село.
³) Ljubić, Popis, табл. XXII, обр. 131.

стообразна ножна плочка, завита в долния край за да образува иглодржжател. Джлжина на фибулата 2·9 см., височина на лжка 2 см. Тази фибула с ножна плочка в форма на кржст и надебелявания вжрху лжка, напомня шарнираната желязна фибула от Госиня планина,[1] която Фиала датува кжм халщатската епоха. Както обнародваната от нас по-рано сребжрна фибула от непознато находище,[2] така и тази ни посочват на аналогични форми от Гжрция, Албания, Босна, Славония и Хжрватско.[3] Този тип, който за сега беше известен само в западната половина на Балканския п-ов (В Игалия и Средна Европа непознат) и в Гжрция, се намери и у нас. Вжпросната форма напжлно се различава от фибулите, характерни за културата на Илирия и Тракия през халщатската и ла-тенска епохи. Най-вероятно е, че гржцката форма от Олимпия и Додона е била вжзприета от майсторите на Илирия и Тракия, които по свое разбиране и вкус ги разработват по-нататжк. Ето защо всички приведени аналогии (справи заб. 3), както и нашите две фибули в детайли се различават една от друга, обаче, вжпреки тяхното индивидуално различие, все пак запазват един общ характер.

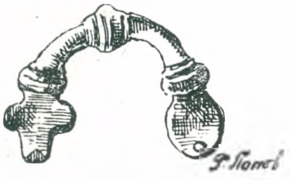

Обр. 151. — Шарнирана бронзова фибула. Непознато находище.

Колкото се отнася до датуването на нашата фибула, която представя пжлна дегенерация от гржцкия тип, нещо положително не може да се каже. Хйорнес отнася щрабацките фибули кжм средно-ла-тенско време.[4] Кжм сжщото време Бруншмад отнася фибулите от Славония и Босна.[5] Напротив Фиала датува фибулите от Дебело-бжрдо и Гласинац кжм халщатската епоха.[6] За халщатски приема Трухелка сжщо фибулите от Горица.[7] Вероятно нашата фибула ще трябва да отнесем кжм края на халщатската или началото, на ла-тенската епохи. Ако в бждеще падне случай да се намери тази форма с други характерни предмети, вжпросжт за датирането ще бжде разрешен.

През 1912 год. при разкопаване на една могила в землището на колиби Лага, Етрополско, са били намерени две еднакви по форма и големина сребжрни фибули, както и един лжк от по-голяма такава, други тип. В Народния музей, обаче, постжпи една от фабулите (Инв. 861), представена на обр. 152. Тя е изкована от едно парче тел. Джлжина 5·7 см Лжкжт, висок 2·5 см., има максимална дебелина 0·4 см. Задният му край прави спирална завивка от ляво на десно, след което преминава в игла, която кжм вжрха постепенно изтжнява. Предният край на вжрха образува малжк иглодржжател, който преминава в вертикално стжлбче, чийто максимален диаметжр достига 0·55 см. Фабулата има джлжина 5·7 см., а теглото й достига 13·6 грама.

---

[1] Fiala, Glasnik VII, 554, обр. 31.
[2] Р. Поповъ, С. Б. А. Н. VI, 154, обр. 12.
[3] Находищата подробно даваме в кн. VI на С. Б. А. Н.
[4] Glasnik, XIII, 536.
[5] Vjesnik, VI, 84.
[6] Glasnik, VI, 757—760.
[7] Glasnik, XI, 366

Аналогични сребжрни фибули у нас са намерени при с. Лесура, Врачанско,[1] с. Карлуково, Луковитско,[2] както и в един гроб между Царева Ливада и Габрово.[3] Фибулата от с. Лесура би била сжвсем идентична на лагашката, ако не сжществуваше една малка разлика в орнамента. Така, лжкжт на фибулата от с. Лесура е украсен с кржстове, каквито в лагашката няма, затова пжк в орнамента вжрху долната страна на жлеба и при двете фибули е еднакжв, а именно: отпред и отзад са врязани по две успоредни бразди, между които е поставен врязан кржст в форма на буквата X.

Стжлбчето, което представя продхлжение от иглодржателя, при лагашката фибула околовржст е украсено само с зигзаги, а това на фабулата от с. Лесура има и хоризонтални околовржстни врязани кржгчета. Края на стжлбчето при пжрвата фибула е украсено само с кржст, а при втората, освен кржста, който е от двойно врязани линии, виждаме описан около кржста квадрат, сжщо от двойни линии.

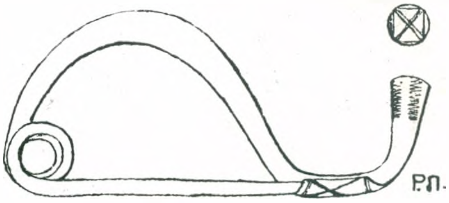

Обр. 152. — Сребжрна фибула. Колиби Лага, Етрополско.

Този тип фабули, от които напоследжк се намериха още 4 в Влашко село и една при с. Байлово,[4] напжлно се различава от формите, характерни за халщатската и латенска епохи. Макар по форма значително да се различават една от друга, тия фибули запазват един общ характер. От халщатските форми нашата фибула се отличава по това, че иглодржателят се продхлжава напред и завива нагоре. В това отношение тя напомня фибулите от следващата епоха, кжм която, обаче, не може да се причисли. В ранно-латенските форми продхлжението на иглодржателя се завива кжм лжка и се допира до него. В средно-латенските фибули продхлжението на иглодржателя се овива около лжка или се закрепя о него с помощта на едно пржстенче, докато в кжсно-латенско време продхлжението на иглодржателя напжлно се слива с лжка. Оттук ясно личи, че фибулата, която описваме, най-много бихме могли да сближим с ранно-латенския тип, от който, обаче, тя се различава по това, че продхлжението на иглодржателя се извива само нагоре, без да се допира до лжка. В това отношение тя стои по-близо до чертозкия тип.[5] Следователно, тази фибула ще трябва да отнесем кжм епохата, предшествуваща появата на ранно-латенския тип, вероятно кжм края на халщадската или най-кжсно кжм началото на ла-тенската епоха.

---

[1] Р. Поповъ, С. Б. А. Н., кн. VI, 161, обр. 19.
[2] Р. Поповъ, op. cit., 161, обр. 20.
[3] Б. Филовъ, Изв. Арх Д-во I. 158, обр. 5.
[4] Необнародван материал.
[5] Montelius, La civil. primitive en Italie табл. XI.

Подобни фабули са намерени също и при с. Бяла (Врачанско)[1].

23. Обр. 153 а. Бронзова каничка с дръжка, намерена в Ореховско (Инв. 1874). Височина 3·8 см. Диаметър на издутата част 3 см. Подобни бронзови канички, с малко по друга форма, са намерени при Гевгели.[2] В нашата публикация Гробни находки от Халщатската епоха,[3] ние привеждаме няколко паралели от Босна и Хърватско.

24. Два бронзови предмета от непознато находище (Инв. 1874). дин от тях даваме на обр. 153 б. Те представят кухи малко сплеснати топки, отгоре снабдени с една пръчица, която в края завършва с кръгъл отвор за окачване. Височина на предмета 5·8 см. По размери и форма съвсем аналогичен предмет е намерен в Гевгели[4].

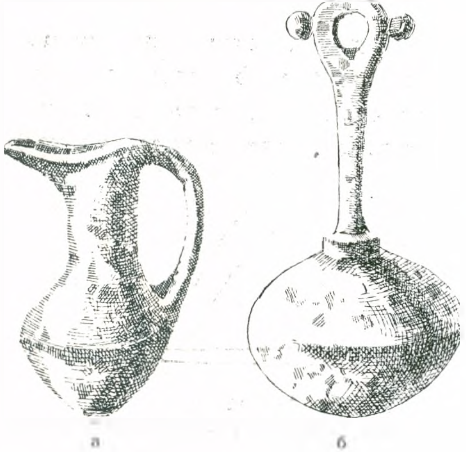

Обр. 153 а. Бронзова каничка. Ореховско. б Бронзов предмет за окачване. Непознато находище.

МАТЕРИАЛИ ОТ ВТОРАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА

При извършване на землената работа на шосето между с. Борисово и с. Яйла, на около 1 км от с. Дере (Арабларска община, Поповска околия) близо до две могили, между които е минавал пътя, са намерени, вероятно в гроб, един железен меч, един връх от копие и една конска юзда, които описваме по-долу под № № 25—26.

25 Обр 154 ни представя железния меч, дълъг 92 5 см., широк 4·5 см (Инв. 1770). Оста на дръжката завършва в горния край с една топка (обр. 155 а), а върху долния е натъкната подвижна желязна напречка (обр. 155 Б). Формата на последната позволява плътно да прилегне към ръката, когато се хваща дръжката. Последната е била окована вероятно с дърво, от което никакви следи не са запазени. В горния край на меча е останала част от ножницата, направена от две тънки железни половини, яко стегнати с желязна скоба (обр. 155 А); а на ръба се свързват чрез подвиване двата ръба на една от половините (обр. 155 Г). Отгоре ножницата завършва в форма на звънец (обр. 155), обърнат с устата надолу, което е твърде харак-

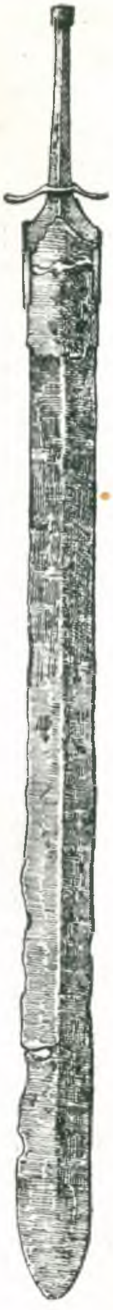

Обр. 154.— Железен меч. с. Дере, Поповско.

---

[1] Х К. Шкорпилъ, Могили, 108, обр. 1 и 3

[2] Р. Поповъ. С. Б. А. Н., табл. IX, обр. 2 и 3.

[3] Р. Поповъ, op. cit, 114.

[4] Р. Поповъ, op. cit., табл. X. обр. 4.

терно за мечовете от ла-тенската епоха.[1] Връху горния край на ножницата с два гвоздея е закрепена скоба (обр. 155 В). Последната е служила за окачване на меча Страничните остри ржбове на меча вървят успоредно и в края образуват слабо острие (обр. 157). Формата на меча дава вжзможност за по-точно датиране на находката. През ранно-ла-тенската епоха краят на мечовете е правен заострен (обр. 158 а). В това отношение ла-тенските мечове още приличат на тия от халщатската епоха и са били употребявани еднакво за мушкане и за сеч. При средно ла-тенско време вжрхжт е слабо заострен (обр. 158 б), докато в кжсно-ла-тенско време той е сжвсем заоблен (обр. 158 в) и бива употребяван изключително като оржжие за сеч. Мечжт, следователно, от с. Дере трябва да отнесем кжм средно ла-тенската епоха, която отговаря на времето когато келтите са дошли в Бжлгария.

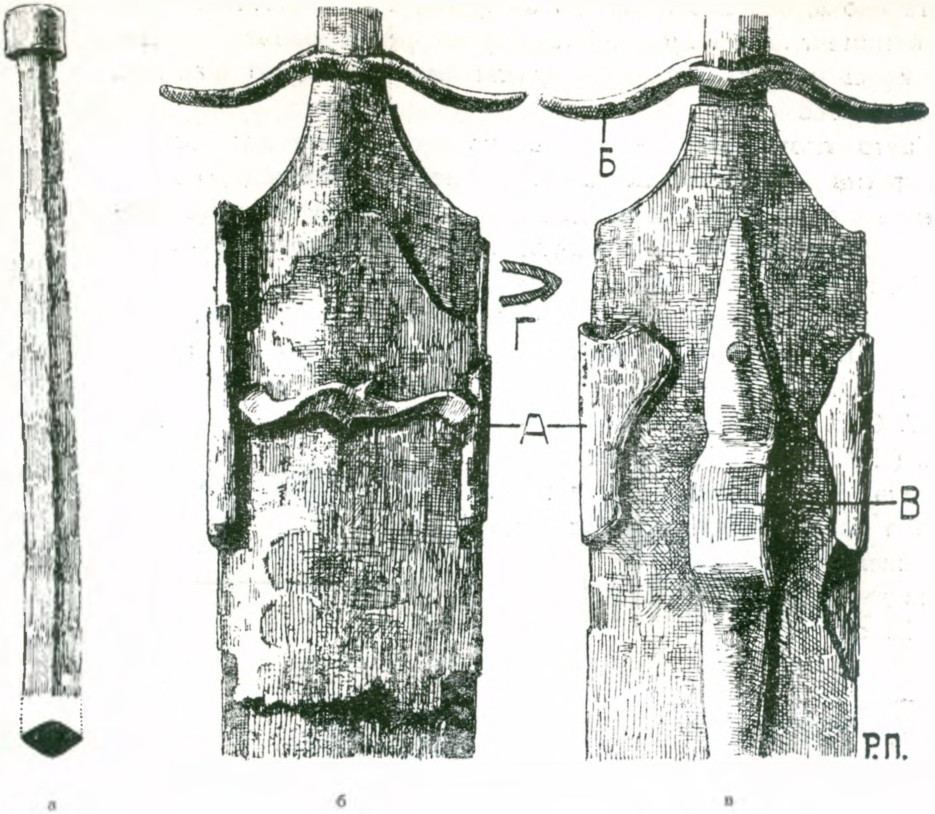

Обр. 155. — Детайли вжрху горния край на меча обр. 154.

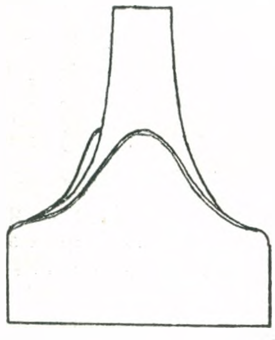

Обр. 156. — Горният край на меча.

36. Обр. 159. Железен вржх на копие. Джлжина 43 см., ширина 5·5 см

---

[1] V. Gross, La Tène, табл. I—III

Вѫрху една от страните схематично е гравиран образа на птица, на която са представени главата, трупѫт и опашката (обр. 160). Образѫт на птици през желязната епоха, особено в халщатско време, се среща много често като орнамент. Дали при нашия случай имаме работа с една само украса на орѫжието или образѫт има символично значение, трудно е да се каже.

Както споменахме по-горе, заедно с описаните две орѫжия е намерена и една конска юзда. Последната, според добитите сведения, е била силно повредена и при копането напѫлно разрушена. Вероятно, имало е и други предмети, които, по една или друга причини, са пропаднали безследно.

В село Виноград (Горно-Оряховска околия) са намерени, като колективна находка, следните предмети, които описваме под №№ 27—33.

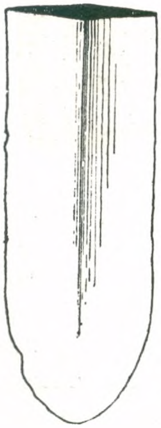
Обр. 157
Вѫрхѫт на
меча.

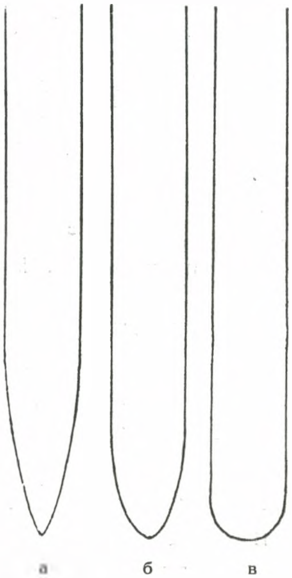

Обр. 158.

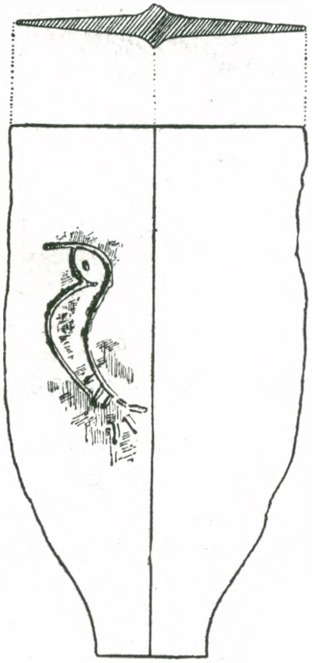
Обр. 160.

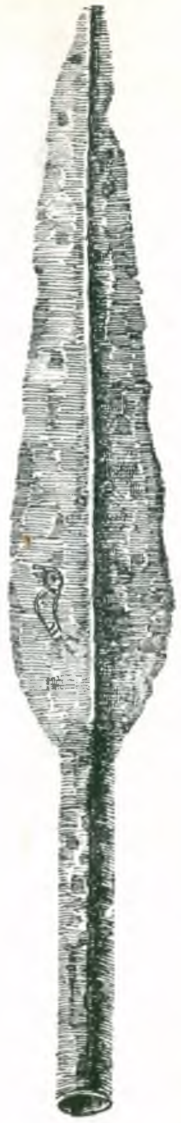
Обр. 159. — Железен врѫх за Копие. с. Дере

27. Обр. 161. Железен нож, чиято дѫлжина по права линия мери 40 см. (Инв. 730). Той е сѫставен от заострена част и дрѫжка. Последната, изкована заедно с пѫрвата от едно парче желязо, има дѫлжина 12 см. Тя е била окована вероятно с дѫрво, закрепено с три гвоздея, формата на които можем да видим на (обр. 161 D). Дѫрвената обкова отпред и отзад е била стегната от два сплеснати железни прѫстена, орнаментирани с напречни нарези и двойни изпѫкнали бразди. Острата част на ножа има сѫрповидна форма с максимална ширина в

средата 3·3 см, а дебелината не надминава 0·4 см. Десната ѝ горна страна е украсена с две близки една до друга вдлъбани бразди, които вървят от основата и завършват до върха. Противоположната страна (лявата) е украсена също с две бразди. От тях едната върви близо до горния ръб, а втората почва подолу и към средата на ножа се приближава до първата. По-нататък, двете бразди, успоредни една на друга, следват до върха.

28. Обр. 162. Железна ножница, дълга 17·2 см., с максимална ширина 3·5 см. (Инв. 731). Едната ѝ страна по цялото протежение е отворена. Върху долния край има три широки вдлъбнатини, които затварят два пояса, украсени с тънки нарези, гравирани в две посоки. Ножицата на върха завършва с конусовидно разширение. Горният ѝ край е украсен с няколко напречни околовръстни нарези, които едва се забелезват от ръждата.

29. Обр. 163 а. Дъговидно изкривен железен връх за копие. (Инв. 728). Дължина 40·5 см., максимална ширина 4·6 см. В средата на острата част има слабо изпъкнал ръб.

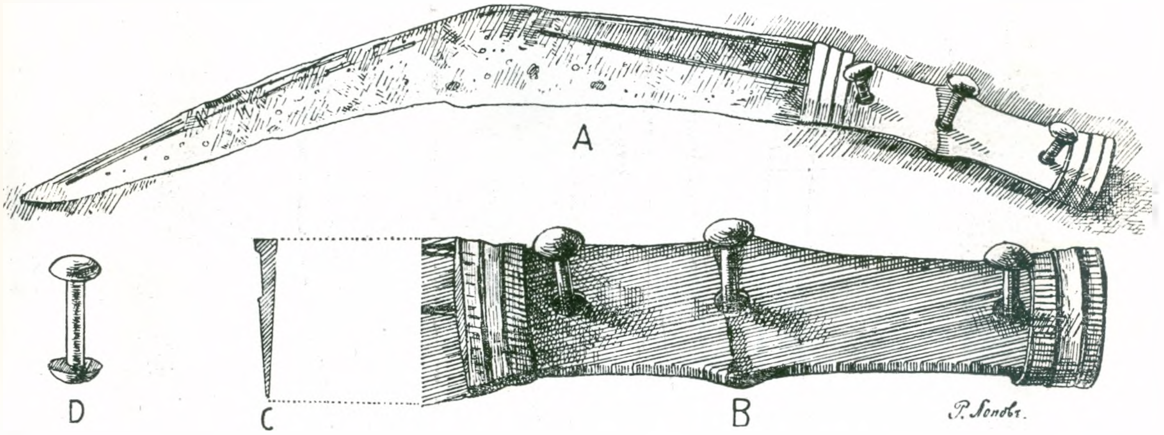

Обр. 161. — Железен нож. с. Виноград.

30. Обр. 163 б (Инв. 729). Подобен връх, дълъг 37 см., широк 4·3 см.

В ла-тенската епоха често се срещат изкривени върхове на копия, както и силно надиплени мечове; следователно изкривените два върха от с. Виноград не са случайна работа, а тази форма умишлено е дадена. Едни автори приемат, че изкривяването на оръжията се е налагало от нуждата, да се скъсят, за да могат да се поберат при поставянето им в гробовете или урните. Други свързват този обичай с известни вярвания за задгробния живот. Подобни обичаи съществуват у някои живущи примитивни племена. Жителите на Нова Зеландия, тия на остров Фиджи, индийските брахмани, австралийците, кафрите, някои племена в Америка и пр. имат обичай при погребение на мъртвия предварително да начупват оръжието му и след това го поставят заедно с трупа в гроба, като вярват, че по този начин оръжието ще бъде годно за употреба от покойника. Съществуват и други мнения, обаче нито едно и от тях не може с положителност да обясни тоя факт.

31. Обр. 164. Желязна юзда, дълга 23 см., широка 16 см. (Инв. 727). Съставена е от две отчасти обли, отчасти ръбати странични железа кнебели, които приблизително в средата се свързват с напречен слабо дъговиден зъбалец с четири надлъжни ръба. В предния край кнебелите се извиват надолу и се свързват помежду си с две скоби, през които са нанизани три вида украси (обр. 165), отделени една от друга с широки железни пръстени. Те са висели пред

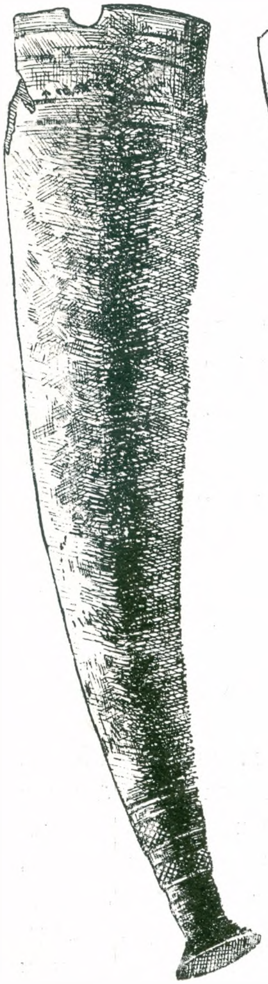

Обр. 162. — Желязна ножница.
с. Виноград.

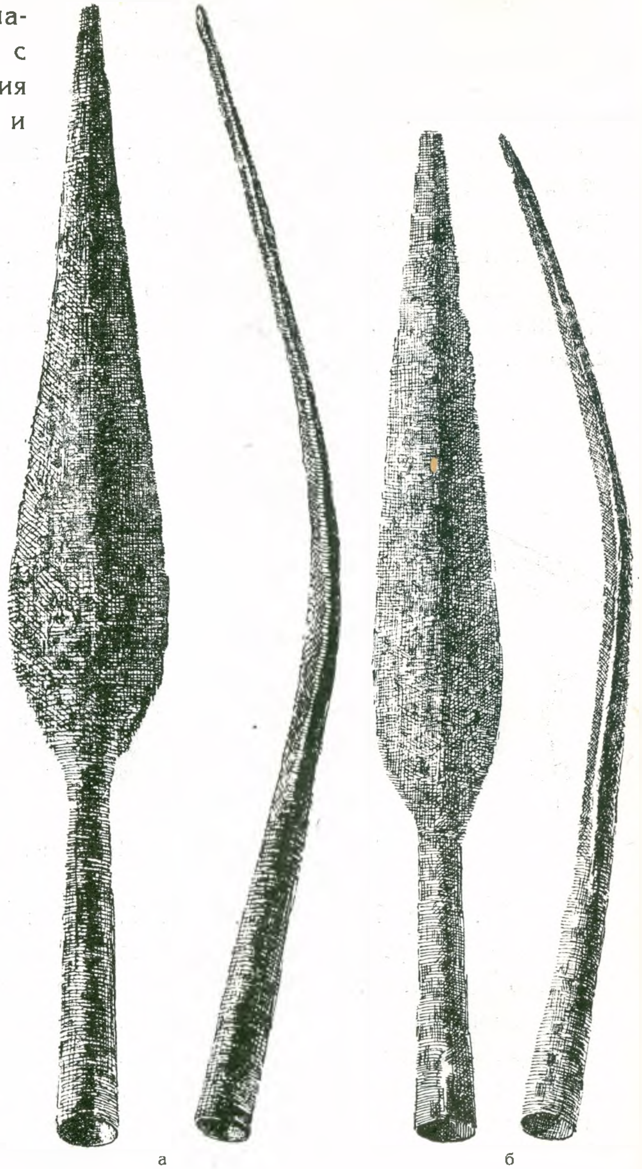

Обр. 163. — Железни върхове на копия.
с. Виноград.

устата на коня. Задните краища на кнебелите са извити във форма на буквата S, да могат да се закрепят халки, в които са били завързани поводите на юздата. Една от халките е запазена. Железни предмети, аналогични на тия върху юздата, дадени на обр. 165 б, са намерени в Страдониц (Чехия).¹)

32. Обр. 166. Дъговидна желязна шпора широка 9·6 см. (Инв. 733). Двата ѝ края извиват навън под прав ъгъл и завършват с по едно копче. Последните са служили за завързване на кожени ремички, които са прикрепяли шпората за обувката. Отвътре шпората е равна, а външната ѝ страна е обла. В средата дъгата е снабдена с 2 см. дълъг бод.

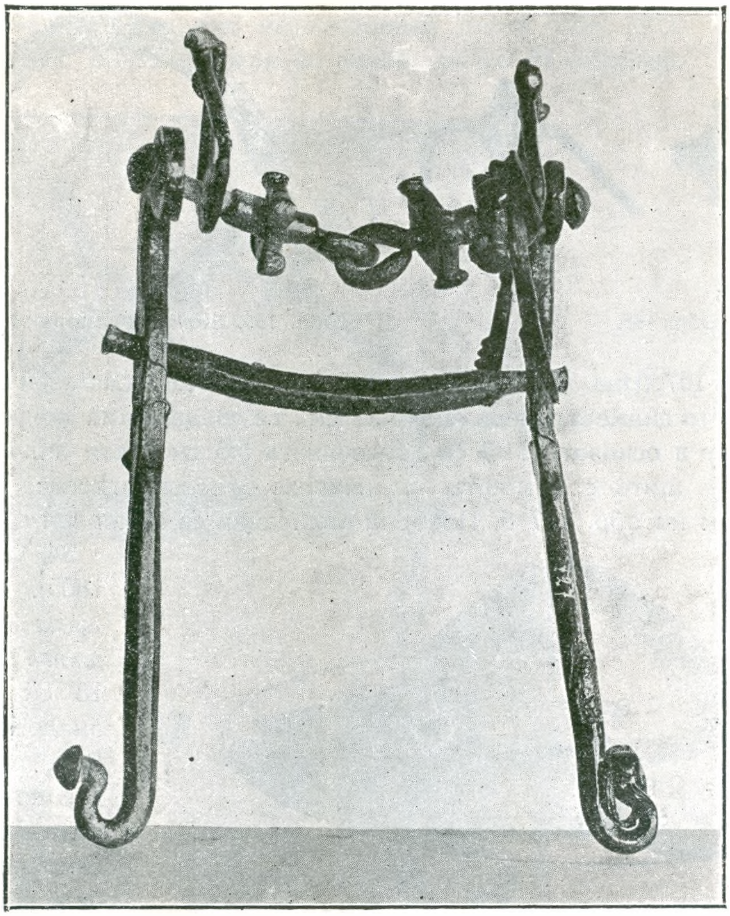

Обр. 164. — Желязна юзда. с. Виноград.

Шпорите, най-често правени от желязо, рядко от други метали, не са познати от бронзовата и халщатска епохи. Те се явяват за пръв път като от-

---

¹) Pič, Čechy na úsvitě dějin, 1903, табл. XXXVI, обр. 24 и 31.

критие на келтийските ездачи и се срещат изобилно в гробовете и селищата от ла-тенската епоха. От тази форма се развиват към края на римската република, началото на императорското време, както и по-късно, разни вариации.

Шпори, аналогични на нашите са намерени в Страдониц (Чехия);¹) те обаче се различават от виноградската шпора по това, че дъгата им е по-малко издута, а двата края не са тъй много извити.

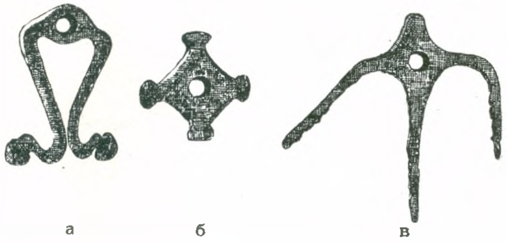

Обр. 165.

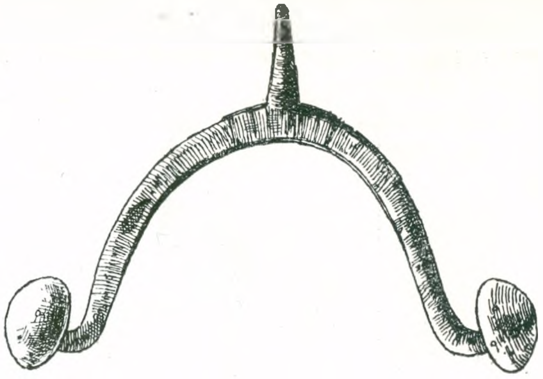

Обр. 166. Желязна шпора. с. Виноград.

33. Обр. 167. (Инв. 732). Железен пъп (umbo) от щит съставен от кръгла желязна плоча, чийто диаметър мери около 21 см., а в средата има конусовидна издутост, с диаметър в основата 11·3 см., височината 5·5 см. Тази апликация е била закована върху щита с помощта на няколко железни гвоздея, чиято форма можем да видим на обр. 167 б. Подобни апликации са намерени в Чехия.²)

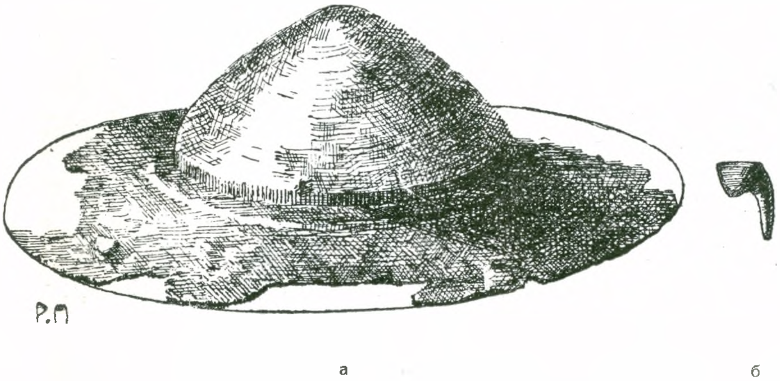

Обр. 167. — Желязно umbo от щит. с. Виноград.

34. Обр. 168. (Инв. 1805). Желязна юзда от Белослатинско дълга 22 см., широка 18 см. Тя е съвсем аналогична на тая от Виноград, що описахме преди малко, от която се различава само по това, че зъбалецът е с 8 надебелявания, а кнебелите в задния край не са толкова извити, както при виноградската.

В село Попица (Белослатинско) в един гроб са намерени следните предмети, описани от № 35 – 37.

35. Обр. 169. Горна половина от железен меч с част от ножницата (Инв. 734). Дръжката е била вероятно от дърво и се е крепяла върху желязна ос, завърш-

---

[1] Pič, Čechy na úsvitě dějin, 1903, II, табл. XXXI.
[2] Pič, op. cit., 1905, III, табл. LXXXIX, обр. 2.

ваща отпред с подковообразно желязо а отдолу — с такова в форма на звѫнец, обѫрнат с устата надолу, както това виждаме изобщо в мечовете от ла-тенската епоха.[1]) Острието има дѫлжина 38 см., ширина 5 см, дебелина, мерена вѫрху средния рѫб, 0·7 см. Вѫрху ножницата е закована желязна скоба (обр. 170), която е служила за превѫрзване на меча. Ножницата е сѫставена от две тѫнки плочи, свѫрзани помежду си чрез превиване на краищата на вѫншната плоча (обр. 171).

36. Обр. 172. Железен вѫрх на копие, дѫлго 34 см. (Инв. 735). Острата част, дѫлга 23 см., има форма на равнораменен трижгѫлник с максимална ширина при основата 4 см. В средата листѫт има широко надебеляване

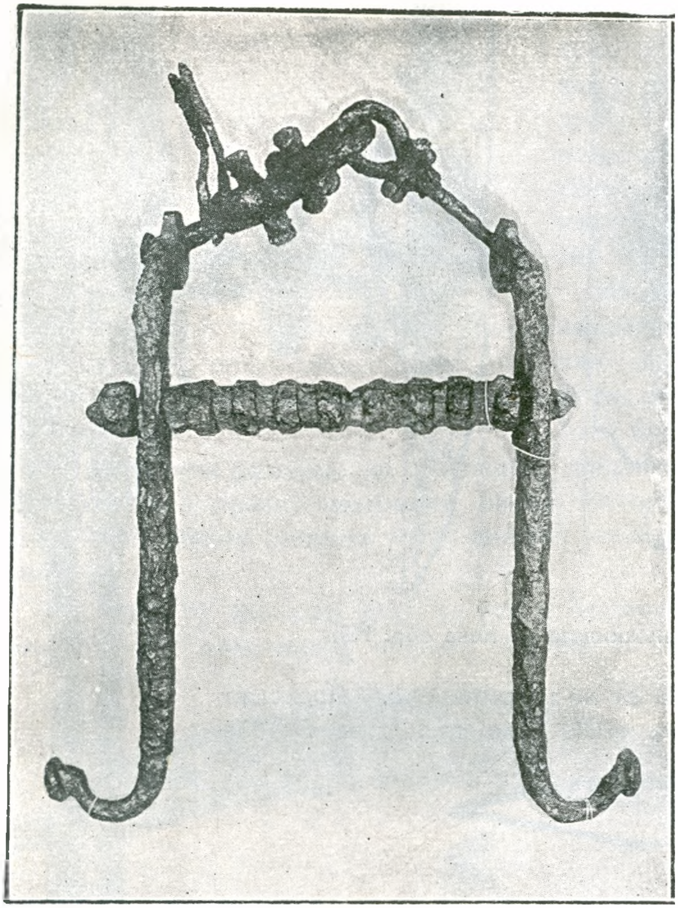

Обр. 168. — Желязна юзда. Беласлатинско.

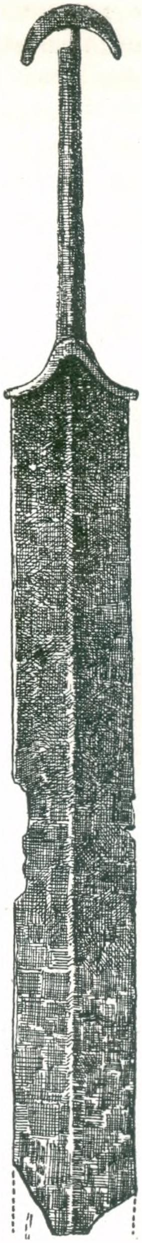

Обр. 169. — Железен меч. с. Попица.

---

[1]) Victor Gross, La Tène un oppidium helvete, таб. I—IV.

с по две надлѫжни прави брезди на всяка страна. Вѫрхове с сѫщо такива надебелявания в средата са намерени в Махревич (Босна) в една могила от ла-тенско време.[1] Преходѫт на острата част кѫм цевта става под тѫп ѫгл. В това отношение тоя врѫх ни посочва няколко аналогии сѫщо от Махревич, при които обаче широкия среден рѫб липсва.[2]

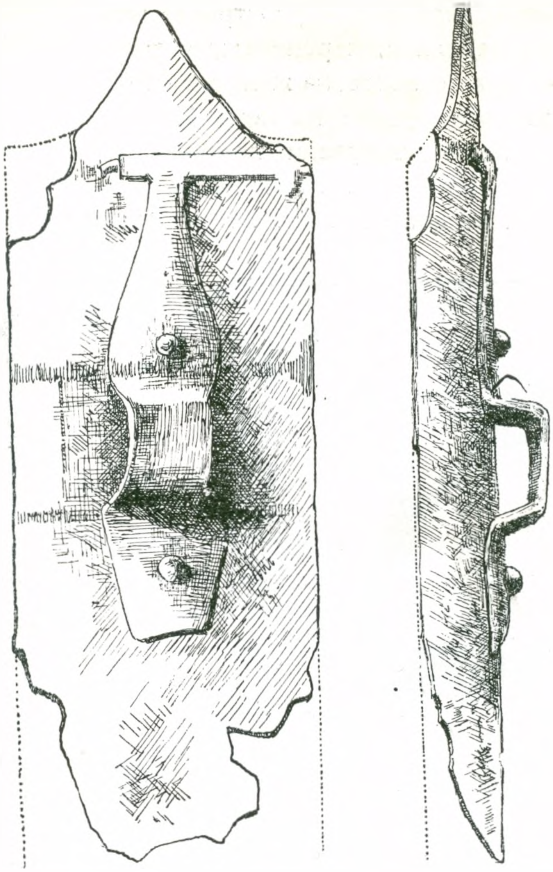

Обр. 170. — Част от ножницата на меча обр. 169.

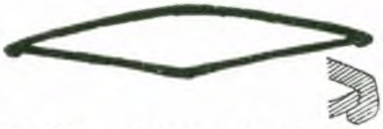

Обр. 171. — Разрез на ножницата.

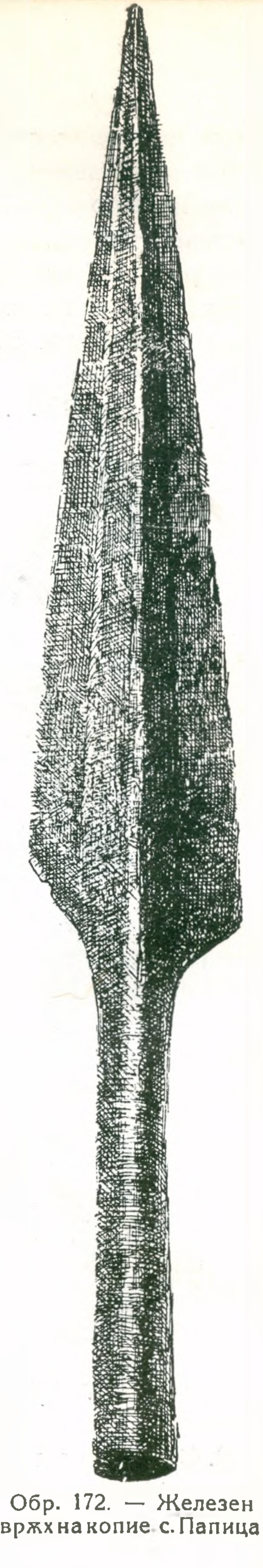

Обр. 172. — Железен врѫх на копие с. Папица

---

[1] Truhelka, Wiss. Mitt., XII, табл. X, обр. 1—7.
[2] Truhelka, op. cit., табл. IX, обр. 1. 2, 5.

Цевта има дѫлжина 11 см., диаметѫр 2·2 см., дѫлбочина 9·1 см. Две срещуположни дупки, около които е врязан орнамент, представен на обр. 173 б, са служили за приковаване на цевта вѫрху дѫрвена дрѫжка.

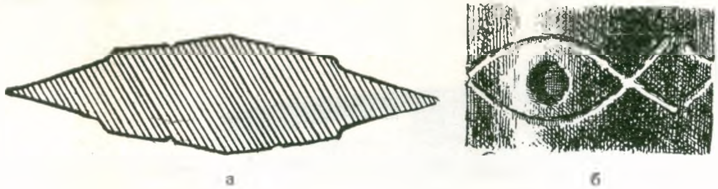

Обр. 173. — а. Профил на вѫрха обр. 173. б. Долната част на цевта.

37. Обр. 174. Предна част от конска юзда, аналогична на оная от с. Виноград. (Инв. 736). Украсите, нанизани вѫрху двете скоби, представят четире крѫга: два в краищата, два в средата; а между тях стои по една крѫстообразна украса, подобна на тия каквито има юздата от с. Виноград (обр. 165 б).

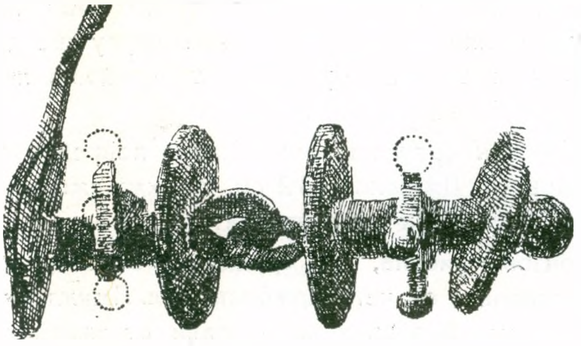

Обр. 174. — Част от железна юзда. с. Ропица.

38. Обр. 175. Сѫрповиден железен нож, от с. Добра лѫк (Станимашко), дѫлѫг 35 см., широк 4 см. (Инв. 877). Този нож е подобен на оня от с. Виноград, с тази разлика, че дрѫжката, направена от дѫрво, не е била прикована, а просто натѫкната вѫрху плоска желязна издадина в задния край. Вѫрху острата част липсват каквито и да било орнаменти.

39. Обр. 176. Железен врѫх за копие от сѫщото село. (Инв. 876). Дѫлжина 54 см., максимална ширина 3·6 см. То се отличава от описаните до тук вѫрхове по това, че листа е много по-дѫлѫг. Дѫлжината му е почти 4·5 пѫти по-голяма от тая на цевта. Вѫрху последната няма никакви дупки за приковаване кѫм дѫрвената дрѫжка, която очевидно е била просто втикана само в цевта.

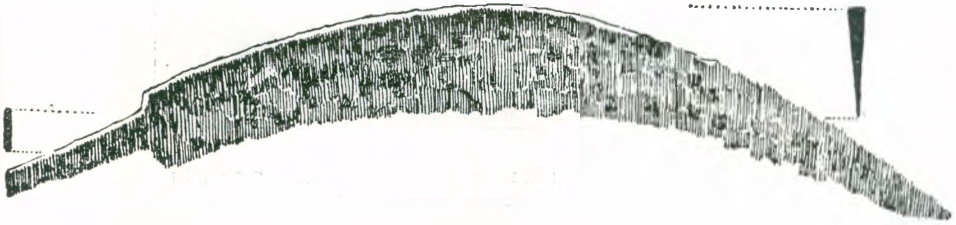

Обр. 175. — Железен нож с. Добралѫк.

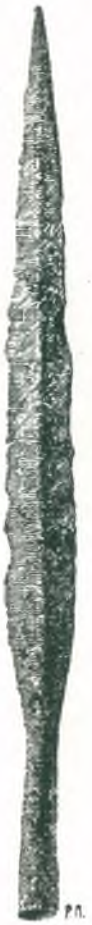

Обр. 176. — Железен врѫх за копие. с. Добралѫк.

Подобни вѫрхове с кѫси цеви от ла-тенско време са познати от Босна[1]) и Швейцария[2]).

40. Обр. 177. Част от сѫрповиден железен нож (Инв. 888). Дѫлжина 23·3 см., максимална ширина 3·5 см. Тѫрновско.

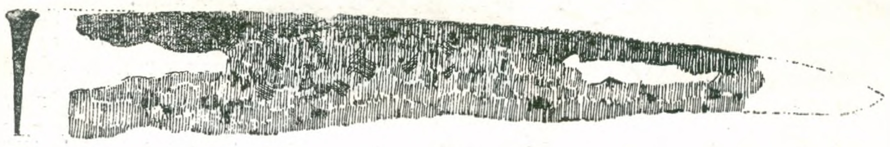

Обр. 177. — Част от железен нож. Тѫрновско.

41. Обр. 178 а. Железен врѫх на копие (Инв. 886). Тѫрновско. Дѫлжина 25·7 см., ширина 3·5 см. Острата част е малко по-дѫлга от цевта. Вѫрху последната няма дупки за прикованието ѝ вѫрху дрѫжката, следователно била е само втикната.

42. Обр. 178 б. Железен врѫх на копие, силно повреден от рѫжда (Инв. 887). Тѫрновско. Дѫлжина 23·2 см. Вѫрхѫт сѫщо не е бил прикован вѫрху дрѫжката, а само втикнат.

43. Обр. 179. Бронзова фибула, тип средно-ла-тенски. Тѫрновско (Инв. 712). Направена е от четирерѫбеста тел. Лѫкѫт има неправилно дѫговодна форма. В задния край прави от ляво кѫм десно една спирална завивка, след което телта се извива на ляво, за да направи сѫщо толкова спирални завивки и премине в игла, която, обаче, при нашия екземпляр липсва. Предният край на лѫка образува иглодѫржател и преминава в тѫнка обла тел, която завива нагоре и приблизително в

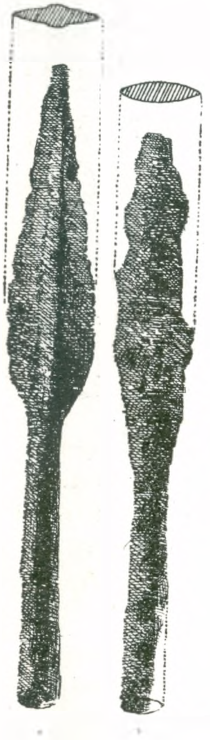

Обр. 178. — Железни вѫрхове за копия Тѫрновско.

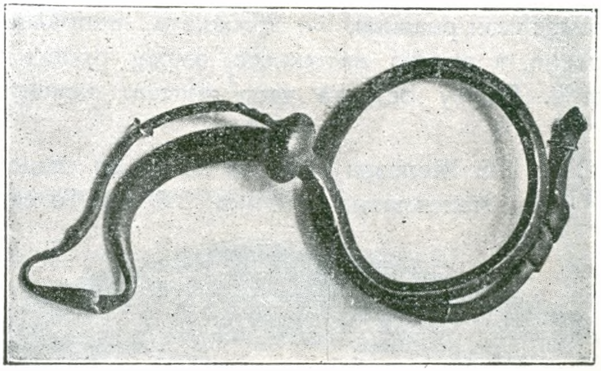

Обр. 179. — Бронзова фибула, средно-ла-тенски тип. Тѫрнонско.

---

[1]) Truhelka, Wiss. Mitt., табл. IX, обр. 3.
[2]) V. Gross, La Tène, табл. VI, обр. 11.

средата на лѫка се закрепя с помоща на едно кѫжеловидно топче. Фибулата има дѫлжина 8·6 см., височина на лѫка 3 см., диаметѫр на спиралата 4 см.

Аналогична фибула от непознато находище, намерена у нас, обнародвахме през 1913 год. 1) Тя се отличава от описаната тук по това, че спиралата й е по-малка.

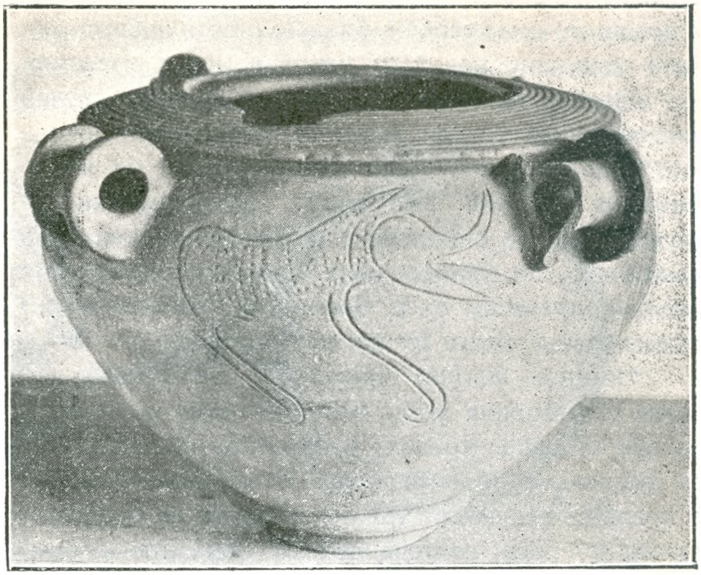

Обр. 180. — Глинена урна. с. Паша-кйой.

44. До село Паша-кьой, източно от Казѫлагач, при орането на една могила бил открит сѫд, представен на обр. 180 (Инв. 743). Той има крушовидна форма, отгоре завѫршва с широкопрофилуван перваз, украсен с вдѫлбани концентрични крѫгове. Около устата е моделиран плитѫк жлеб, в който се е закрепвала похлупката на сѫда. В горния край последният е снабден с четире држжки в форма на макари с крѫгли дупки. Между дрѫжките стените са украсени с четире животински фигури. Сѫдѫт има сивопепеляв цвят и е работен на грѫнчарско колело. Височина 29 см., напречен диаметѫр 40 см., диаметѫр на устата 17 см., диаметѫр на дѫното 11 см. Този сѫд е бил изкопан пѫлен с изгорели човешки кости, следователно представя погребална урна. Телото на мѫртвеца е било изгорено, останките поставени в урната и вѫрху нея е била издигната

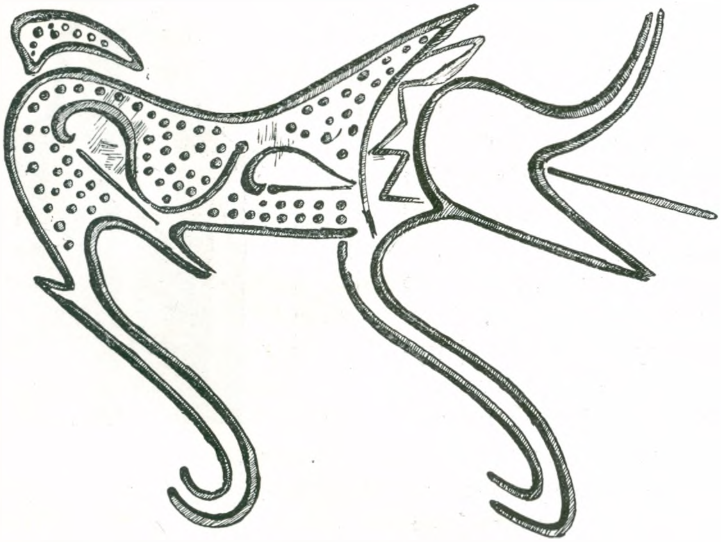

Обр. 181.

---

1) Р. Поповъ, С. Б. А. Н. Кн. VI, 157, обр. 15.

могила. Дали с пепелта на мѫртвеца са били поставени погребални предмети, като орѫжия, накити и пр., които имат особенно важно значение за по-точното датуване на тази находка, не е известно.

Особен интерес представят в дадения случай животинските фигури, които се приближават твѫрде много до звериния стил, дето формите на животинското тяло са тѫй силно схематизувани, че трудно е да се определи с положителност вида на животното. За пример нека приведем намерените метални предмети от с. Брезово и Панагюрище,1) произлизащи сѫщо от могилни гробове.

Нашите фигури представят четиреного животно с отворена уста, изплезен език и подвита нагоре опашка. Краката в областта на стѫпалата са дѫговидно подвити назад. В коремната област е представен членѫт (penis). Главата се отделя от тялото с грива, която в два от образите е украсена с зигзагна линия, а в останалите—с два реда вдѫлбани точки, каквито красѫт впрочем цялото тяло на четирете фигури. Най-интересната между последните е тая, която даваме на обр. 181. Вѫрху хѫлбока на животното са представени две вдѫлбани фигури, които много напомнят фибулата, представена на обр. 153. А особено наподобяват тоя тип, при който продѫлжението на иглодѫржателя завѫршва с топка2). Нищо чудно няма, ако образѫт на тия фибули, без да имат в случая някакво друго значение, е употребен тук просто като орнанамент. Само вѫрху една от фигурите са представени очите в форма на две крѫгчета лежещи и двете вѫрху десната страна на главата (обр. 182). По форма фигурите вѫрху урната най-

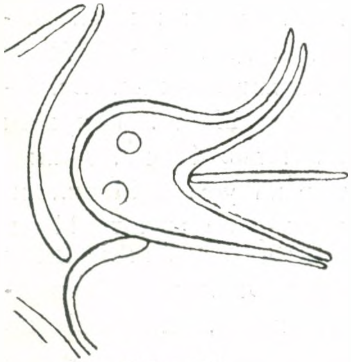

Обр. 182.

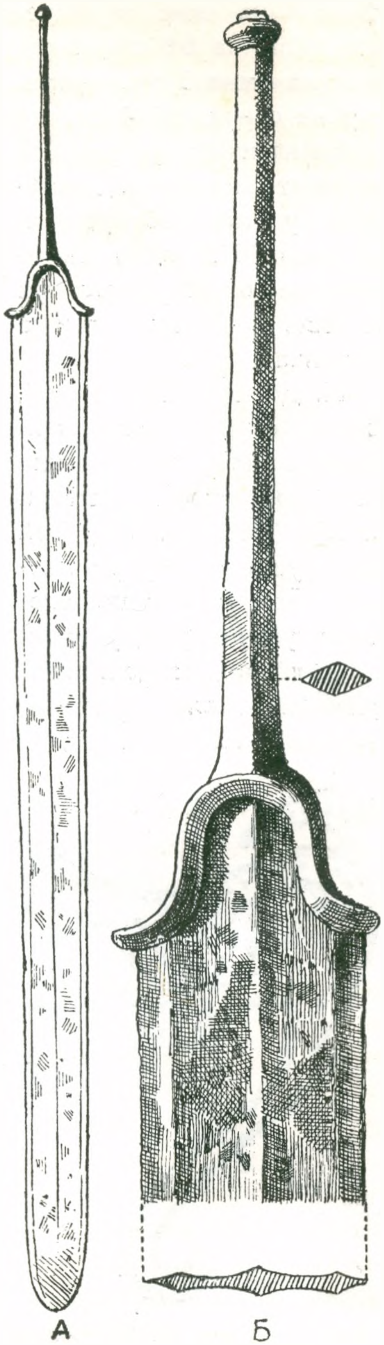

Обр. 183. — Железен меч. с. Добралево.

---

1) Б. Филовъ, Изв. VI, табл. табл. I.
2) Р. Поповъ, С Б. А. Н, VI, обр. 37.

много биха се приближили до образа на бягаще куче. Дали в дадения случай имаме работа с някакѫв символ, мѫчно може да се каже.

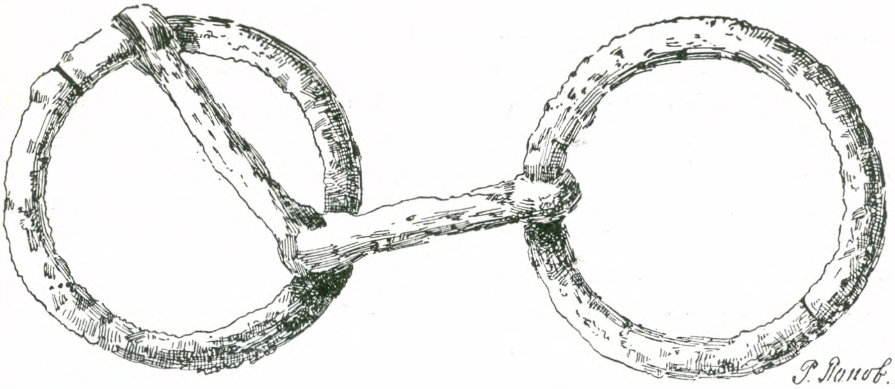

Обр. 184. — Желязна юзда. Бяла-Слатина

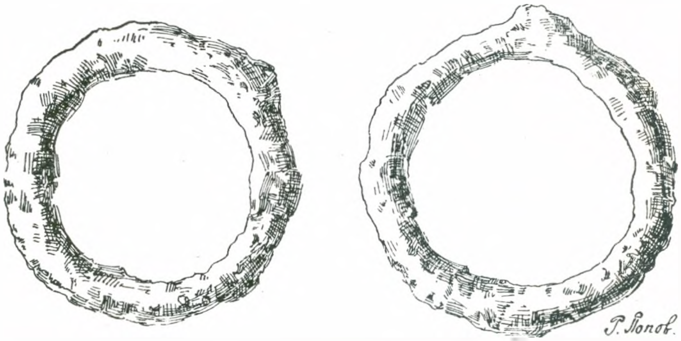

Обр. 185. — Железни халки. Бяла-Слатина.

45. Обр. 183. Железен меч (Инв. 1846), намерен в местността „Улувица“ в землището на с. Добралево (Оряховско), западно от Бяла-Слатина, заедно с железни вѫрхове на копия и части от ножницата. От тази находка, която е станала случайно, бил е запазен само мечѫт. Последният има дѫлжина 102 см. ширина на острието 4·5, максимална дебелина на последното 0·5 см Този меч по тип отговаря на оня от с. Дере (обр. 154), както и на тоя от с. Попица, (обр. 167), от които обаче се различава по това, че освен средния рѫб, какѫвто притежават и последните два, той има и странични. Ла-тенският характер на нашия меч се вижда от самата му форма. Горният край на острата част завѫршва в форма на звѫнец, обѫрнат с устата надолу, оста на дрѫжката, която е изкована от едно парче желязо заедно с острието, отгоре завѫршва с топче. Дрѫжката е била от нетраен материал, вероятно от дѫрво или кост, за това не е могла да се запази. Страничните рѫбове на острата част вѫрвят почти успоредно и само кѫм края се приближават за да образуват слабо острие. Така изкован този меч, е бил употребяван както за удряне (сечене) така и за мушкане. Следователно той трябва да се отнесе кѫм средно-латенско време. Предвид на голямото му сходство с галските мечове, с голяма вероятност меча от Добралево ще трябва да се приеме за келтийски. В полза на нашето предположение говори самата форма, която отговаря на мечовете от III—I в. пр.

Хр. (средно-латенски тип), когато келтите са били дошли и образували в Тракия държава сжс столица Тиле (сегашното Тулово). Както меча, който описахме тука, така и други находки от Бяла-Слатина, имащи келтийски характер, са от голям научен интерес. Известно е, че в първата половина на III в. пр. Хр. келтите са дошли в Тракия, но ние не притежаваме точни данни през кжде са минали и как са се ширили в страната ни, преди да се установят на постоянно местожителство на юг от Балкана. Находките от горния характер, сжбрани от разни находища, както и систематичните разкопки, които предстоят да станат, ще хвжрлят достатжчна светлина вжрху тази тжмна страница от историята на древна Тракия.

През летото на 1920 г. студентжт по история Миков е разкопалъ с помощта на учениците трудоваци въ землището на гр. Бяла-Слатина две надгробни могили.

Едната от тях с височина около 3 м., диаметжр 22 м. се намира в местността „Любимир“, 2 км. южно от града в нивата на Пешо В. Стойковски. На джлбочина 60 см. от повжрхността на могилата се открива човешки скелет с глава на запад. Около главата са намерени 6 монети от Комнените (XI—XIII) и една вита отворена бронзова гривна. В с. з. склон на могилата се открива на сжщата джлбочина втори скелет в сжщото положение и около него 7 монети от сжщото време. Всичко това ясно показва, че тази могила, както и повечето у нас са били използувани за погребение в римско и византийско време. В основата на могилата, приблизително в центжра, се открива кладище с изгорели кости. Наред с тях са намерени следните предмети, описани под № № 46—50:

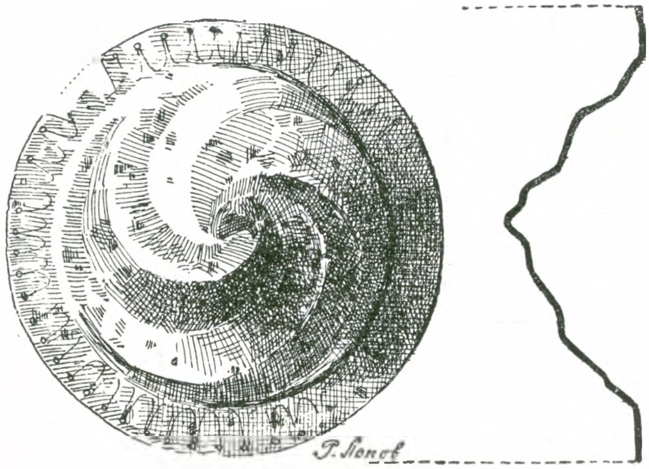

Обр. 186. — Бронзов фалер. Бяла-Слатина.

46. Две железни конски юзди сжвсем еднакви (Инв. 1848 и 1849). Едната от тях даваме на обр. 184. Последната се сжстои от две железни халки с диаметжр 9·5 см. Всяка една от халките е заловена с по една скоба, а тия помежду си се скопчват с противоположните краища. Двете скоби, образуващи зжбалеца, са били поставени в устата на коня, а халките са служили за завжрзване на поводите. Юзди, сжвсем аналогични на тоя тип, са намерени в Швейцария,[1]) Страдониц (Чехия)[2]) и пр. Интересно е, че в една и сжща епоха у нас са употребя-

---

[1]) V. Gross, La Tène. Табл. VXII, обр. 8.

[2]) Píč, Starožitnosti semě Ceske, II табл. XXX, обр. 7 и 13.

вани три типа юзди. Пѫрвият от тях ни представят тия, описани под № № 163, 172 и втори — юздата от Панагюрище, [1]) в която личи влиянието на грѫцкия тип, [2]) а трети—тия, които описваме по-горе. Юздите, както е известно, почват да

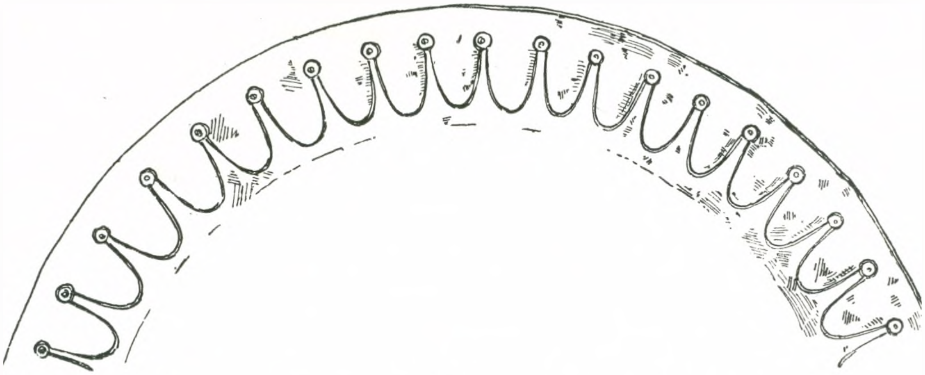

Обр. 187. — Врязан орнамент близо до рѫба на фалера обр. 186.

се срещат в метално време и то често с зѫбалец твѫрде комплициран. През халщатската епоха юздите са окрасени с множество фигури, между които често пѫти се срещат образи на коне. Кнебелите са големи, в форма на полукрѫг, една особеност, която виждаме в египетските и асирийски рисунки, както и в релефите от сѫщото време. При келтите и германците през ла-тенската епоха значително се опростява формата на юздата. Кнебелите изчезват и на тяхно място дохождат големи железни халки. Тази форма се запазва по-кѫсно в римско време, даже до епохата на преселението на народите. Юздите от Бяла-Слатина следователно напѫлно отговарят на келтийските, докато другите такива представят вероятно местен тип

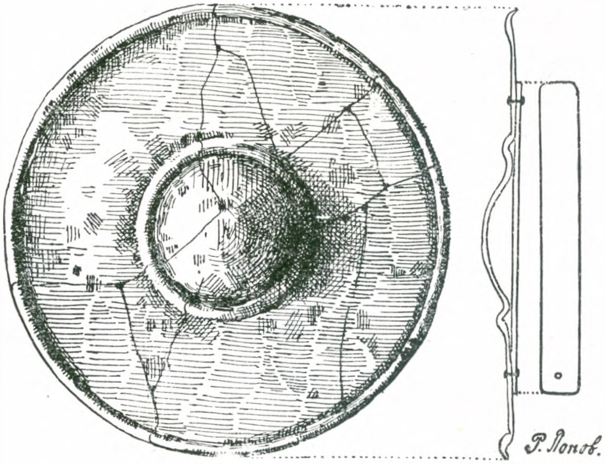

Обр. 188. — Бронзов фалер. Бяла-Слатина.

47. Четире железни халки, две от които ни представя обр. 185. Диаметѫр около 6·5 см. (Инв. 1850). Несѫмнено те са сѫставна част от конско снаряжение.

48. Два вида разтрошени бронзови фалери (Phalera), между които по-добре са запазени само два. Един от пѫрвия тип даваме на обр. 186 (Инв. 1852). Тия фалери са кухи. Имат витло-

---

[1]) Филовъ, Изв. VI, обр. 26.
[2]) Pernice, Griechische Pferdegeschirr, табл. II.

образна коническа форма. Диаметър 6·5 см., височина 2·3 см. Отгоре около периферията на кръга фалерите са украсени с гравиран орнамент, представен на обр. 187.

До известна степен аналогични железни фалери със също такова спирално imbo, са познати от Швейцария. 1) Те са отличават обаче от нашите по това, че са приблизително с $^1/_3$ по-големи, спиралното imbo малко ($^1/_3$ от диаметъра на фалера), а кръгът е украсен с 8 пъпки.

49. На обр. 188 е представен втори тип фалера, разтрошена на няколко къса (Инв. 1852). Този тип се различава от първия по това, че imbo'то не е спирално. То е оградено от релиефен кръг, какъвто има и при ръба на фалерата. Върху опакото е закована една продълговата бронзова пластинка, която е служила за закрепване на фалерата.

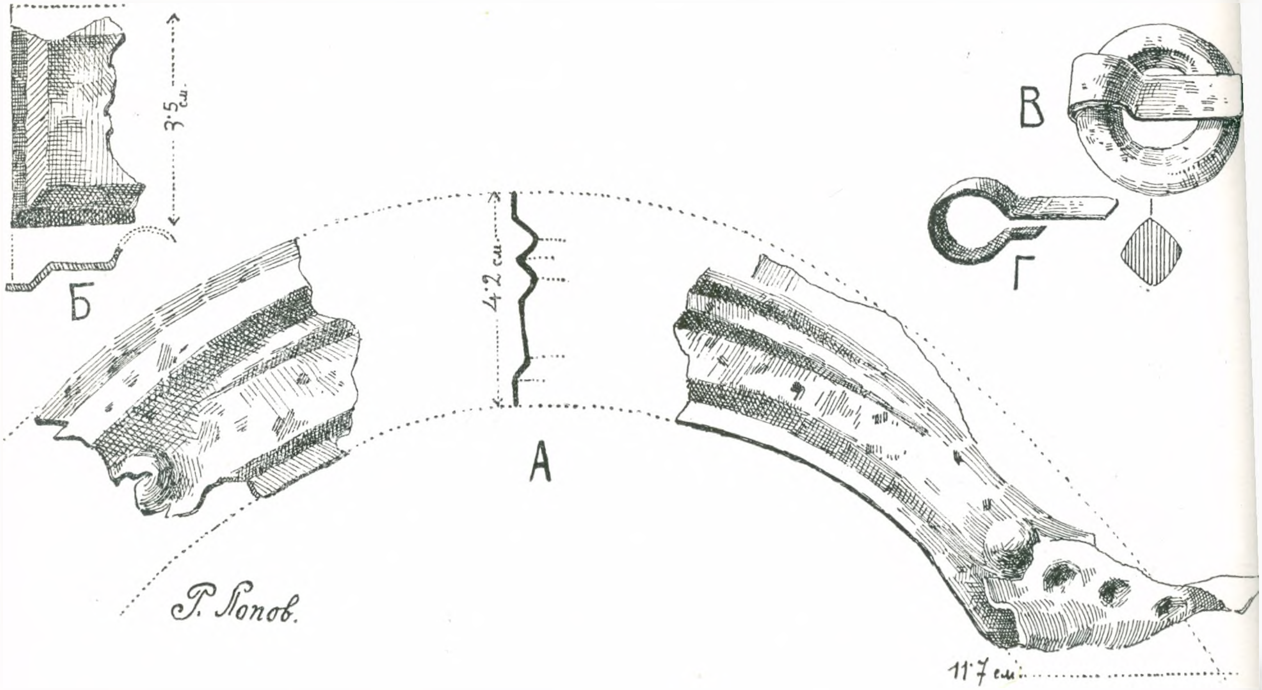

Обр. 189. — А и Б. Бронзови предмети. В. Желязна халка. Бяла-Слатина.

50. Заедно с фалерите са намерени множество късове от бронзови предмети, вероятно от конско снаряжение; обаче от огъня са тъй изкривени и в последствие ситно натрошени, че трудно е да се възстанови формата им. На обр. 189 А и Б са дадени три къса от тия бронзови предмети (Инв. 1853). Същия обр., А, представя предмет дъговидно извит, украсен с надлъжни изпъкнали ръбове и пъпки. Краят на десния къс е подвит и разчупен, та трудно е да се каже как завършва. На същия образ, Б ни представя края и профила от подобен предмет. Г-н Миков е събрал само малка част от изгорените кости, между тях личат

такива от човешки скелети. Би трябвало да се сѫберат всичките кости, които според него били в голямо количество. Тогава би могло да се каже с положителност, дали само трупа на мѫртвия е бил изгорен или и тоя на коня.

51. Сѫщият разкопава друга една могила, в местността под „Вѫрха“ Размерите ѝ са приблизително еднакво с пѫрвата. На дѫлбочина 60 см. се открива скелет, с глава на запад. Около скелета никакви предмети. В основата на могилата се открива кладище с вѫглени, кости и разтрошени бронзови фалери, а заедно с тях една желязна халка (обр. 189 В), диам. 3 см., с отпечатѫк на поврѫхността от някакѫв плат. Кѫм халката стои прикрепена една желязна пластинка (обр. 189 Г).

MATÉRIAUX POUR L'ÉTUDE DES CULTURES DES ÉPOQUES HALLSTATT ET LA-TÈNE EN BULGARIE ET EN MACÉDOINE.

Les matériaux publiés représentent des trouvailles isolées et dûes au hasard, qui sont entrées dans la collection du Musée National à différentes époques. Pour la plupart il manque des détails des circonstances de leur découverte. Malgré cela nous croyons que les matériaux décrits ne sont pas sans importance et pourraient être utilisés pour des études scientifiques.

I. MATÉRIAUX DE L'ÉPOQUE DE HALLSTATT.

En 1918 en creusant des tranchées près de la propriété Teffik-bey, région de Sérès, les soldats du 28e Régt. d'inf. trouvèrent les objets suivants: (№№ 1—6)

1. Fig. 133. Trois objets de bronze en forme de quenouille ayant un trou servant à les enfiler.
2. Fig. 134. Bracelet en bronze brisé en deux.
3. Fig. 135. Fibule à deux spirales avec plaque triangulaire. L'arc est orné par une ligne en spirale taillée.
4. Fig. 136. Fibules longues à nœuds.
5. Fig. 137. Fibules en bronze, longues.
6. Fig. 138 Arcs de longues fibules de bronze avec plaques triangulaires.

Fig. 139. Bracelet massif en bronze trouvé dans le village de Houma au pied de Kojouch-Planina; 9 cm de diamètre. La surface est décoré de l'ornement représenté sur la Fig. 140.

Dans une tombe près de la route de Strouma à Doïran au pied de la Belassitza ont été trouvés:

1. Fig. 141. Vase en grès, haut de 9 cm.
2. Fig. 142. a) Perles en bronze, b) perles de matière vitreuse.
3. Fig. 143. Bouton en bronze en forme de croix.

Dans un tombeau près du village Pali Loula, région de Ferdinand, ont été trouvés:

1. Fig. 144. Bracelet massif en bronze. Diamètre 8·2 cm. La surface est décoré de l'ornement représenté sur la Fig. 145.
2. Fig. 146. Deux pointes de lance en fer, l'un d'eux ayant une arrête plus épaisse au milieu (Fig. 147). Longueur: 36·5 cm×31 cm.

Fig. 148. D'un endroit inconnu provient la longue fibule en bronze à deux spirales. L'arc des nœuds. Longueur de l'arc 6·5 cm.

Fig. 149. Fibules en argent, trouvées on ne sait où, longueur 9 et 8 cm.

Fig. 150. Objets en bronze à suspendre; trouvé dans la région de Vidin. 42 pièces.

Fig. 151. Arc à fibules en bronze à charnières, longueur 2·9 cm. Trouvé on ne sait où.

Fig. 152. Fibule en argent. Longueur 5·7 cm. Trouvée à Etropolé.

Fig. 153 a) Petit broc en bronze, hauteur 3·8 cm. Région d'Oré Lovo.

Fig. 153 b) Objet en bronze à suspendre, hauteur 5·8 cm.

II. MATÉRIAUX DE L'ÉPOQUE LA-TÈNE

Du village Déré, district de Popovo, proviennent:

Fig. 154, 155. Une épée en fer longue de 92·5 cm.

Fig. 159. Une pointe de lance en fer longue de 43 cm. avec l'image gravée d'un oiseau (Fig 160).

Du village de Vinograde, district de Gorna-Orechovitza, proviennent:

1) Fig. 161. Un coutelas en fer recourbé, long de 40 cm.
2) Fig. 162. Un fourreau en fer.
3) Fig. 163. Deux pointes de lances en fer, longueur 40·5 cm et 37 cm.
4) Fig. 164. Un mors en fer (23×16 cm).
5) Fig. 166. Un éperon en fer, large de 9·6 cm.
6) Fig. 167. Umbo en fer de bouclier (13·3 cm×5·5 cm).

Fig. 168. Mors en fer de la région de Béla-Slatina.

Dans un tombeau près du village de Popitza (région de Béla-Slatina) on a trouvé:

1) Fig. 169. La partie supérieur d'une épée en fer, longueur 38 cm, largeur 5 cm, épaisse 0·7 cm.
2) Fig. 170. Partie du fourreau de la même épée.
3) Fig. 172. Une pointe de lance en fer, longue de 34 cm.
4) Fig. 174. Partie de mors en fer.

Dans le village Dobralik (Stanimaka), ont été trouvés:

1) Fig. 175 Un coutelas en fer, long de 35 cm.
2) Fig. 176. Une pointe de lance en fer, longue de 54 cm.

Fig. 177. Partie de coutelas en fer, longueur 23·3 cm — région de Tirnovo.

Fig. 178. Des pointes de lances en fer, longueur 25·7 cm et 23·3 cm.

Fig. 179. Fibule en bronze, type La-Tène moyen

Du tumulus funéraire près du village de Pacha-Kio, région de Kasalatchare:

Fig. 180. Un urne en argile, haute de 29 cm. dont les parois sont ornées de 4 images d'animaux rappellant le style tératologique (Fig. 181).

Fig. 183 Une épée en fer, longue de 102 cm du village de Dobralévo.

Au cours des fouilles faites dans un tumulus funéraire contenant un corps brûlé, près de Béla-Slatina, on a trouvé:

1) Fig. 184. Deux mors en fer des anneaux en fer.
2) Fig. 186 et 188. Deux sortes de phalèra en bronze.
3) Fig. 189. D'autres objets en bronze presque entièrement détruits par le feu.

Dans un second tumulus de la même région on a trouvé dans un tombeau contenant un corps brûlé et des phalèra semblables, entièrement détruites par le feu ainsi qu' un anneau en fer (Fig. 189 B).

R. Poppoff.

РАЗКОПКИ В ЦЖРКВАТА СВ. ГЕОРГИ В СОФИЯ

ОТ ПРОФ. Б. ФИЛОВ

Цжрквата Св. Георги в София минаваше вече по предание за най-старата запазена до днес постройка в столицата. Някои предполагаха, че тя е била пжрвоначално езически храм или капище, което в началото на християнската епоха е било обжрнато в цжрква.[1] Това предположение намираше своето оправдание в необикновената за един християнски храм кржгла форма на цжрквата Св. Георги. Васил Стоянов я сравнява с Пантеона в Рим и предполага, че и тя е била градена още в пжрвите години на II в. сл. Хр. и то „по всяка вероятност от самаго императора Трояна, разбира се, с цел да служи или за храм, или за други държавни и обществени потреби в Serdica“.[2] Както ще видим понататжк, Стоянов, макар и по един сжвжршено погрешен пжт, е дошел твжрде близко до истината.

Сжвсем безосновно е често повтаряното предположение, че в цжрквата Св. Георги се е сжстоял Сардикийският вселенски сжбор през 343/4 година.[3] Вече самите скромни размери на тази цжрква изключват едно подобно предположение. Вжн от това заслужава да се изтжкне, че според едно старо предание Сардикийският сжбор се е сжстоял не в самия град, но в една голяма цжрква извжн града, развалините на която са се виждали чак до XVII век. Според рапорта на соф. католически епископ Богдан Бакшич от 1640 г. тази цжрква се намирала близо до София на едно високо и хубаво място, което се наричало Триадица.[4]

Сжщо тжй безосновно е и предположението, че в тази цжрква е бил мжчен софийският мжченик св. Георги Нови[5] Известно е, че той е бил изгорен при цжрквата Св. София на 11 февруари 1515 год., вжв времето на софийския митрополит Панкрати, а след това е бил погребан в митрополитската цжрква Св. Марина.[6] Цжрквата Св. Георги няма следователно нищо общо с неговите мжчения.

---

[1] Гл. напр. Спростановъ, Пер. спис. 62, 1901, 412; сжщия, Бѣлѣжки и приписки по Софийскитѣ черкви, Сборн. за нар. умотв. XXII–XXIII, 1906/7, 8.

[2] Пер. спис. 34, 1890, 585 сл.

[3] В. Стояновъ, цит. м. стр. 586; Спростановъ, цит. м. стр. 412 и 8. Вжрху самия сжбор гл. сега Zeiler, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain, Paris 1918, стр. 228—258, дето обаче вжпросжт за мястото на неговите заседания не се засяга.

[4] Acta Bulgariae ecclesiastica, ed. Fermendžiu, Zagrabiae 1887 стр. 74 Ср. Б. Филовъ, Софийската цървка Св. София, 144.

[5] Спростановъ, Сборн. за нар. умотв. XXII—XXIII, 9.

[6] Спростановъ, пак там, 9; Филовъ, Св. София, 150.

Най-старото известие за цѫрквата Св. Георги датира от 1469 год., когато тя, според разказа на Владислава Граматика за пренасянето на мощите на Св. Иван Рилски от Тѫрново в Рила, е била софийска митрополитска цѫрква.[1] Наскоро след това, а именно в началото на XVI век, тя е била обѫрната в турска джамия под името Гюл-джами. Кога точно е станало това нещо, не е известно. Според пѫтешественика Герлах, който посетил София през 1578 година, обрѫщането на цѫрквата в джамия станало около 40 години преди неговото дохаждане в София, следователно кѫм 1538 год.[2] Обаче тази дата е само приблизителна. Както видяхме, в 1469 г. цѫрквата Св. Георги е била още митрополитска цѫрква. От друга страна, според разказа за мѫките на св. Георги Нови, такава цѫрква в 1515 год. е била вече Св. Марина. Като се вземе още пред вид, че масовото обрѫщане на цѫркви в джамии в турската империя е станало вѫв времето на султан Селима I (1512—1520 год.), то твѫрде вероятно е, че обрѫщането на Св. Георги в джамия е станало не кѫм 1538 год., но още в пѫрвите години от царуването на султан Селима.

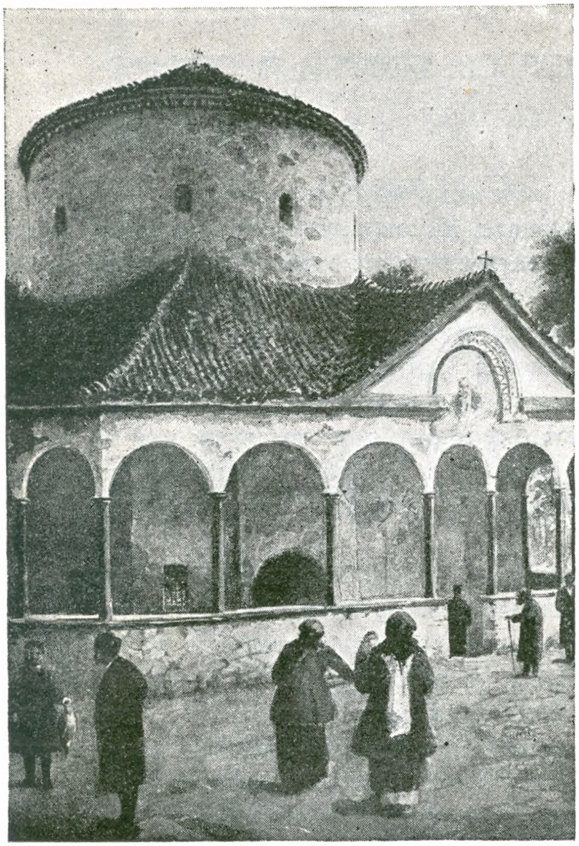

Обр. 190. — Цѫрквата Св. Георги според акварела на Обербауер.

Изглежда, че през време на турското владичество, след обрѫщането ѝ в джамия, цѫрквата Св. Георги е претѫрпяла значителни промени. Пристроено е било преди всичко едно минаре, а трите страни на сградата, с изключение на източната ѝ страна, са били обиколени с открит навес (обр. 190).[3] На източната ѝ страна имало турско училище и гроб на някой бележит турчин.[4] От всички тези пристройки днес не са останали никакви следи. След освобождението сградата престанала да служи за джамия и била сѫвѫршено запусната. Васил Стоянов бележи, че в негово време (1890 г.) цѫрквата била не само изоставена, но и нямала никакви врати, вследствие на което вѫтрешността ѝ се замѫрсявала.[1]) След смѫртта на бѫлгарския княз Александѫр I сградата е била стегната и в нея се е пазело тялото на покойния княз до пренасянето му в построения специално за него мавзолей. От това време нататѫк цѫрквата се пазеше като старина и в нея се служеше само на празника на св. Георги Софийски.

---

[1] Иречекъ, Пѫтувания по България, 16.

[2] Филовъ, Св. София, 148; срв. Иречекъ, Пѫтувания, 16; Иширковъ, Градъ София прѣзъ XVII, 20.

[3] В този си вид цѫрквата е представена в акварелите на И. Обербауер, изложени в чакалнята на Софийското кметство. Срв. и старата фотография у Иширковъ, цит. м., обр. 3.

[4] Иширковъ, цит. сѫч., 20.

През лятото на 1915 год. управлението на Народния музей реши да предприеме едно подробно изучване на тази старина, за която цел трябваше да се извѫршат три вида работи: 1) да се отстранят всички кѫсни пристройки, за да се открият старите зидове на цѫрквата, 2) да се направят разкопки в нейната вѫтрешност и непосредствената ѝ околност, за да се уясни планѫт и историята на цѫрквата, и 3) да се отстрани кѫсната турска мазилка вѫв вѫтрешността ѝ, за да се открият и почистят запазените в нея фрески.

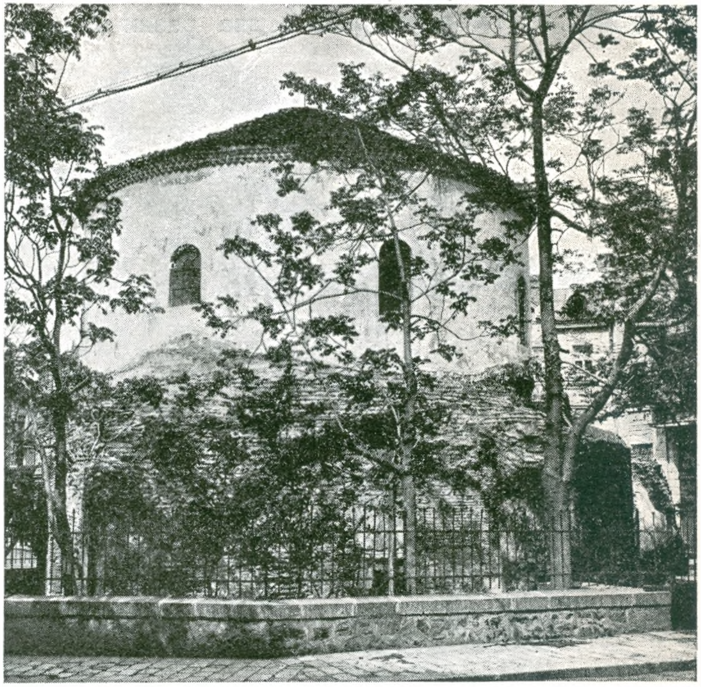

Обр. 191. — Цѫрквата Св. Георги; сегашно сѫстояние.

Отстраняването на кѫсните зидове и пристройки на вѫншната страна на цѫрквата можа да се извѫрши още през 1915 год. По такѫв начин се добиха твѫрде важни указания за градежа и пѫрвоначалния изглед на цѫрквата, които в свръзка с резултатите от разкопките уясниха окончателно и пѫрвоначалното ѝ предназначение. Ние ще оставим за сега на страна обстойното разглеждане на цѫрквата от архитектурно гледище и ще се ограничим да дадем само едно по-подробно изложение на резултатите, добити от разкопките.[2])

В днешния си вид цѫрквата св. Георги представя една извѫтре крѫгла, отвѫн четвѫртита куполна постройка с диаметѫр 8 метра (обр. 191—193). Тя има в ѫглите четири дѫлбоки полукрѫгли ниши, а на източната си страна една голяма четвѫртита ниша (размери 3·70 на 3·90 м.), в която се е намирал алтарят (обр. 194). Цѫрквата е градена от тухли и хоросан с чукани керамиди, който е слаган в дебели пластове. Стените отвѫн са навсякѫде очукани, вследствие на което пѫрвоначалната им дебелина не може да се установи. Освен това на много места те са били поправяни в по-ново време. Цѫрквата е имала само една врата на западната си страна. Другите два отвора на северната и на южната страни са били пѫрвоначално сѫщо така врати, но по-кѫсно са били отчасти зазидани и са служили само като прозорци. Осветлението е идело главно от осемте прозореца на купола, който е построен с два разни центра (гл. разреза обр. 193).

---

[1]) Пер. спис. 34, 1890, 588.

[2]) Кратѫк отчет за разкопките от 1915 год. дадох в Извѣстия на Бълг. Археол. Д-во, V, 1915, 208 сл.; ср. и Развитие I, 1918, 144.

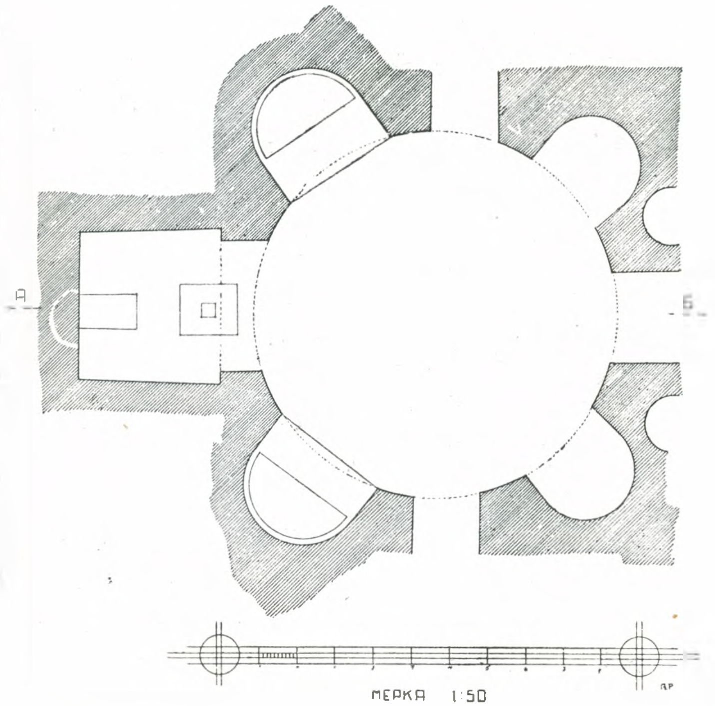

Обр. 192. — План на цѫрквата Св. Георги (от Ал. Рашенов).

При започването на разкопките цѫрквата имаше извѫтре под от дѫски, поставен при приспособяването ѝ за мавзолей на княз Александра. След като този под бе отстранен, под него бе констатиран преди всичко един пласт черна прѫст, дебел 10 см., след който следваше втори тухлен под. Този втори под датира по всяка вероятност от времето, когато цѫрквата е била обѫрната в джамия. Под него се указа пак пласт от черна прѫст, дебел 25 см., който по-дѫлбоко минаваше в един насип от 1 м., образуван от разрушени зидове. Той се сѫстоеше от строшени тухли, дребни камѫни, хоросан и прѫст. Под този насип, следователно на дѫлбочина около 1·35 м. от дѫрвения под на цѫрквата, започнаха да се подават малки четвѫртити стѫлбове, градени от квадратни тухли сѫс страна 28—30 см., поставяни една вѫрху друга, тѫй, че дебелината на стѫлбовете отговаря на размерите на тухлите. Тези стѫлбове се намират на неправилни разстояния един от други (50 см. до 1 м.) и са скачени, по направление от север кѫм юг, с крѫгли арки (обр. 195). По такѫв начин се образуват редове от аркади, отдалечени около 60 см. един от други, които изпѫлват цялата вѫтрешност на сградата (гл. плана обр. 196). Особно добре са запазени тези аркади в източната част на цѫрквата, а сѫвсем разрушени са в двете западни ниши, дето личат само местата им.

Още на прѫв поглед можеше да се каже, че в случая ние имаме работа с римска отоплителна инсталация, така наречения хипокауст. Аркадите са били покрити отгоре с големи тухли и са образували по такѫв начин редица канали, през които е минавал горещият вѫздух, който е влизал през четирите големи засводени отвора, разположени в осите на инсталацията. Един от тия отвори се вижда много добре на обр. 195 в десно (ср. и обр. 198). Откриването на този хипокауст не оставаше никакво сѫмнение, че цѫрквата Св. Георги е била построена пѫрвоначално като римска баня. Това нящо се потвѫрди и от обстоятелството, че в двете източни ниши на цѫрквата бяха открити малки полукрѫгли басейни за вода. В юго-източния от тях (обр. 197) бе запазена още и оловената трѫба, която е докарвала водата. В двете западни ниши не се намериха никакви следи от подобни басейни. Стените на нишите, чак до дѫното на хипокауста, са сѫвѫршено гладки и не са били разкѫртвани, нито преправяни (обр. 198). Следователно трябва да се приеме, че в тези ниши не е имало басейни и че те са били

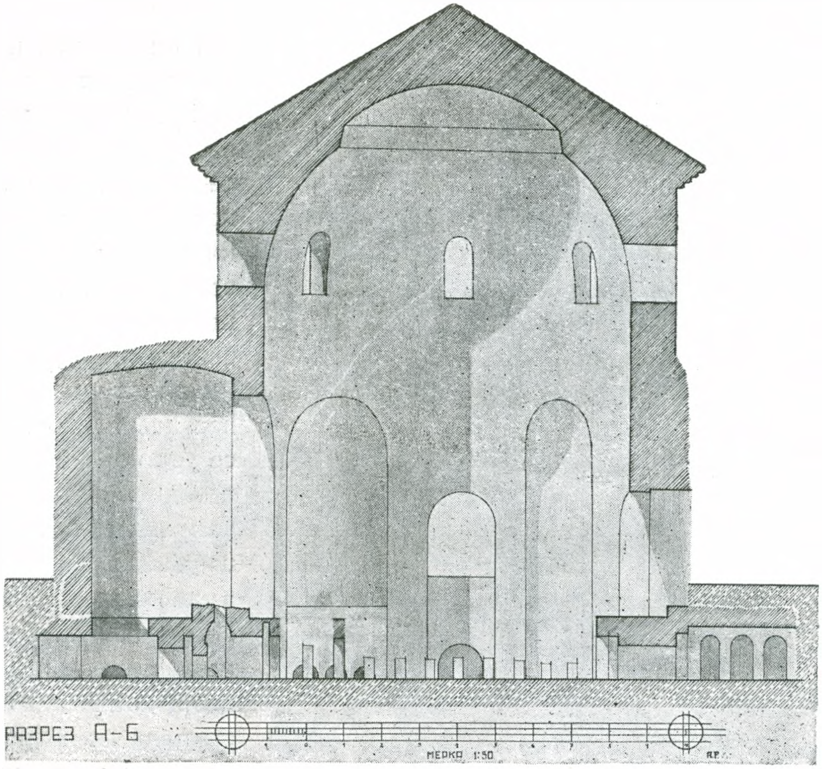

Обр. 193. — Разрез на цѫрквата Св. Георги (от арх Ал. Рашенов).

поставени само за симетрия с източните ниши. Трябва още да се забележи, че и голямата четвжртита ниша на източната страна, в която се помещаваше алтарят на цжрквата, не е по-кжсна пристройка, но сжставя част на пжрвоначалната сграда, както това личи много добре от строителния материал и начина на засводяването чрез напречно поставени тухли, чиито крайща се срещат по диагоналите на свода (обр 194).

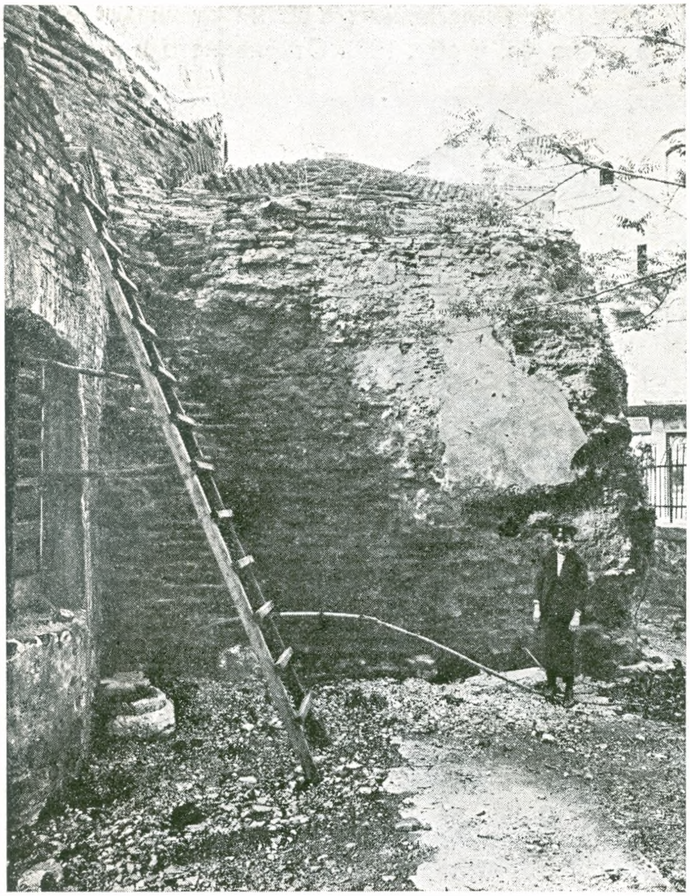

Обр. 194. — Източната ниша на цжрквата Св. Георги, гледана от юг.

Щом като се установи, че цжрквата Св. Георги е била пжрвоначално римска баня, трябваше да се намерят около нея и други помещения от сжщата баня. И действително, сжстоянието на вжншните зидове, както то се показа след отстраняването на по-кжсните поправки и пристройки, даваше да се разбере, че такива помещения е имало на южната, западната и северната страни и че те сжщо така са били засводени (обр. 199). За да се установи формата на тези помещения, трябваше да се направят разкопки и около цжрквата. Това обаче бе вжзможно само отчасти. Цжрквата Св. Георги се намира сега в един малжк двор, който лежи с няколко стжпала по-низко от нивото на околните павирани улици и който е ограден с каменна ограда. По такжв начин на източната и на северната страни не остава почти никакво свободно място за разкопаване. Разкопки можеха да се предприемат само на западната и на южната страни. Обаче през 1915 година, поради избухването на войната, тези разкопки не можаха да станат. Те можаха да се извжршат от трудоваци студенти и ученици едва миналата 1921 год. от 28 март до 2 април и по-кжсно от 11 до 16 април. Копа се само на южната страна на цжрквата, дето непосредствено до южния зид бе открито едно проджлговато отделение, широко около 4·50 м., което на източната си страна завършва пак с полукръгла ниша. Западната част на това отделение се указа съвършенно разрушена, вследствие на което неговата точна форма и размери не можаха да бъдат установени.

В насипа на това отделение се откриха няколко гроба, в повечето от които костите бяха разхвърляни, от дето се вижда, че те са били вече разкопавани и по-рано. В тях не се намериха никакви по-характерни предмети, освен една бронзова обеца във вид на широка халка, украсена с две зрънчести топки, и едно голямо топчесто бронзово копче с диаметър 1·5 см., което е било посребрявано и е украсено с пирамидален издатък, направен от четири малки топчета. Обецата е от същия тип както тези, които бяха намерени в развалините на старохристианската църква в Клисекьой.[1] Копчето пък се схожда напълно с един подобен екземпляр, намерен при разкопките на еленската църква при Пирдоп.[2] Подобни копчета, само с по-малки размери (диаметър около 1 см.), бяха намерени в голямо количество и в некропола на софийската църква Св. София.[3] Тези два предмета показват, че гробовете от Св. Георги не са по-стари от средновековната епоха.

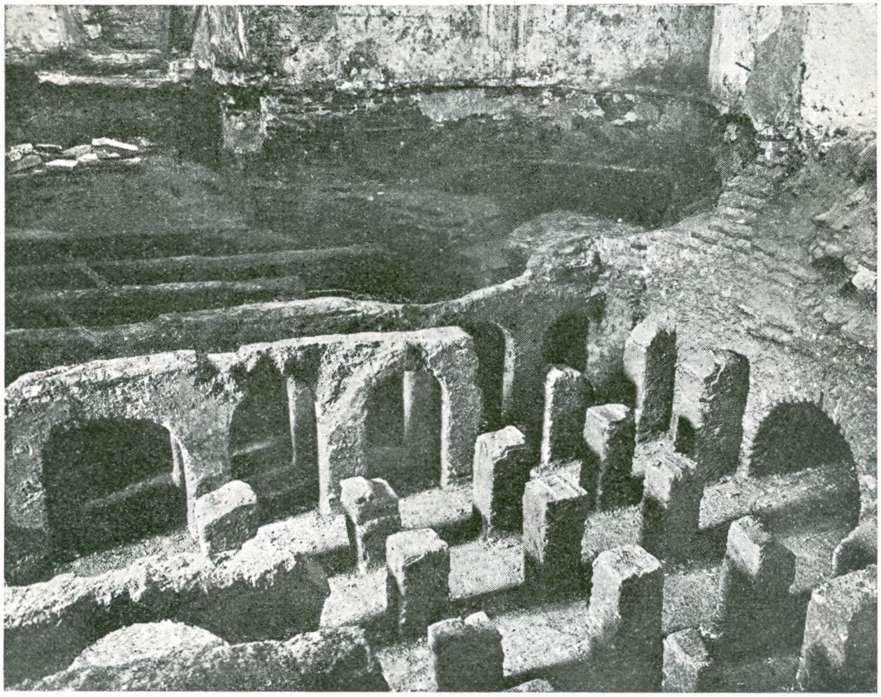

Обр. 195. — Римският хипокауст в юго-източната част на църквата Св. Георги.

---

[1] Изв. на Археол. Друж. V 1915, 97 и обр. 70, 1 и 2.
[2] Пак там, 73 и обр. 47, 2.
[3] Филовъ, Св. София, 90 сл.

Освен това в насипа бяха открити и два глинени предмета, подобни на свещници (вис. 10·5 и 11·5 см.). Те имат крѫгла, доле малко разширочена масивна подставка и куха конусовидна чашка, която отгоре е снабдена с широк отвор (обр. 200). Предназначението на тези предмети, които изглеждат да датират още от римската епоха, не е ясно. Вѫзможно е при продѫлжението на разкопките да се открият указания, които да покажат, за какво са били употребявани.

И в това отделение бяха констатирани два тухлени пода. Единият от тях се е намирал на сѫщото ниво с пода, който е лежал непосредствено вѫрху хипокауста вѫв вѫтрешността на цѫрквата. Трябва следователно да се приеме, че това е било пѫрвоначалният под на отделението, в което впрочем не се намериха никакви следи от хипокауст. Вторият под се откри 38 см. по-високо. Той произхожда вероятно от някаква по-кѫсна преправка в това отделение. Долният тухлен под е лежал вѫрху твѫрд циментов пласт от 5·5 см., сѫставен от речен пясѫк и вар. При разкопките, след като пробихме този пласт, попаднахме на един пласт от доста големи речни камѫни, слабо споени с хоросан, които, както се указа, образуваха свода на едно четвѫртито отделение, дѫлго 3·20 м. и широко 2·30 м. Това отделение има височина само около 1 м. и е градено от камѫни и хоросан. Камѫните на свода му бяха силно опушени, от дето се вижда, че те са били изложени продѫлжително на дим или огѫн. Предназначението на това отделение не е сѫвсем ясно. Неговата незначителна височина, поставянето му под хипокаустовия под на сградата и то непосредствено до един от големите засводени отвори, които водят в хипокауста, както и следите от

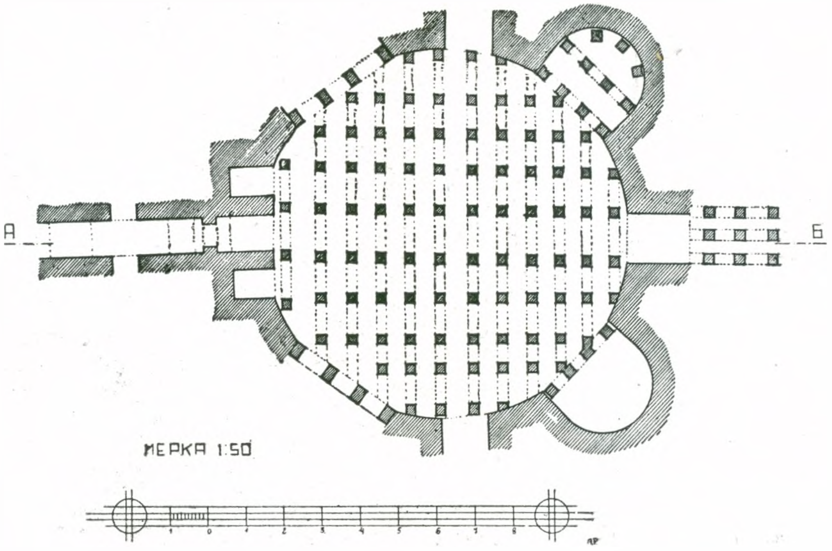

Обр. 196. — План на римския хипокауст в цѫрквата Св. Георги (от арх. Ал. Рашенов).

огжн в него, ни карат да предполагаме, че то е било част от пещта или една от пещите, които са отоплявали банята. При все това трябва да изтжкнем, че биха могли да се приведат твжрде много сжображения против това предположение. Така напр. вжрху пода на отделението не се намериха никакви вжглени, нито пжк други някакви следи от горене, освен опушените камжни. Липсваше сжщо и отвор, от който да е излизал димжт, а липсва така сжщо и пряко сжобщение с хипокауста вжв вжтрешността на цжрквата. Вжзможно е, следователно, тази постройка да няма нищо общо с банята. По своето устройство тя напомня твжрде много старохристианските гробници. Обаче не може да се приеме, че имаме работа и с гробница, и то не само за това, че в нея нямаше никакви следи от погребение, но главно поради обстоятелството, че тя се намира под римския под на банята, който е бил правен, след като вжпросната постройка е била вече сжградена.

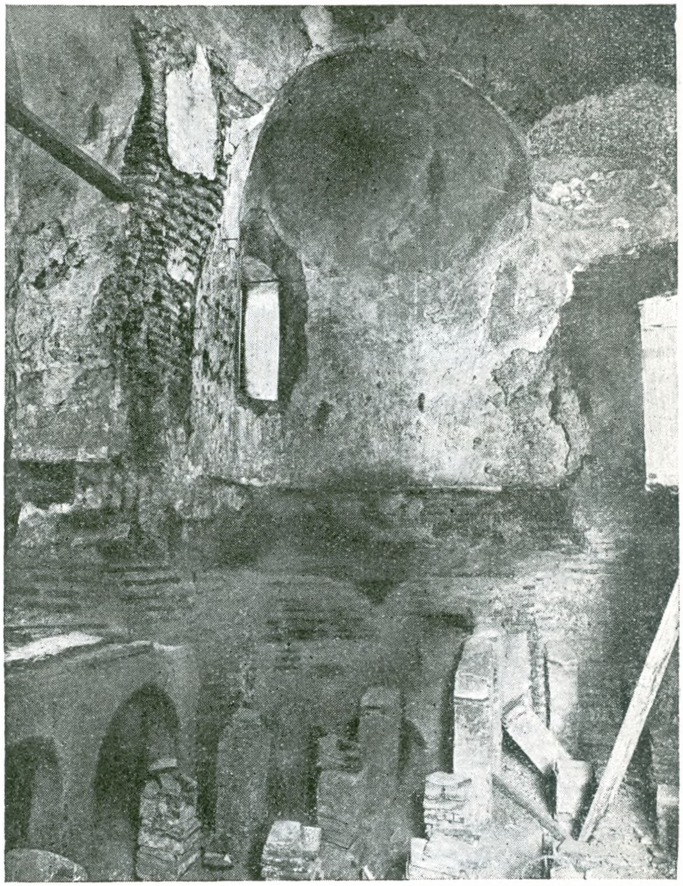

Обр. 197. — Юго-източната ниша на цжрквата Св. Георги с римския басеин в нея.

На северната страна на цжрквата Св. Георги, както се вижда от сжстоянието на стената, сжщо така трябва да е имало засводено отделение, подобно на това, което бе открито на южната страна. Следователно сегашната цжрква Св Георги е била централната и най-голяма зала на едновремешната римска баня. Вжрху по-точното предназначение на тази зала не може да има никакво сжмнение. Както показва и хипокаустжт, тя е била горещото отделение на банята, така нареченият caldarium или laconicum. Тжкмо за него подхождат много добре и двата малки басеина (alvei) в източните ниши на залата. В голямата четвжртита ниша на източната страна се е намирала вероятно ваната с хладка вода (labrum), която е служила за измиване. В свржзка с нея се намира по всяка вероятност и особната конструкция под пода на нишата, която има още нужда от едно по-обстойно проучване. Изглежда, че на това място е имало някакво особно приспособление за нуждите на банята. От всичко това се вижда, че топлото отделение на римската баня в София се схожда напълно по своето устройство със съответните отделения на други римски бани, каквито са открити на много места и между които едни от най-добре запазените се намират в Помпей.

Ние оставяме за сега на страна по-подробното сравнение на софийската баня с други римски бани, додето бъдат окончателно привършени започнатите в нея изучвания, които ще доведат без съмнение до установяването на нови данни. За тази цел ще бъде необходимо да се продължат разкопките и около другите страни на църквата, колкото мястото и да бъде ограничено, а така също ще трябва да се изследва по-подробно и вътрешността на сградата. Додето всичко това не се направи, прибързано ще бъде да се изказват каквито и да било предположения относително другите отделения, които съставят необходима част на всека римска баня, като apodyterium (място за събличане), frigidarium (зала със студен басейн), палестра (двор с колонади за гимнастически упражнения) и др. подобни.

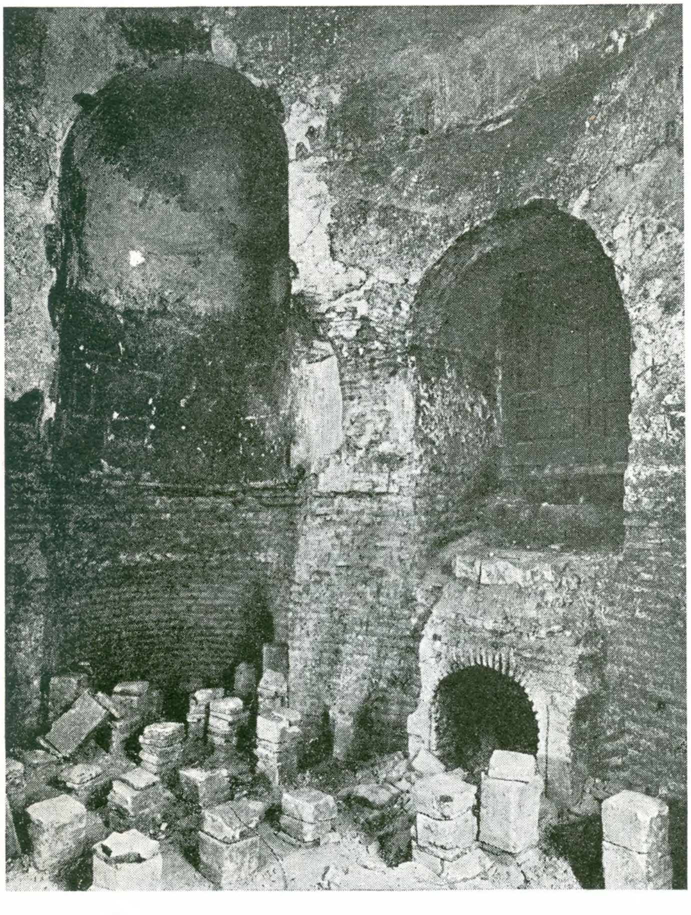
Обр. 198. — Юго-западната ниша на църквата св. Георги с остатъците от римския хипокауст.

Времето, през което е била съградена тази баня, не може да се определи с положителност. Известно е, че Serdica, днешната София, е добила градско устройство едва във времето на императора Траяна (98—117 год.), от когато тя почнала да носи и прекара Ulpia според фамилното име на Траяна.[1]) Изобщо разцветът на римските провинции Мизия и Тракия започва от началото на II век, когато след покоряването на Дакия в тях настъпил по-продължителен мир, който издига твърде много и тяхното благосъстояние. По тази причина и болшинството от римските паметници в тези страни датира от II и III век, когато те са били вече напълно романизирани.[1] Като се вземат тези обстоятелства пред вид, то очевидно е, че и римската баня в София не ще да е по-стара от началото на втория век и че тя е била съградена, ако не още през втория, то най-късно в началото на третия век.

---

[1]) **Кацаровъ**, Приносъ къмъ старата история на София, 1910, 17 сл.; ср. и стр. 29.

Не ще съмнение, че до тогава, додето тя е служила още на своето първоначално предназначение, не е могло да става и дума за преправянето на част от нея в църква. Това нящо може да е станало само тогава, когато банята в по-голямата си част е била вече разрушена. Като се вземе пред вид, че тя е била, както се вижда от запазените остатъци, твърде здрава постройка, то в случая може да се допусне само едно насилствено разрушение. Относително времето, когато то е станало, може да се направи едно твърде вероятно предположение. Известно е, че София, която до времето на Константина Велики е била един от най-цветущите градове на полуострова и която се нарича от Амиана Марцелина „голям и хубав град“,[2] е пострадала твърде много през старохристианската епоха на два пъти, а именно при нашествията на вестготите от 376 до 382 година и при нашествието на хуните в 447 година. Наистина, ние не знаем

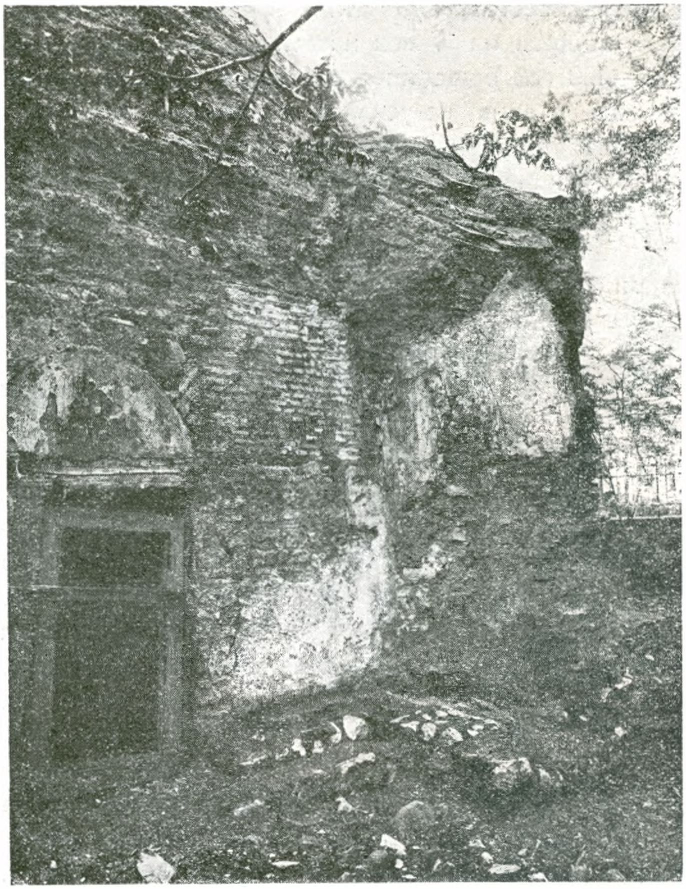

Обр. 199. — Южната стена на църквата Св. Георги с остатъци от южното засводено отделение.

---

[1] Гл. Филовъ, Императоръ Траянъ и днешнитѣ български земи, Извѣстия на Бълг. Археол. Друж. V 1915, 200 сл.

[2] Филовъ, Св. София, 144.

по-точно, какви разрушения са станали в София при тези две нашествия. При все това имаме достатъчно основание да приемем, че при нашествията на вестготите е била разрушена най-старата църква, която е била съградена още в началото на IV век на мястото на сегашната църква Св. София.[1] Много по-катастрофални последствия е имало нашествието на хуните в 447 г. София се споменава изрично между градовете, които са били разрушени от тях. Според свидетелството на Приска, който е бил съвременик на тези събития и е взел участие в посланичеството до Атила в 448 год., тя е представяла куп от развалини.[2] Едва от края на V век нататък, след като минава и нашествието на остготите (473—488 год.), настъпва по-продължителен вътрешен мир в страната. Тогава се започва и една по-усилена строителна дейност, която е имала за цел, да се възобновят преди всичко разрушените от варварските нашествия сгради, и която е достигнала своята най-голяма интензивност във времето на Юстиниана (527—565 год.).[3]

Като се вземе всичко това пред вид, то очевидно е, че и разрушаването на римската баня в София ще трябва да се постави в свръзка било с нашествията на вестготите от 376 до 382 г., било с нашествието на хуните в 447 год. От друга страна състоянието на насипа, който бе открит във вътрешността на църквата Св. Георги (гл. стр. 186), показва, че между разрушаването на банята и приспособяването на част от нея за църква трябва да се е изминало доста продължително време. Ние видяхме, че римският хипокауст в църквата е бил затрупан с един пласт от черна пръст, дебел 1·50 м., върху който следва насип от разрушени зидове, дебел около 1 м. Тези два различни по състав пласта указват на две последователни катастрофи, които са предшествували устройството на църквата, тъй като нейният под се е намирал върху втория насип от разрушени зидове. Следователно и самата църква ще да е била приспособена в развалините на банята не по-рано от V век, т. е. около цяло столетие след датата на Сардикийския вселенски събор, който се е състоял в 343/4 год.

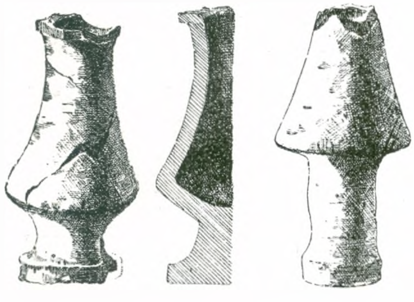

Обр. 200. — Глинени предмети, намерени на южната страна на църквата Св. Георги.

Първоначалното предназначение на църквата Св. Георги обяснява достатъчно и нейната необикновена форма. За сега ние се въздържаме още да разглеждаме произхождението на тази форма и нейното значение за старохристиянската архитектура в свръзка с други подобни сгради, тъй като изучванията на църквата Св. Георги не са още привършени. Обаче още тук трябва да изтъкнем, че тя без достатъчно основание се счита за подражание на едноименната ней църква в Солун. Действително, и двете тези църкви са цилиндрически куполни постройки, но в подробностите те се отличават твърде много една от друга. При солунската църква Св. Георги, която е значително по-голяма (диаметр около 29 м.), кръглата форма е спазена и във външния вид на сградата. Освен това извътре тя има осем ниши с четвъртита, а не с кръгла форма. При това трябва да се забележи, че и тази църква не е запазила първоначалния си вид. Направените напоследък разкопки около нея показаха, че и тя, както и софийската църква, е римска сграда, която отначало е имала друго предназначение и едва по късно, вероятно пак през V век, е била приспособена за църква.[1] Много е възможно и тя да е част от голяма римска баня. Нека по тоя случай забележим, че съществуват и други примери за подобно използуване на развалините на римските бани. Така напр. една от най-хубавите църкви в Рим, Santa Maria dei Angelli, е била устроена според плановете на Микел Анджело в една от залите на знаменитите Диоклецианови бани.

---

[1] Филовъ, Св. София, 145.

[2] Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel, 58.

[3] Филовъ, Св. София, 146.

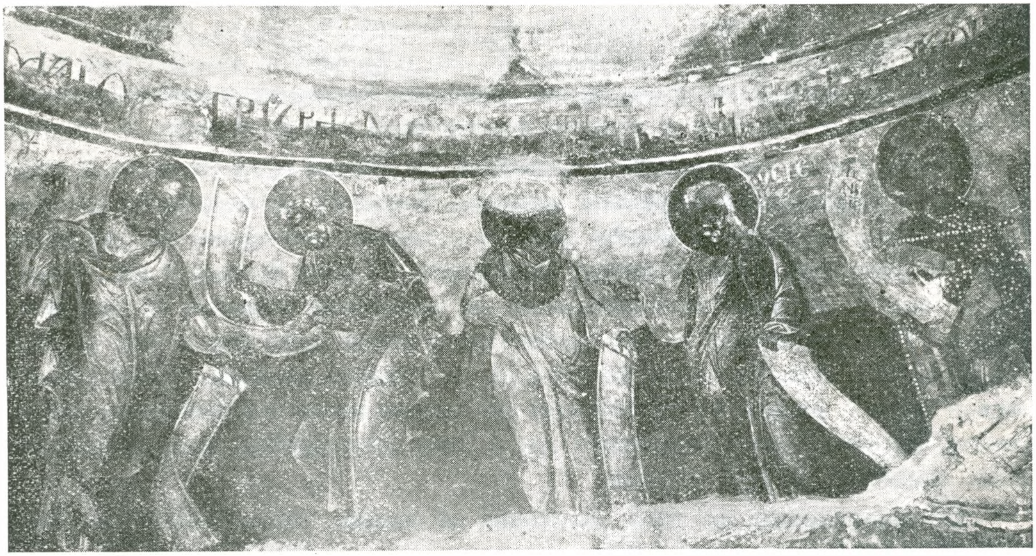

Обр. 201. — Фрески (пророците) от горния пласт въ купола на църквата Св. Георги.

Както се спомена вече по-горе, за да може да се изучи по-обстойно църквата Св. Георги в София, трябваше да се открият и почистят запазените в нея фрески. До сега тази работа можа да се извърши само в купола на църквата, дето фреските се указаха доста добре запазени. На това място бяха констатирани два пласта фрески, които се отличават значително както по стил, така и по колорит. От долните по-стари фрески, обяснителните надписи на които са писани на грѫцки, се виждат само отделни фигури на пророци, по-голямата част от които остава закрита от втория по-кѫсен пласт. Фреските от втория пласт, които имат бѫлгарски надписи, са напѫлно открити. По средата на купола, в един крѫг, придѫржан от четири ангела, между които са поставени символите на четирите евангелиста, е представен бюстѫт на Исуса Христа Вседержител, който с десната рѫка благославя, а в лявата дѫржи евангелието. Наоколо в един крѫг се намира голям бѫлгарски надпис, отделни букви от който са се виждали и порано и който още не е окончателно прочетен. В долната част на купола следват изображенията на пророците, представени почти в естествена величина (обр. 201). Остатѫци от фрески (само орнаментални композиции) бяха открити и в долните части на стените, под нивото на последния под на цѫрквата. Тези остатѫци, копия от които са запазени в сбирката на Народния музей, са твѫрде различни по вид на орнаментите и по колорит, тѫй че и те трябва да принадлежат на разни епохи. Тяхното отношение спрямо фреските в купола не може да се установи, додето не се почистят и открият окончателно всички фрески в цѫрквата.

---

[1] Diehl-Le Tourneau, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris, 1918, 19 сл.

Откритите до сега фрески в цѫрквата Св. Георги представят нящо сѫвѫршено ново в бѫлгарската цѫрковна живопис. Фигурите на пророците от втория пласт са третирани с такѫв широк замах и с такова разбиране на драпериите, каквито не намираме никѫде между запазените до днес фрески у нас. Още на прѫв поглед в тях вече личи влиянието на западната живопис от времето на ренесанса. Това обстоятелство ще трябва да се вземе пред вид и при определянето на тяхната дата, за която до сега не са открити никакви прями указания. На всеки случай, додето не се почистят по сѫщия начин и останалите стени на цѫрквата, ще бѫде преждевременно да се дава по-подробна художествено-историческа преценка на тези фрески.

От направените до сега изучвания се вижда, че цѫрквата Св. Георги представя твѫрде голям археологически интерес не само като постройка, но така сѫщо и сѫс своята фрескова живопис. Паметници от този вид са запазени у нас твѫрде малко. По тази причина още по-наложително става да се направи час поскоро всичко вѫзможно, за да се довѫршат започнатите в тази цѫрква изучвания и тяхните резултати да се обнародват по един достоен за нейното значение начин.

LES FOUILLES DANS L'EGLISE ST. GEORGES A SOFIA.

Les plus anciens renseignements touchant cette église (fig. 190—194) datent de 1469. D'après le récit de Vladislave le Grammairien relatant le transport des reliques de Saint Jean Rilsky de Tirnovo à Rila, elle était à ce moment église métropolitaine de Sofia. Elle a été transformée en mosquée au début du XVIe siècle pour être complètement abandonnée après la libération. Pendant un temps assez court elle a été aménagée en mausolée pour le premier prince de Bulgarie Alexandre.

En 1915 des fouilles furent entreprises à l'intérieur de l'église qui établirent qu'elle avait été primitivement un bain romain (fig. 195—198). En 1921 les fouilles furent poursuivies du côté Sud de l'église et amenèrent la découverte d'un autre compartiment du bain. Nous avons des raisons suffisantes de croire que ce bain n'a pas été détruit avant la fin du Ve siècle. Par conséquent, son aménagement en église ne peut être placé avant le Ve siècle.

Les fresques anciennes sont encore assez bien conservées. Elles n'ont été mises à jour pour le moment que dans la coupole où l'on a découvert deux couches de fresques, la première portant des inscriptions grecques et la plus récente des inscriptions bulgares (fig. 201). Ces fresques présentent une manifestation tout à fait nouvelle dans la peinture d'église bulgare. Leur appréciation plus complète au point de vue historique et artistique pourra être faite, lorsque les autres parois de l'église seront suffisamment nettoyées.

Les résultats acquis jusqu'à présent montrent que l'église St-Georges présente un très grand intérêt archéologique. Pour cette raison, il est indispensable que les recherches commencées soient poursuivies et achevées le plus tôt possible.

B. Filow.

АНТИЧНИ ПАМЕТНИЦИ ИЗ БѪЛГАРИЯ

ОТ ИВ. ВЕЛКОВ

I. Селяните от с. Горна-баня (Дупнишко), като копаели канал за отвеждане водата от банята, попаднали на една сводеста гробница. Гробницата се намира стотина крачки северозападно от банята и е разположена от с.-и. кѫм ю.-з. Дѫлга 2·10 м., широка 1·80 м., висока 1·50 м. Вратата, широка 0·60 м., е поставена в западната част. От двете страни на отвора са поставени по един гранитен камѫк, вдѫлбани по средата, за да могат да поемат вратата — една голяма тухла. Гробницата е изградена с тухли дѫлги 0·35 м., дебели 4—4½ см., споени с бял хоросан, дебел почти колкото тухлите. Пода замазан с хоросан. Вѫтре били намерени кости и черепи, но всичко било изхвѫрлено и разрушено.

На около 50 м. северно от тази гробница била открита по-рано и друга подобна гробница, но сега местото е затрупано с камѫни и прѫст. По продѫлжение на изровения канал се подават на няколко места зидове. Вероятно тук ще се открият и други гробници. През 1911 год. там наблизо са били открити много керамидни гробове.¹) По всички находки в тия места тук би трябвало да се потѫрси некропола на някогашната Германия.²)

II. През февруари 1921 год. селяните от с. Синитево разкопали една могила край селото и там открили основи от антична постройка, както и други предмети. Близостта на с. Саладиново, дето преди години се намериха много оброчни плочки с изображения на трите нимфи, ни накараха да проучим по-подробно разкопката. Синитево се намира 8 клм. ю.-и. от Т.-Пазарджик, на десния бряг на Марица. Могилата, която е служила ред години за кариера на селяните, лежи в ю.-з. край на селото. Тук сварих само последните камѫни от основите на антична постройка, а на много места имаше вече само празни ровове.

Постройката представлява в северната си част правоѫгѫлник с 20 м. дѫлжина и 10 м. ширина (обр. 202). В западната част се вижда едно малко отделение. Впрочем тук следи от основи се виждат само в северната част. Зидовете, широки 0·85., са градени с обикновени ломени камѫни, споени с бял хоросан. В южната стена на това помещение изглежда да е имало врата, широка 2·50 м. Под предполагаемия вход всичко е изпѫлнено с дебел зид. Страничните стени, от които е запазена само тази в западната част, са изградени с тухли,

---

¹) Г. И. Кацаровъ—Антични паметници въ България. Извѣстия на археол д-во, II, 185 сл.
²) Kazarow y Pauly-Wissowa, Realencycl. Suppl. III 585.

споени с хоросан, размесен с много малко дребни керамидки. Дебелината на хоросана е колкото дебелината на една тухла.

На разстояние 3·50 м. пред вратата се намирало квадратно помещение с размери 6×6 м. От него са останали само местата на някогашни зидове. Всички тези помещения са обхванати от юг с един крѫгѫл зид с 32 м в диаметѫр.

По самата постройка се вижда, че това е било античен кастел, каквито са се срещали много по главния пѫт Белград — Цариград. Според описанието на този пѫт от Иречек, при изхода на дефилето в тракийското поле, близо до траяновите врата, се издигал сѫщо такѫв кастел. [1]) Изобщо при военната техника на римляните през време на императорите кастелѫт е играл особена важна роля.

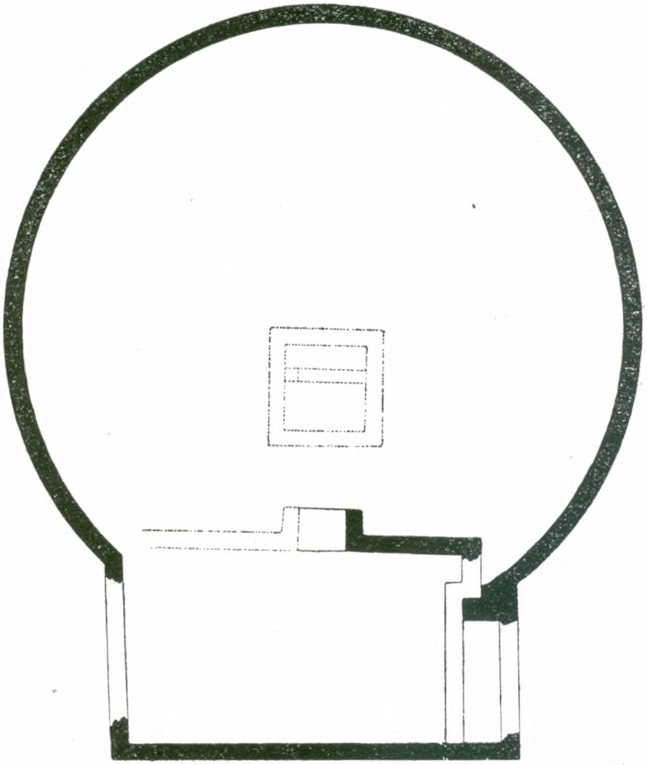

Обр. 202. — План на кастела при Синитево.

В свѫрзка с този кастел се подига вѫпроса, кѫде е минавал стария пѫт и коя станция е лежала наблизо. Според итинерариите, тук трябва да се тѫрси само Bessapara. Според тях Bessapara е отстояла от Пловдив на 22 мили (32·5 клм.), от Lissae или Bona mansio (Ветрен) на 21 мили (31·100 клм.) [2]). Според Иречек, [3]) зимният пѫт преминавал Марица при mutatio Alusora (днешната Бошуля) и след това е вземал направление през Бесапара по северните склонове на Родопите. Сѫщият автор тѫрсеше по-рано Бесапара при Баткун, но по-кѫсно се изказа за околноста на Синитево, дето са били открити много старинни гробове [4]) и дето Захариев намерил на един хѫлм на юг развалини от езическо капище. [5]) Шкорпил тѫрси станцията кѫм с. Башикарево, [6]) но ако се вземе под внимание остатжците от стар пжт, намерени между Пазарджик и ж. п. станция, направлението на пжтя по склоновете на Баба-баир, разтоянията за Bessapara, дадени в официалните итинерарии, които отговарят на сегашните, както и открития кастел, можем с положителност да кажем, че старата станция Bessapara трябва да е била именно тук при Синитево. Останки от старо селище се намират на около един километжр южно от тук през ж. п. линия, дето се вижда и голяма конусообразна могила. Тази местност е известна между населението като „Черковище“ и от тук постояно се вадят много камжни, намират се често керамиди, парчета от тухли, останки от стари зидове. На самия западен край на селото се намира една плоска могила, вис. 5 м., шир. в диаметжр 37 м., разкопана малко в северната част. По склоновете на Баба-баир, южно от ж. п. линия до кжм спирката Текир, могат да се наброят около десетина могили от разна големина, а на самия хжлм има старо „Черковище“, известно под името св. Елена — старото капище, за което споменава сам Захариев.

---

[1]) Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel. 8, 31.

[2]) Miller, Jtin. Rom., 534.

[3]) Jirěcek, Die Heerstrasse, 35.

[4]) Пер. списание, X. 16.

[5]) Ст. Захариевъ, Описание на Т. Пазарджийската кааза, 32.

[6]) Бр. Шкорпилъ, Археол. изслѣдвания въ Тракия, 96.

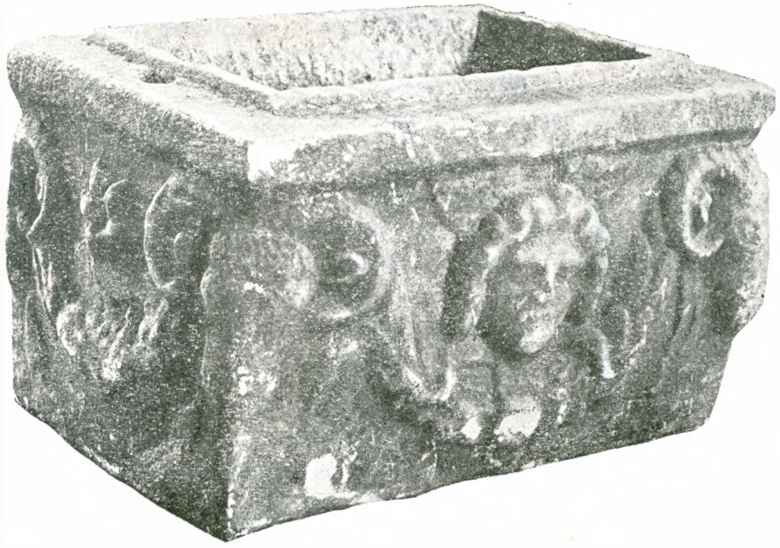

Обр. 203. — Погребална урна от Синитево.

При разкопването на кастела са били намерени и следните предмети:

1. Фрагмент от мраморен карниз, 0·96 и джлжг, 0·15 м. дебел, 0·39 м. широк, с грждки надпис. Височина на буквите 0·05 м

Г. ΑΥΦΙΔΙΟϹ. ΗΡΑΚΛΙΑΝΟϹ
ΦΙΠΠΟΥϹΚΑΙϹΧΗΜΑΤΙΑΙΟΥϹ

Буквите Н и Р са в лигатура.

2. Четвжртита погребална урна от варовник, 0·50 м. джлга, 0·33 м. широка, 0·31 м. висока, 0·22 м. джлбока. На четирете горни жгли по една овнешка глава, свжрзани с гирланди. На широките страни се вижда по една глава на медуза с крилца и змия. На едната тясна страна е изобразена шестолистна розетка, на другата — четирелистна. В долните жгли урната е украсена с по един лист. Отгоре на тесните стени има по една дупка, дето е бил захванат похлупака (обр. 203).

В древноста ни са известни особено етруските урни, повечето направени от глина с подвижни похлупки. Те служили в Етрурия за запазване пепелта от изгорелия труп и били поставяни обикновено срещу входа на стаята на мрътвите. Отвън те са били украсени обикновено с релиефни изображения на богове или херои. Тези малки камени саркофагчета са служили понякога да запазят от разрушение глинени или стъклени вази. С великото преселение на народите, с изчезването изгарянето на умрелия и урните излизат бърже от употребление.

3. Горна част от мраморна глава на жена.

4. Фрагмент от ръка на мраморна статуя, 0·19 м. дълга. Показалеца и средния пръст изправени, другите свити с останки вероятно на патера.

5. Подставка от мраморна статуя, на която се вижда само левия крак, обут в сандали. Мрамора е едрозърнест, с синкав цвят, такъв, какъвто се вади към Белово. Подставката е с размери 0·35 × 0·45 м.

6. Мраморна глава от статуя на мъж с брада, къдрава коса, висока 0·28. Главата е счупена на две. По изработката главата изглежда да е част от статуя на Хераклес (обр. 204).

Освен тези находки навсякъде из дворовете на селото се срещат архитектурни фрагменти, части от колони, капители и др. Находките могат да се отнесат към II в. сл. Хр.

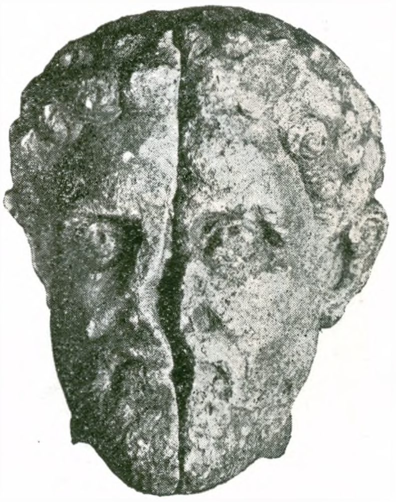

Обр. 204 — Мраморна глава от Синитево.

Тук трябва да споменем и българския надпис, който се намира на източната страна на стар сводест турски мост, на пътя за с. Бяга и Аликочово. Надписът е издълбан върху пясъчник, дълъг 0·60 м. вис. 0·35 м., разделен на две скрижали.

ІС | ХС
ПОМ | КОСТ
[illegible] Н [illegible] СА | АΔНN

Надписът е доста грубо изработен и мъчно се чете, особено втория ред на лявата половина. Думата би могла да се допълни помина са. Моста и надписа могат да се датират към края на XVII или началото на XVIII в.

III. Гробница в с. Рила. В едно лозе до с. Рила била открита една гробница, изградена с тухли. По-подробни сведения за нейната направа, разположение, както и за отделните предмети, не се получиха. За музея се прибраха:

1. Глинен рог от terra sigillata, около 0·35 м. дълъг, широк при отвора 0.085 м., дето една малка част е отчупена. Краищата извити малко навън; под

тях два пояса спираловидни орнаменти, след, което следват отдолу триъгълничета (обр. 205, 206).

Ние знаем от Плини (Hist. nat. XI. 126) и от Цезар (De bello gall. VI), че северните народи обичали да употребяват роговете на тура като съдове за пиене. Такива рогове срещаме както при македонците, така и при пеонците. Подобни рогове са притежавали също римляните и гърците. Направени повечето от глина, метал, даже и от стъкло, те ни са добре познати от разни изображения. Глинения рог от Рилската гробница изглежда да е послужил като жертвен дар при погребението.

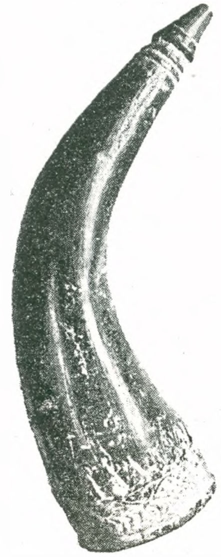
Обр. 205. -- Глинен рог от с. Рила.

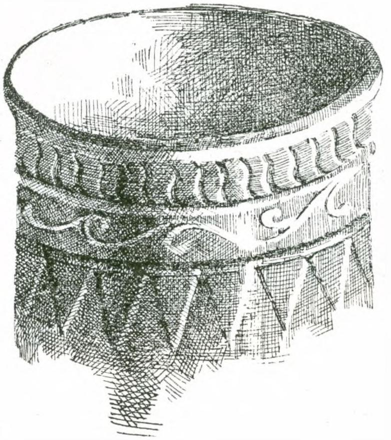
Обр. 206. — Детайл от глинения рог от с. Рила.

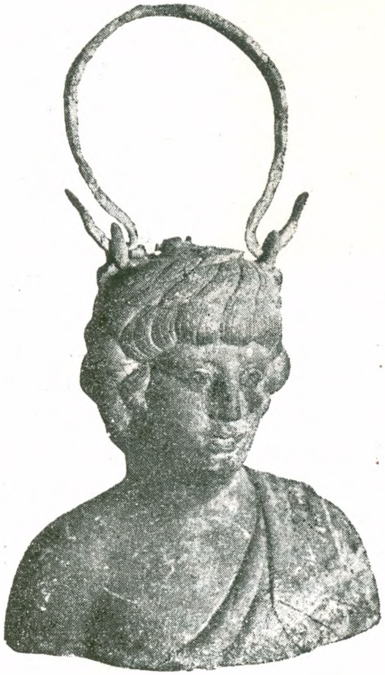
Обр. 207. — Бронзов съд от с. Рила.

2. Бронзов съд с окачалка, в форма на бюст на юноша (Аполон?), с преметната през лявото рамо мантия, с къдрава коса. Вис. 0·11 м. Отгоре захлупка с подвижна дръжка, сега отчупена. Очите инкрустирани със сребро, главата обърната малко в десно. В долната част на бюста остатъци от олово, с което е бил прикрепен бюста към някоя подставка (обр. 207).

3. Бронзова кофа (situla), коническа форма, вис. 0·19., дъното отчупено, широка горе 0·23 м. в диаметър. Дръжката прикрепена към кофата посредством две сърцевидни пластинки, сега отчупени (обр. 208).

Този вид кофи, който и до сега е запазил формата си, е служил в древността за същите цели, както и сега. Той е характерен и за халщатския период, дето са особено важни изображенията на борби, на военни походи и др.[1] В класическо време коническата форма се измества от друг вид, който завѫршва в долния край малко яйцеобразно.

---

[1] Forrer, Reallexicon 196, 740.

4. Бронзова кана, дѫното отлепено, без дрѫжка, с хубава зелена патина. Вис. 0·22 (обр. 209).

5. Два бронзови стригили, счупени вероятно при разкопаването на гробницата. Завитите и корубести дѫлги лѫжици украсени с по две успоредни линии и около тях топчести орнаменти По самите дрѫжки се виждат по няколко напречни линии (обр. 210).

Тези стригили са служили, както е известно, за изчистване потта, която се образувала вѫрху тялото при отиване на баня или при упражненията в гимнастическите салони. Тяхното употребление ни е познато и от антични изображения и скулптури. Вѫв времето на великото преселение на народите този предмет изчезва из употребление.

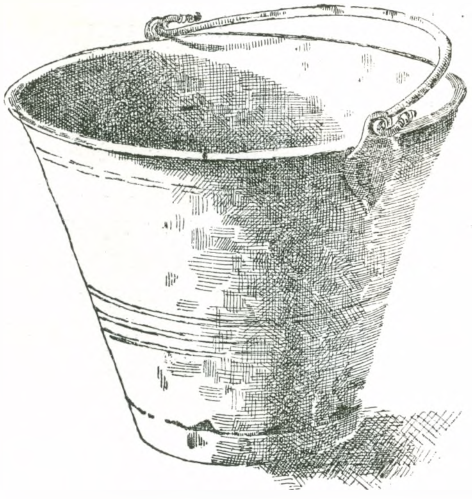

Обр. 208 — Бронзова кофа от с. Рила.

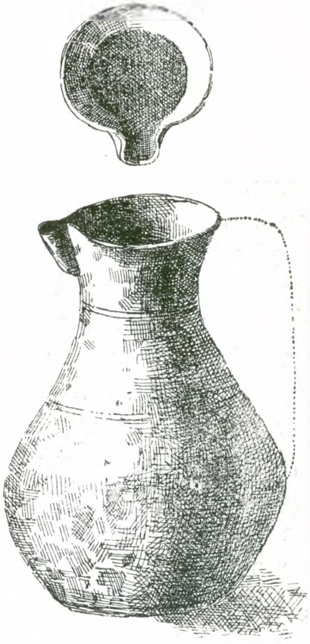

Обр. 209. — Бронзова кана от с Рила.

6. Една по-голяма остродѫна глинена стомна, разчупена при пренасянето. Запазена е само горната част с устието

7. Шест железни части различна големина и форма, произходящи вероятно от колесница. На една от тях има прикрепена бронзова топчица.

Заедно с тези предмети била намерена и една бронзова римска монета, но впоследствие загубена; с нея бихме си много улеснили по-точното датиране на самата гробница. По своите находки обаче, тая гробница може да се отнесе кѫм I или началото на II в. сл. Хр.

IV. ОБРОЧНИ ПЛОЧКИ И ДР.

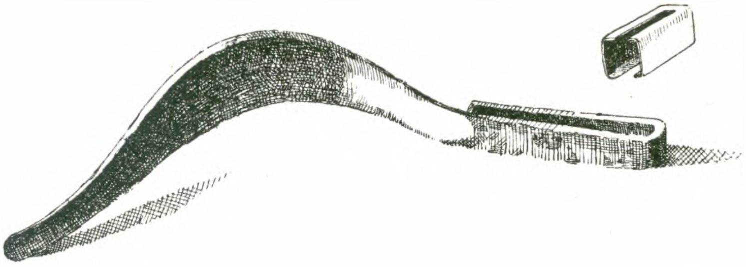

Обр. 210. — Бронзов стригел от с. Рила

1. Мраморна плоча, счупена на две парчета, вис. 0·37 м., шир. 0·22 м., деб. около 0·02 м., горе закрѫглена и стеснена. Десният долен край отчупен (обр. 211). Плочата представя релиефно изображение на Диониса, облечен само с небрида, прехвѫрлена през лявото рамо, с високи обуща на краката, сега отчупени. Левия крак малко облегчен и поставен на страна С десната рѫка, вдигната над главата, дѫржи змия, а с лявата обхванал рамото на Силен и в нея кантар. В десно от Дионисa млад Силен обѫрнал очарован поглед кѫм него, обхванал плещите му с десната си рѫка, а с другата поддѫржа една факла. Змията, която дѫржи Дионис, се простира и над главата на Силена. В ляво от Диониса брадат Силен яхнал напреко на пантера, която е обѫрнала главата кѫм него. Силена е загѫрнат с мантия, която покрива само долната част на телото му. Над Силена се покатерил вероятно на дѫрво Пан, с крѫстосани кози крака и свири на сиринга. Плочата е без надпис. Намерена през 1918 година в Свищов и постѫпила в музея в 1920 год.

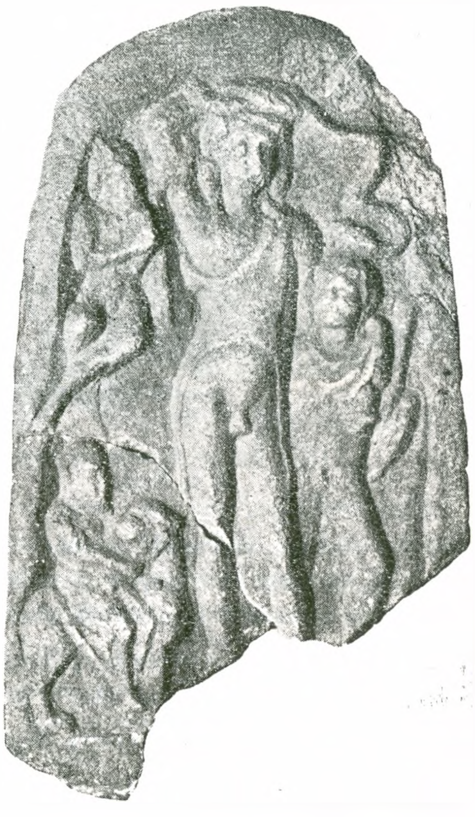

Обр. 211. — Плочка с Дионисова сцена от Свишов.

2. Плочка от варовник, намерена в село Крайница, Дупнишко, в една нива на местността „Могилата“, дето имало останки от стари зидове. Плочката е вис 0·21 м., шир. 0·12 м., горе малко стеснена и закрѫглена (обр. 212). Вѫв вдлѫбнато поле релиефно изображение на Диониса, прав, обут с високи обуща, с небрида, преметната през лявото рамо. Главата му увенчана с брѫшлян, а от двете му страни вѫрху плещите се спускат плетеници. В десната спусната рѫка дѫржи кантар, а с лявата се подпира на тирса. В ляво от Диониса лежи пантера с дигната нагоре глава и поема изливащата се от

кантара течност. В десно се движи млад Силен, с глава обжрната кжм Диониса. С десната ржка Силена е обхванал Диониса, а с лявата джржи гега. През десното му рамо прехвжрлена мантия. От двете страни на главата на Диониса по един грозд. 1) На рамката горе се чете: Σεύ[θης] а долу Ζιγέθης. Тракийското име Σεύθης е доста много разпространено Него срещаме най-вече при одризките царе. 2) Второто име се среща тук за пжрви пжт и е сжщо тракийско. То е сложно Ζι-γεθης Сжс Ζι почват доста имена, а втората част може да се отжждестви с γετας. 3)

3. Мраморна плоча 0·17 м. вис., 0·22 м. джлга, около 0·03 м. дебела с изображение на Дионисова сцена От Диониса са запазени краката. Надесно от него двама мжже тжпчат грозде в една бжчва, от която изтича вино. Наляво от него пантера, вжрху която е седнал вероятно Силен, стжпил на кржгжл предмет. Плочата намерена в с. Герен. За нея се сжобщи по-рано (Изв. на арх. д-во, VII, 134), но тук се издава заради надписа, който се намира на долната рамка. Надписжт гласи Γλ]ύκων Εὐάδος 4) (обр. 213).

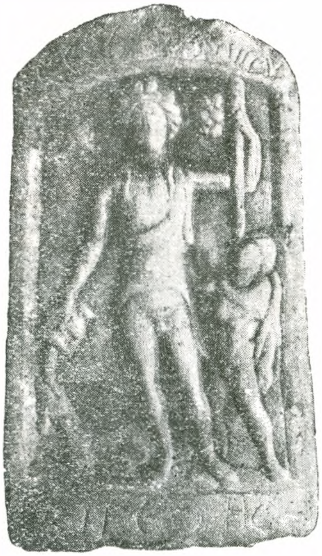

Обр. 212. — Плочка с Дионисова сцена от с. Крайница.

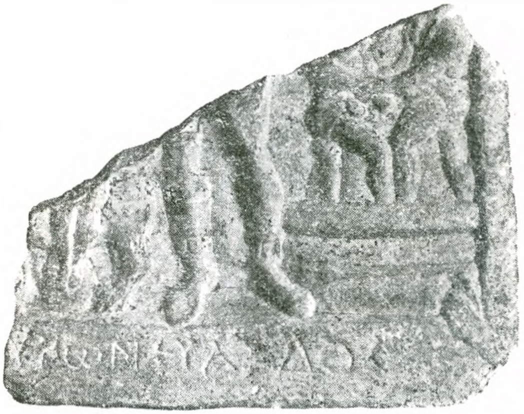

Обр. 213. — Плочка с Дионисова сцена от с. Герен.

4. От Стжклен произхожда един мраморен фрагмент, 0·14 м. вис., 0·12 м. шир., с остатжци от Дионисова сцена. Запазено е само изображението на Пан, брадат, съ кози крака, с глава дигната нагоре и малко в десно. В издигнатата десна ржка джржи убит дивеч, а в лявата гега (обр. 214).

---

1) Подобен релиеф без Силена имаме от с. Мадара. Вж. Изв. на арх. д-во, III, 104 82

2) Tomaschek, Die alten Thraker, II, 2, 42. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, n. 34. Добруски, Извѣстия на Народния музей, I, 65.

3) Tomaschek, Die Thraker, II, 39, 51.

4) За тези имена вж. Fick, Griechische Personennamen, 86, 116.

Култът на Диониса, богът на душата, който властвува над зараждащия се живот и над смърта, който произхожда, както е известно, от Тракия, намерил широко разпространение в всички краища на нашите земи.[1] Светилището на Диониса, този пророк на траките в Родопа, дето е идвал сам Александър Велики, а по-сетне и Октавиян, бащата на Августа, е раздавало предсказания, подобно оракула в Делфи.

5. Мраморна плоча 0·16 м. вис., 0·19 м. шир., около 0·04 м. дебела, горе закръглена с изображение на Меркури и Атина. Меркури прав, en face, левия крак изнесен малко напред. С лявата ръка, през която е преметната мантия, държи керикеа. В десната ръка държи кесия, надвесена над горящ олтар. Атина, облечена в дълга дреха, държи в десната копие, а с лявата подддържа елипсовиден щит. Намерена в Перущица (обр. 215).

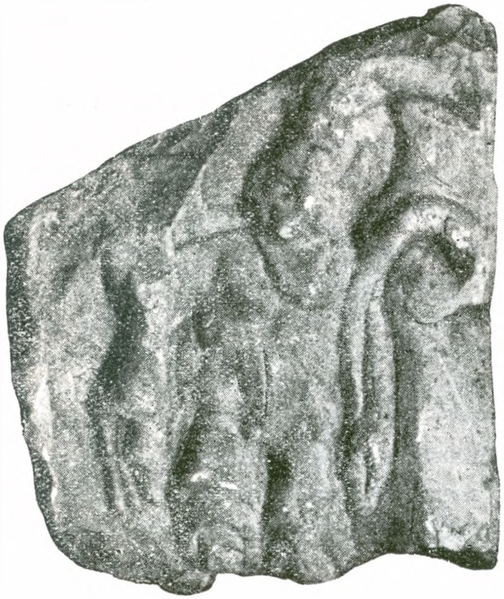

Обр. 214. — Фрагмент с Дионисова сцена от Стъклен.

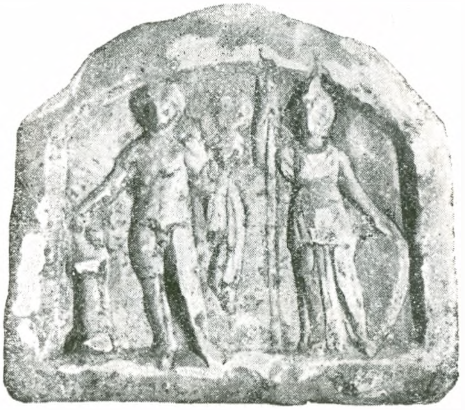

Обр 215. — Плочка с Меркури и Атина от Перущица.

6. Мраморна плочка, 0·18 м. вис., 0·13 м. шир., горе стеснена и закръглена, грубо изображение на богиня, вероятно Хера, права, в дълга дреха, с копие в лявата ръка и патера в десната, надвесена над жертвеник. Намерена в Перущица (обр. 216).

7. Горна десна част от мраморна плочка, вис. 0·16 м., шир. 0·13 м., с изображение на мъжко божество, вероятно Марс, с къса мантия през раменете. Лявата ръка спусната надолу, десната изглежда да е била издигната нагоре и да е държала копието. Намерена в Перущица.

8. Долна половина от мраморна плочка, вис. 0·12 м., шир. 0·14 м., дебела около 0·03. Грубо изображение на мъжка фигура, вероятно Марс, в къса пре-

---

[1] Вж. Филовъ, Антични паметници въ Нар. Музей, Извѣстия III, 25 сл.

пасана дреха, с копие в десната рѫка и крѫгѫл щит в лявата, поставен над жертвеник. Отдолу на рамката се чете Δίζας εὐχὴν (обр 217). Името на дарителя е тракийско.[1] Намерена в Перущица.

9. Мраморен фрагмент с остатѫци от изображение на Марс, с копие в десната рѫка и шлем на главата. На десното рамо се вижда част от прехвѫрлена мантия. От цялата плоча е запазено само главата с десната рѫка и част от копието. Плочката е вис. 0·09 м., шир. 0·08 м., деб. около 0·02 м. Намерена в Перущица.

Обр. 216. — Плочка с Хера от Перущица

Марс се почита още от най-старите племена на средна Италия с прякора Gradivus от Gravidivus — лошия, злия бог. В старата римска резиденция Региа се пазело неговото свещено копие и паднали от небето щит, по чийто образец цар Нума заповядал да направят други единадесет подобни щита. С тях дванадесетте Salii-palatini — жреци на Марс — извѫршвали особени военни танци в свещения за бога месец март, при припева на старинни песни. Като защитник на войниците, гладиаторите и императорите, той се назовава в различните дарения като conservator, custos, victor, invictus и др. В римските провинции могат да се различат резко два култа на Марс: дали той се почита като сѫщинския бог, пренесен от римските войници или като такѫв, който се е смесил впоследствие с заварения варварски бог. Това може да се сѫди по паметниците и по монетите.[2]

Обр. 217. — Плочка с Марс от Перущица

Многобройните паметници с изображение на тракийския конник, които се намират постояно в разни крайща на стара Тракия и Мизия говорят достатѫчно за голямото разпространение на култа на това божество.[3] Напоследѫк в Народния музей постѫпиха наново между другите и колективни находки от Свиленград и Перущица. Това са все плочки от типа, който ни е вече доста познат. Като изключение и рядкост може да се счита плочката от с. Ели-дере (т.-пазарджишско), чието описание и образ даваме по-долу.

10. Мраморна четвѫртита плочка 0·16 м. вис., 0·15 м. шир., с изображение на тракийски конник, в скок на десно. Конникѫт е en face с издигната десна рѫка

---

[1] Tomaschek, Die Thraker, II, 32. Kalinka, Ant. Denkmäler, п. 185, 214. Добруски, Извѣстия, I, 36, 49, 77, 80.

[2] Roscher — Lexikon der gr. und röm. Mythologie, II_2, 2395 сл.

[3] Вж. Kazarow у Pauly-Wissowa R. E. Suppl. III. 1134 под думата Heros

и копие. Конят с перчин на главата стѫпил с предните си крака вѫрху четвѫртит предмет, вероятно олтар. Плочата е намерена още през 1873 год. и била подарена на учителя от с. Дивдедово (Шуменско) (обр. 218).

11. Мраморна плочка, горе закрѫглена, 0·19 м. вис., 0·17 м. шир. с изображение на тракийски конник. Конникѫт е en face, в хитон, с развята назад хламида и издигнато копие в десната рѫка. Конят стѫпил с предните си крака вѫрху издигнат олтар. Плочката е намерена в местноста „Жидовец“ при с. Гол. Бресница (Луковитско)[1] (обр. 219)

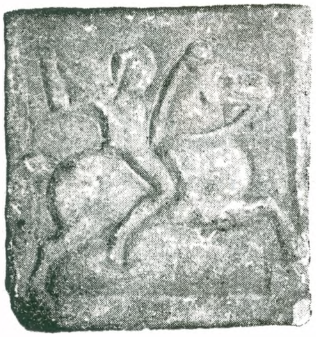
Обр 218. — Тракийски конник от Дивдедово.

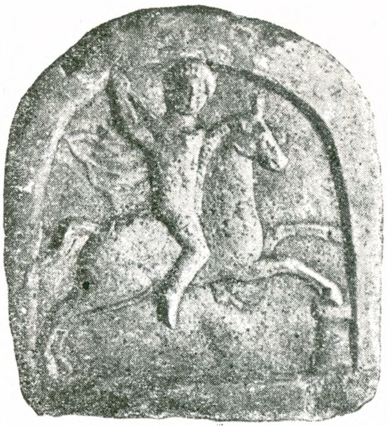
Обр 219. — Трикийски конник от с. Гол. Бресница.

12. Оброчна плочка от варовник, левия горен край отчупен, 0·15 м. вис., 0·12 м. шир., с грубо изображение на тракийски конник. Коникѫт в профил с преметната през рамото мантия, в десната рѫка дѫржи вероятно патера. Намерена в с. Гривица (Плевенско) в местноста Трѫстара (обр. 220).

13. Плочка от варовник, горе в краищата малко закрѫглена, 0·20 м. вис., 0·19 м. шир., с изображение на тракийски конник, en face, в хитон, с развята назад хламида, с кѫсо копие в издигнатата десна рѫка. Под коня глиган и куче. Пред коня една забулена женска фигура с скрѫстени рѫце, а зад нея други две сѫщо такива фигури, които изглежда като че дѫржат опашката на коня. Според мнението на повечето учени, тези стоещи фигури трябва да се приемат като адоранти, а колкото пѫк за опашката на коня, тя се дѫржи обикновено отъ юноша.[2] Плочата е намерена въ с. Бежаново (Луковитско) (обр. 221).

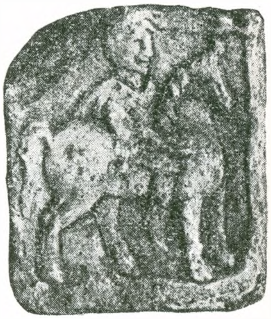
Обр. 220. — Тракийски конник от с Гривица.

14. От с. Гол. Раковица (софийско) произхожда един мраморен фрагмент с остатѫци от изображение на тракийски конник. Плочата е шир 0·22 м.

---

[1] Добруски, Извѣстия I, 100 n. 142. Мсб. XVI—XVII, 19,

[2] Виж Kazarow y Pauly-Wissowa R. E. Suppl. III 1134.

вис. 0·09 м., деб. ок. 0·04 м., нагоре малко стеснена. Виждат се краката на коня и конника. От това село имаме намерени и други фрагменти на тракийски конник.[1]) Местото, дето се намират тези фрагменти е известно под името „Стражата“. Там често се изкопават парчета от глинени сѫдове, кости и др. Тук е имало вероятно и малѫк римски костел.

15. Мраморна плочка от с. Ели-дере (Т. Пазарджишско), вис 0·16 м, шир. 0·12 м., горната част отчупена. Плочката е разделена на две полета. В горното поле изображение на тракийски конник в скок на десно. Конникѫт е в кѫс хитон. Под коня бик, коленичил на предните си крака, а другите изтегнати силно назад Опашката вирната нагоре. Дѫлѫг предмет, вероятно копие, пронизва шията на бика, изобразен с отворена уста. В втората преграда е представена борба с лѫв. Борецѫт гол, левия крак силно издадан напред, забол копието в гѫрдите на лѫва, който го е сграбчил в лапите си (обр. 222).

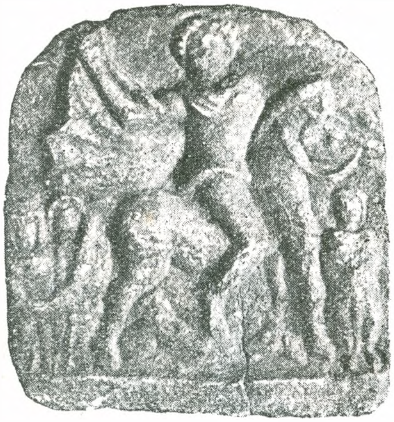

Обр. 221. — Тракийски конник от с. Бежаново.

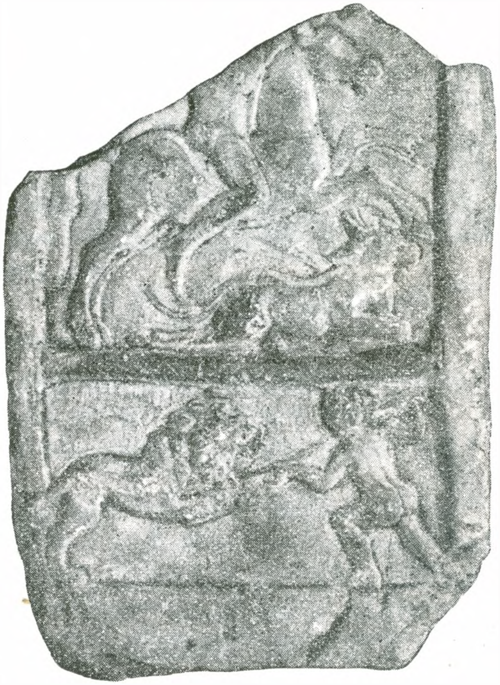

Обр. 222. — Тракийски конник от Ели-дере.

В някои от плочките на тракийския конник често се изобразяват борби на животни, често бива представен бик, нападнат от лѫв, елен, преследван от мечка и др., но тук за пѫрви пѫт срещаме само бик и то в такова положение, че ние веднага бихме помислили, ако липсваше конника, за Митра. Една плочка с тракийски конник и бик срещаме само в Варненския музей (п. 232), но тук и самото изображение е малко по друго — конника е обѫрнат на ляво, сѫщо бикѫт.

---

[1]) Извѣстия, III, 197, 330.

16. Мраморна плочка, в десния край малко отчупена, горе стеснена и закржглена. Вис. 0·20 м., шир. 0·18 м., с изображение на тракийски конник. Груба изработка. Конникжт в скок на десно с замахната десница и развята хламида. Под коня тичащо животно в десно. Намерена в Перущица (обр. 223.)

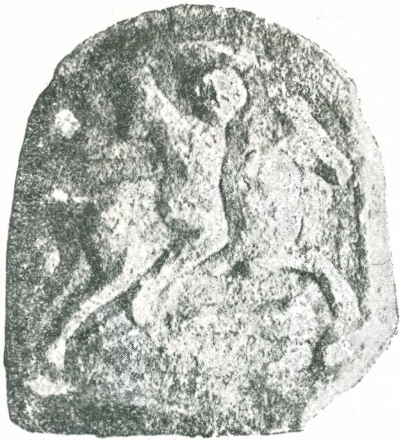
Обр. 223. — Тракийски конник от Перущица.

17. Фрагмент от мраморна плоча с изображение на тракийски конник. Вис. 0·09 и толкова широка. Запазена само част от коня, единия крак на конника, както и тичащото куче на десно. От долу се чете надпис Μουκάζε[νις]. Името е тракийско, сложно с суфикса-ζένης и се среща по-често. 1) Намерена в Перущица.

18. Фрагмент от мраморна плочка с изображение на тракийски конник. Запазена шията с главата на коня и горната част на конника. Вис 0·08 м , шир. 0·10 м. Намерена в Перущица.

19. Фрагмент от мраморна плоча с изображение на тракийски конник. Запазено само туловището на коня. Вис. 0·07 м., шир. 0·11 м. Намерена в Перущица.

20. Малка мраморна плочка 0·11 м. шир., а 0·125 м. вис. (изображение на орел с разперени крила. Главата обжрната малко в ляво. Намерена в Перущица (обр. 224).

21. Мраморна плочка, горе малко стеснена, 0·17 м. вис., 0·11 м. шир., с грубо изображение на богиня с препасан хитон. Лявата ржка издигната кжм главата, десната спусната надолу. Намерена преди 5 години в местноста „Бяла река“ при с. Баракли (Анхиалско), дето имало следи от старо селище (обр. 225).

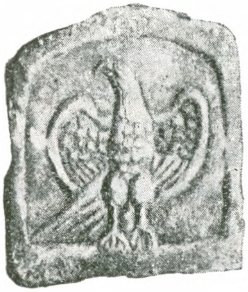
Обр. 224. — Плочка орел от Перущица.

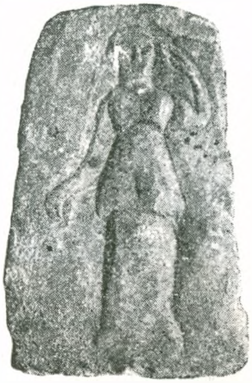
Обр. 225. — Плочка от с. Баракли.

При правене пжтя за с. Момково, около километжр северно от Свиленград при така наречената „Средна чешма“, били намерени, сжбрани на едно, долните плочки с тракийски конници, произходящи вероятно от едно светилище. По тип тези плочки почти не се различават от онези, намерени в светилището при с. Диникли. Около находището и по новопрокарания пжт се виждат

---

1) Tomaschek, Die Thraker, II, 3, 25, 39, Kalinka. Ant. Dekmaler, n. 307.— Добруски Извѣстия, 65 п 46.

навсякжде вжгленчета, фрагменти от добре изпечени глинени сждове и др. Близо до чешмата са изровени и гробове, някои покрити с плочи. Не далеч от тука е и високото плато „Хисаря“ с останки от зидове, тухли, керамиди — без сжмнение стария кастел Burdipta или Burdenis[1]).

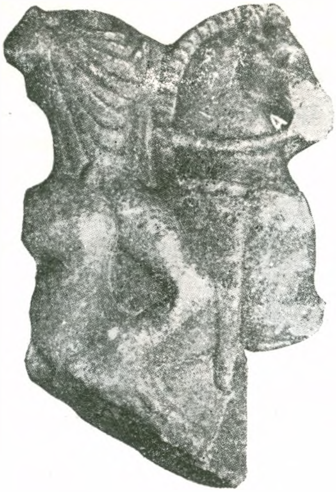

Обр. 226. — Тракийски конник от Свиленград.

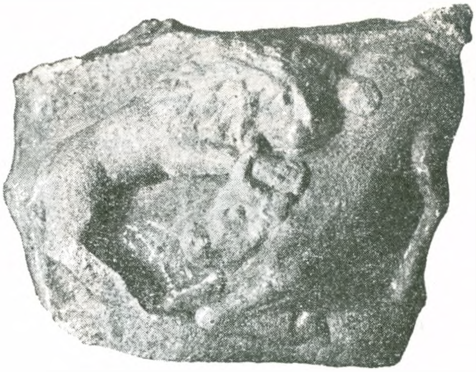

Обр. 227. — Тракийски конник от Свиленград.

22. Фрагмент от мраморна статуйка на тракийски конник, вис. 0·35 м., шир. 0·21 м. Наоколо очупена. Запазена предната част на коня с конника и убития дивеч. Тялото на коня покрито с украсена с малки крждчета покривка (обр. 226).

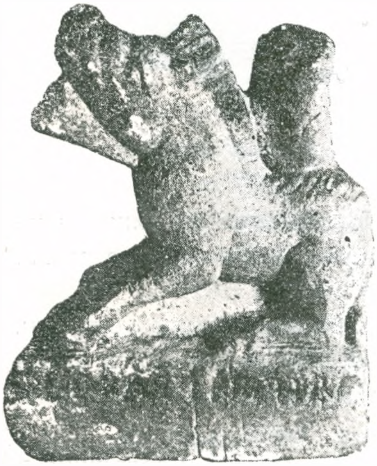

Обр. 228. — Тракийски конник от Свиленград.

23. Фрагмент от мраморен релиеф на тракийски конник, 0·17 м. вис., 0·25 м. шир., деб. около 0·12 м. От целия релиеф е останал само долния десен край, изображение на борба на лжв, нахвжрлил се вжрху бик, коленичил на предните си крака (обр. 227).

24. Мраморен фрагмент от статуйка на тракийски конник, вис. 0·19 м., шир. 0·16 м. От статуйката е запазен само десния долен край. Ударен с копие глиган в гжрдите е издигнал главата на горе, като е коленичил на задните си крака. Под глигана на рамката се чете надпис … σρτατιώτης. Името на дарителя-войник е отчупено (обр. 228).

25. Мраморен фрагмент, счупен на две, вис. 0·11 м., шир. 0·16 м., с изображение на тракийски конник. От коня е запазена задната половина. Под коня елен, коленичил на предните си крака, захапан от куче.

---

[1]) Jireček, Die Heerstrasse, 47. Miller. Jtin. Rom., 538.

26. Мраморен фрагмент вис. 0·18 м., шир. 0·115 м., деб. 0·02 м. От изображението на тракийския конник е останало само задния крак на коня и зад него неясна човешка фигура.

27. Лява долна част от мраморен релиеф на тракийски конник, вис. 0·125 м., шир. 0·14 м., деб. ок. 0·04 м. запазен заден крак на кон.

28. Лява долна част от мраморен релиеф на тракийски конник вис. 0·20 м., шир., 0·18 м. Запазена задната част на коня и единия крак на конника. Под коня куче, което преследва глиган.

29. Фрагмент от мраморна статуйка на тракийски конник, дѫлга 0· 11м., вис. 0·115 м., деб. 0·03 м. От конника се вижда част от крака. В центѫра на изображението предна част на глиган, от двете му страни по едно куче.

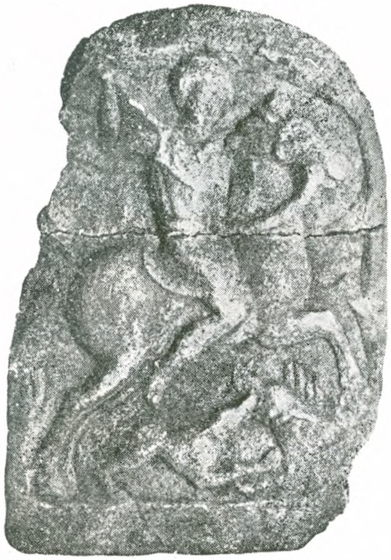

Обр. 229. — Тракийски конник от Свиленград.

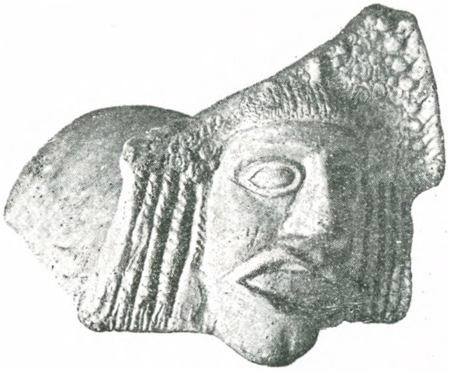

Обр. 230. — Глинен антефикс от Стѫклен.

30. Фрагмент от варовник с изображение на тракийски конник. Плочката горе закрѫглена, вис. 0·11 м., шир. 0·18 м. деб. От изображението се вижда главата на конника en face, с издигнато копие и главата на коня. На горната рамка остатѫци от нечетлив надпис.

31. Плочка от варовник, счупена на две половини. Горния ляв край отчупен. Вис. 0·39 м., шир. 0·17 м., горе закрѫглена. Конникѫт в скок на десно, в хитон и развята назад хламида, с замахнато копие. Лицето обѫрнато в десно Под коня куче, което е захапало муцуната на глиган (обр. 229).

От Стѫклен, някогашния Novae, главен град на Moesia inf. и седалище в продѫлжение на два века на пѫрвия италийски легион (Leg. I Italica), постѫпват постоянно твѫрде ценни предмети. Между многото ценни находки от последно време тук ще спомена само следните.

32. Глинен антефикс, дѫлѫг около 0·30 м.. висок в предната част 0·20 м. Отпред изобразена глава с широко отворена уста, с висока прическа и дѫлги ресници отстрани. Горния ляв край отчупен (обр. 230).

33. Предна част от глинен антефикс, подобен на горния. Лявата част отчупена, но запазена добре прическата. Вис. 0·24 м. (обр. 231).

34. Подобен на горните. Вис. 0·16 м. (обр. 232).

35. Малжк бюст от мек варовник на мжж с гжста брада и мустаци, накждрена коса. Вис. 0·15 м. (обр. 233).

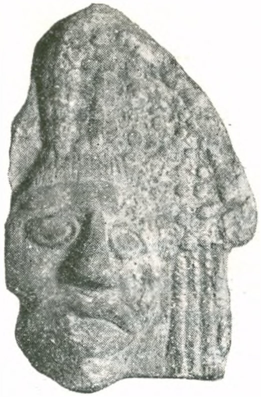

Обр. 231. — Глинен антефикс от Стжклен.

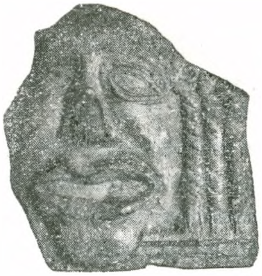

Обр. 232. — Глинен антефикс от Стжклен

V. НАДПИСИ.

През август 1920 г. на запад от с. Рибен, на височинката, бил открит един гроб, ограден с два големи камжка с надписи, а вжтре били намерени четвжртити тухли и кости.

1. Надгробен паметник от варовник, 2·15 м. вис., 0·90 м. широк, около 0·26 м. дебел. Профилуваната рамка отстрани очукана, от което се вижда, че камжка е имал по-рано друго предназначение. Горе в закржглено поле розетка в венец. На рамката се виждат тук-таме гроздове. Височина на буквите от 0·04—0·06 м. Надписжт гласи

D(is) M(anibus) Au-
r(elius) Silvanu
s vet(eranus) leg(ionis) XI Cla
u(diae) vivo suo
sibi et Val(eriae)
Marciae
carisime (вм. carisimae)
co(n)iugi su
i Au(relio) Sabino
previgno (вм. privigno) vi
x(it) an(nis) XXX et Au
reliae fil(iae) vix(it)
an(nis) XV Silvino ne-
poti vix(it) an(nis) III.

2. Надгробен паметник от варовник 2·08 м. вис., около 0·80 м. шир., 0·30 м. дебел. И тука рамките са отчупени. Височина на буквите 0·07 м.

L(ucius) Varro
nius Fe
lix vet(eranus)
leg(ionis) V M(acedonicae) V

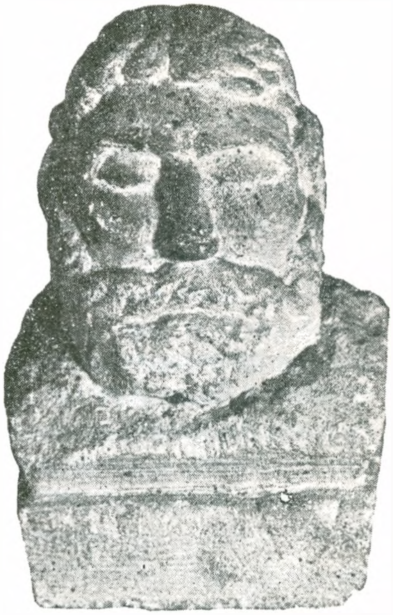

Обр. 233. — Мжжки бюст от Стжклен.

al(eria) Varro
nia Ma-
xima fil(ia)
et C. Julius
Rusticus
gener [pi]
entissi
mo possu
erunt.

Както загатнах и по-горе, надписите са донесени от другаде, а най-вероятното от старата станция Ad putea, която се е намирала на отсрещната страна на селото. V македонски легион е имал лагера си в Oescus, а XI клавдиев легион намираме от Траяновите дакийски войни в Durostorun.[1]) Поради невъзможността да се пренесат паметниците в музея, те са оставени на сжщото място до селото, като са вземени нужните мерки за тяхното запазване.

3. В една малка могилка с.-и. от развалините на Nicopolis ad Istrum бил открит един малжк каменен саркофаг, сега отнесен в селото, и до него забит надгробен паметник от варовник, висок ок. 1·50 м., шир. ок. 0·60 м. и деб. ок. 0·25 м. В профилуваното поле над надписа има венец, от двете му страни по една четирелистна розетка. Надписжт гласи:

Θεοῖς καταχθο-
νίοις Ἀσκλᾷ
Χρήστου υἱῷ
νέῳ ἥρῳ ζήσαν-
τι ἔτη β′ μνήμης
χάριν ὁ πατὴρ Χρήσ-
τος τὴν στήλην
ἀνέστησεν.

Според надписа паметника бил вжздигнат на Аскла, който живел само 2 год., от негова баща Хрестос. В самия саркофаг бил намерен и малжк детски череп. Буквите на думата μνήμης в 5 р., на πατὴρ в 6 р. и на τὴν στήλην в 7 р. са в лигатура. Ἀσκλᾶς е умалително име от Ἀσκληπιός.[2]) Покойния е почетен с титлата νέος ἥρως, което в по-кжсно време се среща по-често.[3])

---

[1]) Filow, Die Legionen der provinz Moesia 64. — Годишник на Народния музей за 1921 г., стр. 70

[2]) Fick. Griechische Personennamen, 75.

[3]) Roscher. Lex. der gr. und röm. Mythologie, I, 2549 сл.

MONUMENTS ANTIQUES EN BULGARIE

I. Tombeau romain à voûtes au village de Séparévo (région de Doupnitza) longue 2·10 m., large 1·80 m., haute 1·50 m. A l'intérieur on n'a trouvé que des os et des crânes.

II. Castel romain près de l'ancienne station Bessapara. On y a trouvé lors des fouilles: 1. Un fragment d'inscription grecque où l'on lit distinctement le nom Γ. Αὐφίδιος Ἡρακλιανός. 2. Un reliquaire en calcaire longueur 0·50 m., largeur 0·33 m., hauteur 0·31 m., profondeur 0·22 m. décoré aux angles par des têtes de mouton, sur les côtés par des têtes de méduse et des rosettes. 3. Fragment de tête de femme en marbre. 5. Piédestal de statue en marbre. 6. Tête de Statue, probablement d'Héraclés, en marbre Près du castel se trouve un vieux pont turc avec une inscription bulgare du XVII—XVIIIe siècle.

III. Tombeau romain à voûtes découvert près du village de Rilo (région de Doupnitza) datée du I—IIe siècle après J. Chr. On a trouvé à l'intérieur: Une corne en terre cuite (terra sigillata) longueur 0·35 m. 2. Récipient en bronze avec suspension en forme de buste de jeune homme, hauteur 0·11 m. 3. Seau en bronze (situla) hauteur 0·19 m. 4. Broc en bronze, hauteur 0·22 m. 5. Deux strigiles en bronze. 6. Vase en grès plus grand au fond pointu. 7. 5 parties en fer d'un char.

IV. Plaques votives et autres trouvées à différents endroits: 1. Plaque de marbre de Sistov, hauteur 0·37 m., largeur 0·22 m. représentant une scène dyonisiaque 2. Plaque de calcaire du village Kraïnitza (Doupnitza) hauteur 0·21 m., largeur 0·12 m. Scène dyonisiaque et inscription Σεύ[θης]—Ζιγέθης Ce dernier nom thrace se rencontre ici pour la première fois. — 3. Plaque de marbre du village Guérène, haut. 0·17 m., larg. 0·22 m. Scène dyonisiaque et inscription [Γλ]ύκων Εὐάδος. 4. Fragment de Stiklen, haut. 0·14 m., larg. 0·12 m., restes de scène dyonisiaque. 5. Plaque de marbre de Pérouchtitza haut. 0·16 m. larg. 0·19 m. représentant Mercure et Athéné. 6. Plaque de marbre de Pérouchtitza, haut. 0·18 m., larg. 0·13 m. représentant Héra. 7. Partie inférieure de plaque de marbre, de Pérouchtitza, haut. 0·16 m., larg. 0·13 m., représentant Mars. 8. Fragment de plaque de marbre de Pérouchtitza, haut 0·12 m., larg. 0·14 m. représentant Mars avec l'inscription Δίζας εὐχήν. 9 Fragment de plaque de marbre de Pérouchtitza, haut. 0·09 m., larg. 0·08 m., représentant un cavalier thrace. 10 Plaque de marbre de Divdedovo (région de Choumen), haut. 0·16 m., larg. 0·15 m. représentant un cavalier thrace. 11. Plaque de marbre de Goléma-Brestnitza (région de Loukovit), haut. 0·19 m., larg. 0·17 m., représentant un cavalier thrace. 12. Plaque de calcaire de Grivitza (région de Plévén) haut 0·15 m., larg. 12 m., représentant un cavalier thrace. 13. Plaque de calcaire de Béjanovo (région de Loukovit) haut. 0·20 m. larg. 0·19 m. représentant un cavalier thrace. 14. Fragment de marbre de Goléma-Rakovitza, représentant un cavalier thrace. 15. Plaque de marbre du village d'Eli-Déré (région de Tatar-Pazardjik) haut. 0·16 m., larg. 0·12 m., représenttant un cavalier thrace et sous lui un bœuf, dans la partie inférieure un combat avec un lion. La position du bœuf nous rappelle l'image du bœuf de Mithra. 16. Plaque de marbre de Pérouchtitza, haut. 0·29 m., larg. 0·18 m., représentant un cavalier thrace. 17. Fragment de plaque de marbre de Pérouchtitza, haut 0.29 m., larg. 0 18 m. représentant un cavalier thrace. 17. Fragment de plaque de marbre de Pérouchtitza, haut. 0 09 m. et autant de largeur, avec un cavalier thrace et l'inscription Μουκάζε[νις]. 18. 19. 20. Fragments de plaques trouvées à Pérouchtitza représentant des cavaliers thraces. 21. Plaque de marbre de Baraklii (région d'Anhialo), haut. 0·17 m. larg 0·11 m. représentant Héra. 22—31. Plaques, statuettes et bas-reliefs de cavaliers thraces, objets trouvés ensemble au Nord de Svilengrad près du vieux castel Burdenis, 32—34. Antéfixes en terre cuite de Novae. 35. Buste en calcaire du même endroit.

V. Inscriptions: 1. et 2. Monuments funéraires avec des inscriptions latines trouvés dans un tombeau près du village Riben, — la station ancienne Ad Putea. 3. Monument funéraire avec une inscription grecque, trouvé dans un tumulus funéraire en même temps qu'un petit sarcophage en pierre, près de Nicopolis ad Istrum.

I. Velcoff.

ОТПЕЧАТЪЦИ ОТ ПЛЕТКИ, НАМЕРЕНИ В ПРЕДИСТОРИЧНОТО СЕЛИЩЕ „ОБРЕЩА“ ПРИ С. ГОРНИ БОГОРОВ — СОФИЙСКО

ОТ НЕДЕЛЧО ПЕТКОВ

Още при систематизиране керамичния материал на предисторичното селище „Обреща“ — южно от с Горни Богоров [1]) — Софийско — обърнаха ми внимание няколко фрагмента от плоски дъна с отпечатъци на рогозки и три фрагмента с отпечатъци на някаква материя. За да се установи същинския вид на въпросните отпечатъци от рогозки и материи, фрагментите бяха заляни с гипсова каша, на която се отпечати позитива — първоначалния вид и форма на долуописаните плетки от рогозки и материи Отпечатъците, макар и частично запазени, дават пълна представа за първата текстилна индустрия на човека от предисторичното селище „Обреща“. Естествено, при една малка дълбочина, — изровена от ралото,—не може да се очаква изобилен материал. Фрагментите обаче от „Обреща“ са достатъчни да покажат, че в това предисторично селище се е развивала текстилна индустрия, че обитателя на „Обреща“ е познавал да преде, тъче и плете рогозки.

Някои от съдовете, преди да бъдат опечени са били поставяни върху рогозки, тъкани, мрежи или други текстилни материи, които са се врязвали и отпечатвали по мокрите още дъна и след изсушаването и опичането им са запазили неуязвимо негативната форма. Нишки и въжета, преплетени взаимно в вид на тъкан и рогозки от различни материали са били унищожени от времето и атмосферилиите, техните отпечатъци, обаче, в негативна форма, били те случайни или умишлено направени като украса, са един ценен принос към бита на предисторичния човек у нас през неолитната епоха.

До сега у нас не бе открита в никоя предисторична могила или селище каквато и да била материя, тъкан или рогозка. Останки от въжета, у нас са намерени само в Деневата могила при с. Салманово [2]) — Преславско, а тъкачните тежести и прешлени за вретена се срещат много често по нашите предисторични селища. Съседните нам и по далечни страни не са били лишени от тази индустрия: всяка една предисторична могила, всяко едно селище, без разлика на старост, дава глинени прешлени за вретена с които се доказва сѫществуването на последните. Робенхаузен ни даде богата серия от плетачни и тѫкачни материи от наколните постройки в областта на Боденското езеро:[1] Bodman, Nusdorff,[2] Rauenegg, Wangen, Litzelstetten, Steinhauser, Ried, Hornstaad и др. откриха почти всички видове и форми на тѫкани и плетки, ленени конци, лен, вѫжета, тѫкачни и предачни принадлежности и материали за плетене мрежи, както и рогозки.

---

[1]) Наскоро ще бъде публикуван материала от това селище.

[2]) Р. Поповъ, Предисторическата Денева могила при Салманово. Изв. Арх. Д-во, IV, стр. 218 рис 219.

В нашето предисторично селище предачни и тѫкачни принадлежности до сега не са намерени, но при един сондаж, не се сѫмняваме, че ще се открият такива. Материалѫт, който описваме по-долу сме сѫбрали в няколкократното ни екскурзиране до „Обреща“—в нивите, разположени на онази тераса с южно изложение, що се издига веднага след коритото на р. Стари Искѫр и с едно слабо повишение се сѫединява с Ст. Планина. На друго място ще имаме случай да поговорим за тази терасовидна вѫзвишеност в сврѫзка с гѫстото й населяване в предисторично време.

Материалите от „Обреща“ са следните:

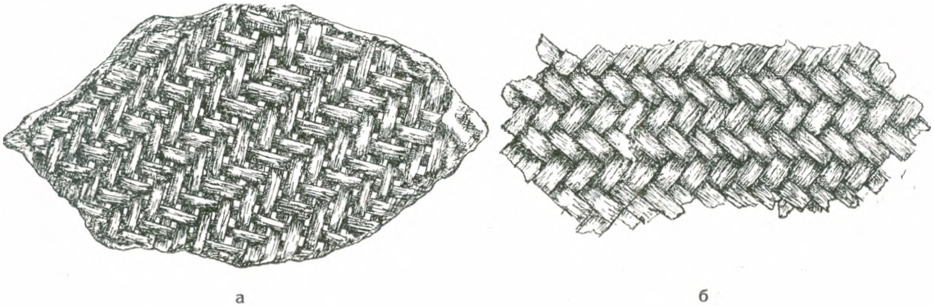

Обр. 234.

1. — Фрагмент от плоско дѫно на сѫд с чер опушен цвят с диам. 13 см. и дебелина един см. Мокрия сѫд е бил сложен вѫрху рогозка, която е оставила негативния си отпечатѫк вѫрху дѫното. Благодарение на това, че сѫда е бил масивен, отпечатването е станало сполучливо. Обр. 234 а представя позитива на отпечатѫка. Вѫрху запазената половина от дѫното се виждат отпечатѫци на четире реда от рогозката. Тя е плетена от сламките на някое хлябно растение. Плетката е много идеална и красива. Всички сламки лежат, преплетени една над друга, под прав ѫгѫл, преплитайки се през две, нещо, което е придавало на рогозката две лица, сѫс успоредно наредени до един см. дѫлги сламки. Рогозката е плетена рядко, сламките не са прилепнали една до друга, а помежду им е оставало малко празно пространство.

2. — Фрагмент от плоско дѫно с отпечатѫк от рогозка. Червен цвят.

---

[1] E. V. Tröltsch, Die Pfahlbauten des Bodenseegebietes, 1902, 113-121.

[2] Ibid 118. По откритите там, в една дупка, лежещи една до друга 12 тѫкачни тежести Tröltsch предполага, че там някога е стоял стан. Подобно нещо имаме открито и при Бух. A. Kiekebusch, Die Ausgrabung eines bronzezeitlichen Dorfes bei Buch. Prähist. Zeit. 1910, 404.

Дебел. на джното 1 см. Отпечатжк в позитивна форма даваме на обр. 234 б. Плетката наподобява тая на обр. 234 а. Ширина на сламките 5 мм., джлжина — 7 мм. Плетенето е сбито, под прав жгжл. И тук сламките са от някое хлябно растение.

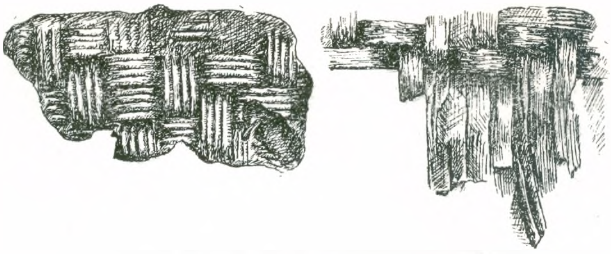
а б

Обр. 235.

3. — Фрагмент от плоско джно на сжд с сив цвят. Дебелина на джното 1 см. Отпечатването слабо. Плетката позитив, подобен на гореописаните. — Сламките, от хлябно растение, са широки 4 мм. Преплитането под прав жгжл.

4. — Фрагмент от плоско джно на сжд с сив опушен цвят. Дебел. на джното 7 мм. Отпечатжк на няколко преплетени под прав жгжл сламки от рогозка, чийто позитив схожда с горeписаните.

5. — Фрагмент от плоско джно, дебело 1 см., с черноопушен цвят. Ясен отпечатжк от край на рогозка, плетена от стжблата на хлябно растение, чиято ширина мери 4 мм. — Плетенето под прав жгжл. Дебелината на една от крайните сламки мери $1^{1}/_{2}$ мм. Обр. 235 а представя плетката в позитивна форма.

6. — Фрагмент от плоско джно на сжд с червен керамиден цвят. Сжда е бил добре изпечен. Дебл. на джното 1 см. На обр. 235 б даваме позитива, от който ясно личи, че рогозката е плетена по сжщия начин, както и предидущите, само че не от стжблата на хлябно растение, а от листата (широки 7 мм.) на някое блатно растение, напомнящо сжвремените Typhaceae.

7. — Фрагмент от плоско джно на сжд с червен керамиден цвят. Дебел 14 мм. Позитивжт подобен на обр. 235 б. Отпечатване слабо; запазена е много малка част от него.

8. — Фрагмент от плоско джно, 15 мм. дебело, с сив цвят. Отпечатжк от рогозка, подобен на гореописаните, плетена от стжбла или листа (6 мм. широчина) на друг род блатно растение (вероятно Typha angustifalia). Джлжина на преплетената сламка 14 мм. — Обр. 236 а представя позитив на отпечатжка.

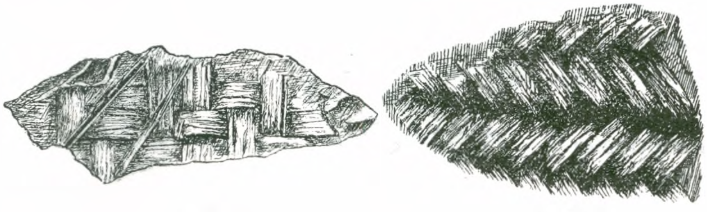
а б

Обр. 236.

9. — Фрагмент от плоско джно, 1 см. дебело, сжс сив цвят. Запазен е само един ред от плетките на рогозка. Обр. 236 б — позитив на отпечатжка.

10. — Фрагмент от плоско джно, 16 мм. дебело, на сжд сжс сив, а отвжн с опушен цвят. Позитив подобен на обр. 236 б.

11. — Фрагмент от плоско дѫно, с отпечатѫк подобен на обр. 235 б.

12. — Фрагмент от плоско дѫно, 17 мм. дебело, на сѫд сѫс сив цвят. Позитив обр. 237 а. Рогозка от стеблата или листа (широки 2 см.) на блатно растение. Дѫлжина на преплитането $2^{1}/_{2}$ см. Плетене под прав ѫгѫл, подобно на горните.

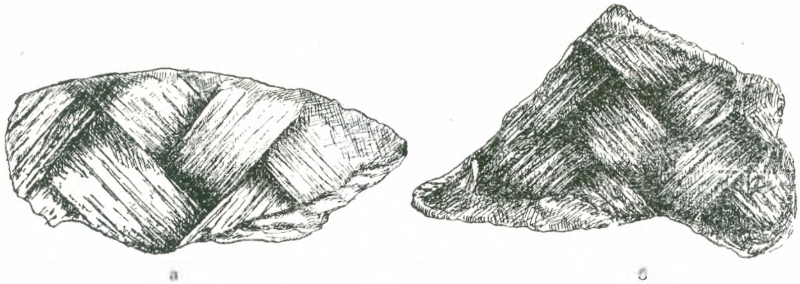

Обр. 237.

13. — Фрагмент от плоско дѫно, 15 мм. дебело, на сѫд с чер опушен от вѫн и червенокерамиден от вѫтре цвят. Обр. 237 б позитив. Рогозка подобна на тази под брой 12.

14. Фрагмент от стена на сѫд (1 см. дебелина) с червенокерамиден цвят. Вѫрху стените на мокрия още сѫд е била полепена рогозка която е дала слаб отпечатѫк.

15. — Фрагмент от плоско дѫно, 1 см. дебело. Сѫдѫт слабо изпечен. Сив цвят. Мокрия сѫд е бил сложен да сѫхне вѫрху простряна мрежа, която се е и отпечатила на дѫното. Фрагмента макар и малѫк, но добре запазен, е много ценен за нас, защото имаме образ на една техника за плетене мрежи от предисторическо време. Обр. 238 а представя позитивен отпечатѫк. При тази техника имаме следното нещо: За основа са служили вероятно ленени,[1] нишки $^{1}/_{2}$ мм. дебели по 4 или 6 на групи. Между всяка група е оставено празно пространство от 4 до 5 мм. Вѫтѫка, от канапи $1^{1}/_{2}$ мм. дебели, е осукан в нишките така, че запазеното пространство между две групи нишки и канапите да образува четиреѫгѫлник. Самото плетене се е сѫстояло в следното: Дѫлѫг кѫлчищен канап се е осуквал перпендикулярно на основата нишки, като при осукването между всяка завивка на канапа са взимани по половина число нишки от две сѫседни групи. При такѫв начин на тѫкане или плетене между канапите се е образувала една зигзагообразна плетка. На нашия фрагмент са запазени отпечатѫци на шест реда канапи осукани между седем групи нишки. Зигзагите тук не са идеални. На няколко места цели групи нишки са минали между навивките на канапа без да бѫдат разделени на две. Много от

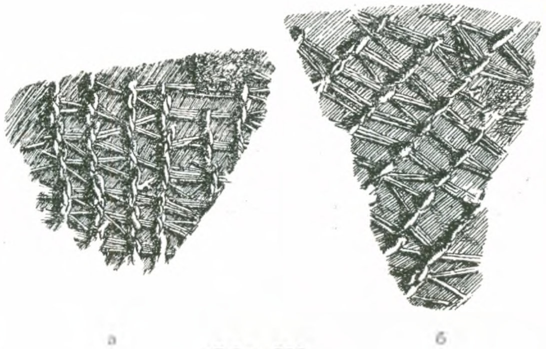

Обр. 238.

---

[1] В с. Г. Богоров и околните села лена до скоро се е обработвал, понеже обработен е давал по-тѫнки нишки от конопените, който пѫк, макар и груб, днес напѫлно го е заместил.

нишките вследствие на употребата на мрежата са били изпокѫсани, поради което трудно е да се определи по отпечатѫка дали числото им в всяка група е било еднакво. Разстоянието между осуканите канапи варира между 4 и 6 мм.

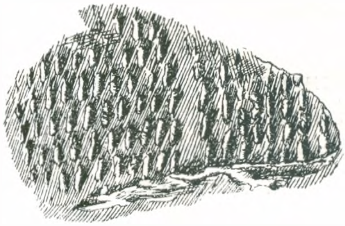

Обр. 239.

16. — Фрагмент от плоско дѫно, на сѫд сѫс сив слабочервен цвят. Дебелина 15 мм. Обр. 238 б представя позитивна форма. На отпечатѫка, в който личат пет успоредни реда от осукан канап, през навивките на който се преплитат нишки; имаме следователно отпечатѫк от мрежа, подобна на тая, представена на обр. 238 а.

17. — Фрагмент от плоско дѫно, с червен цвят. Дебелина 18 мм. Обр. 239 представя позитива на отпечатѫка. Вероятно имаме случай, аналогичен на последните два, дето само вѫзлите на преплетените канапи са могли да се отпечатат вѫрху дѫното. Тук, обаче, разстоянието между успоредните осукани канапи мери 13 мм.

18. — Фрагмент от дѫно на сѫд с червен цвят. Позитива представя свободни нишки, 1 мм. от край на някаква материя.

Освен тези фрагменти намериха се още части от плоски дѫна с незначителна големина, по които личат слаби отпечатвания на рогозки, уединени сламки или влакна.

У нас, като изключим находката при „Свети Кирилово 1) от дето имаме един фрагмент от плоско дѫно на сѫд с керамиден слабочервен цвят, с отпечатѫк на рогозка, 2) подобна на тази, вѫзпроизведена на обр. 235 б., такова голямо изобилие и разнообразие на отпечатѫци на рогозки и тѫкани до сега не бе отбелязано. С находката при с. Горни Богров узнаваме, че неолитният човек от тази област 3) е познавал много добре текстилната индустрия. Не се сѫмняваме, че при едни систематични разкопки на това селище ще се открие разнообразен и изобилен материал.

От описаните фрагментни отпечатѫци се вижда, че за фабрикуване на рогозките обитателят на „Обреща" си е служил сѫс стеблата на хлебни растения (жито и пр.), нещо което свидетелствува за заседналия му земеделчески живот. Покрай сламките на житото, като изобилен материал за правене рогозки са служили и листата или стеблата на блатни растения — отблизо напомнящи

---

1) За нея виж G. Kazarow, Prähist. Zeit., 1914.

2) Този фрагмент се намира в музейната сбирка, но не е публикуван между материалите от Св. Кирилово.

3) Ан. Д. Чилингиров неправилно датира сѫседното в тази област предист. селище при с. Кремиковци като чисто бронзово, даже го поставя и в началото на желязната епоха. (П. сп. 1908, стр. 125). От своите изучвание, на предист. селища в Софийско г. Р. Попов е дошѫл до заключение, какво всички предист. селища между р. Искѫр и Стара планина са от неолитичната епоха. (Р. Поповъ, — Материали за проучване предисторичната епоха на Софийската котловина, 17. Кѫм тази епоха датираме и предисторичното селище „Обреща" при с. Богоров.

съвременните Typha angustifolia, T. latifolia, Phragmites communis и др. подобни, което пък доказва близоста на блато или голяма река, гдето е могло да се развие и риболовството, за което обитателя на „Обреща“ е плел мрежи от ленени или конопни осукани канапи, преплетени с нишки от по тънка материя, отпечатък върху фрагмент от които описахме по-горе. [1])

Покрай важността, която имат фрагментите за узнаване и изучаване текстилната предисторична индустрия от неолитичното време у нас, тези фрагменти ни дават добър и обилен материал за изучаване и на част от тогавашната блатна флора из този край на България. Почти в всички предисторични могили и селища у нас, е откривано карбонизирано жито, отпечатъци на сламки, плодове от Lithospermum,[2]) отпечатък от Татул (Datura)[3]) и др., но никъде такова изобилие на стебла или листа от редица разни водни растения в отпечатъци, както в „Обреща.“

Двойната важност на находката от „Обреща“ налага едно обстойно проучване, чрез разкопки или сондажи, на околните предисторични селища.

IMPRESSIONS DE TRICOTAGES, TROUVÉES DANS L'EMPLACEMENT DU VILLAGE PRÉ-HISTORIQUE „OBRECHTA“ PRÈS DU VILLAGE GORNI-BOGOROV (DISTRICT DE SOPHIA)

Entre autres matériaux céramiques, trouvés dans l'emplacement du village Obrechta, se rencontrent souvent des fonds de pots, sur lesquels sont conservé des impressions de tricotages (nattes de jonc et filets). Sur les fig. fig. 234—239 nous en représentons les plus typiques en forme positive.

Parmi elles, les fig. fig. 234—237 représentent des impressions de nattes de jonc, et les fig. fig. 238 et 239 celles de filets.

Prenant en considération le caractère de cette céramique et d'autres matériaux de culture qui seront bientôt publiés, il faut que nous attribuons l'„Obrechta“ à l'époque néolithique.

N. Petcoff.

---

[1]) Позната е конопената индустрия в Софийските села в частност и изобщо в нас. Конопеното култивиране и обработване за получаване материал за тъкане е още тъй примитивно, както ни го откриват предисторичните наколни селища било на Боденското езеро (Tröltsch, Die Pfahlbauten des Bodenseegebietes. стр. 113, или другаде. В околноста на „Обреща“ — южно от нея — гдето местото е по-водно и днес Горно-Богоровчани сеят конопа, много на рядко лен, който е почти на изчезване.

[2]) Р. Поповъ, Изв. Арх. Д-во VI, 101.

[3]) Р. Поповъ, Изв. Арх. Д-во IV, 197 обр. 181.

ОТЧЕТИ ЗА КОМАНДИРОВКИТЕ

МАТЕРИАЛИ ЗА ПРЕДИСТОРИЯТА НА БЖЛГАРИЯ

От Р. ПОПОВ

Уредник на предисторичния отдел

1. РАЗКОПКИ ПРИ С. БАЙЛОВО [1]

На изток от София, там дето завржшва Софийската котловина и започват западните разклонения на Средна-гора се намира вжпросното село, в землището на което са прждснати много могили Последните обаче не липсват и около близките села.

През месец юни т. г. предприехме заедно с г-да Кацаров и Велков разкопаване на могилите при Байлово, именно тази група, която се намира на север от селото в местността „Гйола“. Като изключим могилите прждснати по склоновете на околните хжлмове, броят на тия, разположени в равнището, не надминава числото 22. От сжбраните сведения личи, че както броя на могилите, така и техните размери са били някога по-големи. Варовитите триасови камжни, от каквито могилите са насипани, ред години са служили на населението за приготвяне вар, благодарение на което, някои от могилите са сжвжршено унищожени, а тия които горе-долу са запазени, имат височина едва половин или най-много 80 см. Сжщата участ е постигнала и ония могили, които са попаднали в разработени места. Днес ралото на много места изважда от почвата човешки кости, вжрхове на копия, мечове и др. останки от унищожени вече гробове. Изглежда, че цялото равнище северно от „Гйола“ е било някога обсипано с надгробни могили. Имаме следователно работа с един некропол, от който днес са запазени само както казахме 22 могили, разположени вжрху едно пространство в форма на проджлговата елипса с диаметжр приблизително 90×250 м.

С малките парични средства, които имахме на ржка, ние успехме да разкопаем 11 могили. Добитите резултати от тия разкопки излагаме по-долу.

Могила I. Диаметжр на основата 10 м., височина 0·5 м. Гробжт се откри в североизточния край на могилата. Останките на мжртвеца, погребани на сжщото място, дето е станало изгарянето на трупа. Погребението е извжршено по следния начин: След изгарянето на тялото бил сѫграден от груби камѫни малѫк гроб, дѫлѫг 40 см., широк 22 см. отгоре покрит с две недялани плочи. В този гроб са били поставени полуизгорели кости, захлупени отгоре с малѫк тѫнкостенен сѫд. Поради незначителните размери, последният покрива само част от костите. Сѫдѫт работен на грѫнчарско колело.

---

[1] Материалжт ще бжде обнародван в Изв. Бжлг. Арх. Инст. I.

На десно от сѫда, на разстояние около 8 см. се намери една желязна фибула направена от обла тел. Лѫкѫт на фибулата, в форма на несиметрична дѫга, в задния край прави в десно една спирална завивка, след това преминава в игла. Предният край на лѫка образува иглодѫржател в форма на плитѫк жлеб, след което се изтегля напред и завива малко нагоре.

Вѫн от гроба, отляво, е поставен конусообразен глинен сѫд, отдолу снабден с кухо краче. Рѫбѫт около устата е силно профилуван навѫтре.

Отдесно на гроба е поставен трети сѫд, работен сѫщо на колело. Той представя глинена кана с кѫсо краче, снабдена отстрана с висока дрѫжка. Стените както на последния сѫд, така и на горните два са без орнаменти.

След като гроба на мѫртвия е бил вече нареден, тѫй както го описахме, била е натрупана вѫрху него каменна могила, от което едва се е запазил насип дебел 40—50 см. Освен описаните три сѫда, поставени в гроба, в южната половина на могилата намериха се в могилния насип разпрѫснати фрагменти от три сѫда, работени сѫщо на колело.

Могила II. Откриха се останки от изгорен труп. Могилата е насипана на сѫщото място, дето е станало трупоизгарянето. Наред с костите и вѫглените, намериха се няколко фрагменти от глинени сѫдове. От тях едни са работени на грѫнчарско колело и за целта е била употребена чиста глина, т. е. такава неразмесена с пясѫк, докато другите фрагменти принадлежат на груби сѫдове, приготвени от глина изобилно размесена с пясѫк.

Могила III. Сѫщо останки от изгорен труп. Освен кости, вѫглища и няколко фрагменти от груби сѫдове, чиято форма мѫчно би могло да се установи, други останки не се намериха.

Могила IV. Последната се намира на разстояние 14.5 м. от могила III. Могилният насип биде разкрит изцяло и на дѫлбочина 50 см. се откри кладището, заобиколено с крѫг недяляни камѫни. След изгарянето на трупа са били поставени в гроба два сѫда с храна за мѫртвия, след това могилата е била насипана с едри камѫни и чакѫл.

В гроба се намериха следните предмети:

1. Два глинени сѫда, поставени с устата нагоре на разстояние един от друг 20 см. Той има конусообразна форма с плоско дѫно. Стените му са снабдени с две малки подобни на рогчета дрѫжки. Сѫдѫт работен на рѫка, е приготвен от глина размесена с пясѫк. Вторият сѫд, с по-малки размери, има сѫщата форма,

2. Части от железен меч натрошени на ситни кѫсове.

3. Бронзова спирала от типа стреловидни фибули. Тия фибули са направени така: в задната страна лѫкѫт прави няколко спирални завивки на десно,

след това края на спиралата завива на ляво и прави сѫщия брой завивки, отляво на десно и щом стигне до средата преминава в игла. Последната се закрепя в предния край на лѫка, като за тази цел края на последния образува иглодържател в форма на кука.

4. Фрагменти от бронзов предмет. Освен описаните в гроба предмети намериха се цял куп негорени кости от говедо. Без сѫмнение всички тия кости са остатѫк от поставената при погребението храна за мѫртвия.

Могила V. Заема място кѫм средата на некропола. В нея констатирахме сѫщо трупоизгаряне. Освен изгорели кости вѫглени и два бронзови прѫстена нищо друго не се намери. Прѫстените са направени от обла бронзова тел с дебелина 1 мм. Всеки един от тях представя продѫлговата спирала, превита така, че да образува отворен крѫг с диаметѫр около 2 см.

Могила VI. Диаметѫр на основата 8 м., височина 40—50 см. След разчистването на насипа на дѫлбочина 50 см. се откри гроб сѫс скелет, последния лежи от ю.-и. кѫм с.-з. (краката). Скелетѫт е почти цял разрушен. Дѫлжината му, до колкото тя можеше да се установи, достига приблизително 1.60 м., почти толкова, каквато е длѫжината на гроба. Ширината на последния варира между 30—35 см. В областта на гѫрдите се намери желязна дѫговидна фибула с една спирала. Намериха се в гроба две железни пластинки, от които едната е сравнително по-добре запазена. Тя има форма на продѫлговат ромб. В положението, в което тя е запазена, има дѫлжина 9.3 см., ширина 3.5 см., дебелина 0.2 см. Едната и другата пластинки са украсени с по четире изпѫкнали пѫпки, разположени на крѫст. Преди да открием скелета в областта между бедрените кости се намериха ситно натрошени фрагменти от два глинени сѫда, работени на рѫка. Тяхното раставриране е невѫзможно.

Могила VII. Лежи точно на границата на близките ниви. Насипана е повечето с прѫст, между която тук-там се срещат камѫни. В нея се откриха следи от трупоизгаряне. Никакви културни останки не намерихме. Подобни гробове, без каквито и да било прибавни предмети (Beilage), са открити на много места и на Запад.

Могила VIII. В южната половина на могилата на дѫлбочина 40 см. се откри скелет. Трупѫт е бил поставен направо вѫрху земята, т. е. без да има предварително изкопан гроб, а такѫв, дѫлѫг около 2 м., широк 35—40 см., образуват наредените около трупа груби недялани камѫни. Скелетѫт, чийто кости от голямата тежест на каменния могилен насип са ситно натрошени, има дѫлжина 1.70 м., следователно погребан е човек с среден рѫст. Трупѫт е поставен да лежи по посока и.-з и то така, че главата заема източния край на гроба, краката—западния, рѫцете стоят успоредно с тялото. От десната страна на трупа е било поставено копие, чийто железен врѫх се намира близо до главата. Той има форма на вѫрбов лист с следните размери: дѫлжина 29.5 см. максимална ширина 3.4 см. Листа на копието в средата е снабден с изпѫкнал остѫр рѫб, който се простира от предния край чак до основата на дулото. Последното е запълнено с лимонатизиран остатък от дървената дръжка. Няколко железни късове, намерени близо около главата, са били отчупени от дулото; следователно дължината на върха надминава дадените размери. Близо до върха на копието е било поставено едно желязно ножче, чиито два края вероятно при копането са строшени. В това състояние дължината му мери 5·1 см.

В областта на гърдите се намери една ромбовидна желязна пластинка в средата с бронзово кръгло копче. Също част от друга подобна пластинка, с такова бронзово копче в средата, което обаче крепи втора пластинка, плътно прикрепена към първата. Едно желязно мънисто с диаметър 2 см. Връх от желязно острие. Какво е било назначението на последните четире предмета не може да се каже. На ляво от главата се намериха два глинени съда, поставени с устата нагоре.

Могила IX. Гроб с изгорен труп. Между костите, разпръснати и размесени с въглища, се намериха две железни цеви, от които едната има дължина 18 см., диаметър 1.5 см.; другата, счупена на две части, със същия диаметър, има дължина 15.5 см. Наред с тия две цеви се намериха две половини от плоски пръстеновидни халки. В края на едната от тях преминава дълъг железен гвоздей, който показва, че халката е била прикована върху някой предмет.

Могила X. Трупът изгорен. Освен няколко кости и дребни фрагменти от съдове, друго не се намери. Глинените фрагменти принадлежат на два различни съда. Единият от тях е работен на грънчарско колело.

Могила XI. Трупът на мъртвия също изгорен Намериха се заедно с костите фрагменти от два вида съдове.

В близките на некропола ниви са били намирани разни предмети, които произхождат също от гробове. От тях можахме да приберем един железен връх на копие и един меч също от желязо.

2. СЕЛИЩНА МОГИЛА ПРИ ГР. РУСЕ

Под ръководството на учителя Д. Костов, учениците трудоваци през 1921 год. почнаха разкопаването на предисторическата могила, близо до захарната фабрика, източно от Русе.

За да дам нужните упътвания на ръководителя на разкопките и проуча разкопания материал бях командирован на местото, обаче до моето отиване, разкопките бяха вече привършени. По-късно бях отново изпратен да присъствувам на разкопките, предприети от трудоваци граждани, също под надзора и ръководството на Костова. Събраният материал, твърде ценен за предисторията на България, ще бъде обнародван наскоро. Тук ще изтъкна важността на русенската могила. Последната принадлежи към типа селищни могили, които в много отношения наподобяват италианските терамари от началото на бронзовата епоха, обаче съществено се различават от последните по това, че при селищните могили жилищата са били строени направо върху земята.

Могилата както споменахме, чиято форма наподобява пресечен конус (обр. 240 и 241), лежи край брега на Дунава. Макар водите на последния днес да текат на няколко десетки метра далеч от основата на могилата, изглежда, че до неотдавна те са стигали до основата ѝ, поради което голяма част от могилния насип е отнесен от водите. Благодарение на това, откѫм север могилата ни открива един интересен профил.

Обр. 240. — Изглед на русенската могила.

Вѫрху една основа от чакѫл и лйос, чиято дебелина не надминава 1 м. следват неправилни напластявания от глина, размесена сѫс пепел, вѫглища, фрагменти от глинени сѫдове, множество кости от животни, орѫдия от кремѫк, камѫк и пр. Между тази сива глина на разни места и дѫлбочини се показват големи червени петна, които, разгледани от близо, представят натрупани кѫсове от изпечена глинена мазилка. Това са останки от срутени жилища, които срещаме както в основата, тѫй и близо до вѫрха на насипа. Най-старите жилища, значи, са били строени на височина, на каквато днес стои основата на могилата. По една или друга причина тия жилища са били едно след друго срутвани. Вѫрху техните останки постепенно са били строени други; след тяхното сѫбаряне следват нови строежи и т. н. Материалѫт от срутените жилища, както и изхвѫрлената от тях изобилна смет, сѫстояща се главно от пепел, вѫглища, черупки от речни миди, кости от животни употребявани за храна, строшени сѫдове, остатѫци от глина, носена около жилищата за правене на сѫдове, измазване на жилищата, глинени изделия и пр. се натрупват постепенно, докато с течение на няколко столетия се образува грамаден насип в форма на пресечен конус. Такѫв е накратко произхода на русенската могила, както и всички други плоски (селищни) могили у нас.

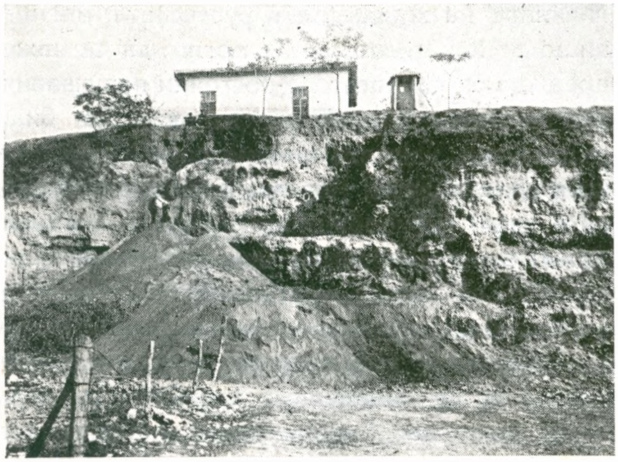
Обр. 241. — Разкопките в русенската могила.

Жилищата, в които е живял нашия прадед през това време, са строени твѫрде просто. Забивал е в земята няколко кола, които очертават една правожгжлна основа. Тия колове изплитал с пржти, след което грижливо измазвал с глина, размесена с слама. Колибата от горе е била вероятно покрита с пржст, сено или слама. Покривжт направен по този начин, често се е запалвал и е причинявал опожаряване на жилището.

Подобна една опожарена колиба, се разкри на джлбочина около 1·5 м. от вжрха на могилата. От нея имаше запазена само част от стените и пода. Последният беше затрупан от големи и по-малки кжсове изпечени мазилки. Това са останки от срутените стени. Когато натрупаният вжрху пода материал биде разчистен, откриха се множество здрави и строшени глинени сждове, камени орждия, мелнични камжни (хромели), глинени тежести за мрежи и пр. (обр. 242). Някои от сждовете благодарение на пожара, са значително деформирани. По всичко изглежда, че пожаржт е настжпил веднага, развил се е бжрзо и не е позволил на обитателя на жилището да спаси цялата покжщнина. Аналогични случаи можахме да констатираме и в други селищни могили. Освен случайните пожари, които са могли да бждат причинени от огнищата, вероятно не ще са били изключени и палежите от сжседите, с цел за отмжщение — нящо твжрде обикновено и днес в нашите села.

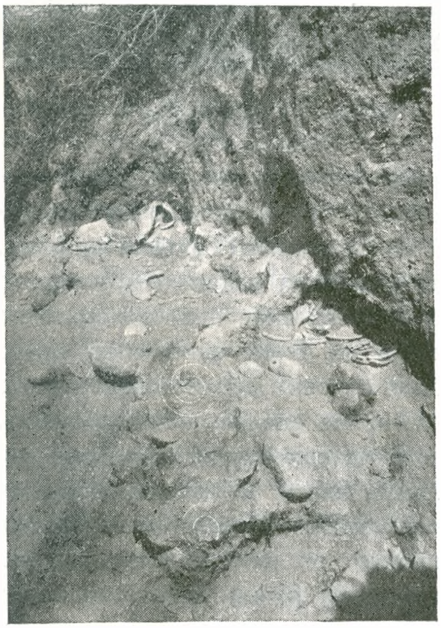

Обр. 242. — Поджт на една колиба, открита в русенската могила.

Колкото се отнася до формата и величината на жилищата в русенската могила, нищо положително не би могло да се каже, преди да се направят по-обстойни проучвания. Но на всеки случай тия жилища са били сжщия тип, какжвто имахме случай да констатираме в други могили от сжщото време, дето, край разнообразните културни останки, можахме да намерим и няколко малки глинени модели на колиби, които вероятно са имали култово предназначение. От тия модели се вижда, че жилищата са били с четире стени, отгоре с фронтонен покрив. Едни от моделите имат само един вход, докато други имат пжк два такива (отпред и отзад), а някои дори са снабдени с странични кржгли отвори, които несжмнено са служили за прозорци. Едновременно в селището е имало няколко колиби, които са образували нещо като малко селце. Това е едно безпорно доказателство, че нашия прадед през младокаменната (неолитна) епоха е живял вече заседнал живот и то в малки общини, за чиито наредби и традиции не можем да имаме непосредствени данни, но вероятно те ще са били приблизително такива, каквито сжществуват в сжвремените полудиви племена в Азия, Африка, Америка, Австралия, островите на Великия океан и пр.

Нека кажем нещо за бита на пѫрвобитния човек, който е обитавал крайбрежието на Дунава. Едно от главните му занятия е било риболовството. За това свидетелствуват многобройните кости от риба (сом, шаран и др.), които се изкопаха в сметта около жилищата. Едновременно той е сѫбирал речни миди и охлюви, които вероятно е ял с голяма охота, защото броя на черупките от тия молуски е извѫнредно голям. На известни места в боклучния насип те образуват пластове дебели около 20 см. (обр. 243). При риболовството са били употребявани харпуни (такива се намериха няколко) и рибарски мрежи. От последните се запазили само тежестите, направени от добре изпечена глина. Освен с риболовство нашият прадед се е занимавал и с лов и отглеждане на домашни животни. Между дивите животни, които той е убивал, намериха се останки от обикновен елен (Cervus elaphus), сѫрна (C. capreolus), бобѫр (Castor fiber), кости от разни птици и пр. От домашните животни той е отглеждал кучета, (Canis fammiliaris, — няколко разновидности) овцата (Ovis aries), говедото (Bos taurus) и свинята (Sus scropha). Последната по всяка вероятност, е била още в полудиво сѫстояние. Извѫнредно грамадното количество кости от домашни животни, намерени в боклучните насипи около колибите, като останки от неговата трапеза, показва, че той е давал предпочитание на месната храна. За тази цел са били отглеждани, вероятно в малки стада, главно овци и говеда. Останки от кон (Equus caballus) се намериха много малко. Изобщо конят през младокаменната епоха се среща по селищата много рядко или почти никак. Неговото опитомяване за прѫв пѫт става в следващата (бронзова) епоха.

Обр. — 243 Черупест пласт в русенската могила.

Намерените многобройни хромели, както и отпечатаците от слама в глинените мазилки, са едно доказателство, че земледелието е било вече познато. Останки от зѫрна не можаха да се намерят, защото те са изгнили. Те биха могли да се запазят до днес само ако са били овѫглени, какѫвто беше случаят в „Коджа-дерменската могила“ при Шумен.

От орѫдията, употребявани в ежедневния живот, намериха се ножове и стѫргалки (scrapes), направени от кремѫк (flint). Стѫргалките са били употребявани за изчистване на животинските кожи от подкожните тѫкани, които остават при одиране на кожите. Последните са служили за облекло, постилки, завивки и пр. За да може да зашият две или повече кожи, употребявани са били костени шила. Такива бидоха намерени няколко. Чукове направени от еленови рога, каменни брадви, като оржжия, не са нещо рядко. Рядко обаче се срещат предмети направени от чиста мед. За сега са намерени само няколко медни игли и две халки, сжщо от мед. Присжтствието на този метал показва, че имаме работа с една култура, която се е развивала в края на каменната и в началото на медната епоха, което време отговаря приблизително на края на III-то и началото на II-то хилядолетие пр. Христа.

Останки от глинени предмети се срещат твжрде изобилно. Пжрво място по своята численост заемат глинените сждове. Последните по отношение на форма и величина на орнаментите представят голямо разнообразие. Най-много се срещат сждове украсени с релиефни и вджлбани, а по-малко такива — с инкрустирани и рисувани орнаменти. Намериха се сждове на големи плитки паници, сждове, подобни на делви, покрити отгоре с похлупак, сждове с конусовидна, цилиндрична и др. форми и пр. Голямото разнообразие на сждовете говори за тяхната нееднаква служба. Едни са служили за държане течности, други — за храна, плодове, зжрна и пр. Намериха се сждове с надупчени стени, които са били употребявани за цедилки.

Между другите глинени предмети заслужава да споменем глинените идоли, повечето представящи голо женско тело. Тия идоли и животински фигури се явяват твжрде характерни за Егейската област и сжседните ѝ страни.

За пржв пжт у нас в русенската могила се намират модели от човешки стжпала, направени от глина, чието предназначение не е още обяснено, обаче тяхното вотивно значение стои вжн от всяко сжмнение. Те представят т. н. Totenschuhe.

Между ценните находки, намерени в могилата, ще трябва да поставим и човешките скелети, изкопани в нейния центжр на джлбочина 25—30 м. Такива са изкопани пет. Единият от тях очевидно женски, е намерен заедно с скелет на дете (погребение на майка и дете).

Всички скелети са типични хокери (Hocker), т. е. мжртвецжт при погребението е бил поставен да лежи вжрху една от страните (лява или десна), а не вжрху гжрба. Краката са прегжнати при коленете, ржцете сжщо прегжнати в лактите така, че китките на ржцете да бждат сжбрани кжм главата.

Този начин на погребение, за пржв пжт открит у нас в русенската могила, е бил практикуван в каменната епоха и по-кжсно. Той се употребява и днес от много сжвремени полудиви племена.

Тази находка от друга страна, хвжрля светлина вжрху култа на мжртвите у най-древните траки. Погребението, значи, между друго, е ставало до самото жилище на мжртвеца, вероятно за да може да се ползува от него и след смжртта.

Най-после краниоложкото проучване на тия скелети ще ни разясни расовата особеност на най-старите обитатели на страната ни — един вжпрос още нерешен, но от голямо научно значение.

3. ОСТАНКИ ОТ МАМУТ, НАМЕРЕНИ НЕ ДАЛЕЧ ОТ РУСЕ.

Около 7 км. западно от Русе, в лйоса край Дунава били открити и изкопани от ученици трудоваци кости от мамут (Elephas primigenius), които сега се сѫхраняват в музея при мѫжката гимназия. Ние посетихме находището и музейният фограф, Г. Трайчев, направи нуждните снимки на лйосовия профил, дето се показваха още кости. Изглежда, че на това място са заринати костите от цял скелет, част от който при сѫбарянето на брега са били отнесени от водите на Дунава, втора част извадена от учениците, а трета остава още в брега. Би било желателно останалата част от скелета, както и единичните кости, които тук-там личат в лйоса да бѫдат внимателно извадени и сѫхранени, като материал, който ще послужи за проучване делувиалната фауна на Бѫлгария. Необходимите наставления дадохме на учителя Костов, под чието рѫководство е станала разкопката и сѫщия ще има грижата да довърши работата.

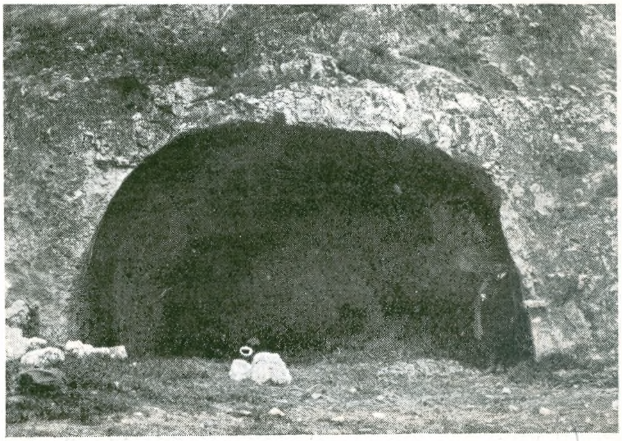

Обр. 244 — Пещерата Св. Петка при Русе.

Предстоеше ни да направим снимки за по-обстойни проучвания по изкуствените пещери по долината на Русенски Лом. Предвид на това, че не разполагахме с повече време, поради краткосрочната ни командировка, ний се задоволихме да посетим най-близката от тия пещери Св. Петка. Последнята се намира ю.-з. от Русе в скалите на левия бряг на р. Лом. Пещерата се сѫстои от две отделения, предно и задно. Пѫрвото от тях е изкуствено разширено за да приеме формата на продѫлговат четириѫгѫлник (обр. 244). Една теснина приблизително кѫм средата на пещерата води кѫм задното отделение което е запазено в естествената си форма, а само тук-там личат следи от дялане вѫрху скалата. По-подробни сведения за тази пещера дава К. Шкорпил (Материали за археологическата карта на Бѫлгария, кн. I, 154).

4. АБОБА И МАДАРА

От Русе отпѫтувахме за с. Абоба и Мадара (Шуменско). В землището на пѫрвото село музейния фотограф, Г. Трайчев, направи снимки на мегалитните паметници (обр. 245 и 246). Това са тѫй наречените алеи, подобни на тия в Карнак и единствени у нас само в тоя край. Голяма част от тия паметници за жалост са вече разрушени от местното население и не може днес да се каже какво са представлявали пжрвоначално в своята цялост. Обаче това, което е останало от тях, трябва да бжде запазено в това сжстояние, в което днес се намира. Обжрнахме внимание на по-интелегентните селяни, че трябва да се тачат тия паметници наравно с останките от древната Плиска, като се постарахме да ги опознаем с значението, което те имат за науката и голямата отговорност, която разрушителите биха имали пред закона.

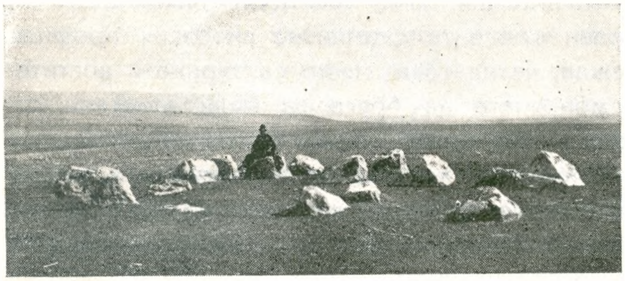

Обр. 245. — Мегалитни паметници при с. Абоба.

От Абоба отиваме в с. Мадара. Последното се намира, източно от Шумен, на разстояние около 17 км. Околността на Мадара в научно отношение представлява голям интерес. При подножието на високите скали, с които граничи западното проджлжение на Провадийското плато се намира изобилен карстов извор, около който някога са расли девствени гори, по-кжсно непощадени от човешката ржка. Изобилната вода на този извор, разнообразния дивеч в околните гори са привлекли човека още в предисторическите времена, дето той се заселва, проджлжава да живее няколко хилядолетия и там го заварват пжрвите исторически времена. В проджлжение на този джлжг период се напластяват една вжрху друга разни култури, проучването на които хвжрля достатжчно ясна светлина вжрху миналото на този край. Местото дето се намира извора, е познато между местното население с името „Подграда“. Преданието гласи, че част от „града“ е била построена вжрху платото, друга—долу при изворите. Последната е била защитена от високи зидове. В време на една обсада долната част на града е била опожарена от неприятеля, който за тази цел си е послужил с запалена слама, която била напущана от платото. Доколко запазеното предание отговаря на действителността не може да се каже, обаче изглежда действително част от постройките, да са били опожарени.

От разкопките, които направихме от Тонювата воденица до пещерата, която се отваря веднага над извора, установихме два главни пласта. Пжрвият от тях лежи вжрху неокомските мергели (долния кредна формация), които впрочем образуват основата на цялото Провадийско плато. В този пласт срещаме останки от една култура, която се е развивала у нас до края на третото хилядолетие пр. Христа.

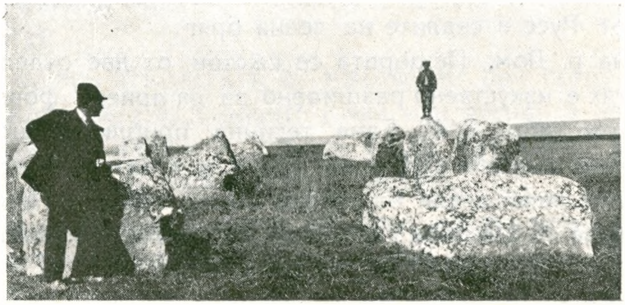

Обр. 246. — Мегалитни паметници при с. Абоба.

Върху този най-стар културен пласт следва непосредствено втори, в който изобилно се срещат останки от римско, византийско и българско време. Следователно миналото на с. Мадара, или по определено казано, миналото на „града“ принадлежи на две фази: едната предисторическа, другата историческа.

Предисторическият пласт заема едно протежение от няколко декара. Ние можехме да го проследим непрекъснато от Тонювата воденица чак до подножието на скалите. В ляво и десно той заема голямо пространство, обаче до де се шири, не можем с положителност да кажем. Във всеки случай главния център на селището е бил около изворите и пещерата. Изобилната вода на извора, някогашните девствени гори пълни с дивеч, от друга страна грамадната пещера, която във всяко време е можала да даде подслон на човека, са привлекли вниманието на последния. Тук той е имал най-необходимите условия за един примитивен живот (вода, храна и подслон). Най-старото поселение в околноста на Мадара се отнася към каменната епоха.

Това време познато в археологията като неолитна епоха, завръшва към края на третото хилядолетие пр. Христа, обаче кога в Мадара се заселва човек за пръв път, трудно е да се каже с положителност; това време би могло приблизително да се отнесе към V или VI хилядолетие. При проучване предисторическото селище особен интерес представя работилницата за кремъчни оръдия. Като почнем от най-горната воденица чак до местото на извора, се открива един пласт, някъде повече от 1 м. дебелина, който представя натрупани късове от кремък, кремени ядра, а между тях недовършени, счупени и здрави оръдия от кремък (обр. 247). Вероятно, тук са били фабрикувани оръдията, които по пътя на търговските сношения са били разнасяни на разни места в България.

Обр. 247. — Останки от работилницата за кременни оръдия.

Кремъкът както е известно, изобилно се среща в сенонските (Senonien) пластове на горно кредната формация в Шуменско. Кремъкът, като суров материал е бил доставен в самото селище и тук се е обработвал от майстори, които добре са познавали техниката на тая индустрия. От кремъка са били правени върхове за стрели, ножове, стъргалки, брадви, пили, метателни оръдия и пр. Тези оръдия се намериха в голямо количество.

Край тях обаче са били приготовлявани за местна употреба оръдия от кости и рог, като шила, игли, чукове и пр. Попаднаха така също множество фрагменти от строшени глинени сѫдове, които са били употребявани за ежедневни нужди. Сѫбраните културни останки от това селище, са достатѫчни да ни покажат, какѫв е бил начина на живота на нашия прадед от това дѫлбоко минало и на каква степен в културно отношение той се е намирал. Тук имаме най-старата у нас културна степен от каменната епоха, която предшествува културата на селищните могили.

Предисторическия човек в Мадара се е занимавал главно с лов. Това показват от една страна главно многобройните орѫдия, които едновременно му са служили за защита, от друга—множеството кости от диви животни. Между боклучния насип от кремѫци, малко по-горе от Тонювата воденица, се намериха кости от следните диви животни: елен, сѫрна, мечка, бобѫр, дива коза, див кон, пор, заяк и др. животни, които изобилно са се вѫдили в околните гори. След изсичането на последните, което е станало вероятно кѫсно в историческо време, еленѫт, сѫрната и мечката се оттеглят в планинските места, а бобѫрѫт е бил изтребен. Това животно, чието сѫществувание е тясно свѫрзано с водата и гората е изчезнало почти из цяла Европа. За убиването на тия животни главно е служил лѫка и прашката. Месото на убития дивеч е служило за храна, кожите за облекло, а някои от костите за приготовление на разни орѫдия (игли шила и пр.). За да може да разпори трупа на животното, после да го разреже на части, пѫрвобитният човек си е служил с нож, направен от кремѫк. За изчистване на одраните кожи, от които си е приготовлявал облекло, той си е служил с стѫргалки, направени сѫщо от кремѫк. Най-после за да зашие две или три кожи нужни да си направи нещо подобно на дреха, той е употребявал шила и игли, издялани от кост. Край лова, нашия прадед в Мадара се е занимавал с отглеждане на домашни животни и обработване на земята, което обаче е ставало по един примитивен начин. Сѫдовете употребявани за ежедневни нужди са били работени на рѫка. т. е., без помощта на грѫнчарско колело. Направени от местна глина, размесена с пясѫк, те са били едва изпечени на свободен огѫн, били са много крехки и не са могли да се запазят цели. Брегаи коритото на Мадарския поток, като почнем почти от селото чак до пещерата, са обсипани с фрагменти от глинени сѫдове влачени от водата. Сѫдовете са изобщо много груби. На някои стените са били украсени с дупчици, резки или груби пѫпчици

Нашия парадед е употребявал известно време и за своя тоалет. Той е красил тялото си (еднакво жени и мѫже) с китки, направени от пробити зѫби, пробити камѫчета, кости, чорупки и пр. Такива се намериха доста много.

За жилище му е служила пещерата, дето е прекарвал в лошо време или през зимата. През летото той е предпочитал сенките в гората.

По всичко изглежда, че нравѫт на пѫрвобитния човек през тази епоха е бил значително смекчен. Крѫвожадните инстинкти го постепено напущат, той се предава на ред мирни занятия, за чиято организация ние не можем да имаме непосредствени дани, но вероятно, подобно на днешните полудиви племена, силата е била закон и в нея е било правото.

Култът на мъртвите е бил вече познат. Понятието за задгробния мир е съществувало у него. Това се вижда от особените грижи, които са били полагани за мъртвите. Който е посещавал околността на село Мадара не може да не е забелязал издълбаните в скалите дупки с доста правилна форма. Това са изкуствени пещери, които са служили за поставяне труповете на мрътвите, с други думи, това са били гробниците. За голямо съжаление, в последните нищо не е могло да се запази до наше време. Макар и мъчно достъпни, все пак изкачването до тях не е съвсем невъзможно. Ние виждаме овчарчета, които много свободно обхождат тези пещери, макар някои от тях да са около 60 м. високо. Естествено е, че всичко онова, което е било поставено в тия гробници заедно с костите е било изхвърлено навън. Между нападалите пред пещерата блокове имахме случай да намерим единични човешки кости и разбити черепи, които вероятно произхождат от гробниците.

Обр. 248. — Изглед на поповската могила.

В свръзка с религиозния култ на предисторическия човек стоят и т. н. жертвени камъни, които се намираха близо около селището. За жалост обаче при последната ни обиколка тази година следи от тях нямаше. Както тук така и на друго място у нас, въпреки закона за старините, невежеството е успяло да унищожи много ценни паметници, които времето е пощадило в продължение на един период за няколко хиляди години. Такъв е случая с мегалитните паметници около Абоба и други старини. Би могло при повече добра воля, археологическото дружество в града да положи повече грижа за запазване на тия паметници.

5. РАЗКОПКИ В ПОПОВСКИЯ ЛОЗОВ РАЗСАДНИК.

Обр. 249. — Прокоп на поповската могила.

Управителят на лозовия разсадник при гр. Попово, г-н Тодоров, в плана на предстоящата му работа през пролетта поставя нивелирането на един значителен парцел, като за тази цел употреби пръстта от близката могила (обр. 248). Навреме той поиска разрешение от музейната управа. Последната като имаше пред вид: 1) че с разкопаването на въпросната могилаще се подобри част от земята на разсадника, и по този начин ще бъде рационално използувана. 2) че могат при тия разкопки да се намерят интересни за науката паметници, разреши могилата да бѫде разкопана, като за тази цел ме натовари да рѫководя работата и дам нужните упѫтвания на г-на Тодорова. Разкопките се започнаха в началото на м. май. Могилата има диаметѫр 30—33 м, а височина 3 м. Последната е била несѫмнено по-голяма защото вѫрхѫт е подравнен с цел да се построи беседка. Могилата биде пресечена на крѫст с два прокопа (обр. 249). В центѫра ѝ не се откри гроб. За да проверим дали гробѫт не лежи под нивото на почвата, в средата, дето се пресичат двата прокопа, направи се сондаж на дѫлбачина 1 м. (обр. 250). Централен гроб обаче и след това не се откри. Че в центѫра на могилата не може да има гроб, ясно личеше от реда на напластяванията. Черният сѫвсем хоризонтален пласт, който представя пѫрвоначалната повърѫхност на терена на това място не показва никакво прекѫсване.

Обр. 250. — Централен изкоп в поповската могила.

Между североизточния и северозападния сектори на разстояние 6 м. от най-крайната точка на могилната основа и 8·5 м. от центѫра, на дѫлбочина 1·5 м. се откри място на клада, която заема едно пространство около 2—3 кв. м. Намериха се фрагменти от строшени сѫдове, обаче никакви кости не попаднаха. Вероятно последните са били след изгарянето на трупа прибрани и поставени в урна, която оставаше да се дири в един от сѫседните сектори.

Между с.-з. и ю.-з. сектори на разстояние 7·5 м. от най-крайната точка на могилната основа и 8·7 м. от центѫра, на дѫлбочина 1·5 м. се откри втора клада. Между пепелта и вѫглищата се намериха едва 2—3 малки изгорели кости. Изглежда, че останките от изгорелия труп и тук са били грижливо прибрани. Под тази клада се намериха костите на два скелета, поставени в безпорядѫк (обр. 251). От скелета липсват голяма част от прешлените, почти всички ребра и кости от стѫпалата.

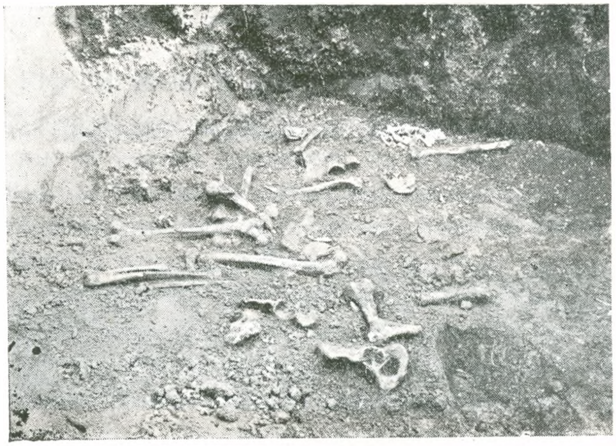

Обр. 251. — Гроб с вторично погребение.

Подобен гроб се откри също и към средата на могилата. Няма съмнение че тук имаме случай от вторично погребение (Nachbestatung). В съседство с последния гроб се намери една римска лампичка, единственото доказателство, че поне тия гробове принадлежат на епохата на римското владичество. Към кое време ще трябва да отнесем първите погребения, т. е. тия чрез изгаряне на трупа, трудно е да се каже. Възможно е и те да са от същото време, е може би и преди римското владичество. Това можеше с достоверност да се каже, ако биха могли да се открият самите погребални урни, което остава да се очаква за в бъдаще.

6. СЕЛИЩНИ МОГИЛИ ОКОЛО ПОПОВО.

Последния ден от нашата командировка използувахме да обходим селата Сеид и Аязлар с цел да се запознаем с типа на могилите при тия две села. Югозападно от първото село, на разстояние около 2 км. се намира една „селищна могила“, известна с името „Димирли Юк“ (обр. 252). Ето каква легенда е свързана с тази могила. Преди години в могилата се отваря дупка. Един пърч често пъти влизал в последната и след известно време излизал. Указало се, че някъде в дупката имало просо, с което пърчът се хранел. Овчаря се промъква в дупката и стига до една врата, която сама се отваряла и затваряла. Овчаря издебва, когато вратата е била отворена и влиза в една стая пълна с злато. Напълва си торбата, обаче вратата се затваря, и той остава вътре. И едва след като той изсипал златото на земята, вратата отново се отваря и овчаря излиза. Като народни умотворения, подобни легенди в разни варианти съществуват и за други могили и пещери. Те заслужават да се съберат.

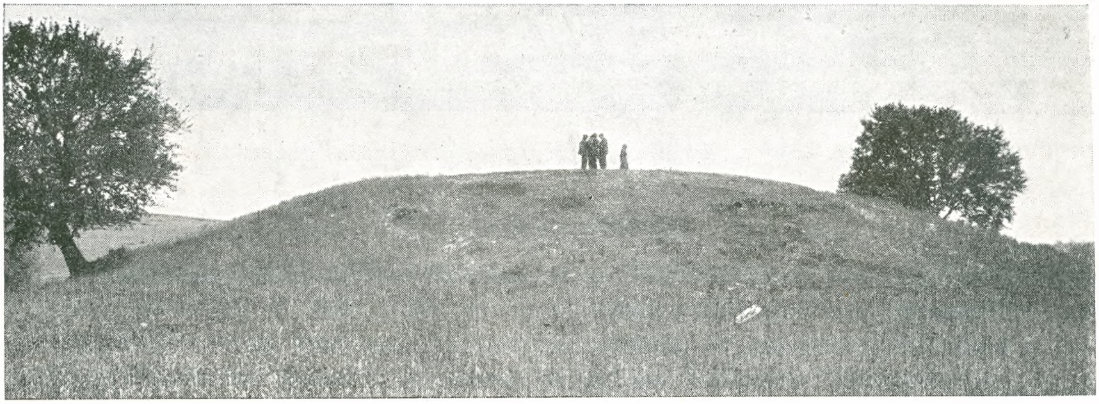

Обр. 252. — Неолитична могила „Димирли юг“ при с. Сеид, Поповско.

На повърхността на могилата се намират множество фрагменти от глинени съдове, кременни оръдия и кости от животни, едно доказателство, че имаме работа с една селищна могила от типа на Коджа-дерменската, Салмановската, Султанската и пр., които изобилствуват в с.-и. Бѫлгария и Тракия и могат да се датуват кѫм края на неолитната епоха.

Сѫщия тип могила представя и тая до селото Аязлар (обр. 253) От нея сѫбрахме доста керамичен материал, който по-кѫсно ще бѫде обнародван. Нея сѫщо трябва да отнесем кѫм края на младокаменната епоха.

Обр. 253. — Неолитична могила до с. Аязлар. Поповско.

СТАРИНИ ОКОЛО С. БАЙЛОВО, КАМЕНИЦА И ГОЛ. РАКОВИЦА

ОТ ИВ. ВЕЛКОВ

Уредник на старовековния отдел

В свързка с разкопките на предисторическия некропол в с. Байлово, трябваше да се проучат и всички други старини както в най-близката околност, така също и в съседните села. За старините в с. Байлово имах случай да говоря на друго място (вж. с. Байлово — историко-географски бележки в Сборник „Елин Пелин“ стр 11 сл.). Един час ю.-и. от селото, в местноста Дренова могила се намират три могилки, отгоре плоски, вероятно разкопавани преди време. Високи 1 ½ м., широки в диаметър 15 м.

Все по хребета и водораздела по направление на Харамлиец, на разстояние около триста метра от „Три могили“ се вижда друга могила, висока 1 м.

Оше по на изток, в местноста „Лесково присое“ близо до кладенеца „Капролинец“ има също една толкоз голяма могила, разкопавана от иманяри.

1. С. КАМЕНИЦА.

Каменица влиза вече в басейна на р. Тополница и с това на Бело море. В тези гористи места, дето с векове се е пазил свободния дух би трябвало да се обърне по-голямо внимание на многото могили, от различна големина и вероятно от различни времена, пръснати по всички хълмове. Могилите са изложени на голяма опасност, особено напоследък и се разкопават непрекъснато от иманяри, които търсят в тия места огромни скрити богатства.

В местноста „Момина могила“, на хребета, който се спуща откъм Харамлиец по направление на р. Тополница, се намират три големи могили. Първите две са близо една до друга и са високи до 2 м ; втората от тях е разкопавана наскоро. Намерено било желязно копие. Третата — висока 4—5 м. отстои на около стотина крачки по-надолу. Между тези големи могили се виждат и две съвсем малки, натрупани с камъни. Все по хребета надолу има „Дудова могила“, „Маджарска могила“.

Като се тръгне от Момина могила северно, по направление на Каменица, в низината, до самия път, се вижда малка могила, натрупана с камъни, висока до половин метър. Още по към север, на хребетчето, в местноста „Марково тепе“‘ върху скалата съ разположени две могили. Изобщо забелязва се тук често да се използуват скалите за да се натрупат върху тях могилки.

В местноста „Вонещец“ до самия пѫт се намират две могили. Едната е разкопавана, натрупана с камѫни. Втората от кѫм селото е известна като „Дундина могила“.

Източно от Каменица, на платото до пѫтя за Петрич, близо до Пулийовските колиби, се издигат две могили, на разстояние 50 метра една от друга.

Западно от селото под колибите „Скумците“, на хребета, който се спуща кѫм Каменица, има две могили, разделени една от друга на 150 крачки. Високи 3—4 м. В по-западната могила са били намерени кости, мѫниста и една бронзова гривна, вероятно от кѫсно римско време. Около тези могили се откриват постояно тухли, малки глинени кюпове, фрагменти от глинени сѫдове. Няма сѫмнение, че тук трябва да се тѫрси старо селище.

Значението на тия места показват и многото градища, разположени наоколо. Юго-западно от Каменица, по течението на рекичката, има местност „Градището“. Цялото това място сега е обрасло с гора. Следи от зидове сега не се виждат.

На високия врѫх, който се надвеся кѫм с. Петрич имаме градището „Яловица“, с останки от зидове. Достѫпно само откѫм север. Тук са тѫрсили убежище и са се криели в турско време.

Юго-източно от селото, на хребетите, които се спущат вече кѫм самата Тополница, имаме Малко и Голямо Градище. Вѫрху Малкото Градище са разхвѫрлени купища камѫни. Юго-източно от него се намира високия врѫх — Голямото Градище, свѫрзано с Малкото посредством една седловинка. Двете градища и седловинката са опасани с долчини откѫм северо-запад, север и северо-изток. В Голямото Градище, в северната му част, е запазена част от зид, широк до 1·50 м., граден с ломени камѫни. Вѫтре останки от разни постройки. То е достѫпно само откѫм юго-западната страна. Тук често са изкопвали кюпове.

Около Каменица се срещат и много оброчища. Северо-западно от селото е оброчището св. Георги. В местността „Чуково шибе“ според преданието имало старо черковище. Около 3 клм. южно от селото е оброка св. Илия. Тук се намират следи от зидове. В ю.-з. край на селото е оброка св. Петка. Оброка св. Димитѫр се намира на източния край на селото, св. Петѫр — в гробищата. Тези многоброини оброци говорят доста ясно за бѫлгарския характер на този край, незасегнат от турското нашествие.

2. С. ГОЛ. РАКОВИЦА.

Гол. Раковица, едно от най-големите села в западните гѫнки на Средна гора, е разположено в малка низина, по течението на Раковишката река, която прибира притоците откѫм Харамлиец и откѫм Дражман и Кютуклия. Южно от селото се издига малко плато. Вѫрху това плато, известно под името „Петрово бунище“, особено в най-южната му част могат да се наброят двадесетина могилки от различна големина, но не по-високи от метѫр, метѫр и половина, натрупани обикновено с варовити камѫни, от каквито е образуван целия хребет. Могилките в южната част са наредени една подир друга, почти в полукрѫг. Много са отнесени от поройните дѫждове, разкопани, а някои са изчезнали вече в изораните ниви. Според разказите на селяните тук били намирани често и кости.

По своето разположение и вид тази група могилки ще да има вероятно сѫщия характер, както могилките от Байловския некропол.

Освен тези могилки юго-източно от селото, в местноста „Дѫсчанец“ има три могили, разположени близо една до друга. По-близо до селото в местноста „Копана могила“ има четире могилки.

Южно от селото, почти на половина пѫт за с. Бѫрдо, вѫрху висок, стрѫмен хребет се намира голямо Градище. Под него в южната част тече река, която извира откѫм Харамлиец. Градището е било оградено с дебели зидове Останки от тях се виждат в източната част. Сѫдейки по развалините, в северната част се е издигала защитна кула. Тук, дето градището е било най-лесно достѫпно, има широк ров, сега 5 м. дѫлбок, 15 м. широк. Около 30 м. северно от този ров има втори окоп, малко по плитѫк от пѫрвия. До самите защитни стени е бил изкопан още един ров, но той е с малки размери. Градището е дѫлго 180 крачки, широко 50 крачки. Близо до Градището, в северната му част, се виждат две могили.

От Градището е бил наблюдаван добре пѫтя, който е идел откѫм с. Гюреджия, минавал е по течението на рекичката, превалявал е после Смолешкия дервент при Калугерица и е навлизал в Златишкото поле (вж. Годишник на Народния музей за 1920 г., 59 сл.).

ПРИНОСИ КЖМ СРЕДНОВЕКОВНАТА АРХЕОЛОГИЯ НА БЖЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

ОТ КР. МИЯТЕВ

Уредник на средновековния отдел

1. НОВИ ОТКРИТИЯ В ХИСАРСКАТА КРЕПОСТ [1])

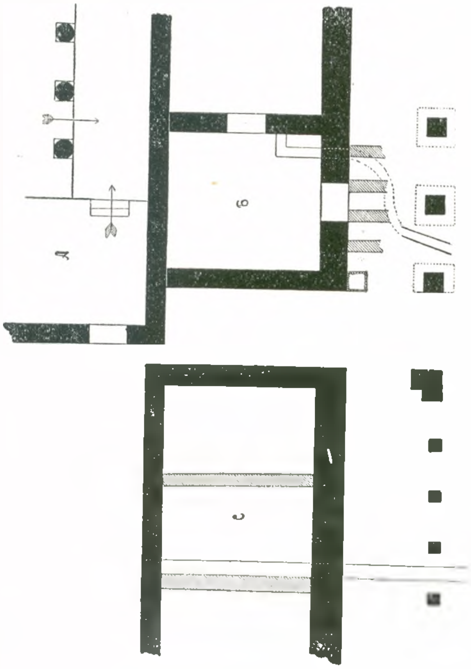

Обр. 254. — План на откритата част от старохристианска базилика в Хисарската крепост.

I. Още в началото на м. март т. г. Хисарският жител Ив. Д. Митев започнал да разкопава нивата си, намираща се около 100 м. западно от средата на източната крепостна стена с цел да си построи кжща. Тук той попаднал на зидове, които разрушил, за да извади строителен материал. Когато пристигнахме на местото, ние заварихме само грамади камжни и тухли, празни ровове от някогашните зидове, разхвжрляни барабани от колони и архитектурни фрагменти, а на места всичко беше отново засипано. При това положение ние бехме принудени да проучаваме старата постройка, както и да вжзстановяваме нейния основен план само по указанията на работниците и по незначителните следи на някои зидове.

В североизточната част на нивата, около 1.20 м. под почвата работниците се натжкнали на югозападна част на голяма постройка (обр. 254 А), постлана с здрав хоросанен под, който се сжстои от 3 пласта Найдолният (15—20 см.) е образуван от дребен чакжл. Над него е поставен 5 см. дебел пласт от бял хоросан, а третият пласт е сжщо толкова дебел и се сжстои от хоросан с извжнредно много чукани керамиди. Поджт на постройката има три нива, според които е била вероятно разчленена и самата постройка. Най-низжк е поджт в югозападното отделение, което е заемало цялата западна част на постройката и има широчина 6.50 м. На изток от нея са открити други две отделения. Едното, в което се е влизало посредством две стѫпала, се простира по южната стена на постройката и е широко 4 м. Неговият. под лежи на около 0·50 м. над тоя на западното отделение. Северно и успоредно с южното отделение се простира друга част на постройката, чийто под лежи. само 20 см. над тоя на западното отделение. Двете успоредни отделения са били разделени с гранитни колони (сѫставени от барабани), поставени на квадратни зидани бази, от които сѫ открити само три.

---

[1]) Изучванията са направени заедно с уредника на старовековния отдел, Ив. Велков.

Вѫншния зид на постройката (А) е дебел 1 м. и е граден с недялани камѫни, споени с червен хоросан. На западната стена е открита една врата, 2 м. широка, която е водила непосредствено в западното отделение на постройката. В североизточния, неразкопан ѫгѫл на тия развалини се вижда още част от паднал тухлен свод. Подобни кѫсове от тухлен градеж са намерени из насипа на цялата постройка, обстоятелство, от което може да се заключи, че отделенията на постройката са били засводени. Тухлите са от различна големина (33×33; 30×30; 30.5×30.5), а дебелината им се колебае между 3.5 см. и 5.5 см. По тях са отбелязани с прѫсти крѫстосани диагонални линии, крѫгове и др завивки. Между купищата тухли видехме и фрагменти от грамадни керамиди

При разкопаването на тая постройка работниците намерили в южното ѝ отделение много скелети, които лежали в различно положение непосредствено между пода и падналите зидове. Три здрави черепа прибрахме за музея. Те ще бѫдат проучени допѫлнително. Заедно с скелетите са намерени:

1) Бронзова гривна, диаметѫр 5.9 см. крѫжилото отворено и завършва с заострени краища. Такава гривна е намерена и по-рано в Хисарските бани (срв. Изв. Арх. Д-во, II. 1, стр. 138, обр. 29.)

2) Бронзова гривна, диаметѫр 6 см. крѫжилото е обло и отворено. Краищата му завѫршват изострено. Лицевата страна орнаментирана с повтарящи се групички от три успоредни чѫртици.

3) Бронзова гривна, диаметѫр 6.3 см. крѫжилото отворено, но краищата му са снабдени с кукички за закачване (едната кукичка е счупена). Гривната е обла и по лицевата страна гравирана с коси, успоредни чертички.

4) Бронзова гривна, диаметѫр 5.9 см. Крѫжилото е отворено, отвѫтре плоско, а отвѫн заоблено и гравирано с малки крѫгчета с точка в центѫра им.

5) Бронзова гривна, диаметѫр 5.2 см. Образувана от два дебели осукани тела, които завършват на края с петлици. Между тях е навит друг по-тѫнък, сѫщо така осукан тел.

6) 8 стѫклени сини гривни с различен диаметѫр. Стѫклото оксидирано.

7) Една бронзова закачалка за кандило или лампичка, сѫстояща се от три прости телчета и

8) Два фрагмента от малки стѫклени сѫдове.

Освен това тук са намерени и няколко кѫса от 4 см. дебели плочи, хубаво изгладени и от двете страни. Плочите са имали двояка форма: едни от тях са били правожгжлни, а други кржгли. Едните и другите, обаче, са профилувани от кжм лицевата си страна с арки, които се редуват с правожгжлни рамки. На един такжв кжс на обратната страна се виждаха вджлбани букви ZΘ, 2·7 см. високи. Тия букви, както и добре изгладената обратна страна на плочите, показват, че последните са били поставени в такова положение, че са се виждали и двете им страни.

Разкопаната част на постройката A е много малко пространство, за да може с по-голяма вероятност да се определи какво е представяла тя в древността. Нейните отделения обаче, — едно в западната ѝ част, простираще се по джлжина от север кжм юг и две—на изток от пжрвото с джлга ос запад-изток, разделени с ред колони, своджт и мраморните плочи (вероятно от преграда), — дават основание да се предполага, че тук имаме работа с югозападната часть на старохристианска базилика, на която са разкрити само части от нартекса, южния и средния кораб. Останалата част на базаликата—апсидата и нейните сжседни сжоражения остават да лежат под бждаща проектирана улица, а северният ѝ кораб с половината от средния и нартекса—под лозе, което сега не е разкопавано. От това обаче което имаме сега на лице, личи, че тая базилика, макар и по-кжсна, е много по-голяма и по богата в архитектурно-художествено отношение от откритата през 1909 год. базилика край южната стена на Хисарската крепост. Нейното пжлно разкопаване, поне в източната ѝ част, би дало навярно богати материали за историята на архитектурата и християнството в бжлгарските земи, а най-главно, с това ще се хвжрли един лжч вжрху миналото на Хисарската твжрдина, тжй важна и тжй малко позната.

Кжм южната стена на предполагаемата базилика е пристроена друга пристройка (B) с западна стена широка 1 м., а южната 1·50 м. Постройката е 8 м. широка, а на джлжина е открита до 14 м. Тя е разделена на две помещения, сжобщаващи се с 2 метра широка врата, а в самата постройка се е влизало през вратата на южната стена. Основите ѝ са от сжщия градеж, както и базиликата, а подовата ѝ настилка е била от тухли. Успоредно на южната стена, 4 м. далеч от нея са запазени субструкциите на три стжлпа; отстоящи един от друг на 3 м. Между стжлповете и южната стена на постройката B се редят няколко прости (без хоросан) успоредни зида, 60 см. широки, които по всяка вероятност са били предназначени за поддржжане на тухлен под. Под тия зидове е водел някакжв канал, изграден от тухли, споени с червен хоросан. Каналжт е открит между два от споменатите стжлпове, отдето той е завивал косо под простите напречни зидове, минавал е под дебелата стена в западното отделение на постройката B и от там е завивал на изток под разделящата двете отделения стена. По-нататжк не е проследен. Кжм югозападния жгжл на постройката B била открита една квадратна щерна, 1×1 м., изградена с тухли и измазана от вжтрешната страна с хоросан. Щерната била пжлна с гасена вар.

4 м. на запад от постройката B са открити основите на друга сграда—C, разположена от изток кжм запад. Широчината ѝ е сжщо 8 м., а на джлжина е

разкрита само 14 м. Нейните зидове, еднакви по строеж с зидовете на постройката В, съответствуват и по тяхната дебелина. Под нейния под са намерени два зида 75 см. широки, градени с хоросан без керамиди. Тия зидове отстоят един от друг на 4·50 м. Успоредно с западния от тия зидове е вървял 75 см. дълбок канал, изграден с плочи. Каналът е пресичал цялата постройка С и е продължавал в права пососа към юг и север.

И тук, както при постройката В, на 4 м. от южната стена се е намирал ред стълпове, отстоящи един от друг на 2·50 м. Тия стълпове обаче са били по-тънки (0·60╳0·60 м.). Намерени са само техните основи, които са градени от ломен камък споен с хоросан

Освен горепосочените предмети, намерени в базиликата, в двете постройки край нея работниците изкопали още 9 бронзови полуизтрити монети, а именно:

1 от Мостид (около 200 г. пр. Хр.).
1 от Галиен (253—268 сл. Хр.).
4 неясни от 4 в. сл. Хр.
1 от Юстиниан I (527—565).
2 от Иоан Цимисхий (969—976).

II. Паралелно с западната крепостна стена върви дол, който отвежда водите от минералните бани. Стената, която е преграждала тоя дол, е съборена; в дола се търкалят грамадни блокове от нея. Казват, че тук имало свод, който прехвърлял дола и който е паднал към 1776 година от землетресение. Несъмнено тук трябва да е имало някакав свод, но едва ли той е бил толкова голям, за да прилича на прехвърлен мост, както разправя населението. По-скоро тоя свод е приличал на отводния канал, който се вижда в югоизточния ъгъл на крепоста. В всеки случай това място на крепоста е било най-низко, най лесно уязвимо и е трябвало да бъде добре защитено. Това се вижда от ъгловата кула на западния бряг на дола, отбелязана вече от г. Филов в неговото изследване на Хисарската крепост (Изв. II, 123, план, стр 108). Целта на тая кула е била да фланкира часть от западната стена и главно — дола на изток от нея. Но за по-голяма защита на последния е била съградена кула и на неговия източен бряг. Тая кула е наскоро открита от хисарския жител Ганчо Киримов, който искал да построи там някаква барака. От кулата (обр. 255.) е запазена само източната и част от южната стена, които представят продължение от главната крепостна стена. Вътрешната дължина на източната стена на кулата е 4·20 м., а дебелината на двете стени—2 м. В кулата се е влизало през врата широка 2 м., про-

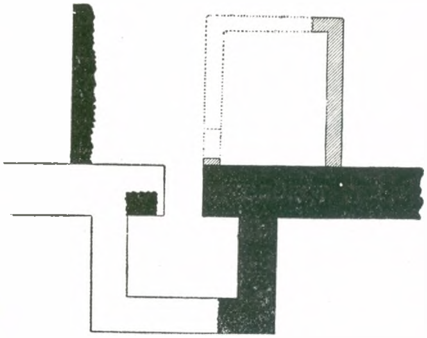

Обр. 255. — План на новооткрита крепостна кула в хисарската крепост.

бита по средата на крепостната стена, която на запад от вратата е запазена само в един блок 1·50 дѫлѫг и около 1 м. широк. Най-добре е запазен североизточния ѫгѫл на кулата, дето стените достигат до 1 20 м. на височина.

От вѫтрешната страна на крепоста, непосредствено в ляво от входа за кулата се намират основите на едно помещение с размери 5·50×7.00 м. Неговите стени са градени с тухли и са широки 75 см. В това помещение се е влизало през вратата на западната му стена. По всяка вероятност то е било в тясна врѫзка с кулата и е служило може би за жилище на постоянна стража.

Все откѫм вѫтрешната страна на крепоста, 6 метра западно от горното помещение сѫщия Ганчо Киримов построил преди известно време ледница, за източна стена на която използувал основите на стар зид, граден едновременно с крепостната стена. В каква врѫзка се намира тоя зид с крепостната стена и вѫтрешното помещение, не може да се определи за сега.

III. Около 100 м. северо-западно от откритата през 1909 год. базилика дядо Енчо Немов като копал лозето си се натѫкнал на два успоредни по 30 м. дѫлги зидове с посока север-юг, отстоящи един от друг на 8 м. Зидовете били още тогава разрушени и камѫните струпани на грамада край лозето. Между двата зида (на техния южен край) били намерени кости от около 50 человека, разхвѫрляни в разни положения. Тия кости били отново заровени. Тук бил намерен и един мраморен фрагмент с релиефно изображение на орел, който се пази сега в кѫщата на Енчо Немов.

IV. В средата на крепоста, там дето сега е градината, личат останки от грамадни постройки, наредени успоредно една до друга. Тия постройки са били разделени с общ зид, а покрити с сводове, от които сега са останали само найдолните части. Желателно би било да се разчисти поне една от тия постройки, за да се види тяхното предназначение, още повече че те се намират близо до една стена, сѫщо така дебела и здрава, както са и крепостните стени. От тая стена сега личи само една малка част над почвата.

V. Относително сѫстоянието на крепостните стени, особено на тази откѫм юг, трябва да изтѫкнем, че те са изложени на систематично разрушение. Стените се подкопават за изваждане на строителен материал: по такѫв начин те са ослабени и заплашват да рухнат при по-силен трус. Така постепено ще изчезне една от най-добре запазените и най-големите византийски крепости у нас.

2. НОВООТКРИТА ЦѪРКВИЦА ПРИ С. КНЯЖЕВО

Тая цѫрква лежи 50—80 см. под земята на 10-я километѫр, около 50 м. югозападно от шосето Княжево—Владая. Тя е построена на една малка тераса по северозападния склон на вѫрха Бабин Зѫб. Местността се нарича от населението „Цѫрквище“. Малко по-нагоре от тая местност се издига друга тераса, по която са прѫснати няколко плитки, почти четвѫртите ями, считани от населението като основи на килии от стар монастир, чието сѫществувание и разва·

лини, обаче, никой не помни. В свръзка с това предание разказват, че тук наблизо имало и село, което, според едни, се казвало Клисура, а според други — Асърджи-кьой, защото жителите му се препитавали от плетене на рогозки (хасъри), при все че никъде в близката околност не расте шавар.

Мястото на църквата е било покрито с храсти и млади дръвчета, но все пак на едно място се виждал един кръгъл речен камък, който лежал върху дебел пласт хоросан.

Разкопаването, започнато на 28 март от учениците-трудоваци в Княжевската прогимназия, се продължи от княжевските граждани-трудоваци, които привършиха разкопките на 5 април. Като резултат на тия разкопки се откриха основите на въпросната църквица, които никъде не надминават повече от един метър височина. В църквата се оказаха две отделения — източно и западно.

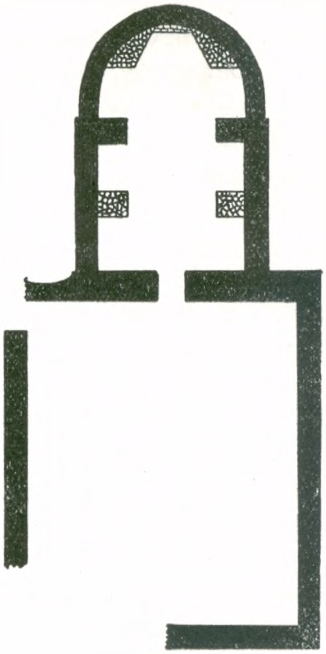

Обр. — 256. План на църквица открита при с. Княжево.

Източното отделение представя същинската църква, макар че неговите размери са много по-малки от западната част. Неговата вътрешна дължина заедно с апсидата е 6·25 см., а широчината — 4 м. Стените на това отделение не са еднакво дебели: северната и южната—0.60 м., западната 0.75 м., а апсидната 0.50 м.

Планът на църквицата (обр. 256) е съвършенно прост; тя се състои само от един, почти квадратен, кораб, който завършва към изток с полукръгла апсида, образувана направо от закръгленото продължение на северната и южна стена. Такава огромна апсида за малката църквица се е оказала впоследствие неудобна и в нейното дъно пристроили нова, 2 м. широка и 90 см. дълбока, трапецовидна апсида без да разтурят старата. Тъкмо срещу апсидата, по средата на западната стена се е намирала единствената входна врата, която е само 70 см. широка. Особено впечатление правят двата чифта пиластри, западният от които изглежда да е по-късно пристроен. Разстоянието между източните и западните пиластри е 1.35 м., а между последните и западната стена — 1.45 м. Тия малки разстояния, както и самата дебелина на стените (60 см.) при незначителните размери на църквата показват, че пиластрите, 65 см. широки и 75 см. дълги, не са служили за нищо друго, освен за подпорка на свода, с който несмелият архитект-майстор е покрил църквата и от който не можаха да се намерят никакви следи в насипа.

Иконостасът на църквата е бил поставен между двата източни пиластри, тъй като посредата между тях и новата апсида се намери побита малка, неправилна колонка от бял варовник, до която лежеше кръгъл, изтъркан воденичен камък — несъмнено престола на църквата. Все тук наоколо се намери и един нож-копие. Олтара, както и самата цѫрквица са били постлани с големи, неправилни плочи.

Западното отделение, както споменах по-горе, е много по-голямо от източното. Неговата дѫлжина е 8.50 м., а широчина — 7.20 м. Стените освен източната, която е обща сѫс западната стена на цѫрквата са по 60 см. дебели и не надминават повече от 60—70 см височина. Най-добре е запазена южната стена, а от западната и северната са останали само части. Последната започва на 80 см. западно от продѫлжението на западната цѫрковна стена и може да се проследи на едно разстояние от около 6 м. Сѫщо така се губи и северната часть на западната стена, запазената част на която е дѫлга само 4 м. (вж. плана). Потѫрсих продѫлжението на тия стени поне в най-долните им основи, но такива не се оказаха. Това ми дава основание да предполагам, че тия преломи на стените са разширение от някогашни врати, които са давали достѫп и кѫм източното отделение на цѫрквата. Покривѫт ще е бил дѫрвен, обикновен, защото строителят едва ли би се решил да засводи такова широко пространство без да го разчлени. Подѫт на западното отделение е без настилка.

Основите на цѫрквицата са градени с недялан местен камѫк, доставян повече от близката река. Между тях се срещата и няколко квадри от пясѫчник, които са употребени най-вече по ѫглите на пиластрите и новата апсида. С камѫк ще е била сѫградена и цялата постройка, с изключение само дѫното на новата апсида, което е изградено с кѫсове от старинен тип тухли, споени с хоросан от вар и речен пясѫк, какѫвто е употребен и при осталналия градеж. Други тухли не са намеренни нито в стените, нито в насипа. Стените, поне в долната си част са били измазани само с вар, по която са надраскани груби крѫгове. Следи от живопис не се забелязват никѫде.

Сѫдейки по нейния план и градеж новоразкритата цѫрквица при с. Княжево изглежда да е била само малѫк параклис, сѫграден с скромни средства не по-рано от 16—17 в. от някой обикновен майстор-архитект. Край на нейното скромно сѫществувание е турил навярно някой пожар, от който още личат следи по няколко обгорели камѫни.

В архитектурно отношение цѫрквата не представя никакѫв художествен интерес. Нейната архитектоника и строеж са плод на ограничени материални средства и посредствено, чисто майсторско умение. Но затова пѫк планѫт на цѫрквицата ѝ придава особен интерес, тѫй като такава форма е рядка в бѫлгарската цѫрковна архитектура. За основно проучване историята и назначението на тая цѫрквица не би било излишно да се направят в по-благоприятно време сондажи на спомената местност „Келиите“, дето, може би лежат затрупани развалните на старо селище.

3. СТАРИНИ В ИХТИМАН И НОВИ ХАН (СОФИЙСКО).

I. Единствената джамия в Ихтиман се намира на югоизточния край на града, близо до сградата на основното училище, което е построено както казват, на местото на някогашното медресе (турско училище). Последното ще се е намирало в тясна връзка с джамитта, както това се вижда от изровените наскоро основи на солидна постройка, чиито каменни зидове отиват по посока към джамията. Зидовете са разрушени още при разкриването им заради тяхните материали и сега мъчно може да се определи плана на тая постройка. Сжщата участ е сполетяла и част от джамията, главно нейното предверие, което е разрушено преди десетина години. Останалите части на джамията са по-добре запазени, но и тук на много места, особено на североизточния жгжл на източното крило, са вадени тухли и камжни, а това е ослабило цялата постройка и при най-слаб земен трус тя ще падне. Такива разрушения са направени и в вжтрешността: вратите и прозорците са разширени като огромни дупки, а поджт е покрит с кжсове от тухли, вар и пржст.

Джамията заедно с разрушеното предверие, е представяла почти квадрат, на чиято южна страна се издава в правожгжлна форма киблата (обр. 257). Би трябвало да се направят малки разкопки в предверието за да се определи неговото разчленение, а то сега представя само един 6 м. джлжг и 16 м. широк правожгжлник, който по средата си е пресечен с вдлжбната пжтека, сжединяваща двете срещуположни врати — тая на предверието с вратата на централното отделение. Запазената част на джамията се сжстои от четире отделения: централно, източно и западно от него по едно крило и споменатата вече кибла на юг. Централното отделение и двете му странични крила представят почти еднакво голени квадрати, чиято вжтрешна страна е 4.30 м. джлга. И трите помещения са покрити с полисферичен купол, чиято кржгла основа се е получила от осможгжлник, добит чрез отсичане жглите на квадратите. За по-голяма опора тия пресечени жгли са запжлнени с пандантив, който се различава от християнските пандантиви по това, че долният му жгжл е пресечен, а и самата му плоскост е слабо нагжната според жгжла на квадрата. Куполите са сжставени от един пласт тухли наредени с отвесни плоскости в концетрични кржгове. За да се добие повече светлина за централното отделение, неговият купол е издигнат по-високо над двата странични. Тук на стените между всеки два пандатива е оставен по един малжк прозорец всичко 4, от които северният е запушен. Това издигане на средния купол е придало красива форма на джамията отвжн.

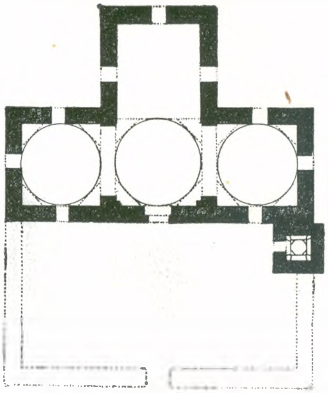
Обр. 257. — План на стара джамия при Ихтиман.

Двете странични крила се сжобщават с централното отделение чрез 3·60 м. широки островржхи, арки, чието закржгляване започва още от пода на джамията без всякакви пиластри или колони.

Четвжртото отделение—киблата представя проджлжение на централното отделение и има проджлговата форма, която сигурно е наложила тук за покрив вместо купол—свод. Последният е сѫщо така от един пласт тухли, поставени отвестно с плоскост успоредна на дѫлгата ос на това отделение. Сводѫт е поставен непосредствено на стените без никакви други декоративни или конструктивни елементи.

Откѫм врати джамията е била доста бедна. Вратата по средата на северната стена на предверието води направо кѫм вратата на централното отделение. Над тая последната кѫм лицовата страна (т. е кѫм предверието) е поставена островрѫха арка (обр. 258). От кѫм вѫтрешната страна вратата се разширява под прав ѫгъл, а тук вместо арка е поставена дебела дѫбова греда. От двете страни на вратата са вдѫлбани по една 80 см. широка и 1 м висока ниша, засводени отгоре с своеобразна трилистна плоска арка. Подобни ниши, сѫщо така симетрично разположени има и на южните стени на страничните крила, но тяхната арка е островрѫха.

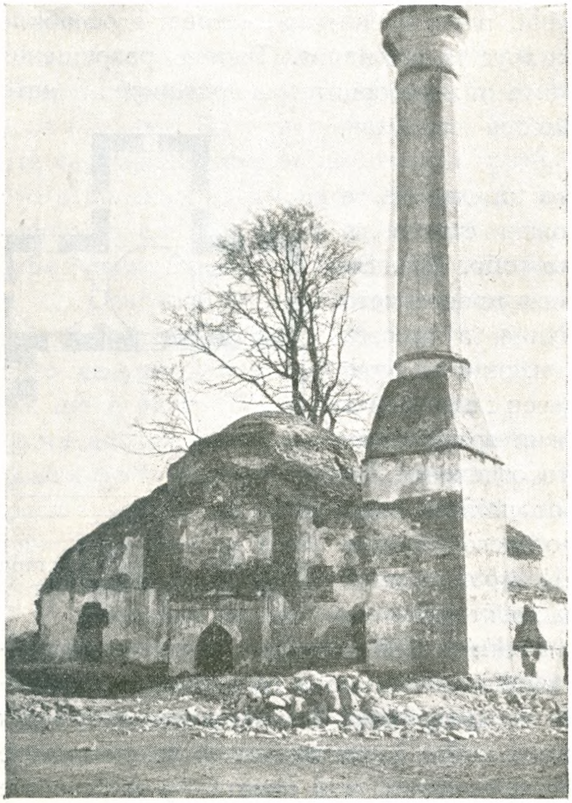

Обр. 258. — Стара джамия при Ихтиман, откѫм север.

Тритѣ единични прозореца на киблата и страничните крила, както и четирете по-малки прозорчета под купола на централното отделение са пропущали доволно светлина в джамията. По-горе споменах че прозорците сега сѫ значително, разширени и приличат повече на врати (обр. 259), но ако сѫдим по подкуполните прозорчета и това на южната стена на киблата (обр. 260), които благодарение на своето високо разположение, са се запазили по-добре, можем да предположим и за всички останали прозорци, че са завръшвали с крѫгла арка, която не е имала никаква профилировка.

Вѫтрешността на джамията е много пѫти подновявана поне в нейните мазилки, които са трупани една над друга. На няколко места аз можах да преброя девет пласта мазилка. От разкрѫтванията, които направих не можах да се убедя, че по-долните пластове са били орнаментирани. Опит да се украси джамията е направен само на последните два пласта, дето на син фон се виждат тук там шаблонни перести орнаменти, грубо рисувани с черна боя. Натрупването на толкова много мазилки е закръглило и похабило и без това малките архитектурни детайли на джамията: пандантивите и осмоъгълниците на куполите са изгубили своята форма и изглеждат груби и подпухнали.

При постройката на джамията малко се е обърнало внимание в декоративно отношение и на вънкашността. Тук стените са градени с тухли (29—33 х 29—33 х 5) и камъни. Тухлите са поставяни на места по 3—4 реда, но най-много са употребени за ограждане на камъните от всички страни (само по една тухла, а много рядко по две). Градивният материал е спояван с бял, здрав хоросан (примес с речен пясък), поставян на фуги 3 — 5 см. дебели. Стените са около 90 см. дебели, гладки и равни без никакво разчленение. Единствен карнизът на куполите оживява впечатлението с своите зъбчато-наредени, издадени навън два реда тухли, разделени от един хоризонтален ред.

Неразделна част от джамията представя нейното минаре (обр. 258). То се издига на около 20 м. и е вградено между притвора и западното крило на централното отделение. Основата му е изградена с големи, дялани камъни. Като достигне до 5—6 м. височина, минарето минава в четиристенна пирамида с отрязани ръбове и връх, върху който е поставено същинското минаре, отделено от основата му с един объл релиефен пръстен. Тялото му е полигонално, градено само с тухли, с малки продълговати отвори за светлина. Самото викало е отдавна паднало, но основите му показват, че и то е било от тухли.

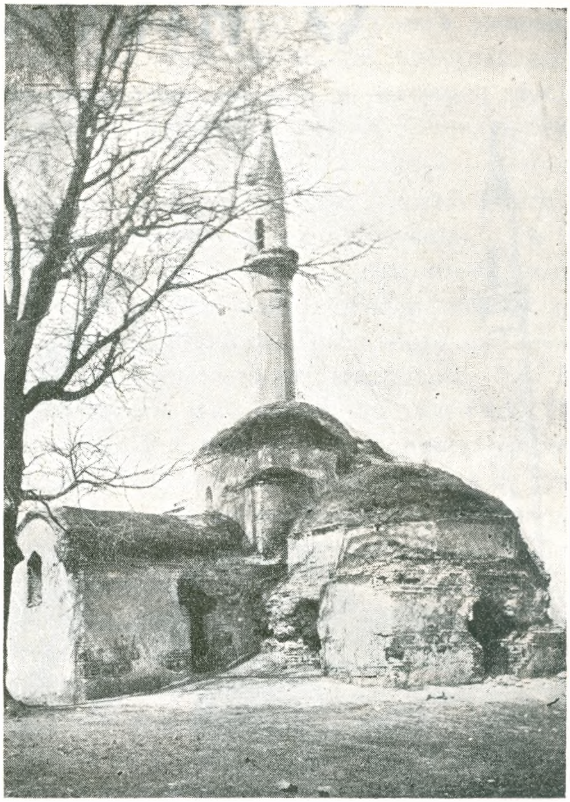

Обр. 259. — Стара джамия при Ихтиман, откъм югоизток.

II Старата баня на града е стояла дълго време неизползувана и тепърва наскоро е отдадена за експлоатиране. Това е старинна постройка, която в същност е запазила много малко от старите си части. Къпалнята е градена в по-ново време, а на югоизточната страна е прибавена една паянтова постройка. Старо е само централното отделение, над което се издига осмоъгълен барабан с плосък купол. Градежът ѝ е подчти еднакъв с тоя на джамията: и тук имаме тухли и камъни, които на много места са оградени с по две тухли. Близо до вратата е паднала вънкшната (нова) — мазилка и е открила един орнамент, който много прилича на надпис (населението го мисли за надпис на непонятен език), който е направен от половинки тухли, поставени напречно в стената и има следния вид: 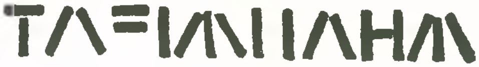 На около 2 м. по-горе се вижда друг такъв орнамент, нарочно не покрит с мазилка:

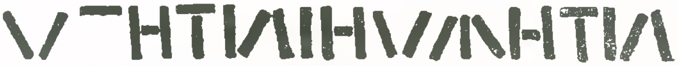

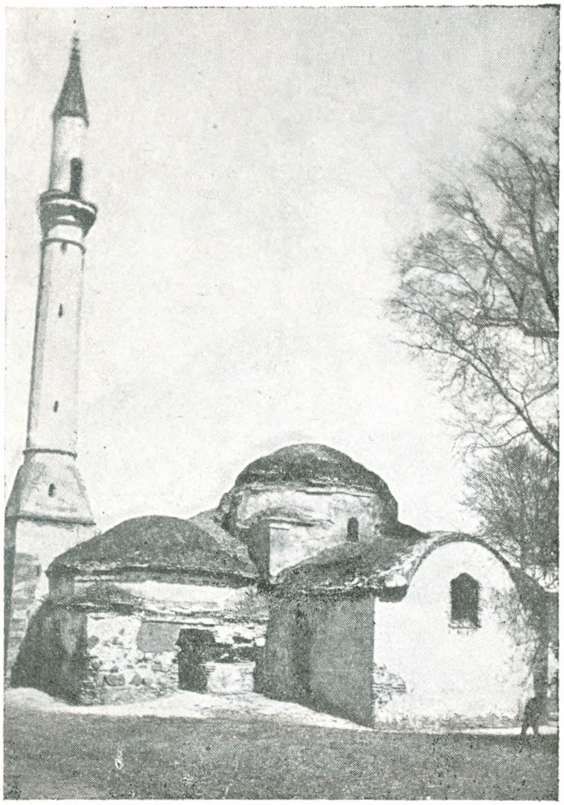

Обр. 260. — Стара джимия при Ихтиман, откъм югозапад.

III. От чешмата, която Иречек видял здрава и която имала великолепен двоен каменен надпис от великия везир Мехмед Кюприли (1660 год.)[1], сега е останало само каменното ѝ корито, търкаляще се на две части край оградата на основното училище. Надписът е безследно изчезнал. Едни казват, че той е умишлено строшен преди петнадесетина години от самите граждани от страх да не би общината да им отнеме ония земи, които те сега владеят и които уж се изброявали в надписа като „обществени“. Между настилката на черковния двор съзрях един къс от мраморна плоча с 3 реда красиви релиефни турски букви, вече значително изтъркани. Не е ли това част от надписа на чешмата?

VI. В същата църква — единствената в града — не намерих нищо забележително. Според един надпис dipinto над входната врата тя е построена в 1835 г. Навярно от същото време произхожда и стенописа, който се е запазил в вънкшния притвор. Вътрешността на църквата е наскоро пребоядисвана. Иконостасът е също нов и представя проста дървена преграда с резбарска, позлатена врата (царски двери). Резбарска работа, но също така модерен, е и владишкият трон, който, за щастие не е боядисан. Най-старите икони са от 1878 год.

---

[1] Иречекъ, Княжество България, II, 112.

V. На северния край на града ми показаха „Кърджалийския дувар“. В турско време тоя зид се е намирал на края на града и, според преданието, бил издигнат за защита от кърджалиите. В същност, обаче, зидът не е обхващал целия тогавашен град и едва ли е могъл да даде сигурна защита. Сега той се е запазил на дължина 200 м., а височината му не надминава 3 м. Казват, че по-рано той бил по-висок, но на места бил понижен, за да го използуват като зид на построените тук къщи. Това е 60—70 см. дебела стена, изградена от неизпечен кирпич и кал и е поставена на каменни основи (камъните споени с кал). В стената са били вградени три реда хоризонтални греди, които сега липсват. Зидът върви отначало към северо-запад, след това прави две пречупки към юго-запад и се губи близо до църквата. Изглежда, че той е затварял доста обширно пространство, вероятно някой чифлик, укрепен с висока стена против по-малки разбойнически нападения.

VI. Проф. Иречек, бидейки в Ихтиман, чул за „стени, кули и капии“. направени против кърджалиите, но тия стени още тогава не съществували.[1] Не е ясно дали Иречек говори за споменатия по-горе кирпичен зид или пък думите му се отнасят за откритият преди 10 години друг зид, чийто основи служат на населението още от 1911 г. като богата каменна кариера. Последните са намерени на югоисточния край на Ихтиман, южно от шосето за Пазарджик. Тук се издига низко плато, което обема около 50 декара и се нарича „Секията“. По периферията на платото се е издигал каменен зид, около 2—3 м. дебел, граден само с камък и бял хоросан, в който много рядко се срещат и късчета от трошени керамиди. Лицевите му страни са по-гладки, а вътрешността е изпълнена безразборно с по-дребни камъни. Основите на тоя зид са откриват на около 1 м. под почвата и обхващат продълговат многоъгълник с дълга ос изток запад (според платото). За сега основите на тоя зид са открити под къщите и в дворищата на следните граждани: Михал Сестримски, Ив. Баров, Ст. Рогачев, Братя х. Петкови, Димитър Колчев Ценов, Никола Рафаилов, Стоян Ценов, Ст. Шопов, Хр. Ласев, Ив. Боршуков, Ст. Вуков и от там пак у М. Сестримски. В двора на Ст. Ценов преди една година била извадена от към вътрешната страна на зида голяма каменна плоча (1 50×1.00 м.). Под плочата се открила кръгла зидана дупка в диаметър 1.20 м. От нея се отделяли към три страни — сев.-източно, източно и юго-източно — три хода, засводени с тухли 30×30×5 см. Стените на дупката и ходовете били изградени с повторящи се пластове камъни и тухли (1 ред). Ст. Ценов не проследил посоката на ходовете, които били силно затрупани, и ги заровил отново като непотребни. В неговия двор много пъти са намирани кости на „големи хора“, глинени парчета от съдове, някакви костени рогчета (7—8 см. дълги), глинена лампичка, една стомна с въглени и др. Всички тия работи са пропаднали, защото не знаяли как да постъпят с тях. Подобни предмети намирали и из другите дворища на „Секията“.

---

[1] Иречекъ, op. cit., 112

Според преданието (навярно от по-нов произход, защото по-рано калето е било неизвестно), калето на „Секията" било някогашен монастир, посветен на „света Евтимия". Наоколо нямало град, а полето било населено само в покрайнините си. Идвайки от селата на поклонение в монастира, селяните решили веднаж да се заселят тук край монастиря и така се основал града, който бил наречен Ихтиман според монастира — Ефтимията.

VII. Старото селище Стипонион, се намира на южните поли на Ихтиманската планина, около 3 км. североизточно от града. Сега на местото са останали незначителни следи, но когато имало силни джждове, пороищата откривали разни дребни предмети — парчета от глинени сждове, монети и пр. Заслужава да се отбележи, че старото селище е оставило името си и на вжрха, който се издига непосредствено над него и носи името Стоп (срв. Стопон в славянските паметници).

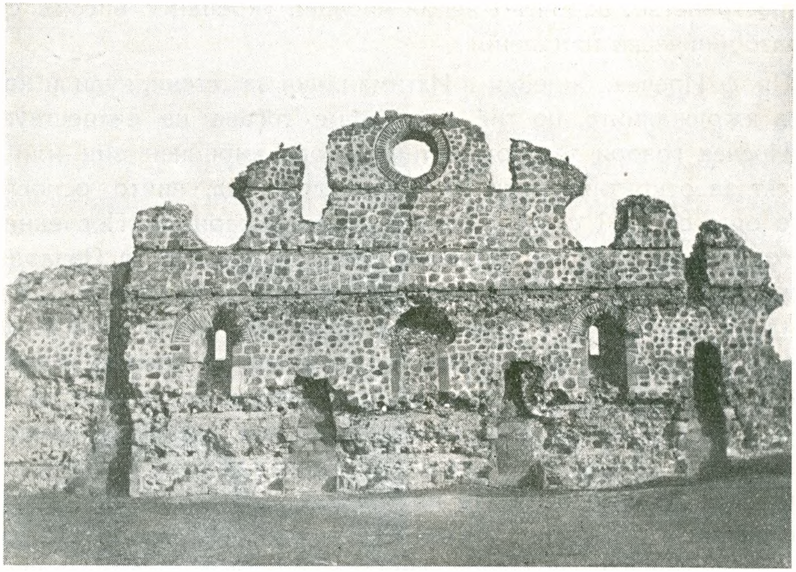

Обр. 261. — Западната стена на керван-сарая при с. Нови хан.

VIII. В село Нови хан, разположено около 3 км. югоизточно от гара Новоселци се е запазила една старинна развалина, която се намира на западния край на селото, непосредствено до стария друм София—Пловдив. На северната страна на тоя друм се простира обширен двор джлжг и широк по 100 крачки. В средата на тоя двор сега се издига спретната училищна сграда, а зад нея в самото джно на двора е била разположена от изток кжм запад грамадна постройка. От нея е запазена само западната стена, джлга около 33 крачки (обр. 261). От източната стена, сжборена през 1906 год., не са останали никакви следи, а на двете джлги (100 кр.) стени личат само основите, които на места се губят под почвата. Тия основи са широки около 1 м. и са градени с едри камъни и дебели фуги здрав бял хоросан. Такива са и цокелите на запазената западна стена, която се издига в форма на фронтон на около 10 м. височина. Дебелината ѝ достига до 1.50 м. Лицевите ѝ страни са градени с по-едри камъни, а средата е запълнена с по-дребни, споени с много хоросан — бял и твърд. Тухли (35╳35╳3 см.) са употребени за арките (кръгли) на двата средни прозореца, които навън се стесняват като тънки високи мазгали, засводени с арабски арки. Със същите тухли са направени и кръглите прозорци (диаметър около 1 м.) под стрехата и четирете огнища в горната им част, до като долната, откритата част е градена с големи дялани камъни. От тридесетте огнища (оджаци), които видял Иречек (Кн. Бълг. 107), са запазени само четире. Освен това, същият тип тухли се срещат и на едно място в зида, дето сѫ поставени по една или две отвестно между 2 камъка. За по-голяма устойчивост на стената, в нея са били вградени хоризонтални греди, чиито места сега още личат.

По външната страна на дългите стени е имало 4—5 правоъгълни (4╳5м) пристройки, градени с същия материал, както и голямата сграда. Тези пристройки са сега съборени, а основите им едва се познават. Дворът е бил заграден с също такава здрава около 1 м. дебела стена, част от която е запазена само на западната страна (0·80—1·50 м. висока), но полуразрушена. Иречек споменя за следи от щерни и фонтани, но такива сега не съществуват. Не съществува и надписът(?), по който Иречек е определил годината на постройката (1670).

Явно е, че тук имаме работа с един от прочутите турски керван-сараи, великолепно и солидно построен на 25 км. от София, представящ всички удобства за пътници. Поради тия причини струва ми се, че негото по-точно проучаване, придружено с малки разкопки, не би било безинтересен принос към историята на турските керван-сараи.

4. ВИДИНСКИ СТАРИНИ

Видин е забележителен повече с паметниците на турската история и изкуство предимно от края на 18 в., когато тук управляваше като независим владетел енергичния и умен Осман Пазвантоолу. Неговите постройки заемат видно място между другите турски паметници и се издигат над тях с своя художествен и момументален характер. Всеки квартал, всеки ъгъл на Видин спират върху себе си любопитното око на чужденеца и напомнят за онзи войнствен и и културен подем, който тъй много отличава епохата на безстрашния Пазвантоолу, епоха, която като оаз се очертава всред общия упадък и разложение на турската империя в края на 18 в. Само това последно обстоятелство придава на Османовите паметници особено научно значение, с каквото те до сега, за съжаление, все още не са се удостоили.

Но турските паметници отиват и по-далеч от времето на Османа.

Такива са на пжрво място 1) цитателата „Баба Вида“, импозантна постройка на сев.-източния край на града и 2) крепостта, която е обграждала стария град и която днес видинци искат да разрушат като източник на жестоки болести.

До последната война „Баба Вида“ е била недостжпна за научно изследване. Почиваща може би на антични основни, преживяла в някои си части последните дни на Срацимировото царство, цитаделата е вждигана, подновявана и подджржана до последните дни на турското владичество от чужди временни владетели на Видин и от самите турци, както това се вижда и от многобройните турски (арабски) надписи, вградени в стените на разни части от цитаделата. Тук е имало повече надписи, но те били задигнати с много още други надписи от входните врата на крепостта, както казват, от ромжните още в руско-турската войска и сега са останали да личат само гнездата им. Още в времето на Каница, а и джлго преди него, цитаделата била изгубила своето стратегично значение и била употребена като склад за бойни припаси, за какжвто тя служи и до сега. Подозрителността на турското правителство, особено спрямо чужденците вждджржала Каница да предприеме по-обстойно проучване на цитаделата и той се задоволил само с нейното кратко описание и един план,[1]) който, обаче, се оказва сжвсем неудовлетворителен. Малко повече сведения за цитаделата е оставил Иречек,[2]) но и те сжвсем не са още достатжчни за една такава значителна и важна в всяко отношение постройка. А такива ще бждат всички сведения, докато не се направи едно по-проджлжително и обстойно проучване на цитаделата. Сега достжпжт в нея не е така труден и аз можах да я разгледам с разрешение от началника на гарнизона. В нея се пазят много малко муниции, от които наскоро тя ще бжде сжвсем освободена. В такжв случай проучването на цитаделата ще бжде сжвсем безопасно и в нея ще може да се работи по-джлго време, особено с помощта на архитект, които се явява необходим, при направата на сложните ѝ планове и разрези. На места ще трябва да се направят и някои разкопки, за да може по такжв начин да се вникне по-джлбоко в историята на цитаделата. А до тогава, струва ми се, е прибжрзано да се твжрди, че развалните на Рациария и други околни крепости са дали изключително градиво за „Баба Вида“. Освен двете мраморни плочи с латински надписи, вградени високо в облицовката на стените,[3]) аз не видях никжде другаде античен материал, какжвто ний бихме могли да очакваме по аналогия на тжрновските, абобски и преславски старини. Действително тук срещаме в голямото количество дялан камжк (с такжв сж правени и градските укрепления), но това едва ли може още да послужи за знак на античност.

„Баба Вида“ и до днас е запазила своя вид такжв, какжвто са го наследили нашите военни власти, макар че те на няколко пжти са предприемали малки поправки, които са целели предимно заздравяване на сградата. Наскоро са поправяни покривите на двете най-високи западни кули, но все пак те пропущат вода, която прониква чак до основите на кулите. От войната насам не са поправяни и прозорците. Много стжкла са изпочупени и дават вжзможност на атмосферните влияния да оказват своето разрушително действие. Дворовете, както вжтрешният така и вжншният, са обрасли с буйна трева, която придава на крепостта вид на занемарена старина, а праговете на някои помещения (особено на сводестите в вжтрешния двор) са много низки и не могат да заджржат джждовната вода, която често пжти нахлува вжтре. Вжн от тия малки неизправности, „Баба Вида“ е добре запазена и гордо се издига над Видин. Сега, когато тя може да бжде освободена от тежкия товар на бойните припаси, от нея може да се направи отлична старина-паметник, па дори и малжк музей, който, казва Иречек (Пжтувания 281) „ще прави чест на бжлгарите“. Тая мисжл не е далеч на видинската община. Ако се остави цитаделата на нейно разположение, тя щяла да поправи някои малки разрушения, щяла да я изчисти, да посипе дворищата и алеите с пясжк, а ровжт, като се наводни с течаща вода от Дунава, ще краси прохладен парк, какжвто общината сжщо вжзнамерява да направи около „Баба Вида“. Ако целият този план се осжществи, видинската община ще трябва на край да си наложи и една последна задача — да отстрани тия куполни кулички, които военните власти издигнали в последните години и които сжвсем не хармонират с общия характер на старата цитадела.

---

[1]) F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, 2 Aufl. 1882, I, 16.
[2]) Пжтувания, 278–281.
[3]) F. Kanitz op cit 17; — Иречекъ, Пжтувания, 280.

Другата важна старина на Видин е неговата крепост, която опасва стария град от север, запад, юг и изток покрай Дунава. Но колкото Баба Вида е добре запазена, толкова печално е сжстоянието на тая крепост. Нейната сждба не е могла да бжде по-друга от тая на много старини в Бжлгария. Градена и поддржжана от турците като военна твжрдина, тя е оказвала добра зашита не само против турските врагове, но и против самите войски на Селим III, изпратени против Пазвантоолу. Берлинският договор, обаче, разтжрсва нейните основи и оттогава до миналата година тя е служила като кариера за строителен материал не само в Видин, но и в околността. С нея са се разпореждали, особено в началото, кой както може и колкото може, не само частни лица но и обществени власти (оградата на новата цжрква в Видин е правена в най-ново време с камжни от крепостта, разрешение за което са дали военните власти). Това хазайничене с крепостта я е довело до днешното ѝ печално сжстояние. Вжтрешната страна на насипа е не само лишена от облицовка, но и от вжтрешна зидария. По цялото протежение на насипа като се почне от Флорентин-капия и се стигне до Дунава при Стамбул-капия, само при Флорентинската врата на стотина крачки в ляво от нея се е запазил стария вид на насипа, особено от вжтрешната страна. Но затова пжк е пострадала самата Флорантинска врата, като е останала да стжрчи в тжжни развалини.

По-щатлива в това отношение е била вжнкашната страна на насипа заедно с рова, който вжрви успоредно с него. По-голямата запазеност на тия части се джлжи може би тжкмо на тоя ров, който някога е могжл да се наводнява, а сега джното му е нечисто и блатисто и служи за източник на разни болести. По тия причини тук облицовката се е запазила на много места, а вжтрешната зидария стои навсякжде. Това оголване на насипа и рова му е дало неприветен вид, отслабило е самата постройка, но все пак тя не може да се счита за безполезна старина и гнездо на зараза, както мислят видинските власти. Гнездото на заразата би могла да се унищожи по друг начин, а самата крепост може да просжществува още стотици години, ако се спре за винаги нейното разрушаване. Тук искам да изтжкна един отраден факт: у самото население се забелязва едно силно сжзнание за значението на крепостните врати и те се пазят много по-добре, отколкото която и да била друга старина в града. От някогашните многобройни врати на крепостта само две са разрушени (споменатата по горе Флерентин-капия и Сюргюн — капия), останалите са запазени до толкова, доколкото времето е позволило това и доколкото злонамерена ржка не е бжркала там. Особено впечатление правят с своята масивност и импозантност Стамбул-капия, Пазар-капия, Боклук (Лондже)-капия и Телеграф-капия. Всички тия врати сжс своите оживени фасади, скулптирани розети, островжрхи колони и арки, надписи (много от които липсват) и старинни турски оджаци [1]) заслужават особен интерес и внимателно проучване. Музеят няма от тях нито планове, нито фотографически снимки.

Двойната стена, която е укрепявала брега на Дунава, е в много по-добро сжстояние, отколкото зидарията на насипа и рова. Но все пак и тук има значителни разрушения. Така, от градската градина до Телеграф-капия е останала само вжншната стена непокжтната, а вжтрешната от джлги години се е разрушавала, докато това не е било забранено миналото лято от музея. Запрещението, обаче, е дошло кжсно, защото на тая стена сега на всякжде е смжкната облицовката, а вжтрешната зидария е наполовина развалена и едва ли достига на височина повече от 2 метра. От Телеграф-капия чак до Баба Вида са запазени и двете стени много добре благодарение на обстоятелството, че безопасността на муниционното депо е налагала да се ограничи достжпа на гражданите в тая местност.

По-голяма част от градската крепост и нейните врати трябва да станат жертва за благоустройството на Видин. Регулационният план на града определя някакжв булевар на местото на знаменитата твжрдина, чийто ров трябвало да се запжлни с пржстта на насипа за да се унищожат по такжв начин блатата. За щастие видинската община не разполага за сега с достатжчно средства, за да предприеме една такава колосална работа. Но при все това тя смята да започне с частично изпжлнение на плана и то най-напред там, дето тоза се налага по здравословни и благоустройствени сжображения, а именно: да приложи регулационния план от Пазар-капия до Телеграф-капия на Дунава или, с други думи, да унищожи цялата южна част на крепостта. Наистина, последната е пострадала тук най-много, защото се намира сред града и е най-изложена на лоялни и нелоялни разрушения На много места липсва не само облицовката, но и вѫтрешната зидария на ров и насип. Не е пожалена дори и насипната прѫст, с която са засипвали блата. Като най-голямо зло, обаче, видинци считат рова на вѫпросната част от крепостта, по чието дѫно никога не пресѫхвала зеленясалата вода. Именно пред това зло те искат да пренесат в жертва крепостта от Пазар-капия до Стамбул-капия. От последната врата до Телеграф-капия общината смята да продѫлжи своята градска градина, подготвителните работи за която били отдавна започнати. При това била разрушена и голяма част от втората крайбрежна стена, за която споменах по-горе.

---

[1]) Страничните помещения на Пазар-капия са в най-ново време без всякаква нужда изцяло или наполовина зазидани и трябва отново да се открият.

Не е в моя компетентност да обсѫждам тук до колко проектите на видинската община са диктувани от една истинска необходимост. Тѫй или иначе, но регулационният план на града ѝ дава право да ги приложи и с това ний ще изгубим само част от крепостта, тѫкмо тая, която е най-много разрушена. Но ний с нищо не можем да бѫдем гарантирани, че благоустройствените проекти не ще се разширят с време и вѫрху по-запазените части на крепостта, които на всяка цена трябва да бѫдат оставени за науката. Ето защо аз мисля, че не би било неуместно да се повдигне още веднаж вѫпроса за регулационния план на града Видин, още повече че той засяга и някои от турските старини в града, за които ще говоря по долу. Едно изменение на плана ще спаси крепостта ако не изцяло, то поне в нейните най-характерни и най добре запазени части. В такѫв случай блатата в рова биха могли да се унищожат чрез течаща вода от Дунава, пущането и поддѫржането на която биха стрували на общината много по-малко средства, отколкото засипвинето на рова. Проектираният булевар ще може пак да опасва града като две залесени крайбрежни алеи и по такѫв начин не ще бѫдат накѫрнени интересите нито на обществото, нито на науката.

Но тѫй като благоприятното разрешение на тоя вѫпрос е доста проблематично, а може би и невѫзможно, то аз се осмелявам да предложа следните мерки.

1) Да не се дава никакво разрешение за вадене на камѫни от крепостта, ако заедно с това не се засипва и рова, защото в противен случай, опирайки се на бѫдащите си проекти, видинци ще разрушат каменната част на крепостта, за да я използват за градиво на обществени постройки и за приходен източник, ще оголят насипа и рова и, нямайки средства да довѫршат работата, ще ни оставят жалки развалини без да постигнат своите здравословни и благоустройствени цели. По тия причини разрушението на каменната част трябва да вѫрви паралелно с землената и то само тогава, когато общината има сериозни намерения да прилага своя регулационен план.

2) Да се не бѫрза с разрушението на крепостните врати. В ляво и десно от тях да се остави част от крепостния зид. Най-после те биха могли да останат и по средата на булевара като красив паметник на миналото.

Не по-малко интересни в историко-художествено отношение са и останалите паметници на турското изкуство, пръснати из целия град. По-голямата част от тия паметници са в ръцете на вакуфското управление, на чело на което сега стоят родолюбиви турци, които желаят да запазят старините си. Предвид на това аз използвах едно събрание на настоятелството, за да прокарам идеята си за основаване на един малък вакуфски музей, в който да се съберат всички подвижни старини в града. Касиерът на вакуфското управление, Мустафа Нуриев, се ангажира да поеме върху себе си цялата работа и обеща в скоро време да събере всичко, с което би могъл да разполага вакуфът. Едно такова събиране се явява, струва ми се, за сега необходимо, тъй като местното археологическо дружество от няколко години насам почти не съществува и не проявява никаква дейност. Музейната му сбирка е прибрана в една стая в помещението на Видинската окръжна постоянна комисия, а няколко антични каменни паметника, между които един саркофаг и една скулптирана надгробна плоча се търкалят на улицата пред зданието.

Вакуфската музейна сбирка ще се помещава в джамията и библиотеката на Пазвантоолу. Джамията е почти квадратна постройка с висок навес пред вратата и е изградена отвън с дялан камък. Някои архитектурни детайли по фасадата напомнят твърде много на Телеграф-капия. Вътрешността на джамията е наскоро боядисвана, но старинната резба по тавана, капаците на прозорците (6 капака и 2 рамки), оградата на стълбата за емпорите, шкафа и входните врата (последните издадени от проф. Филов,¹) са отлично запазени и се отличават не само по своя общ декоративен стил, но и не еднаквостта на някои орнаментални мотиви. С резба са декорирани и капителите на дървените стълпове, които подпират емпорите.

В двора на джамията се намира и библиотеката на Осман Пазвантоолу, построена в края на 18 в. в памет на майка му.²) Библиотеката представя отвън квадратна, облицована с дялан камък, постройка, пред входа на която два стълпа подпират малък навес. В вътрешността ъглите на квадрата са пресечени с големи конхални ниши разделени по средата по турски вкус с изпъкнал остър ръб. По такъв начин тук се е получил красив октогон, върху който е сложен малък тухлен купол. Стените са наскоро боядисвани, но старите медалиони с изречения от корана са запазени.

В двора на същата джамия са прибрани няколко надписа от по-стари разрушени джамии, както и десетина орнаментални парапети от викала. Тук ще бъдат донесени и всички турски надгробни плочи, които сега са натрупани до държавната болница. Повечето от тия надгробни паметници са мраморни, лицевата им страна е орнаментирана с великолепни по стил и техника арабески.

---

¹) B. Filow, Die altbulgarische Kunst, 74 Tafel, XL, abb. 66.

²) Преводът на надписа над входа гласи приблизително така: „Аз, Осман Пазвантоолу, построявам тая библиотека (кютуп-хаане), която да съдържа разни скъпоценни научни книжа, от които посетителят да извлича знание и да благославя покойната ми майка.“

Независимо от това техните дѫлги надписи все негли сѫдѫржат ако не исторически, то поне филологически данни.

В врѫзка с тия паметници аз не мога да не спомена и гроба на Осман Пазвантоолу, който се намира в сенчестия двор-гробище на Мустафа-Паша-джамия. Той е заграден от всички страни с мраморни плочи, по които гѫсто са скулптирани релиефни разводни арабески. Над главата се издига висок стѫлп с надпис и наденат на вѫрха турбан. Срещуположната страна на гроба завѫршва с подобен стѫлп, който е по низѫк и е орнаментиран с розети и цветна ваза Тая великолепна гробница се губи, обаче, всред гѫсто набитите по двора надгробни плочи, много от които са без значение. Огромни стари дѫрвета загѫват в зеленина хубавия паметник и ревниво го пазят от погледа на чужденеца. По тия причини тук се налага едно малко разчистване, което вакуфското управление се сѫгласи да направи.

Все с името на Осман Пазвантоолу е свѫрзана и неговата чешма-ледница. Тя е построена в форма на трапец кѫм ѫгѫла на една паянтова кѫща и открива трите си страни кѫм три различни улици. По средата на кѫсите (тесните) стени са поместени по една аркова врата, по рамките на които се извива каменен фриз с по две релиефни вѫлнисти линии и нахвѫрлени между тях цветовидни розети. По сѫщия начин и с сѫщите декоративни мотиви е украсена и сляпата арка в средата на лицевата страна на чешмата, но тая арка е по-широка и по-висока от страничните врати. Тя е пресечена от един хоризонтален фриз на две половини: долната е гладка еднообразна и само три плосковдлѫбнати полета с по един чучур в средата я оживяват, горната половина, напротив, действува много декоративно с своите релиефни плочки, крѫгове и вѫзпоменателен надпис от Пазвантоолу. Но това което най-много отличава чешмата, е нейната каменна облицовка. Около двете стени е поставен по един ред релиефно скулптирани правоѫгѫлни полета, които ги обграждат като с рамка. Сѫщите плочки, обаче, покриват цялата средна стена. Най-горе е поставен един тесен фриз с сѫщите декоративни елементи които намираме и по резбарската врата на Пазватовата джамия. Това близко родство на двата паметника потвѫрждава за лишен пѫт еднаквия им произход. Под тоя фриз се нижат още пет хоризонтални реда с орнаментирани плочки. В пѫрвите три всеки един от тях представя низ от еднакво декорирани плочки, а последните два повтарят един и сѫщ мотив. Общата черта, обаче, която отличава орнаментиката тук е растителният мотив, който стилизиран по турски вкус, най-често напомня цветя в ваза.

Чешмата е подслонена под общия покрив на кѫщата, който тук се издава навѫн като малка стреха с резбарски таван: — безчесленно много малки касетки с по една резетка в средата. Тоя начин на таванска декорация се среща и на други места в града (напр. таванѫт на едно старо турско кафене, сега дѫрводелница) и навярно е бил много разпространен през 18 в.

Срещу джамията на Яхѫ-паша (ул. Крумова) се намира друга чешма ледница — Машапали муслук — която прави впечатление не толкова по своята орнаментика, колкото по архитектоничната си форма. Чешмата е полигонална каменна постройка, заемаща, подобно на Пазвантовата, ѫгѫла на една стара кѫща. Самата стена, дето са поместени чучурите, е низка, но покривѫт се крепи на четвѫртити каменни колони, сѫединени с красиви арки. Колоните са орнаментирани с релиефни кипариси и вѫртящи се розети (Wirbelrosetten), а на една стена се чете красив надпис: „Започни с молитствие кѫм Бога, пий и се моли за успокоение на Мехмед ага. Година 1200 (1784).

Друга една чешма, наречена Мосулук на ледницата на Рувейде-ханѫм, датира, според надписа, от 1799 година и е градена, както личи по всичко, с много по-скромни средства. По архитектура тя напомня на Пазвантовата чешма, но релиефната орнаментика тук е заменена с черни, рисувани арабески, извити като пѫстра широка лента по периферията на арките. Арабеските са нежно рисувани на бял фон и на места са много добре запазени.

Завѫршвайки прегледа на по-важните турски старини в Видин, аз трябва да спомена и за гробницата на Саладин-Баба, която се намира при Дѫржавната болница. Тя сѫщо произхожда от 18 век и представя отвѫн квадратна каменна (дялан камѫк) постройка с три реда зѫбчат карниз. През низка аркова (полукрѫг) врата се влиза в сѫщо така квадратно помещение, покрито с полусферичен купол, който е поставен на четире островѫрхи слепи арки с пандативи между тях. Под купола са поставени мощите на светеца Саладин-Баба и едно старо зелено знаме. Пред гробницата се намира квадратен дѫрвен фиал с резбарски касетиран таван, по средата на който е поставена изпѫкнала розета с диаметѫр около 50 см.

Християнски старини в Видин има малко. Това са цѫрквата св. Петка, и двойната цѫрква Св. Пантелеймон и Св. Никола. За последната можах да си взема следните бележки:

Пѫрвоначално тук е имало само една цѫрква — Св. Пантелеймон, проста, полузаровена в земята сграда. Тя представя продѫлговат правоѫгѫлник с полукрѫгла апсида по средата на източната стена. Като се изключи нартекса, който е отделен от сѫщинския храм с 4 пиластри, свѫрзани с крѫгли арки, тая цѫрква не е подложена на никакво друго архитектурно разчленение. Между двете дѫлги стени (сев. и изт.) е прехвѫрлен широк свод, който освен от притворната стена се придѫржа още и от две поясни помощни арки (Gurtbogen). В цѫрквата се влиза през нартекс, за който водят две несиметрично разположени врати, едната на южната стена, а другата (по-малка) — на северната. Достѫп на светлина дават само 2—3 прозореца на южната стена, но тия прозорци са отваряни много кѫсно, тѫй като направата им е разрушила част от живописта.

Тая проста форма на цѫрквата, нейната дѫлбочина и скромен вид не могат да отнесат постройката ѝ по-рано от 16—17 век. Един надпис dipinto в два реда на западната стена на цѫрквата, току над южния арков изход кѫм нартекса споменя само за подновяването на цѫрквата в 1633 год. и изписването ѝ в 1646 год. във времето на един митрополит, чието име с несигурност се чете Стефан.

† изьволением ѿца: и сапоспешениемь сїна и саврьшѣниемь с҃таго доу[ха] подьнонокісѣ (sic!) сай с҃ты божествени храм. с҃таго и славьнаго вѣликомѹченикь пантѣлеимⷪнь ва лѣт҃, з҃рма҃ и потьписасе (ва лѣт҃) з҃рнд҃ пр(ѣ) прⷭѡсвещенаго митрополита с . . . . ф . . . (изтрит до края на реда).[1]

Макар и не тъй стара, живопистта е съвършенно потъмняла личат само отделни части от фигури, а евангелските сцени се различават само по някои композиционни елементи.[2] Надписите сж навсякжде славянски, но всички почти изтрити. Палеографичните им особености ги отнасят също към 17 век. Времето е изхабило и някогашния резбарски иконостас. От него е останал само фронтона — два звяра и грамаден кръст, орнаментиран по краищата с разводи, — всичко изпълнено с позлатена плоска резба, която по техника не се отличава от резбата на най-старите български иконостаси, главно Погановския, но по големина и по своята архитектоника, Пантелеймоновския иконостас сигурно ще да ги е надминавал.

Макар и неудобна, но църквата се е използувала вероятно до края на 18 век. Няколко надписа от 90-те години на тоя век, които ще бъдат съобщени по-долу, дават основание да се предполага, че на тактичната политика на Осман Пазвантоолу към поданниците му се дължи и някаква религиозна свобода на видинските българи. И наистина, докато в Видин не е останал никакъв друг българско-християнски личен паметник от епохата преди Пазвантоолу, споменатите няколко надписа макар по съдържание да не стоят в непосредна връзка с интересующия ни въпрос, се групират все около времето на тоя полунезависим владетел и то все около църквата Св. Пантелеймон. Това обстоятелство прави вероятно предположението, че новата църква Св. Никола е съградена в 90-те години на 18 век и то по следния начин: Без да се затрогва старата църква Св. Пантелеймон, изградили около нея прост, низък зид, (дълъг 30 кр. широк 18 кр.), като на южната ѝ страна оставили по-широко пространство, което приспособили за църква. Двете църкви са покрити с един общ покрив. На източната страна на тая обща сграда не се издава никаква апсида. Вместо нея на външната страна на стената намираме каменна вградена плоча (80 X 40 см.), чийто вдълбан надпис се отнася вероятно към съграждането на църквата:

1799 ѿктомврие 25.
Ѳома поклоникь Іѡань
предовичь еѳитропи храма
сеѧ галофилипь поклони
кь миланъ: Ѳеѡдорь и ничо

---

[1] Предавам надписа с развързани лигатури.

[2] Живописта е описана от А. Грабар, Годишник, на Нар. музей за 1920 г., 131 сл.

До сѫщата стена е направен малѫк крѫст от пясѫчник на който четем:

і҃с х҃с
н҃и к҃а
Николае
анѹ сѫ: гр
игоріе їѡ̈нь
1796.

А в зида, който огражда двора на цѫрквата Св. Панталеймон-Никола са вградени две малки плочи с сѫвѫршенно небрежни вдѫлбани надписи. Единият, на източната страна, гласи: 1797 **Георг Дѹлгрнь** по всяка вероятност — Георги Дулгерин. Другият (на южната страна) е нечетлив: датата е ясна — 1797 **іѹлиѫ**, но думата, която следва навярно означава името **семѹ**. В архитектурно-художествено отношение Св. Никола не представя абсолютно никаква забележителност. Ако има нещо в нея, което да обрѫща внимание, това са нейните многобройни малки и големи дѫрвени икони произхождащи от различни зографски школи и различни времена, главно 17 и 18 век. Такива икони има и в старата цѫрква, но, струва ми се, тук биха могли да се намерят и по-стари (16—17 в.), ако се претѫрсят всички ония стотина икони, които са натрупани в голяма занемара в една ниша в нартекса на Св. Панталеймон.

Против моите очаквания, аз не можах да видя никаква старинна металическа обкова по иконите в тия две цѫркви. Че златарското изкуство е цѫвтяло не само в западния Балкан, но и в Видин, ний се учим между другото и от известието на Каниц,¹) който се вѫзхищава от филигранните изделия на видинските майстори. Много от иконите са обковани, но никоя от обковите не е по-стара от 18 век и никоя от тях не е свободна от западно и руско влияние. Като истинско художествено произведение от 19 век тук изпѫква само едно кандило, закачено пред царските двери в црѫквата св. Никола. Наистина то е дори сѫвсем модерна работа, но при все това то не губи своето значение, защото представя далечно ехо от някогашното цѫвтящо изкуство. Кандилото има форма на малко (ок. 30 см. дѫлго) сребѫрно корабче с ажурни филигарни стени, което по своето богатство на орнаментални мотиви, може достойно да сѫперничи и с най-старите филигранни паметници.

5. КРѪНСКА ХОРА.

Казанлѫшкото поле и стрѫмнините, които го обграждат от север, юг и запад, представят една от най-слабо проучените в археологично отношение области на Бѫлгария. Оставайки на страна от главните пѫтища, по които по-старите пѫтешественици са крѫстосвали страната, това поле подобно

---

1) Kanitz, op. cit, I, 9.

и на по-западните подбалкански котловини, е било най-малко удостоено с вниманието на учения свят. Тепжрва през 19 в. то започва да добива европейска известност чрез описанията на Молтке, Барт, Хохщетер и Каниц и то повече с своите природни красоти и розова индустрия, колко с археологичните му паметници. Между това обаче, откжслечните бележки за последните, които ни предават тия пжтешественици, остават и до сега като единствени, но все пак ценни, защото, макар и кратки, те ни дават сведения от една по-стара епоха преди още времето и човешката ржка да са били оказали своето окончателно разрушително действие вжрху тия паметници. В по-ново време приспопаметният и неуморим изследвач на бжлгарската старина, проф. К. Иречек на два пжти се е докосвал до тая долина, без обаче да прибави много нещо кжм това, което са ни оставили по-старите пжтувачи. Единият пжт той започва пжтешествието си от най-западните покрайнини на включените между Балкана и Средна-гора области, пресича надлжж Златишкото поле и долината на Стряма и закача само най-западния жгжл на Казанлжшкото поле, за да поправи една своя грешка по по повод изказаното от него по-старо предположение за местоположението на стария град Кржн.[1] Второто пжтуване Иречек предприел откжм Ст. Загора на север през Змейовския проход на Средна-гора и Казанлжк за да поеме отново вжз Балкана през Шипчанския проход. За сжаление и през това пжтуване той не е можал да види много нещо, тжй че много старини и паметници са се изпжлзнали от неговото набито око.

Между това Казанлжшкото поле представя голям исторически и археологичен интерес Прикжтано между Балкана и източната половина на Средна-гора, изобилно напоявано от горния басейн на Тунджа и облагодетелствувано от природата с всички условия за стопанско-културен живот, това поле не е могло да не привлече окото на древния човек, който тук е можал да има всички изгоди за своя пжрвобитен живот. Остатжци от вековни гори, разсеяни тук-там из полето и засвидетелствувани от местни предания, показват, че в най-старите времена по-голяма част от полето е била покрита с непроходими гори, дето пжрвобитния човек е могжл да намери и убежище, и прехрана. От друга страна известна привлекателна сила ще да са имали и топлите минерални извори, които бликат на няколко места по северните поли на Средна-гора при селата Панчарево, Овощник и Павел-баня и придават на Казанлжшкото поле много по-големи преимущества, отколкото разположените на запад от него, все между Балкана и Средна-гора, равнини. Всичко това е помогнало да се развие тук една култура в много отношения неизвестна на историята, но в всеки случай едва ли не сходна с ония, които последните изследвания откриха в долините на Стряма и Тополница.[2]

---

[1] К. Иречекъ, Исторія Болгаръ, 377; сПсп., II (1882), 47; IX, 45..

[2] К. Иречекъ. Пжтни бѣлѣжки за Средна-гора и Родопскитѣ планини, сПсп, VIII 1—45; IX, 1—51; X, 1—51; XI, 1—33; — П. Мутавчиевъ, Стари градища и друмове изъ долината на Стрѣма и Тополница, София, 1915.

Като най-стари паметници на човешката рѫка и тук се явяват могилите разсеяни на длѫж и шир из цялото поле. Като се започне от най-източните предели на полето и се вѫрви кѫм запад, окото на пѫтника се спира на най-разновидни могили, едни високо стрѫчащи, а други почти изравнени с околната почва от постоянно разораване. Още година-две и тия полусѫсипани паметници на предримската култура ще изчезнат сѫвѫршено от лицето на земята, а заедно с тях, може би, и ония археологични ценности, които ралото случайно ще изрови. Особено многобройни са могилите по хѫлмистия терен на запад от Казанлѫк. Редицата на тия паметници започва непосредствено от града, дето през пролетната трудова седмица учениците от педагогическото училище се опитали да разкопаят една от тях, без обаче да достигнат някакви резултати, тѫй като за това не само, че не е имало достатѫчно време, но и разкопката била започната сѫвсем непланомерно. Трябва да се счита за щастлива случайност, че окото на рѫководителите на тая разкопка не се е спряло вѫрху сѫседната могила, която представя много по-голям интерес за предисторията на Казанлѫшкия край. Тая могила има почти квадратна основа с страна 30—40 м. и се издига в профил от две стѫпала на височина до 4 м., като образува на вѫрха си крѫгло плато в диаметѫр не повече от 20—25 м. При такава плоска форма на могилата не може да има сѫмнение, че тя представя селищни наслоявания, под които се крият може би неизвести до сега битови следи на предисторичен живот. Самата повѫрхност на могилата, а особено темето ѝ, се разорава и сее всяка година, а житото расте всред разпрѫснати навред фрагменти от недобре изпечени глинени сѫдове, много от които са декорирани с характерни врязани орнаменти. Между тия фрагменти особено често се срещат големи буци от втвѫрдена и почервеняла от силен огѫн прѫст, както и множество кости. Всичко това е достатѫчно да определи характера на тоя могила, която добре би било да се разкопае с време, за да се не пилеят разкритите от ралото старини.

Казанлѫшката област не е бедна и откѫм паметници на тракоримската култура, която на много места все още лежи заровена в земята. Най-чувствително, обаче, за сега тя се проявява в околността на селото Павел-баня, на изток от минералните извори. Преди няколко месеца тук са открити изолирани основи на старинен зид, който има посока север-юг. Тоя зид е имал около 1·5 м. дебелина и се простира на дѫлжина до 4 метра. В страни от него не са правени никакви разкопавания за да може да се определи неговото назначение, но сѫдейки по изолираното му положение, той ще да е представлявал част от някоя солидна постройка. Много по-забележителна и по-интересна в археологично отношение е местноста „Сексем-хамбар“, която обема около 120 декара и са намира между селата Павел-баня и Виден (старо име—Карагитлий). Местността е работна и всяка година тук селяните изорават монети, гривни, обеци, прѫстени, мраморни релиефи и статуйки. В музейката сбирка при театѫра на ученолюбивата дружина „Искра“ в Казанлѫк са прибрани от тая местност множество предмети, които очакват своята научна обработка. Между тях особено изпѫкват следните неща: 1) три фрагмента от кръгла плоча, диаметър 60 см., с изображение на Аполон въжседнал на кон, който се е издигнал на задните си крака. Гривата му е спирално гравирана. Аполон е облечен в дреха до колената и високи до глезените обувки. В десната си ръка държи копие, а в лявата—лира. По бордюра на плочата се е запазил надпис ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ, фланкиран от два бръшлянови листа; 2) Два фрагмента от долна част на плочка, дето се е запазило изображение на борба на два звяра; в десно от тях се виждат предните крака на двукопитно животно; 3) Множество фрагменти от тракийски конник, на един от които конят е представен с възвърната назад глава; 4) Мраморна статуетка на конник в хламида, който държи убит звяр за задните крака; 5) Две бронзови статуетки на орел; 6) бронзова статуетка на Зевс, една трагическа маска и много други бронзови украшения.

Историческите съдбини на Казанлъшкото поле са оставили своите следи и в лицето на множество градища, които, разположени повече по полите на Балкана и Средна-гора, са обхващали тоя край с здрава крепостна верига, която не е изгубила своето стратегическо значение дори и до последните дни на българския самостоен политически живот. Като се започне от епохата на келтите та дори до последни времена, Казанлъшкото поле не е преставало да бъде арена на жестоки борби, спомените за които времето отдавна е изличило и от повърхността на земята, и от човешкото предание. Ето защо еднички белези на живота през средните векове остават нищожните остатъци от старите градища, едни от тях едва стърчащи над земята в жалки развалини, а други—узнаваеми само по буренясалите насипи от срутени стени. На какви народи са принадлежали тия градища и какво е било тяхното истинско назначение, това е предмет на едно специално проучване. Аз ще се задоволя само с тяхното изброяване, дотолкова доколкото времето ми позволи да се запозная с тяхното местоположение.

Точно на север от Казанлък се намират селата Хасът (ново име Крън) и Енина. Пътят, който свързва тия две села, върви по полите на последните издънки на Стара планина. На север от тоя път и на 200 м. сев.-зап. от Енина се спуща откъм върха Катунат малък дол, на чийто десен бряг, наречен „Човечето“, са се надвесили над самото поле развалините на едно градище, от което личат само основите. На с.-з. от него, все по полите на Балкана се намират лозята на с. Хасът, известни отдавна на населението под името Крънски лозя и забележителни по честите находки из тях на стрели и всякакъв градежен материал. Тия обстоятелства са дали повод на местните любители на старината да предполагат, че тъкмо тук трябва да се търси известния в средните векове град Крън, а градището при Енина да смятат като замък на Елтимира

Второ градище в полите на Балкана срещаме при с. Скобелево, разположено на югоизточните разклонения на гиганта Кадемлия. За тоя връх населението упорито разказва, че бил „пълен“ с пари и имане, легенда, която почива, може би, на далечни спомени за някогашен неспокоен живот на тоя край. Такива спомени са свързани и с следната по ред развалина при Голямо-село.

Това село е разположено при югозападните поли на Кадемлия, тъкмо там, дето река Тъжа напуща Балкана за да излезе в равнината. До освобождението селото е било предимно турско, за което сега свидетелствуват старите турски гробища и джамията.¹) Оттук по течението на Тъжа е вървял стар път, който на около 3 км. с.-з. от селото е възйемал по долината на Монастирската река, за да пресече буйните води на Тунджа и от там покрай Калоферския монастир Св. Богородица да продължи все по полите на Балкана и навлезе в долината на р. Стряма.²) Долината на Тъжа, покрай която е минавал пътя е доста широка, но при устието на Монастирската река тя се стеснява от стръмни високи скали, които едва пропущат водите на Тъжа. В подножието именно на тия скали се намират развалините на „стария монастир“, разрушението на който преданието отдава на турците. Калугерите оказали смела защита, но когато всяка надежда била изгубена, те хвърлили цялата съкровищница в близкия дълбок вир, дето и до сега още в известни нощи се чувал камбанен звън. Трябва много да съжаляваме, че H. Barth не ни е оставил по-подробно описание на тая интересна сграда, както той я намерил преди 80 години. От тогава насам времето е разрушило много нещо и без надлежните разкопки днешният археолог едва ли би могъл да добави нещо по-значително към това, което ни е оставил Барт. Am Fusse der Zunge, казва той, liegen die höchst soligen Grundmauern eines viereckigen Gebäudes, das der Schlucht den Namen Monastir-deresi verschaft hat, das mir aber eher ein Fort zur Verteidigung des Passes, als ein Kloster gewesen zu sein scheint, obgleich es möglicher Weise beide Charaktere in sich vereint hat. Jedenfals aber stammt das Gebäude aus Römischer oder vielmehr Byzantinischer Zeit wie das Bauwerk der 4-5 Fuss dicken Mauern aus abwechselnden, mit ausgezeichnetem Cement verbundenen Lagen, regelmässig behauenen Feldsteine und Backsteine deutlich beweist; auch die ausgezeichnet soliden Gewölbe bezeugen diesen Ursprung.³) Заключението на Barth относително произхода на тая старина въз основа на архитектурни и технически белези е съвършено вярно. Редуването на тухли и камъни е характерен строеж, който е свойствен, както доказва напоследък проф. Филов, на ранновизантийски постройки, каквито у нас датират по вече от V-IX в.⁴) Независимо от това, предположението на Barth се потвърдява още от две обстоятелства: Първото от тях е самото местоположение на крепостта, ако наистина тук имаме работа с крепост, а не е друга някаква християнска култова постройка, за каквато говори преданието. Както е известно, византийските градища от втората половина на Средновековието, а особено българските, поради липса на средства и относителен упадък в строителната техника са се строели на природно защитени места, избирайки главно уединени

---

¹) Срв. също H. Barth, Reise durch das Innere der Europäischen Türkei usw Berlin 1863, 33.

²) Иречекъ, Пътни бѣлѣжки, сПсп., X, 1.

³) H. Barth, op. cit., 33.

⁴) П. Мутавчиевъ, Стари градища и друмове, Добавка. Стр. 82—85.

и непристжпни височини.[1] Крепостта при Голямо-село, напротив, е построена на самия бряг на реката, и е, така да се каже, задушена от високите скали, които я ограждат, така че в това отношение тя пада извжн категорията на кжсновизантийските и бжлгарски крепости, при които никога не срещаме ранновизантийския градеж от камжни и тухли. Като втори белег за ранния произход на старината при Голямо-село служат двата надписа, намерени тук и публикувани от Иречек така както му са сжобщени.[2] Надписите имат много фрагментарен вид и сждржанието им мжчно може да се разбере, но за нас е важно и това, че те са намерени в развалините[3] и че единия от тях е латински жертвеник.[4] За сжжаление ние незнаем дали тоя жертвеник е имал при вжпросната крепост старото си назначение или е бил използуван за градиво, но в единия и другия случай неговото присжтствие тук говори повече в полза на ранновизантийския произход на тая крепост. Най-после, не е за пренебрегване и факта, че в 1913 в това кале са били намерени един бронзов свещник, един железен тризжбец и главно една бронзова лампа за един фитил от типа на разпространените през IV—V в. сл. Хр. римски глинени луцерни [5])

Сравнително ранния произход на тая старина неволно ни кара да се позамислим вжрху твжрдението на Иречек, че тук именно трябва да се тжрси средновековния град Кржн. Подведен от подобието на имената, пжрвоначално Иречек изказа предположение, че Кржн се е намирал някжде кжм Карнобат.[6] По-кжсно, обаче, той поправя своя вжзглед, отначало предпазливо,[7] а после сжвсем определено,[8] опирайки се на известията, които ни дават византийските автори, а главно арабския пжтешественик Едризи (1153), който описва пжтя от София през Ихтиман, Кржн и Ст. Загора за Цариград. В византийските и бжлгарските паметници Кржн и Ст. Загора се срещат винаги заедно,[9] обстоятелство което показва, че наистина тия два града са били в близко сжседство. Все според Едризи, Кржн е бил нанесен на картите още в XVI в. на север от Пловдив.[10] Иречек е преценил отлично всички тия данни и правилно е поставил мястото на средновековния Кржн в Казанлжшката долина на с.-з. от Ст. Загора, но в доводите си, че развалината при Голямо-село трябва да бжде именно вжпросния град, той не е достатжчно убедителен. Нещо повече, внимателният разбор на сжщите известия, които Иречек е използувал в случая, дава резултат, който сѫпоставен с това, което времето е запазило при Голямо-село, открива известни несѫобразности, които не могат да бѫдат пренебрегнати, когато работата се касае до определяне местото на цял един град.

---

[1] Ibid., 11 сл.

[2] Arch.-Epigr. Mitth., X, 101—102.

[3] Тук и до сега се тжркаля един проджлговат камжк, вжрху който са издлжбани няколко кржгли дупки в форма на панички.

[4] Иречек предполага на Аполона (Пжтувания, 209).

[5] Известия, III. 2. стр. 338. Бронзовата лампичка е записала в инв. за среднов. отд. под № 630.

[6] Исторія болгаръ, 337; сПсп. II (1882), 47.

[7] сПсп., IX, 43—45; Arch.-Epigr. Mitth., X, 102.

[8] Пжтувания, 210.

[9] Ibid., 210.

[10] Ibid., 210.

Ний не знаеме от кога Крѫн води своето начало. Ако наистина той е сѫществувал още от ранно византийско време като град с военно значение, то ний бихме могли да приемем развалината при Голямо-село тѫждествена с него, тѫй като тя, както видехме вече, напѫлно отговаря на тогавашните архитектурни и стратегични изисквания. Всички известия обаче, които имаме за Крѫн, произхождат от много по-кѫсна епоха, когато по-всяка вероятност Крѫн се е издигнал като важен областен град с икономическо и военно значение, каквото той по-рано едва ли е имал. За прѫв пѫт името на града се среща у Едризи като по-важен пункт на пѫтя за Цариград. У Никита Акоминат той се споменя пак като пункт, който лежи на пѫтя за Стара Загора. Тепѫрва в хрисовула на на Ив. Асен II с негово име е наречена цяла една област, което показва, че по това време той тряба да е бил главен град и културно-стопанско средище на тая област, какѫвто той наистина е останал и през XIV в., когато Елтимир го вѫздигнал и до столица на своето владение. При това положение мѫчно може де се допустне, че крепостта на Крѫн е могла да преживее всички по-раншни бури, за да изпѫкне през XIII и XIV в. пак като невредима твѫрдина, годна да служи на всички нужди, които по-новото време е изисквало. Не ще сѫмнение, че ако Крѫн е сѫществувал още от ранновизантийско време, в средните векове той е трябвало да бѫде отново вѫзобновен и то според изискванията на новите условия. Тогава вероятно му е било дадено и ново име, тѫй като старото грѫцко ако е имало такова е било, може би, отдавна забравено. Иначе по-никакѫв начин не може да се обясни защо византийската постройка е носела такова име, което е сѫдѫржало несвойствени на езика на неславянските автори звукове, предавани по най-разнообразни начини (Akarnus, Akrenos, Akrunos, Cornus, Corinus, Κρηνός и Κρουνός). Приемем ли по такѫв начин, че Крѫн е нов или вѫзобновен град, то ний не можем, следователно, да тѫрсим неговите развалини в лицето на една ранновизантийска постройка, чиято строителна техника се отличава коренно от тая на кѫсновизантийските и бѫлгарски твѫрдини.

Кѫсният характер на Крѫнската крепост се потвѫрдява и от самия Едризи, който изрично казва, че крепостта била построена на един висок хѫлм, — тѫкмо така, както са почти всички твѫрдини по онова време. Но известието на Едризи е важно и за това, че то ни показва, колко погрешно би било да тѫрсим вѫпросният град при Голямо-село, чиято развалина, както посочихме вече по-горе, е била построена не на вѫрха, а в подножието на скалите, тѫкмо на самия бряг на реката.

Най-после, не трябва да се забравя, че Крѫн е бил не само крепост, но и град,[1]) средище на една голяма и плодородна област, която е тѫргувала с дубровнишките тѫрговци. Тоя град не е могѫл да бѫде вместен в тясното ущелие на Монастирската река, там дето сега не се виждат никакви други следи от минал живот освен буренясалата ранновизантийска руина.

---

[1]) Иречекъ, сПсп. IX. 44.

Но где именно, ако не тук, тряба да се тѫрси тоя град? В Казанлѫшко не сѫществува никакво предание за него. По всяка вероятност такива не са били известни и на Паисия, и не неговия ученик Спиридон, който в много отношения показва своята запознатост с тоя край. Сѫставителят и преписвачите на преправките на Паисевата история сѫщо незнаят нищо за тоя град и не го вместят в списѫка на бѫлгарските градове. Единствени спомени за него са останали в името на с. Кѫрнаре в Карловско, за което Иречек мисли, че е образувано от Крѫнски преселници [1]) и в споменатото вече име на лозята между селата Шипка и Хасѫт. В близка врѫзка с Крѫн стои, може би, и името на с. Тѫрничане, разположено на югоизток от Голямо-село по течение на р. Тѫжа. Но всичко това не ни дава ни най-малко основание да отнесем средновековния град кѫм едно от тия места. Техните имена обаче подсещат за излишен пѫт, че тѫкмо в тая област ще тряба да се тѫрсят неговите основи. По надежни в това отношение остават пак старите известия за града, а именно Едризи и Никита, които единствени са засегнали, макар издалече, топографията на града.

По известията на византийския летописец ние можем да сѫдим само за приблизителното местоположение на града, но все пак те се явяват от голяма важност за нас тѫй като произхождат от автор, който е сѫвременник и очевидец на сѫбитията, които описва. Пѫрвото от тия известия се отнася до четвѫртия поход на Исак Ангел против вѫзстаниците на Асен и Петѫр, които ловко избягвали решителната борба, докато най после разбили византийците в теснините на централния Балкан и ги принудили да се оттеглят διὰ τοῦ λεγομένου Κρηνοῦ πρὸς τὴν Βερρόην. [2]) Веднага след това бѫлгарите преминали Балкана и опустушили земите около Анхиало. Не ще сѫмнение, че навлизането на бѫлгарите в равнината отсам Балкана, не е могло да остави Исак Ангела спокойно да се разхожда с разбитата си войска из Тракия и да избира пѫтища по угодата си. Неговото спасение е било само в по бѫрзото отстѫпление, което той наистина извѫршил като минал по-напред през Крѫн и после потеглил направо за Стара Загора. Поставянето на тия два града едно след друго показва, че те наистина са лежали близо един до друг, при което местото на Крѫн би следвало да се тѫрси някѫде на север от Ст.-Загора, по пѫтя който свѫрзва тоя град с най-близките Балкански проходи, през които се е оттеглила византийската войска. За сѫжаление, името на тоя проход, който е бил свидетел на византийската катастрофа през 1190 остава неизвестно. В всеки случай, известията които ще разгледаме по-долу все в врѫзка с Крѫн, не допущат да се тѫрси тоя проход по-наизток от Шипчанския. Той не е и по-назапад от Троянския, защото в такѫв случай не е имало защо Исак Ангел да обикаля чак през Ст. Загора, а би потеглил направо за Пловдив.

---

[1]) сПсп. IX, 45. Заб.

[2]) Nic. Akom., ed. Bon. 562. — Иречекъ, Исторія болгаръ, 304.

Последните съображения ни дават възможност да определим приблизително и областта, в която се е намирал Кржн и която по-късно е означена чена от Ив. Асен II като Кржнска хора. Че тя е била някъде под Балкана на север или североизток от Пловдив, свидетелствува и второто известие на Никита Акоминат, което се отнася вече до борбите на Калояна с латините. Както е известно в 1206 на връщане от похода си до Димотика Калоян бил настигнат или по-добре пресрещнат от латинския император Хенрих и разбит. При това латините достигнали μέχρι Κρηνοῦ καὶ Βορρέης.¹) Пътят, по който латините са вървели до Ст. Загора не ни е добре известен, но обстоятелството, че историкът поставя Кржн пред Верея, ни дава основание да предполагаме, че в тоя бой са взели участие същите ония латински войски, които преди това в победоносен поход през източните Родопи достигнаха и спасиха Станимака. Оттук те са се отправили, навярно, право на север към Стрямската долина, та по такъв начин само са могли да достигнат Кржн преди Верея.

Сравнително по-точни сведения за местоположението на Кржн ни дава Едризи, който, както споменахме вече, описва пътя от София през Ихтиман, Кржн и Ст. Загора за Цариград, като отбелязва разстоянието между отделните градове на дневни преходи, и то както се вижда, не съвсем точно. Разстоянието от София до Ихтиман по днешното шосе е около 55 км., които според Едризи, се взимали за един ден. От тук до Кржн, обаче, същият пътешественик наброява 6 прехода, които трябва да са били или много малки, или пък тук има някаква грешка, тъй като разстоянието между Ихтиман и Казанлък през Златица и Карлово не е повече от 170 км., които, съдейки по първия преход, могат да се вземат за 4 дена. Тъй или инак, но за нас е по-важно известието, че Кржн лежи на пътя или близко до него и то 40 мили пред Ст. Загора. За съжаление ние нямаме по-точни известия за тоя път в Казанлъшкото поле. Част от него ние проследихме северно от Калофер и при Голямо-село, но дали е продължавал по-нататък по полите на Балкана към Шипка, или е слизал в равнината към с. Габарево, дето наистина се забелязват следи от старинен друм, не е още установено. В всеки случай тоя път едва ли е оставял на страна от себе си минералните бани при село Павел, в околността на което, както видехме, се намират следи от римска култура. По-вероятно е следователно, предположението, че тоя път е слизал към Габарово и от там се е спущал на югоизток към баните, дето се е съединявал с другия път, който е идел през Средна-гора, за да навлезе в Казанлъшкото поле при с. Турия.²) От тук общия път е поемал по десния

---

¹) Nic. Akom., ed. Bon. 852. — Иречекъ, Исторія болгаръ, 324.

²) Предание за тоя път се е запазило в една от преправките на Паисевата история, писана от някой си Папа Иоан в 1830. Ръкописът се съхранява в Етногр. музей под № 583. Там на лист 49ª четем: **Сꙋлтанъ же а҆бїе пославъ, а҆рапъ, Їосꙋф паша со съ р҃и: тысѧща войска тꙋрска, и҆ поидо́ша, е҆гда̀ прїишле́ до сре́дна гора̀, и҆ ѡ҆брѣто́ша та́мо, верхꙋ горы̀, м҃тиръ славенъ ст҃ый ѻ҃цъ николай, и разори́ша е҆го̀ ѿ ѡ҆снова́нїе, и и҆зби́ша всѣхъ мона́ховъ до е҆ди́наго, и҆ мирскихъ мно́го и҆зви́ша к то́мъ м҃трѣ: ѿ тꙋдꙋ снидо́ша на село тꙋрїю, и҆ встꙋпи́ша в тꙋ́ловско полѣ, та́може ни бѧше войска̀, но наро́дъ простїи, жены̀, и҆ деца̀, крїющесѧ междꙋ гора́ми . . .**

бряг на Тунджа, минавал е покрай градището, чиито основи и до сега личат на височината, която се издига на 9 км. от Казанлѫк непосредствено над днешното шосе за Калофер[1]) и все по полите на Средна-гора е достигнал „Бузовград“, баните при с. Овощник и тия при с. Горно Паничарево, за да вѫзйеме от тук през Змейовския проход кѫм Стара Загора.

Ако наистина Едризи говори за тоя пѫт, то не ще сѫмнение, че той ще е служил и по-кѫсно при отстѫплението на Исак Ангела, и при похода на латините през Крѫн за Ст. Загора. Установено това, за нас е вече по-лесно да определим мястото на Крѫн пак вѫз основа данните на Едризи, който, както, споменахме, изчислява разстоянието между двата града на 40 мили. Нанесем ли тия 40 мили (около 60 км.) от Ст. Загора на с.-запад по тоя пѫт, ний ще достигнем все пак близо до Голямо-село, в околността на което наистина трябва да лежи града Крѫн. Че той не е идентичен с развалината на това село, ние вече показахме и излишно е да се спираме повече вѫрху тоя вѫпрос. Вместо това нека видим какви други остатѫци от минал живот има около Голямо-село и дали тия остатѫци могат да се намират в някакво отношение с града Крѫн.

На около 4 км. югозападно от Голямо-село лежи Малко-село или, както сега го наричат, Борисово. Това село е разположено на източните поли на една масивна издѫнка от Балкана, която, оградена от изток и север от водите на реките Тѫжа и Монастирска, а от запад и юг от р. Тунджа, се спуща в югозападна посока чак до най-северните разклонения на Средна-гора (Крѫстец) и затваря Казанлѫшката равнина под остѫр ѫгѫл. По едната страна на тоя ѫгѫл тече Тунджа, а по другата вѫрви шосето, което, минавайки покрай с. Борисово, достига Тунджа при вѫрха на ѫгѫла и от там паралелно с нея вѫзвива кѫм Калофер. За сега тоя пѫт е единствения, който свѫрзва Стрямската долина с Казанлѫшкото поле. Споменатия по-горе стар пѫт през Голямо-село е отдавна забравен и не се използува, тѫй като сегашното шосе представя несравнено по-голями, преимущества, които са били оценени, може би, и в средните векове. Споменатия масив, който се издига над новото шосе и с. Борисово се явява като извѫнредно важен стратегически пункт, владението на който осигурява или затваря достѫпа от едната долина в другата. Той еднакво може да защищава и двата пѫтя, още повече, че сѫс своите високи и стрѫмни скатове представя отлични изгоди за упорита защита. По своя географски характер тоя масив прилича твѫрде много на сѫседните му Балкански вѫрхове. Неговите югоизточни склонове се издигат непосредствено над полето. Дѫлбоки, но сухи в бездѫждие долове нарязват неговия профил на множество успоредни ребра с отвесни и непристѫпни скатове, покрити до един с гѫста гора. Тѫкмо в подножието на тия скатове, по наклонната равнина, която служи като преход кѫм полето е разположено с. Борисово. До преди освободителната война то е било изключително турско село. Старото му население постепенно намалява и сега от 150 кѫщи само 40 са останали турски. Новите преселенци са сѫбрани из разни краища на околността, а има такива и чак от Самоковско. Поради тая причина тук не са запазени никакви стари предания, които да хвърлят каква да е светлина върху ония остатѫци от минала култура, с които е тѫй богата западната окрайнина на селото. Само една стара жена от селото, която произхожда от Калофер, ми каза, че тук някога е имало град, който, според думите на някакѫв руснак от освободителната война, щял кога да е пак да се въздигне.

---

[1]) За това градище споменава и H. Barth, op. cit, 29: . . . auf ansehnlichen Kalkhöhen zur Linken über einen kleinen daraus hervorströmenden Zufluss liegt die Ruine eines Kastells; es könnte möglicher Weise Römischen Ursprungs sein, da auch Rest einer alten Römerstrasse hier gefunden worden sein sollen (к. м.). Nach diesen Kastellruinen wird die Brücke Kaleh-küprüsi genannt.

Но това, за което преданието мѫлчи, говори достатѫчно само за себе си. На около два километра западно от Борисово върху един от споменатите стрѫмни хребети времето е запазило основите на едно градище, чиито размери и градеж не могат да не спрат нашето внимание. За сѫжаление обаче, непроходимата гора, която покрива темето и склоновете на тоя хребет, не позволяват за сега не само снемането на точен план на градището, но и най-обикновено измерване в крачки. Самият врѫх, на който се е издигало градището, представя естествено укрепление, защитено от запад и изток с дѫлбоки долове, а от юг—с стрѫмен скат, който се е надвесил почти отвесно над полето. По-открита е северната страна на градището, дето хребета се свръзва чрез тесен език с централния врѫх на общия масив, но местността и тук е мѫчно достѫпна и изисква широк обход. Темето на хребета има форма на неправилна, наклонена кѫм юг елипсовидна тераса с диаметѫр сев.-юг около 200 метра, а зап.-изток — не повече от 150 метра. Крепостните стени са се издигали по края на тая тераса непосредствено над стрѫмните спускове и са следвали гѫнките на терена. Малки части от тях са се запазили на източната и южна страни, дето те не достигат повече от два метра височина. По значителни остатѫци намираме на едно дѫлго протежение по северо-западния край на терасата, дето вероятно, ще да е била и вратата на крепостта. Тук дебелината на стените е 3 метра, а най-голямата височина достига до 4 м. Градежа на стените, както отвѫн, така и отвѫтре е доста акуратен. За целта са употребени малки дялани камѫни, поставяни в хоризонтални редове и споявани с здрав хоросан от вар и едѫр речен пясѫк. Вѫтрешността на стените е изпѫлнена с по-дребни ломени камѫни и сѫщия хоросан. Цялото пространство, оградено от тия стени е обрасло сега, както споменах, с гѫста млада гора и е непроходимо. Дѫрвета, храсти и буренак растат между разхвърляни камѫни от стар градеж, натрупани на места на големи камари. Без изсичане на гората и предварително разчистване на камѫните не могат да се установят никакви конкретни следи от постройките. Само на единия край на терасата се виждат две сѫседни една до друга четвѫртити, затрупани наполовина ями, които вероятно са служили или за цистерни, или пѫк като субструкции на голяма постройка, сѫществуването, на която се потвърдява и от множеството строителен материал, разпрѫснат из терасата.

От всичко изложено до тук се вижда, че градището при с. Борисово не е от обикновените крепостни постройки, които изобилствуват в подбалканските области. Неговото стратегическо положение, големите му размери и солиден градеж го поставят на пѫрво място между тия крепости и му придават особено значение като твѫрдина, която е имала да отстоява на много по-сериозни задачи през цели три века не само като гранична стратегична крепост, но и като центѫр на една полусамостоятелна область. Неговото значение, обаче, става още по-ясно щом хвѫрлим един поглед и на това, което се намира в подножието на вѫрха.

Равнината тук, както и при селото, се слабо наклонява кѫм шосето, което отстои от вѫрха на не повече от 500 метра. Един малѫк овраг, наречен Хасар дере, се спуска от вѫрха като продѫлжение на дола, който огражда градището от запад, и прорязва равнината в югозападната посока. Цялата местност, като се започне западно от Хасар дере и се достигне до селото е работна земя, засеяна с ниви, гюлища, градини и грамадни орехови дѫрвета. Но в случая нас не ни интересуват орехите и розовите градини, а самата почва на която те растат. Цялото пространство около Хасар дере е усеяно с кѫсове тухли, керамиди, градежни камѫни и пр. Всякога когато селяните орат тук, намират кѫсчета стѫкла, бронзови изделия и повредени монети, които те считат непотребни и веднага захвѫрлят. За сѫжаление аз не можах да видя нито един от тия предмети, но по отношение на монетите останах с впечатление, че изравяните монети са повече византийски, защото много от тях били изкорубени и представяли на едната си страна „царе с корони“. Неотдавна била намерена в един от гюлищата и златна костадинка, която навярно сѫщо ще е била византийска корубеста монета, които наистина се наричат от населението костадинки.

Най-характерните находки, обаче, са направени на две места и заслужават по-специално изследване, тѫй като и в двата случаи се касае до две средновековни цѫркви. Едната от тях е открита в местността Гюл-чешме, на около 1·5 км западно от Борисово и 200—300 крачки в ляво от шосето за Калофер. До преди 30 год. тая местност е представлявала един малѫк оазис от трѫне всред хубави, плодородни ниви. Трѫните били изсечени, а мястото разорано, при което се указало, че цялото пространство било усеяно с кѫсове от тухли. Всяко ново оране изкарвало все повече тухли и най-после любопитството подтикнало преди десетина години неколцина души да разкопаят нивата. Разкритото било отново отчасти заровено и сега там пак продѫлжават да сеят, но все пак очертанията на постройката личат много добре и дават вѫзможност да се заключи, че тук именно са заровени основите на стара едноапсидна цѫрква, ориентирана сѫвѫршенно правилно кѫм изток. Широчината на цѫрквата е 15 крачки а на дѫлжина основите са били разкрити от изток кѫм запад само на 20 крачки, без да се достигне края им. За щастие, разкопките са правени само по продѫлжение на вѫнкашните стени на цѫрквата, така че вѫтрешността е останала небутната. Дебелината на стените не можаха да ми определят, но всички си спомнят, че цѫрквата е била градена с ломени камѫни и здрав бял хоросан.

Тухлите, обаче, които се намират в изобилие по повжрхността, показват, че не само камжкжт е послужил за градиво на тая цжрква. Нейните по-тжнки конструктивни елементи са били, навярно, изградени от тухли, обикновен квадратен тип, на едната страна на някои от които са отпечатани с малжк печат вписани в кржг шестолжчни звезди. За покрив на цжрквата са служили големи керамиди, части от които сжщо се намират из пржстта. На десетина метра североизточно от апсидата през една малка вдлжбнатина на почвата се издига могила, която с своята почти правожгжлна основа и плосжк вржх едва ли може да се отнесе кжм паметниците на предисторичната култура. По-скоро тя ще да е образувана от насип на сжборена сграда, която е била в някаква вржзка с цжрквата до нея. Вжрху могилата стжрчи джрвен крьст и всяка година на Велики петжк селяните идват тука да светят масло.

На около 400—500 м. западно от тук и на 300 м. непосредствено под градището, в местността Кумлуджа, която се указва най-много усеяна е строителен материал, лежат под земята основите на друга цжрква, открита сжвсем случайно преди 3—4 години. Разкопавайки нивата на Ив. Ненов, работниците се натжкнали на зид, който лежал на около 50 см. под земята. Тоя зид бил проследен кжм изток, дето наистина се оказала една апсида, чийто под бил постлан с грамадни тухли. Тук разкопките били преустановени, защото трябвало по-натажк да се навлезе в чужда нива. Набожните притежатели на пжрвата нива оставили светата земя незасята и сега там растат само бурени и кжпини, които покриват южната стена на цжрквата, градена по сжщия начин, както и другата цжрква, с ломени камжни и бял хоросан с едрозжрнест речен пясжк. Дебелината на зида е около 1·20 м.

Все в сжщата местност, 50 крачки югоизточно от цжрквата били открити основи на друга постройка, за която селяните не можаха да ми кажат нищо положително. Но затова пжк те знаят, че от Хасар дере и височините на градището можало да се проследят остатжците на стар водопровод, който водел кжм тая цжрква. За намерените тук стжклени и бронзови фрагменти, както и за византийските монети споменах вече по-горе.

Колкото и незначителни на пржв поглед, тия остатжци от минал живот в подножието на градището не могат да се вземат под внимание, когато се тжрси мястото на града Кржн. Сжществуването на две цжркви, отделени една от друга само с 400—500 м., показва, че тук не се касае до отделни черковища или монастири, а до едно селище с доста голямо население; на което са били нужни и жилища, и водопроводи, и най-после — здрава и обширна крепост за защита. Всичко това ни е открито до сега само случайно, но аз не се сжмнявам, че бждащите разкопки ще открият тук основите на цял един средновековен град, който е отстоял наистина 40 мили от Верея и през който са минавали напжт за последния град Едризи, византийците и латините; до тоя град са идвали по тжрговия дубровчаните и в който, най-после, деспот Елтимир е имал своето седалище като полунезависим владетел на цялата кржнска хора.

Завржшвайки с прегледа на средновековните градища, разположени около Казанлжшкото поле, трябва да спомена още за две крепости които сжщо така очакват своето изследване. Пжрвата от тях се намира на вржха Висок, който се спуща като северна изджнка на средногорския Самодивец и отделя землищата на селата Александрово и Турия. По всяка вероятност, това градище стои в свржзка с споменатия по горе пжт, който е пресичал Средна-гора и е минавал покрай с. Турия. При най-високата точка на тоя пжт се е намирал и монастиря св. Никола, който според Папа Иоановата преправка на Паисиевата история[1]), бил разрушен от турците при покоряването на Бжлгария. От тоя монастир сега са останали да стжрчат едва видими основи на 500—600 крачки западно от пжтя, тжкмо на билото на Средна-гора.

Второто градище се намира на юг от Казанлжк на вжрха, който се издига на 2 км. югоизточно от с. Армаганово, наречено сега по името на градището Бузов-град. От старото градище са останали само едва видими останки от стени, които се издигат особено релиефно кжм изток.

С това, обаче, едва ли се изчерпват всички средновековни старини на Казанлжшкия край. Неговата източна половина остава още сжвсем непозната в археологично отношение, а и пазвите на Балкана и Средна-гора все негли крият по някоя стара цжрквица с потжмняла живопис, случайно избягнала пожара и разрушението на отдавнашни неспокойни времена. Специалното изследване на Казанлжшко и Средна-гора несжмнено ще хвжрли и по-голяма светлина вжрху историята на тоя чуден в всяко отношение край, чийто културен живот, както изглежда, е бил задушен от турската колонизация.

6. СТАРИНИ ИЗ ТРЖНСКО И БРЕЗНИШКО.

Горното поречие на Струма и пазвите на живописната Осоговска планина представят в втората половина на средните векове сжединително звено между две народности и две култури, а в 14 и 15 в. те се обособяват и като отделна политическа единица с полунезависими господари, които в жестоки борби завжршват последните дни на бжлгарския самостоен политически живот. Ред цжрквици и монастири из тия краища, построени и покровителствувани от бжлгарски и чужди господари, показват, че и в най-размирните времена владетелите на тия земи не са забравяли традиционните обичаи на своите предшественици да градят и поддържат цжрквите. Най-добжр пример за това ни дава историята на Погановския монастир, граден от деспот Константин и джщеря му Елена в последните години на 14 в. Богатите историко-художествени паметници именно в тоя монастир, както и надеждата, че в неговата околност ще се намерят и други значителни старини, които биха могли да хвжрлят известна светлина вжрху някогашното културно сжстояние на тия глухи сега краища, ни накара да предприемем една разузнавателна обиколка из Трѫнско и Брезнишко, за да може в бѫдаще да се направят тук по-сериозни изследвания, ако би се оказал достатѫчен материал за такива. Издирването започна най-напред от града Трѫн и неговата околност, сега значително намалена откѫм запад с новопрекараната политическа граница, която е откѫснала от Бѫлгария, според сведения от населението, и значителни старини. Но за това ний можахме да посетим в бѫлгарската трѫнска околност всички места, които ни се посочваха от населението като забележителни и които Иречек в своите „Пѫтувания“ (стр. 499 сл.) е отбелезал като важни в археологично отношение.

---

[1]) Вж. стр. 272, забележка.

В самия град Трѫн няма никакви старини. И двете му цѫркви са от 19 в. Едната, Св. Никола, е в средата на града и с своите фрески и архитектура не представя никакѫв научен интерес. Другата цѫрква е посветена на Св. Петка и се намира на югозападния край на града (Баринска махала). Според един надпис над вратата, тя е строена в 1856 г., но явно е че майсторѫт ѝ архитект е подражавал на някоя по-стара цѫрква, като е окрасил вѫншната ѝ източна стена (с 3 апсиди) с слепи арки, декорирани на места с правилно разположени тухли. Отвѫтре цѫрквата е покрита с прост свод, без купол, а на западната ѝ страна се издигат дѫрвени емпори. Живописта не е навсякѫде уцеляла, а и това, което е останало преставя грубо-занаятчийска работа без всякакѫв художествен усет.

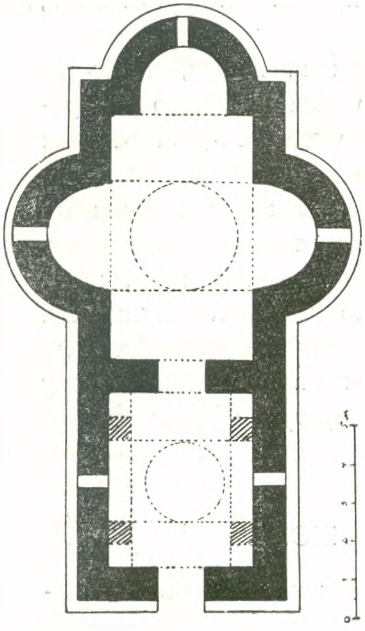

Обр. 262. — План на цѫрквата в мон. св. Архангел при Трѫн.

На около 3 км. сев. от града по течението на р. Ерма в стара букова гора се е прикѫтал монастирѫт Св. Архангел, сѫстоящ се от малка жилищна постройка на два етажа и още по-малка старинна цѫрква (обр. 262), едва ли не точно копие на Погановската. За да се постави цѫрквата на равнище, изкопали четирѫгѫлник (15×10 м.), който подградили с суха зидария. В тоя правоѫгѫлник изградили по-малка по площ цѫрква, чийто под е останал на около 2 м. под общото ниво на околния терен, от който трябва да се слезе по няколко стѫпала от кѫм западната страна на вкопания правоѫгѫлник. Цѫрквата е градена с местен речен и ломен камѫк като за по-голяма устойчивост на места са употребени и греди и е поставена на широк цокел от сѫщия материал, който се издава откѫм вѫншната страна на стените около 40—50 см. По своя основен план цѫрквата, както споменах вече, не се отличава от Погановския тип, който в югозападна Бѫлгария е станал едва ли не общ за всички по-стари цѫркви. И тук намираме сѫщото разчление и подобни конструктивни особености, както и там: обширен нартекс и триконхален (монастирски тип) храм. И двете помещения са покрити с малки куполи, които обаче се отличават по своето конструктивно сложение. Куполът на нартекса е сложен на четире широки арки, които се поддържат от четире също такива широки стенни пиластри. Характерното тук е че тия пиластри не започват направо от пода на нартекса, а се издават от неговите северна и южна стени на около 2 м. високо от пода.

Куполът, както казах, почива на четирете арки, които свързват споменатите пиластри. Пространството между допирните точки на тоя купол о зенита на арките е запълнено с пандантиви, които на северната и южна страни се разливат в широки плоскости, за да запълнят междината, която е образувана тук от неправилността на основния квадрат. Отначало нартексът се е осветявал от входната врата на западната му стена и от две странични прозорчета, по-късно отворили едно малко прозорче и на югоизт. страна на купола.

Главният купол на църквата се издига на осмоъгълен барабан с слепи арки по външните му стени. Барабанът е поставен с помощта на пандантиви върху четире издадени ъгли, образувани от извивките на страничните конхи, които, взети заедно с олтарната апсида, дават хубава детелиновидна форма на църкаата, която и отвътре, благодарение на доброто осветление през конхалните и барабанни прозорчета (последните са тесни и дълги) има доста приятен вид.

По външността на църквата са маркирани само най-съществените конструктивни елементи: три кръгли конхи и два купола — единия на низък, кръгъл барабан (над нартекса), а другия на полигонален барабан с тесни прозорчета. Стените са гладки и чисто измазани; само три малки, слепи арки на южната страна оживяват до известна степен еднообразната плоскост. В две от арките са изписани в ново време ликовете на двама монастирски егумени, а третата е свободна.

Вътрешността на църквата е била два пъти зографисвана: единият път навярно при построяването и втори път — през XVII или XVIII в. Сега, обаче, се е опазила много малка част от живописта и то предимно в олтарното отделение и главния купол.[1] Осталата част на стените е замазана преди десетина години с цемент и по такъв начин за винаги изгубена за науката.

Малко по-насевер от монастира, все по течението на р. Ерма се намира прочутото Трънско Жрело, — великолепна игра на природата. Близо до Жрелото, в земеделището на с. Ломница се издига мъчно достъпна височина с име Прекръстие, върху която античният мир е оставил един забравен спомен. Преди 30—40 години, казват трънчани, тук се виждали следи от зидове и един олтарен престол, но сега всичко изчезнало. Само отделни късове от тухли напомнят за някогашен градеж, а „престолният“ камък, по който Иречек прочел седем реда латински надпис[2]) е несъмнено същият, който служи сега за престолна подставка в църквата на монастиря Св. Архангел. Тоя античен жертвеник е забит в олтара почти до половината. На горния му край се вижда скулптиран листен орнамент, а от надписа личат само пѫрвите три реда които гласят:

---

[1]) Описание и характеристика на живописта дава по-долу А. Грабар

[2]) C. Jireček, Archäologische Fragmente aus Bulgarien, Arch-Epigr. Mitth. X, Heft I, 53.

SANCTO
CASEBONO
SACRΛM

Над жертвеника е поставена обратно една квадратна (90×90 см.) база на колона от сѫщия травертенов камѫк, от какѫвто е и жертвеника. Най-долната (квадратна) част ни базата е 10 см. дебела. Вѫрху нея се издигат три различно профилувани крѫгли пояса, най-горният от който има диам. 70 см. Никой не можа да ми каже нещо положително за произхода на тая антична база, но изглежда, че и тя е пренесена от близкото римско светилище, което ако сѫдим по големината на колоните му, не ще да е било сѫвсем незначително.

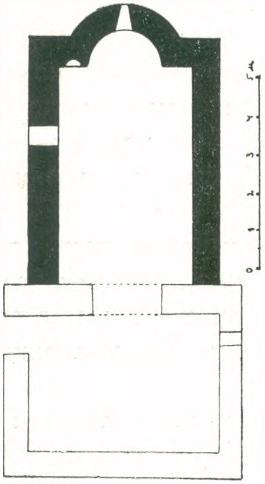
Обр 263 — План на цѫрквата в мон. св. Богородица при с. Мисловщица.

Другият най-близѫк до Трѫн монастир е Глоговишкия, който се намира на около 9 клм. от града. Надеждата, обаче, да намеря тук някакви старини, не се оправда Според надписа на входната врата, дето е изобразен и св. Николай, патронѫт на монастира, цѫрквата е построена в 1865 г. Всичко в нея — икони, иконостас, утвари и живопис е ново и не представя никакѫв интерес. При все това не би било излишно, да се спомене един куриоз, който характеризира нравите на околното население по времето на зографисването на цѫрквата. В живописно отношение последната е много бедна: изобразени са само няколко светци, а никаква евангелска композиция. Единствената композиция, ако може да се говори за такава, е изписана на стената, която отделя цѫрквата от нартекса и има далечна идейна врѫзка с драматическите сцени на „Страшния сѫд“: В голям черен крѫг е представена жена, обвѫрзана с вериги, теглени от две страни от по един дявол, а над всичко това — надпис, който обяснява сюжета: така се мѫчат момите които употребяват белило!

На западния край на с. Глоговица ми показаха сѫвѫршено слаби следи от стар градеж. Местото се нарича цѫрквище, защото навярно там се е издигала селската цѫрква. На с.-и. от с. Глоговица в тясното каменисто ущелие на р. Клисура, между селата Мисловщица и Филиповци лежи малѫк монастир „Св. Богородица“ сѫстоящ се от две нови жилищни постройки и една чисто белосана цѫрквица. Последната представя малѫк правоѫгѫлник с полукрѫгла апсида на източната страна и с пристроен по-кѫсно нартекс на западната, отделен от цѫрквата само с една широка арка, поставена вѫрху два силно издадени навѫн стенни пиластра (обр. 263). Цѫрквата е покрита с прост цилиндричен свод, а над нартекса е построен монастирски (крѫстат) свод. И двете отделения са постлани с квадратни тухли, по някои от които се виждат диагонални и други начертания. Изглежда че цжрквата е поправяна няколко пжти, особено в западната й половина, дето не е останала ни следа от живопис. Такава се е запазила само в източната половина по свода, част от стените и в олтара. Всичко останало е замазано с бяла вар като „остаряло“, — практика, която срещнах на много места из Тржнско.

Вжншната страна на цжрквата е сжщо така проста. Местността позволява влизане в цжрквата само през северната страна на нартекса. Тук над вратата е поставен каменен архитрав с бжлгарски надпис от XVII в., но при белосването на цжрквата замазали и надписа, който сега не може да се прочете. На южната стена, подобно на цжрквата в мон. Св. Архангел при Тржн, са оставени три малки слепи арки-прозорци. Тия арки, както и двуредовия зжбчат карниз, който опасва само старата част на цжрквата, са единствените декоративни елементи, които едва оживяват еднообразната вжншност на тая сграда.

Жилищните постройки при монастира, макар и по нови заслужават да бждат отбелязани, защото представят един архитектурен тип, какжвто срещнах в Тржн, Глоговица, Мисловщица, Филиповци, та дори и в брезнишките села Гигенци и Ноевци. Това широко разпространение на типа говори за една архитектурна школа в тия места, чийто центжр навярно лежи в Тржн, тжй като там са запазени доста стари кжщи от тоя тип. Тия кжщи биват обикновено на един или два етажа, но като тяхна характерна особност се явява аркадата, която се строи пред трема. Тая аркада, в зависимост от местото се сжстои от две, три или повече арки, поставени на джрвени колони, а по някога те опасват цялата фасада, както е напр. случаят с едното жилищно помещение на монастира Св. Богородица.

Монастиржт не притежава никакви подвижни старини. Иконостасжт, иконите и другите цжрковни принадлежности са сжвсем нови или пжк грубо занаятчийски изделия от втората половина на XIX в. Околността на монастира, според думите на игумена, била така сжщо бедна в археологично отношение, но преди 15 год. на местността „Колата“ случайно разкопали основите на някаква постройка, постлана с много големи тухли. С течение на времето строителния материал бил разнесен и сега на местото не останали никакви следи.

Брезник. Самият град има само една цжрква — Св. Петка — градена, вероятно в XVI—XVII в. по образеца на западнобжлгарските монастирски (триконхални) цжркви (срв. плана на цжрквата Св. Архангел при Тржн, обр. 262). Нейният план потвжрдява до известна степен местното предание, че тук някога имало монастир (Бреза-монастир), който заедно с 6 черквици, построени по вжрховете, които обграждат днешния град, образувал „известното дори в Цариград Седмопрестолие. Цжрквата Св. Петка е поправяна на няколко пжти и сега, освен споменатите три конхи, не представя никаква друга архитектурна особеност. Тя е покрита с джрвен свод, който навярно е заменил по стар куполен покрив. Живописта не е по-стара от XVIII в. но и тук трябва да отбележа, че голяма част отнея е замазана с вар за да не „грози“. Между това, в църквата са се опазили и някои старинни предмети, от които на първо място ще споменем за един резбарски дървен напрестолен кръст, боядисан с златна боя, който все още е в употреба. Кръстът е висок заедно с поставката си 57·5 см. и широк — 34·5 см. Раменете му завършват с детелинообразни разширения, към които са били прикрепени някакви издатъци, сега изпадали. Най-характерна, обаче, е орнаментацията по ъглите, които се образуват между раменете. На първо място тук имаме една ивица от зигзагообразна линия, после следва втора, по която са издялани и разноцветно боядисани малки топчета, — очевидно, подражанае на скъпоценни камъни, а на трето място — по бордюрите са забити отделни издатъци. Между кръста и паставката се намира една палмета, а на самата поставка — деветолъчна розета. В средата на кръста е нарисуван с черно прост кръст, на който е разпънат Христос. В ляво и десно от него — допоясни изображения на Св. Богородица и Св. Иоан Богослов.

От стария иконостас на църквата са останали само две арки, които и до сега стоят над северната и царските врати. Всички останали части са постепенно заменявани с нови, при което съвсем не са се старали да постигнат еднаквост или какво да е подобие с старото. По такъв начин старият иконостас е заменен с една сбирщина от различно орнаментирани части, измежду които наймного изпъкват споменатите две арки. Орнаментацията на последните, плоска резба, се състои от гъста плетеница, измесена с розетки и трактована в духа на арабеските. Подобни декоративни мотиви в българската резба са рядкост и добре би било двете арки да се приберат в музея, за да не сполети и тях съдбата на другите части на иконостаса.

На запад от църквата се издига нова камбанария, която при съграждането си погълнала много старинен материал, който се търкалял около църквата. Днешният пазач си спомня само за два надписа, които били вградени в основите на камбанарията, а на останалите „нашарени“ камъни той не обърнал внимание, но за тях ние можем да съдим по спасилия се от вграждане материал, — все още по двора на църквата, а именно четире орнаментирани с розети и кипариси мраморни плочи от парапет, донесени тук от съборената джамия в Брезник[1]) и една част от колона (пясъчник) канелирана на отвесни бразди, скачени една с друга посредством възли. — Когато камбанарията била свършена, трябвало да се окачи и камбана, но като нямали такава събрали всички стари, излезли от употреба църковни съдове и ги прелели на камбана!

От останалите шест църкви на брезнишкото Седмопрестолие посетих само Свети Петър, която се намира на с.-зап. край на града. От другите пет личели само незначителни следи от градеж, а някъде липсвали и те. Но затова пък останките на Св. Петър сведочат за масивна триконхална църква, от която е запазена южната стена и част от апсидата, наполовина заровени в насипа. Мазилката е изпадала, но по някои места се познава, че цѫрквата е била изписана. Около тая цѫрква до скоро погребвали православните цигани, а в случайно разкрити по-стари гробове около нея намирали бронзови и сребѫрни крѫстове и сребѫрни пари от наниз, някои от които ми показаха: една монета от Антоний Пий, една полска от 17 в., 1 от Мария Терезия и множество други турски монети.

---

[1]) Подобно орнаментирана плоча притежава музея, срв. средновек. отд. № 2009.

Билинският монастир Св. Архангел, лежи на около 16 клм. на с.-з. от Брезник. Цѫрквата на монастира представлява продѫлговат правоѫгѫлник (обр. 264) с сѫвѫршено проста вѫнкашност; дѫлги каменни стени с малки и тесни прозорчета и полукрѫгла апсида на източната страна. Вѫтрешността на цѫрквата, напротив, е значително оживена с помощта на четире слепи арки, които се простират по дѫлжината на северната и южна стени. Тоя вид на цѫрквата, едва ли е пѫрвоначалният: между вѫншните стени и пиластрите, които крепят арките, няма никаква органична врѫзка. Това обстоятелство дава основание да се предполага, че арките са поставени по-кѫсно за да се сѫздаде по-здрава опора на свода, чиято западна половина може би преди това ще е паднала. При тая поправка цѫрквата ще да е изгубила и стария си нартекс, като вместо него пристроили нов до северната стена. Западната врата, която е водела направо в стария нартекс е зазидана, вместо нея за главен вход приспособили северната врата. Все от сѫщата поправка произхождат навярно и двата контрафорса, които подпират южната стена. Като ясно доказателство за двата строежа на цѫрквата могат да ни послужат нейните фрески, макар и голяма част от тях да са замазани. Живописта в източната половина на цѫрквата и по старите стени (на плана означени с черно) се различават по стил и изпѫлнение от тия по пиластрите, дето срещаме сѫвсем друг рисунѫк и похват.

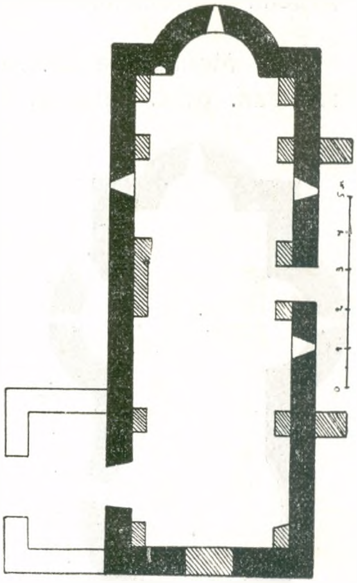

Обр. 264. — План на цѫрквата в Билинския монастир св. Архангел.

Основанието на монастира е свѫрзано, според преданието, с името на някой си Милутин от близкото село Ярославци, който, бидейки на служба у византийците, оказал лична услуга на императора, срещу която той получил известна сума, за да основе Билинския монастир. Сѫществуването на монастира, обаче в 16 в. (1586 г.) се потвѫрждава от една историческа бележка, която Иречек цитира из Гласник српског ученог друштва, т. 47[1]). По нататѫшната история на монастира е изложена по сжвсем дилетантски начин в една брошура от свещеника в с. Конско, С. Кжржанов[1]), който, според една забележка в една от цжрковните книги, сжбрал и преписал в 1901 всички приписки из монастирските книги.

---

[1]) Иречекъ, Пѫтувания, 521.

В околността на монастира, между селата Билинци и Гжрло се намирало някакво градище, което, поради напредналото време не можах да посетя. Все тук наблизо се забелязвали маса побити камжни, които населението нарича „Русалимски гробища“, название, което то обяснява двуяко: от русалка—русалимски или от Ерусалимски, понеже оттук някога минавали латини, които отивали за Ерусалим. Изглежда, обаче, че и двете обяснения са от по-нов произход и сжздадени под влиянието на книжнината.

Монастира Св. Безсребжрници Козма и Дамиан, (Черногорски монастир) юго-зап. от с. Гигенци фрапира с своята необикновена архитектура на цжрквата (обр. 265). Нейният план ни открива една особена форма, едва ли не единствена в Бжлгария. Тук имаме комбинация от обикновена триконхална цжрква с кржгжл нартекс на западната стена, строен според надписа на входната врата в 1814 година. Самата цжрква е по-стара, но много пжти ремонтирана и изгубила старата си живопис. Преданието разказва, че монастиржт е бил още по-на-юг, на самия вржх „Китка“, дето и сега се виждат следи от стар градеж. Тоя монастир бил разрушен от турците и по-кжсно, когато един светогорски монах открил заровеното му аязмо, вжзобновили при последното и сегашния монастир. Това предание, колкото и легендарно да е то, потвжрждава само сравнително новия произход на цжрквата, която както изтжкнах вече, все пак е претжрпяла сжществени поправки и то главно чрез придаването кжм нея един кржгжл, покрит с плосжк купол нартекс, който сжвсем слабо се издава над общия, седлообразен покрив на цжрквата. Иначе в цржквата няма нищо особено за отбелязване.

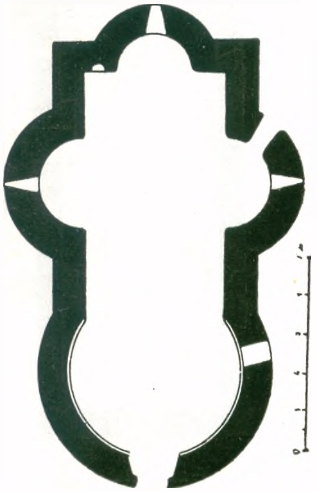

Обр. 265 — План на цжрквата в Гигенския мон. св. св Козма и Дамиан.

На 2 км. на юг от с. Ноевци, са останали следи от старо градище. Последното е било построено на южния край на един хребет, който се спуща откжм споменатия вржх „Китка“. От градището е останал само насип от сжборените стени, но тоя насип тжй ясно се отчертава по гладката повжрхност на хребета, че човек лесно може да получи представа и за самия план на градището: четвжртито пространство с страна 100—150 крачки, около което се вие неправилен полигонален насип с явни следи от бойни кули по някои жгли. Следователно, ако насипът не ни лъже, ние имаме тук двойно — външно и вътрешно — укрепление с значителни размери.

---

[1]) С. Кржжановъ, История и състояние на монастира Св. Арх. Михаил, Тржн, 1904.

Интересно е да се отбележи тук, че преданието свързва разрушението на градището с името на сърбите, а не с това на турците, както става обикновено из другите краища на България. Но дали това обстоятелство се дължи на близостта с Сърбия или пък в тоя край се е запазил спомен за далечен историчен факт, — на тия въпроси ще може да се отговори само след едни разкопки, които ще хвърлят светлина не само върху историята на градището, но и навярно върху миналото на целия този край.

НЯКОЛКО СРЕДНОВЕКОВНИ ПАМЕТНИЦИ ИЗ ЗАПАДНА БЖЛГАРИЯ

от А. ГРАБАР

Крайните западни земи на сегашна Бжлгария представяха до сега в археологично отношение една terra incognita. Ето защо, особен интерес заслужават немногобройните в тези краища паметници на цжрковно строителство и живопис от XIV—XV до XVIII век. Сами по себе си те, може би, не представляват особен самостоен интерес, но в свржзка с други еднотипни паметници те все пак допринасят нещо кжм картината на изкуството в Бжлгария през кжсното средновековие, и от друга страна — дават една обща представа за характера на християнските паметници в тези области. Те напжлно влизат по своите отличителни особености в голямата не добре определена група на кжсни монастирски паметници, изпжлнящи цяла западна Бжлгария и отчасти източна Сжрбия. Хронологически те сжщо сжвпадат с паметниците на сжседните области. Един ден всички тези паметниците ще бждат изследвани като едно цяло.

В Тржнско и Брезнишко срещнах три по-забележителни паметника: монастир Св. Архангел до Тржн; Билински монастир Св. Архангел, 16 клм. от Брезник и Мисловщицкия монастир, 10 клм. от Тржн. Освен това известен интерес представляват редица други, по-нови паметници (напр. цжрквата в Гигенския монастир, Тржнско, от 18 (?) в.; цжрквата в с. Ноевци, цжрквата в Мисловщицкия монастир, от 19 в., цжрквата до гара Батановци, 20 в., които запазват до наше време старата традиция на триконхоидални форми).

1. ЦЖРКВАТА В МОНАСТИРЯ СВ. АРХАНГЕЛ ДО ТРЖН.

Една еднонефна триконхоидална цжрква с висок притвор от запад. Над единствен двускатен покрив, над цжрквата и притвора, се издигат два купола единия, над страничните апсиди на висок осможгжлен тамбур, сложен вжрху един издигнат постамент-куб; другия — над притвора, на низжк кржгжл тамбур. Вжтре пжрвия е поставен на четире високи арки-нервюри (терминология на Милье) (а не подпружни арки); втория — на четири арки, от които двете напречни се опират на пиластри на страничните стени. Тези пиластри се свжршват на известна височина над пода. По-подробно архитектурно описание гл. отчета ни К. Миятев стр. 278. Упоменатите особености в конструкцията на тази цжрква: един кораб, три апсиди (trèfle), висок притвор под общ покрив и с купол; пѫрвия купол, поставен на висок кубически постамент и „нервюрната“ система на куполите — всичко това поставя цѫрквата Св. Архангел в най-близка вѫрзка с цѫрквата Св. Иван в Погановския монастир, отчасти (притворѫт е сѫборен) с цѫрквата в Пещерския монастир (Радомирско, гл. моя отчет за командировката в Кюстендилско стр. 292 и с някои сев.-източни срѫбски цѫркви от 14-15 в. (Смедерево, Навлица, Любостиня, Руденици, Каленич).

Няма сѫмнение, че хоризонталния корниз на голямия купол е преправен по-кѫсно и че преди това пиластрите на тамбура се завивали в арки. Сѫщо така храмѫт е много изгубил от измазване с вар. Не ще сѫмнение, че под нея стените са имали някакви, макар и най-скромни декоративни мотиви. Известно отличие от упоменатите срѫбски паметници представлява крѫглата форма на всичките апсиди и на втория купол. В сврѫзка с този факт е и отсѫтствието на всякаква архитектурна декорация по стените, сѫвѫршено гладки, даже без прозорци. Всичко това сѫздава впечатление на една архаична източна архитектура. Цѫрквата може да се датира от 14—15 в.

Отвѫтре цѫрквата е била скоро измазана с цемент, и за това от живописта се е запазило много малко. Именно, стенописите в олтара и на прилежащите стени (на едно малко пространство) и в пѫрвия купол (откѫслеци). Запазената живопис се отнася кѫм две различни епохи, едни части (купол, триумфална арка и стени) кѫм 14-15 в., другите (апсидата и други дребни парчета) кѫм — нач. 17 в.

Кѫм пѫрвата стенопис се отнасятъ следните сюжети:

1) На триумфалната арка, — отдесно — архангел Гавриил в червена далматика, бѫрзо крачещ кѫм Богородица, от ляво — Богородица, права, стояща пред пейка с вѫзглавница. Зад нея една висока стена. Главата наклонена. Едната рѫка дѫржи до гѫрдите, другата е спусната надолу и затворена. Мафорият е син с жѫлт галон. Краищата на мафория се спущат надолу отвесно, но не се сѫбират, а напротив се раздвояват на страни. Хитона е син. Лицето е прекрасно, с големи отпуснати надолу очи и дѫлѫг прав нос, с скрѫбно извити уста.

2) На южната стена — бюстове (без медалион): а) пророк Соломон (**с҃ти пр҃ро**), в корона и орнамент, бяла подплата на дрехата. В рѫката дѫржи малѫк свитѫк с дребни букви: **прик(л)ониȣхотко(є)** б) **с҃ти николає.** Широко лице с широко отворени очи и дѫлѫг прав нос. Косите са изобразени в отделни бели кичурки на червено-кафяв фон. Фелонѫт е бял с тѫмно сини крѫстове в керамидено-червени правоѫгѫлници, сѫщо така и омофортѫт. Долната дреха е синя съ широки бели ивици. В отворена книга с дребни букви (заглавните букви са червени) — нечетлив текст.

3) В нишата на жертвеника — бюст на архидиакон Стефан.

4) Между прозорците в тамбура на главния купол — части от фигурите на осем прави пророци. Фигурите са в движение, но дѫлгите им свитѫци спо-

койно падат надолу и не се извиватъ. Само един надпис се е запазил: **жикь б҃гь жив и дȣша моꙗ** (навсякжде **ь**).

Интересни са редовете от бели петна, написани на фона, от двете страни на едни от прозорците (м. б. Гедеон?). Сжщо така любопитен е и надписа, който опасва основанието на тамбура. Целият надпис не се чете, но темата му — Снетие от кржста — може да се разбере от запазените части: **сь нимь іосифь сь дрѣва сє і никодиммь и видєкь мр҃тва ан . . . и зємьлє страхомь колєбшє сє.**

Един надпис с сждържание, взето от „Страстите“, — турнат в купола на местото на обикновените словословия на Христа-Вседржителя, е един интересен детайл, характерен за живописта отъ 14—15 столетие, която даваше толкова място на изображенията на „Страстите“. Такжв надпис е пжрвата крачка кжм пренасянето на литургическо-мистически сцени в самия купол (Божествена литургия, срв. Погановски монастир).

Широкия декоративен стил на тези фигури от пжрви слой, техните масивни, малко тежки пропорции, с големи глави, крака, ржце и рамене; техните широки лица с груби, крупни черти, отворени очи и прави носове: свободно падащи дрехи, с редки широки и джлги гжнки; с светжл по-скоро фресков колорит, с изобилие на жжлта охра (всичките лица); с интензивно-малинова, оливена и червена бои на син фон — всичко това поставя този паметник на живописта в 14—15 в., и при това в известна близост кжм земенските стенописи (14 в.), т. е, вероятно кжм македонската школа.

Кжм втората стенопис (17—18 в.) се отнасят:

1) Всичкитѣ изображения въ апсидата.

а) в конхата — Богородица „Знамение“, с Христос-Младенец в медалион, обкржжен с ромб.

б) под нея — Евхаристия. Христос е изобразен на два пжти: в профил, зад висок орнаментиран престол. На една страна той подава хляб на пжрвия от идващите един след друг апостоли: на другата, съ лжжица — вино.

в) по-низко — над прозореца — малжк Мелизмос. Христос лежи в реален ковчегъ, покрит с „покров“.

г) от двете страни — два ангела в далматики и с рипиди и Григорий, Иоан Златоуст, Николай и Василий Велики. Светците джржат свитжци.

Лицата са много цветно, добре нарисувани; ярко жжлта орха с жжлти цветове и светло-зелени, геометризирани бржчки. Интересен е рисунжкжт на очите — една малка кафява зеница на охров фон на очната впадина, кафяви вежди и горни клепки; бял „блик“ в един от жглите на окото. Косите: плавни, светло сиви вжлни с две бели контури на охров фон.

2) В жертвената ниша — Христос в ковчега (Pietà).

3) На южната страна на олтара — мжченик Роман, Атанасий, Власий, (? **власис**), Иоанакий (?).

2. МИСЛОВЩИЦКИ МОНАСТИР.

Еднонефна дѫлга цѫрква с една апсида и по-нова пристройка от запад (гл. отчет на Кр. Миятев стр. 280). Живописта е запазена на южната стена и в олтара. Много добро писмо с уверен рисунѫк („прографен“) и ярки, сочни бои. Трябва да се датира от 17—18 век. Много е вѫзможно да е едновременно с втория слой в монастиря Св. Архангел. В олтара: Богородица „Знамение“ (бюст) с Младенеца в гѫнките на мафория. От страните — два малки бюста на ангели в деисусни пози. По-надолу — ред бюстове (без медалиони) на светители. По средата — Мелизмос. Детето лежи на висок и малѫк дискос, тѫй че рѫцете и краката му излизат навѫн. От страни големи фигури на Григорий, Василий, Иоан Злотоуст и Силвестѫр папа Римски, с свитѫци издигнати нагоре. По-надолу — мраморировани квадри и растителен (от големи кафяви листове на бял фон) орнамент по средата. В жертвената ниша — Стефан диакон; над нея бюста на Петѫр Александрийски, с голям свитѫк с дѫлѫг надпис и Христос-дете. До тази сцена — Симеон Стѫлпник. От южната страна на олтара — цяла композиция на Блоговещение. На южната стена на цѫрквата: долния ред — големи отделни фигури, на горния ред — бюстове на светци, поставени в чашки на цветя (растителен орнамент). В западния край на сѫщия фриз — Чудото с изцелението на слепия от рождение, в две сцени: а) (Христос дѫржи рѫката си на очите на болния, зад него трима апостоли;) б) слепия мие очите си над една голяма чаша.

3. БИЛИНСКИ МОНАСТИР.

Црѫквата св. Архангел (Михаил) представлява едно дѫлго еднонефно здание, покрито с един двускатен общ покрив. Кѫм по-старата източна част е пристроено по-ново продѫлжение, което повтаря единствения забележителен архитектурен мотив в сградата: — вѫтрешните арки на страничните стени. Кладката (от камѫк) е много небрежна, а конструкцията толкова проста, че по нея не може да се установи датата на постройката.

Живописта е правена на два пѫти: стенописите в източната част (I) се отличават по стил от стенописите в пристройката (II). Обаче хронологически те едва ли са далече едни от други, и двете са по-скоро от 17, отколкото от 18 век. I-та живопис се отнася кѫм по-разпространен в Бѫлгария тип (Планиничкия монастир, арбанашките цѫркви, — освен цѫрквате на Архангелите — и горео-писаните монастири в Трѫнско), който се отличава с многобройни дребни композиции, малки, тясно поставени фигури и особено с много интензивен колорит. Напротив, II-та живопист, която може да се сравнява с стенописите в цѫрквата на Архангелите в Арбанаси, в главната цѫрква и в трапезарията в Бачковския монастир, — е по-декоративна, с големи редки фигури (в другите цѫркви — кѫм тях се присѫединяват и композиции в големи полета, с масивни, немногобройни фигури), написани в широка маниера и главно с сухи и потушени бои, в бедна, еднотонна гама. Обаче по рисунка и техника те са много по-съвършени.

I-те стенописи. В апсидата — Богородица „Знамение“ (бюст) с младенеца в сложен медалион (средната рамка на медалиона има сърдцевидна форма). Долу — 4 светители, под тях — мраморировки. На триумфалната арка — на челото — редица медалиони с светители, в люнета — Вѫзнесенсе. Двата ангели, стоящи до апостолите, дѫржат краищата на Убрус (тип, както в Планинички монастир, гл. отчет за 1920 г.). По-долу — Благовещение, както обикновено в две части. В свода — по зенита — (от изток кѫм запад) а) Христос, седящ на дѫга в крѫгѫл медалион, поддѫржан от 4 ангели (част от Вѫзнесение) б) Христос „Ветхи Денми“, — бюст в спекторов крѫг, в ѫглите — 4 херувима, в) Христос в „историческия“ тип. 8-ѫгѫлен нимб. Звездите в фона на медалиона в 8-ѫгѫлника, иззад който излизат символите на Евангелистите, г) Христос — „Ангел Великаго Сѫвета“ — иконография на арх. Михаил-войник. Медалион в осмоѫгѫлника. От двете страни на тези изображения — един фриз с палметки в крѫгове. По-надолу на двата склона, по един ред бюстове на пороци, отделени с малки арки.

Под тях — композициите. На южната стена (от олтара): 1) Рождество Христово. Богородица е обѫрната не кѫм младенеца, а кѫм Йосифа (погрешно?) (италиянския мотив, вместо източния: Богородица обѫрната кѫм кѫпането на Младенеца). 2) Сретение. 3) Крѫщение. Високи планини, тѫлпи ангели, олицетворението на Иордан вѫрху делфина. Христос на плоча. 4) Вѫзкресение на Лазара — широка композиция. Тѫлпа от апостоли, сестрите на колене пред Христа, една от тях с глава, наклонена до земята (косите излизат изпод мафория). Прислужник развива повоите, един друг отмахва камѫка. Гроба в скалата е поставен почти хоризонтално Лазар излиза от него. Тѫлпа евреи до стената отдесно. 5) Влизането в Иерусалим (полуразрушена).

Втори ред на паметниците (отдолу). От изток — 1) Умиване на нозете. Няколко реда пейки, една под друга. Петѫр на една отделна, зад другите. 2) Тайната вечеря. Полукрѫгла маса, всички зад масата; Христос отляво; Иуда (в сив нимб) в средата зад масата, протяга рѫката; 3) Целувката на Иуда — архитектурно планински пейзаж. Двама апостоли отиват на ляво. Около централната фигура на Христос и Иуда само войници.

По-надолу — между арките — прави фигури на мѫченици; в арките: а) в самите арки и на тяхното „чело“ — дребни медалиони с фигури на светци в растителни орнаменти, б) в люнетите — в един (източния) три медалиона и прави светци надъ тях; въ другия — двама евангелисти, пишущи един срещу друг, под тях — прави светци.

На северната страна — композициите: 1) Слизане в ада (лошо запазена), 2) Жените при гроба (сѫщо), 3) Погребение на Христос. Тялото на Христа лежи на една пейка, в подножието на Голгота; Богородица, седяща на пейката, поддържа раменете му на светите колене. Зад пейката една жена е дигнала ржце нагоре. Фигури от двете страни, 4) Разпятие. — Трите кржста. Два разбойника гледат в една страна. Слънце и луна. Отзад — 2 паралелни стени, една по-висока, друга — по-низка. Отляво — жените, отдесно Иоан и войникжт. 5) Сжд у Кайфа. В подножието на сждийското вжзвишение — една приготвена табличка съ надпис: **Радȣи сє царȣиȣд.** В средата на полето един старец-евреин кжса дрехите си. По-надолу: — 1) Поругане. Христос в багреница. Няколко войника, отляво един се наклонява, отдесно друг — с джлги ржкави — играе. 2) Отречение на Петжр: а) Здание с завеса пред входа, б) Петжр и слугинята пред входа, в) огжн обкржжен с полукржгла стена. Около огжня — войници и Петжр (отдесно), г) Петжр се разкайва зад стената, петел. д) здание с завеса. 3) Неверието на Тома.

По-надолу — всичко, както на южната стена (т. е. 2 арки, стена между тях).

В люнета на източната арка — Гостоприемството на Аврама (без фигурата на Аврама). Другия люнет — две лошо запазени фигури на Евангелисти. Вжтре в западната арка — в центжра — Богородица Оранта; от страните — ангели качващи се и слизащи (с главите надолу) по стжлби, сюжет: Лествица Иакова. Кжм запад от тези арки, на пилоните, — части от Страшния сжд: — на северния ((**Агг**)**ль г҃нь трȣбыть вь** (землю). Части от фигурата на ангела. Розови и кафяви скали. На южния — (**А**)**ггль г҃нь трȣбытьвь морє** — Пещера в една скала. Ангела тржби отляво. В пещерата — морето. В него — една женска фигура джржи един модел на кораб с платно. Един рак в водата.

II-та стенопис. — само в две арки и страничните страни на западната пристройка (стените наоколо са без живопис).

На стената в южната арка: — отгоре в два медалиона, — Козма и Дамиан; — една малка фигура на св. Мина и големи фигури на Николай и Атанасий. В самата арка — орнамент в перспективно представени ленти, — хармоника, пресечени пржстенообразно с тжнки бели линии.

На другата стена, в северната арка: — отгоре три медалиона, обкржжени с орнаменти, долу — светите Тодоровци и св. Прокопий. В самата арка „хармоника". Долу по стената — мраморировки.

В I живопис рисунжкжт е много небрежен, фигурите нямат правилни пропорции (главите в композициите са много големи), телата извити. Лицата повече представени в $^3/_4$, с много издигнати носове и бради кжм фигурата. Преобладават зелени полусенки и тжмнокафяви сенки. Боите са много ярки, особено се забелязват — червени, охрови и ярко-зелени тонове в най-резки сжчетания. II живопис, напротив, се отличава с много уверен грижлив, рисунжк. Пропорциите са правилни, фигурите прави, но изящни и стройни; лицата имат красива проджлговата форма. Контурите, чертите на лицата и косите са предварително „прографени". Лицата са червеникави с червено кафяв рисунжк и многобройни бели „движки" (светове чертички) — паралелни джгички и черти. Косите, в вид на схематични кждри са жжлти и червено-кафяви. Характерен е рисунжкжт на носа — не джлжг, но особено тесен, с особени кржгли ноздри приставени от двете страни. Никжде не се употребяват зелени полусенки. Облеклата са повече потушени по тон — сиво-малинени с небесно сини, сиво-зелени с тжмно зелени тжнки гжнки. В драпировките почти сжвжршено отсжтствува моделировката. Художникжт се задоволява с резки черти — гжнки. Много е вжзможно, че именно този по-сжвжршен, технически по-изкусен стил произлиза от молдовлашката живопис.

4. ГИГЕНСКИ МОНАСТИР.

В цжрквата построена едва ли по-рано, от 18 век, е забележителен кржглия притвор без кула (под общ покрив с цжрквата), гл. план ст. К. Миятев стр. 284). Много вжзможно е, че тази оригинална форма произлиза от кржглите ампирни притвори с камбанариите. Притворжт е пристроен в 19 в. (вероятно в 1886 г.)

5. ПЕЩЕРСКИЯ МОНАСТИР.

Пещерския монастир, е разположен на 5—6 километра от железнопжтната линия кжм запад над селото Пещера, при извора на ручея, който тече през селските гробища. Понастоящем запустелия монастир е обжрнат на енорийска цжрква.

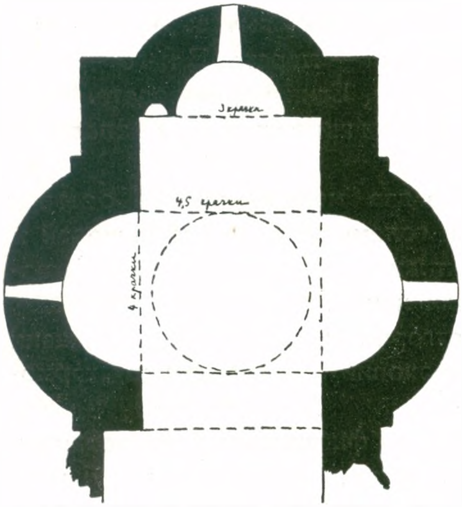

Обр. 266. — Схематичен план на цжрквата в Пещерския монастир.

По сведения, които ми бяха дадени, монастирската цжрква би трябвало да има стари фрески, заради които аз, собствено се реших да посетя монастира.

Намерих обаче, цжрквата пресно-измазана отвжн и отвжтре. Само на няколко места (купола) през новата мазилка се забелязваха следи от бои. Несжмнено, под слоя на мазилката ще да е запазена цялата стенопис, която би могла да се разкрие; за нея за сега, още нищо не може да се каже.

Архитектурата на цжрквата представлява известен интерес, защото се приближава до малобройната група на стари цжркви в западна Бжлгария с купол и с две странични апсиди (Погановската и Тржнската).

Старият храм (обр. 266), до който от запад е пристроено едно ново правожгжлно проджлжение, служи сега за олтар на цжрквата. При направата на пристройката, западната му част е била сжборена, тжй че понастоящем са запазени само останалите 3 стени с три апсиди и купола, който покрива пространството между тях.

Куполжт е сложен на един висок осмостранен барабан и четире пандантиви и се опира на двете странични апсиди и две широки арки-сводове кжм изток и запад.

В всеки пандантив е взидан по един „гласник“ (празен глинен сѫд) с устата навѫн. Олтарната апсида е по-тясна и по-низка от страничните. Само по тамбура на купола (единствената неизмазана част) може да се види зидарията на стените. Тамбурѫт е зидан от редове обработени камѫни с половни—колони по ребрата им и с ниши в всяка гран. Тамбурѫт стои на една четвѫртита субструкция. По архитектурния му тип и по техниката на зида, сѫщо както по прилика с горепоменатите цѫркви—Пещерския храм би могѫл да бѫде от 14—15 в. (гл. скица на плана).

6. КЮСТЕНДИЛ.

а) Хисарлѫкѫт. Както е известно, разкопките, произведени в течение на редица години под рѫководството на проф. Й. Иванов, откриха стените на крепоста от 6 век заедно с различни други прилежащи постройки, няколко антични светилища и една старохристианска базилика. Обаче, понастоящем, местата на разкопките дават много слаба представа вѫрху разкритото. На местото на най-интересните находки, в с.-и. част на хѫлма в 1917 г. е направена вила, наоколо е наредена градина с фонтани и др., а близолежащата площадка, на която са били намерени Асклепиевото светилище и християнския храм е очистена за някакви цели от всичките старини и изравнена. Колоните и др. архитектурни фрагменти са сложени на едно място на страна.

По такѫв начин резултатите на разкопките са открити само в тяхната източна и южна част. През трудовата седмица те бяха почистени от ученици под рѫководството на г. Захариев, тѫй че руините и стените, кулите, вратите и др., се виждат отлично. Всичките големи „вѫрви“ (кюпове, около 40), намерени в различни места заровени в земята са унищожени (освен една по-малка, която се намира до вилата).

Развалините на долното светилище на Асклепия, дето са били намерени подовите мозайки (изд. Й. Иванов), сѫщо не са запазени.

б) Колушката цѫрква, бившата митрополия, м. б. местото дето е бил погребан бѫлгарския цар Михаил, убит в 1330 година в битката при Велбужд.

Цѫрквата изглежда много здрава, но през последните десетгодишнини е много пострадал нейният вѫтрешен и вѫншен изглед. На рисунката на Й. Иванов, единствено до сега издадено изображение на тази цѫрква (Св. Македония, 262), тя е представена 1) макар и полуразрушена, без покриви, но с пѫрвоначалния изглед на фасадите, украсени с тухлена инкрустация; 2) без западната пристройка, която е била прилепена кѫм западната стена на цѫрквата в 1878—80 г. (сѫгласно надписа в цѫрквата). Освен това, отвѫн цялото пространство е било измазано, а на тамбура даже изписани нови фигури с черна боя. В двете странични стени е бил отворен по един нов голям прозорец.

Вѫтре на всякѫде, грозна нова (1880 г.) живопис на местото на старите фрески, от които са останали само части от две големи стоящи фигури (на с.-и. пилон). Прочее, за щастие, новият слой на мазилката, по който е написана маслената живопис в повечето места не прилепва към стария цемент. В няколко места аз даже открътих с пръст парчета мазилка, под която навсякъде се оказва стара живопис.

Архитектурата на църквата е такава: Четвъртита в плана (обр 267)ꞌ църквата се издига като правилен куб. Там дето се прекръстват по-издигнати средните—надлъжни и напречни—кораби, на четире пилона се издига голям и висок купол. Низките ъглови четвъртити помещения между краищата на високите централни кораби са покрити с низки куполи (тъмни без тамбура). Средните кораби са покрити с сводове, разклонени от центъра.

Тъй, собствено, се получава една система от пет купола — 4 низки и тъмни по ъглите на постройката и един висок с тамбур — в центъра между тях.

До източната страна на квадрата (или куба) е приложено още едно отделение завръшвающе с три апсиди, една широка и висока и две по-малки. Тази източна олтарна част е покрита с три надлъжни свода и с полукръгли конхи в апсидите.

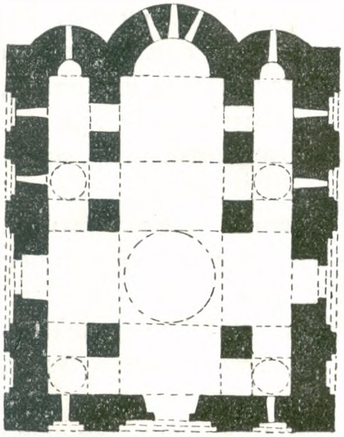

Обр. 267. — Схематичен план на църквата в с. Колуша.

Олтарът се съединява с жертвеника и с диаконика с два низки прохода, тъй че се образуват още два пилона, (освен четирете под купола).

По такъв начин Кулушката църква е хубава постройка с 6 вътрешни пилони, пет купола и с три апсиди, в която е резко подчертано разделението на широка и висока средна част под централния купол и на малки и низки помещения в ъглите. В всяко отделение има по едно малко прозорче; в средната три такива.

Фасадите са разработени с помощта на арки с две стъпала, покрити с един общ хоризонтален корниз, над който се издига от всяка една страна само по една арка, която съответствува на високия свод над купола. В западната стена — три арки, в страничните — 4, от които високата арка е втора от запад, т. е. ясно е отбелязана вътрешната конструкция на храма.

Апсидите са кръгли. Тамбурът е сравнително низък, декориран в всяка гран с арка в две стъпала и с едно прозорче.

Върху фасадните инкрустации няма какво да се каже, понеже те не се виждат сега. На рисунката на Иванова може само да се установи един хоризонтален ред тухли сложени в зигзаг.

Скромността на такава декорация, също както и низкия, просто разработен тамбур (всичките негови арки са взети под един общ хоризонтален корниз), разделението на стените с масивни аркади, които строго съответствуват на вътрешната конструкция на храма,—това всичко, при неговите горепоменати архитектонически форми, показват по-скоро на времето преди 14 век (12—13), и в всеки случай не преминаваще това столетие.

Лошо запазените живописни произведения на двамата светци-монаси по своя стил и боите, сѫщо могат да се отнесат къмъ 13—14 в. Обаче само след почистване на целия стенопис, или макар на една по значителна част от него, човек би могѫл да се произнесе по-точно вѫрху неговата датировка.

в) Цѫрквите в Кюстендил—Св. Мина, Богородица и св. Димитѫр—не представляват никакѫв археологически интерес. Построявани по един и сѫщ тип, те имат форми на големи сараевидни тринефи базилки разделени с колонади, с дѫрвени галерии над страничните кораби (женско отделение) дѫрвени тавани и даже дѫрвени куполи; от запад винаги един широк притвор. Това е най-обикновената конструкция на по-големи градени црѫкви от 19 в. в Бѫлгария. Като материали за бѫлгарски иконопис в 19 в. известен интерес представляват иконите от 1867—9 г., работи на „Ив. Фотевски зограф самоковец“ в црѫквата св. Димитѫр, една икона (св. Димитѫр) от 1864 г. от самоковския зограф Иван Димитриев, в сѫщата црѫква, и още една (св. Пантелеймон) от 1869 г. от непознат самоковец, пак там.

Другите архитектурни паметници в гради — джамии, кули и бани се намират в едно относително добро сѫстояние. Само т. нар. „Пургова кула“, м. б., ще бѫде застрашена от сѫбаряне, ако в спора—който води градското управление (собственика на кулата) с хазаина на земята, на която стои кулата, не спечели градското управление.

Тази четвѫртита много висока кула, представя един безспорен интерес, най-напред по своята живописност, но сѫщо така и по конструкцията си. Прочее повечко от нейната сграда се отнася кѫм турско време, само долната част около 2 метра и по-малко е запазена от византийското средовековие (тази част е градена от обработен камѫк с тухли по ѫглите, и свѫрзана с обикновен розов хоросан).

г) Музей. Кюстендилският музей се помещава в една стая при читалището „Братство“ и се смята като негова собственост.

След многобройни пренасяния от едно място на друго през време на войните, той не е бил нареден, особено поради боледуването на бившия уредник-учител Ефтим Каранов. Предишните придобивки на музея бяха инвентаризирани (288 № №), по-кѫсните обаче не всички, по сѫщите причини. При пренасянията етикетите са отлепени от работите, и за това по настоящем не ми бе вѫзможно, да проверя напѫлно инвентара. Но в всеки случай, не многобройните по-ценни в каквото и да би било отношение работи (скулптури, релиефи, орѫжие, монети) са запазени. Освен няколко вотивни релиефи, един голям митраилески баралиеф (изд. от проф Кацаров), една малка мраморна главичка на Асклепия (изд. от Й. Иванов), парчета на подни мозайки от Кюстендилско светилище (изд. от сѫщия), каменни чаши (изд от сѫщия) и части на големи, хубави статуи на Зевс и Хера, в музея няма нищо забележително. Повечето от предметите са били намерени при разкопките на Хисарлѫка.

Издадените от проф. Иванов — велбужския митрополитски моливдовул, златната колта и металическа икона с изображение на „Богородица Милостива“ — не са се намирали никога в музея и даже не са известни на местните археолози.

7. С. РАЖДАВИЦА.

В това село има две цѫркви: а) в самото село, в енорийската цѫрква, освен ктиторските надписи, издадени от проф. Иванов (понастоящем, те са значително по-лошо запазени), нищо интересно не намерих. Цялата цѫрква е измазана отвѫтре, макар под мазилката да се виждат следи от живописта от 17 в. Селяните са получили още през 1910 г. разрешение от Софийската митрополия да сѫборят цѫрквата за постройка на нова. Само недостигѫт на средства ги задѫржа от унищожаване на паметника.

б) Развалини на една малка цѫрква, в градината, кѫм с.-з. от селото. Запазена е апсидата и северната стена с прилежащата част на западната стена. Стените на цялото пространство са запазили извехтяла живопис от доста хубаво, макѫр и грубо, писмо с няколко надписи с имената и текстовете на светците. В апсидата е изобразена Богородица (тип. „Знамение“), с двама архангели от страните. Под нея четире светители (Григорий Богослов, Григорий Творец, . . .) над апсидата — св. Убрус (от кѫсен тип в вид на един плат, сѫбран от страни в нишки с падащи краища) и Блговещение (архангела в далматика). По-надолу, — от двете страни на апсидата — св. диакони. На северната стена живописта е в два реда. В долния (от кѫм изток) — Иван Златоуст, Василий Великий и (Иоан ?) Милостиви; Деисус и няколко мѫченици в дрехи украсени с скѫпоценни камѫни. По-нагоре (от кѫм запад) — Вход в Иерусалим, Разпятие, Жените при гроба, Слизането в Ада. На запазената част на западната стена — част от Успение — една група апостоли и няколко ангели над тях.

Схематизѫма, иконописния стил на стенописа, лошия рисунѫк, някои иконографически детайли (Убрус, Благовещение, Успение), а сѫщо гамата на боите (преобладаване на малиново-червена и охрова боя) и обилието на скѫпоценните камѫни по дрехите, не ми позволяват да се сѫглася с датировката на издателя на надписите от тази стенопис (И. Иванов — Северна Македония). Според мене, живописта не може да бѫде по-стара от 14 в, по-вероятно от 15 век.

Струва ми се, че и палеографията на надписите, с дребни прави букви, говори за сѫщото.

При лошото сѫстояние на живописта, при отсѫтствието на нещо особено интересно в нея, надали заслужават някакви усилия за запазването ѝ.

МОНЕТИ В ОБЩЕСТВЕНИ И ЧАСТНИ СБИРКИ В ПРОВИНЦИЯТА.

Н. А. МУШМОВ

уредник на нумизматичния отдел.

С цел да се запозная с монетните сбирки на археологическите дружества и гимназии, бях командирован из по-главните градове на Бѫлгария.[1]

Тук ще изброя само монетите, които намерих в сбирките на всеки посетен от мене град.

1. **Стара-Загора.** — В местния музей на археологическото дружество, монетите, изложени в витрини, са класирани по дѫржави и императори и записани в инвентарни книги.

Монетната сбирка се сѫстои от около 300 монети от Тракия, Мизия и Македония; 15 сребѫрни римски монети републикански, 172 разни римски монети императорски, 173 византийски, 218 турски, 24 бѫлгарски и няколко югославянски от Рагуза и др. Бѫлгарските монети са от Константин Асен, от Ив. Александѫр сам и сѫс сина му Михаил и 2 от Ив. Шишман.

2. **Казанлѫк.** — В Казанлѫк няма археологическо дружество, но има доста богат музей, който се числи кѫм читалището „Искра“. Сбирката му сѫдѫржа около 1000 монети от Тракия, Мизия и Македония, а повече от 1000 римски, византийски, модерни и турски. В сбирката открих и следните бѫлгарски монети: 6 медни монети от Константин Асен, една медна от Светослав с сина му Георги I Тертер, 3 сребѫрни от Светослав, 11 сребѫрни и една медна от Ив. Александѫр с сина му Михаил, 4 медни и една сребѫрна от Ив. Александѫр сам, 3 медни от Ив. Шишман и 2 медни бѫлгарски неопределени.

В Казанлѫшкия музей са попаднали голям брой монети от голямата находка от Айтоските римски бани. Там са застѫпени много монети от Месемврия, Аполония, от тракийските царе, 1 хубава малка бронзова монета от Одесос, на лицето с глава на Хермеса с шапка, на опакото рог на изобилие; от сѫщата находка там са попаднали римски, византийски, даже и турски, от които 1 от султан Мохамед II, завоевателя на Цариград. Там има и една бронзова монета от Пауталия, сечена в времето на Каракала (198—217 г.) с изображение на четире храма, построени в дѫбрава. Други интересни монети има сечени в града

---

[1] Подробни сведения за резултатите от тази командировка публикувах под заглавие „Една археологична екскурзия из Бѫлгария“ в в. „Мир“, бр. 6428, 6433, 6439 и 6451.

Менде на Халкидонския полуостров, (около VI в. пр. Хр.) с изображение на магаре. Има и други бронзови монети от тракийския цар Севт III (около 324 г. пр. Хр. с скрито изображение в косата на лицето на монетата.

В Казанлѫк видех монети у следните частни лица: Книжара г. Мирчев има доста монети от Мизия, Тракия и Македония, както и римски и византийски и една бѫлгарска от Константин Асен. Желателно е тази монета г. Мирчев да отстѫпи на местния музей, за да обогати сбирката на бѫлгарските монети. Римски монети, една македонска от Филип II и една от Севт III препечатана и с скрито изображение видех у тѫрговеца г. Г. Тенев. Доста интересни монети имат и г. г. Ив Божинов и Хр. Протопопов, особено пѫрвия.

3. **Тѫрново.** — В музея намерих следните бѫлгарски монети: 1) Една сребѫрна от Светослав; 2) 64 от Ив. Александѫр с сина му Михаил; 3) Една сребѫрна от Ив. Шишман. Освен тези монети там намерих две медни монети от цар Константин Асен, едната с царска фигура права, другата — царят на кон. Там има една сребѫрна драхма и 2 бр. монети от Александѫр Велики, една среб. монета от пѫрвата македонска област, една сребѫрна от Селевк, наследник на азиатските владения на Александра Велики, няколко римски и византийски монети.

4. **Преслав.** — В музея се сѫхраняват следните бѫлгарски монети: една сребѫрна от Светослав, една среб. и 1 медна от Михаил Шишман, 6 среб. от Ив. Александѫр и Михаил, 1 медна от цар Ив. Александѫр сам. Освен тези, там открих 5 монети от Константин Асен, от които 2 с конник, 2 с седнала и една с права фигура. Други по-важни монети от този музей са следните: 4 тетрадрахми и 3 драхми и няколко бронзови от Александѫр Велики, една тетрадрахма от Лизимах, 1 сребѫрна драхма от града Калатия (сега Мангалия), една сребѫрна от Истр, 1 среб. от пѫрвата македонска област, 1 сребѫр от Маронея, 2 бронзови от Одесос (Варна), 8 бронзови от Филип II Македонски, доста римски и голямо количество византийски, повечето от Иван Цимисхи (969—976 г.), 6 оловени печата византийски, намерени в разкопките при Патлейна.

5. **Шумен.** — Музеят притежава следните монети: 9 сребѫрни и една медна монети от Ив. Александѫр с сина му Михаил; една сребѫрна монета от Светослав; една сребѫрна от Михаил Шишман, 10 златни монети византийски и няколко сребѫрни и медни; 2 сребѫрни тетрадрахми и 8 драхми от Алексанѫдр Македонски; една сребѫрна тетрадрахма от Тасос; една бронзова от Одесос (Варна); 3 сребѫрни монети от Истр; 9 сребѫрни от тракийски Херсонес; десетина бронзови от Филипа II Македонски, една бронзова от Лизимаха. Освен тези монети има и други, сечени в Анхиало, Месемврия, Томи (сега Кюстенджа), Маркианопол (при Варна), Никопол (сега Никюп при Тѫрново),

Дионизопол (сега Балчик), Адриапопол, Бизия (сега Виза), няколко римски републикански и императорски.

6. **Варна.** — Музеят, за който сега е отпусната една голяма зала в девическата гимназия, не беше нареден и всички по-дребни старини стоеха опаковани в санджци, както са били сжбрани през време на войната, та нямах вжзможност, да видя монетите. От новопридобитите бжлгарски монети в Варненския музей имах случай да видя следните; една сребжрна от Срацимир, 2 медни от Ив. Шишман, 7 медни от Ив Александжр сам и с сина му Михаил, две медни от Константин Асен.

7. **Русе.** — Монетната сбирка на археологическото дружество притежава следните бжлгарски монети: 10 сребжрни от Ив. Александжр с сина му Михаил; една сребжрна от Ив. Шишман; три медни от Михаил Шишман с изображение на двуглав орел. Интересно е, че тези монети се различават от известните монети от сжщия цар с сжщото изображение; една медна монета от Ив. Александжр сам. Освен тези монети в сбирката се сжхраняват и други около 1000 екземпляра римски византийски, няколко от Филип II Македонски, от Александжр Велики, от Лизимах. Колониални монети има от Одесос, Маркианопол, Никопол на Росица, Аполония, Месемврия, Тесалоника и пр. Повечето от византийските монети са от Иван Цимисхи, намерени в Силистренско. По-голямата част от монетите определих по джржави и владетели; останаха много малка част назначителни римски монети неопределени по нямане на време.

8. **Плевен.** — По нямане на помещение за музея на археологическото дружество, сбирката от старини и монети, която в време на Балканската война твжрде много пострада от ромжнските войски, които разграбиха доста старини и монети, сега е захвжрлена в една подземна стая в гимназията, заедно с джрва и каменни вжглища!

От оцелелите от грабеж монети в Плевен видях следните: една сребжрна монета от Светослав, две сребжрни монети от Ив. Александжр с сина му Михаил, 4 сребжрни от Ив. Шишман, 7 бронзови монети от Виминациум, две сребжрни от града Дирахиум, една бр. от Сердика, 2 от Месемврия, 5 от Адринопол, 5 от Маркианпол, 4 от Никопол на р. Росица, 1 от Августа Траяна, 1 от Отдесос, 3 бронзови от Маронея, 1 от Анхнало, 1 от Никея (Азия), 1 сребжрна от Тасос, 1 сребжрна от Филип II Македонски, келтийски тип, една сребжрна тетрадрахма от сжщия цар, 1 сребжрна тетрадрахма от Александжр Велики, около 300 сребжрни римския и няколко медни византийски.

9. **Ловеч.** — В Ловеч до сега нямаше археологическо дружество. Такова се основа сега от учителите и учениците. Музей има при читалището „Наука“. В сбирката намерих следните монети, които определих: три сребжрни от Ив.

Алаксандър и сина му Михаил и една медна от Ив. Александър сам; една бронзова от Дакия, една от Виминациум, няколко от Маркианопол, от Никопол на Росица, Адрианопол, Дионизопол, Пауталия, Сердика, Августа Траяна, Маронея, Тасос, Тасалоника, една сребърна от Истр, една сребърна от остров Евбея, 2 среб от Дирахиум, няколко бронзови от Филип II Македонски, една сребърна драхма от Александър Велики и една от Филип III Аридей, няколко стотин сребърни монети римски, една златна от византийския император Анастаси I (491—518 г.) и няколко медни византийски, 6 сребърни от Рагуза (Дубровник) и 2 сребърни венециански.

Бившият окръжен управител и апелативен съдия г. Ив. П. Димитров от Ловеч, притежава много богата сбирка от български, колониални и римски монети. Той бе така любезен че ми показа цялата си сбирка, в която намерих следните монети от българските царе: една сребърна от Михаил Асен, 2 медни от Константин Асен, 3 сребърни от Михаил Шишман, 2 сребърни от Светослав, 2 медни от Иван Александър с конник, 3 медни от същия цар заедно с сина му Михаил, 31 сребърни от същия цар сам, 1 сребърна от Срацимира и 23 сребърни от Иван Шишман.

Колониални монети намерих от следните градове: Маркианопол, Калатия, Никопол на Росица, Томи, Анхиало, Одесос, Сердика, Дионизопол, Месемврия, Бизия, Августа Траяна, Филипопол, сребърни от Тасос, македонски и Филипови. Има доста римски и византийски монети. Между тези монети се намират много интересни и редки екземпляри, от които аз си взех отпечатъци. Цялата сбирка на г. Димитров брои около 2000 монети. У същия видех три старински пръстена с хубави гравирани камъчета, както и една мануплия с интересни оръжия от по-ново време.

10. **Находки в Карлуково и Берковица.** — Заминах на 15. I. 921 г. за да проверя съобщението в Народния музей за една голяма находка български монети. Още по пътя от гарата за селото разсилния на общината ми съобщи, че едно от децата на горския стражар Александър Балабанов още през пролетта м. г., при копане царевици в нивата им, е намерило един котел с сребърни монети. В селото същото потвърдиха мнозина, между тях директорът на прогимназията — Т. Иванов и основният учител Д. Иванов. Обаче нито един не бил видел повече от 2—3 екземпляра от тези монети. Попитах самия А. Б. какви и колко монети е намерил и де са те. Намерил бил на нивата си само няколко екземпляра, от които ми показа само три, от които двата от Гордиана III (238—244 г.) и едната от Север Александър (222—235). От тези монети се вижда, че се касае до находка на римски, а не български монети. От тяхното състояние дохождам до заключение, че са част от по-голяма находка, защото не са нито изтрити, нито ръждясали, каквито би трябвало да бъдат, ако бяха намерени по отделно в нивата, както твърди намервача. Монетитсе са медни, покрити с един пласт калай или от тъй наречените „калаисани монети“, но са запазили изве-

стен блясък, което доказва, че те са част от колективна находка. Не намерих за уместно да пристъпя към обиск в дома на А. Б., едно, защото личи, че находката е от монети от III в., каквито музеят притежава в доста голямо количество и навярно такава една находка конфискувана би било само баласт за музея, друго, защото обиска би убил в населението и тъй малката вяра към властта, че тя не действува с цел за ограбване на населението; трето, защото мислех, като убеждавах и увещавах населението, че ще мога да издиря и други старини и и използувам някои сведения за други находки, ако са станали такива. И действително моите надежди се оправдаха.

С съдействието на поменатия вече по-горе директор на прогимназията разгласи се в селото чрез селския глашатай за целта на моето посещение: селяни, които притежават някакви старини или монети, да ги донесат в общината за преглед. На поканата се отзоваха само няколко души. Измежду донесените монети няма нищо нужно на музея, с изключение на една българска сребърна монета от Ив. Александър и сина му Михаил, каквато музея до сега не притежава. Тази монета притежава кръчмарът в селото Петко Димитров; тя била намерена, заедно с около 50 други екземпляра от същия цар, от селенина Димитър Иотов, в местността „Равни Кичор“ на ю.-з. от калето, на десния бряг на р. Искър м. г., запазил само 2—3 екземпляра, а другите раздал още на времето. Направих всички усилия да убедя кръчмаря да продаде или подари въпросната монета на музея. Обаче коравия българин остана непреклонен. Особеността на тази монета се състои в това, че монограма е в лявата страна на полето на опакото, докато в известните на мене до сега монети от същия тип, тя е в десната страна на полето. Взех отпечатъ, за да мога да я използувам научно.

Друг един селянин донесе няколко екземпляра пак сребърни монети от Ив. Александър и сина му Михаил, обикновен тип, намерени в землището на същото село. Тези чести находки на Ив. Александрови монети навярно имат някаква връзка с старата крепост близо до селото, дето по времето на този цар трябва да са ставали някакви военни действия Тази местност трябва да се има предвид при бъдащи изучавания.

Друг един селянин донесе 47 монети римски, между които от Юлия Домна, Каракала, Елагабал, Гордиан III, Филип баща, Траян Деци и др. произходящи от една голяма находка, станала още в 1915 г. в с. Гобере, Б.-Слатинско. Според уверение на притежателя на монетите, те му били дадени от Хр. Цонев от поменатото село, който изкопал в двора си 14 оки от същите монети. От монетите, които видех може да се заключи, че те произхождат от голяма находка.

11. **Берковица.** — Милан Стефанов от Берковица бе съобщил за находката на 30 златни „костадинки“ обаче, вместо 30 монети се указва, че били намерени само 3, които ми представи намервача и съобщи, че на същото място били намерени преди 5—6 години и други 17 монети от същия род, предадени още тогава. Монетите които прегледах, бяха 2: от последния венециански дожд

Лудовики Монини (1789—1797 г.) и една от Алоис Мочениго IV (1763—1779 г.). Тези монети нямат никакво значение за музея та ги повжрнах на намервача.

Монетите са намерени при следните обстоятелства: Местонахождението е една градина в югозападната част на града; в тази градина намервача е копал за кладенец и случайно попада на местото, на стар зарит кладенец от който имаше останки от суха зидария. Теренжт на градината е насип и в насипа до кладенеца, на около 70—80 см. джлбочина са намерени монетите. От терена лини, че на това място няма никакви стари зидове, за каквито сжобщава заинтересувания малджия Милан Стефанов. Касае се само за един сжвсем нов зид от суха каменна зидария, който служи за сжседна межда. Целия шум около тази случайна находка е чиста малджийска работа, която не заслужава никакво внимание.

УКАЗАТЕЛ

- Абоба 62, 63, 231 сл.
- Aurelia 213
- Aurelius Sabinus 213.
- Aureiius Silvanus 213.
- Αὐφίδιος (Γ.) Ἡρακλιάνος 200.
- Азия 123.
- Албания 47, 55 сл.
- албанци 45 сл.
- Александжр Велики 121.
- Алекси I Комнин 120.
- Алекси II Комнин 130, 141.
- Алекси человек божи 17.
- Alusora 199.
- Амиан Марцелин 193.
- Анастасий II 119.
- Анна-млекопитателница 98—9, 100–4.
- Андроник II 128, 131, 133, 138.
- Андроник III 128, 137.
- Аникита 94.
- антефикси 148, 212 сл.
- Антиохия 131.
- apodyterium 192.
- Аполон-конник 15, 267.
- Арбанаси 29—58.
  - водоснабдение 33.
  - благосжстояние 30, 47, 50 сл.
  - заселенци 31, 42 сл.
  - занаяти 33.
  - площади 34.
  - защита 29 сл.
  - местоположение 32 сл.
  - монастири 32.
  - привилегии 31, 47.
  - произход 42.
  - улици 34.
  - цжркви 30, 32.
- арбанашка кжща 30, 31, 34, 41 сл.
  - вид 34.
  - врати 30.
  - декорация 30, 39 сл. 42, 56.
  - дулапи 39.
  - естетично вжздействие 34, 39.
  - етажи 38 сл.
  - засводяване 41.
  - засводени входове 30, 34, 56.
  - капаци на прозорци 39
  - композиция 34.
  - конструкция 34.
  - конструкция на покривите 40 сл.
  - крепостен характер 29 сл.
  - оджр 39.
  - основен план 36.
  - под 39.
  - поприще 30, 34.
  - произход 53 сл.
  - разчленение 36 сл.
  - скривалища 30, 37 сл.
  - сравнение с балк. архитектура 41 сл.
  - стени 39.
  - строителна идея 30.
  - строителни материали 32.
  - таван 39.
  - фриз 33.
  - характер 50.
  - шкафове 39.
- Аргирокастро 55.
- Арда 122.
- Аркадий 119.
- Архангели 80, 83.
- архитектура светска 29 сл., 281.
- аркит. градска паянтена 31, 41 сл.
- архит. балканска джрвена 31, 33, 41 сл.
- Арчар 63, 160.
- Асен I 114—118, 120, 121, 127, 128.
- Асенова кропост 17.
- Ἀσκδᾶς 214.
- аспра (цжрвена) 118.
- Атанасий св 288, 291.
- Атина 206.
- Африка 123.

Баба-баир 200.
Баба Вида 256 сл., 258.
базилика 17, 242 сл.
Байлово с. 12, 161, 163, 239.
Бакшич Богдан 47, 52, 183.
Балван с. 63.
Балкански полуостров 31, 46 сл.
баня в Ихтиман 251.
Баракли с. 14, 210.
басеини за вода 187, 191.
Баткун с. 199.
Башикарево с. 199.
Беброво 38.
Бежаново с. 14, 208.
Беласица 156.
Белослатинско 170.
Беранде с. 17.
Bessapara 199, 200.
беси 122.
Бешли с. 63.
Бяла 164.
Бяла Слатина 177, 178, 179.
библиотека на Пазвантоолу 260.
биволче (статуйка) 15
бисери 122.
бит на предист. човек 229.
Битолско 154.
Благовещение 287, 289, 290, 296.
Бигировица 68, 69, 72—3, 84, 287.
  „Знамение“ 288, 289, 290, 296.
  култ 60.
  образ 65.
  оранта 69, 71, 74—7, 79, 291.
  оранта с Христос 80, 82.
  одигитрия, 83.
  типове 74.
  царица 79.
бодка (монета) 116, 118.
Боклук-капия 258.
Борил 118, 122, 124.
Борис 125.
Борисово с. 159, 164, 273.
Босна 153—4, 157, 161, 164.
Бохеменд VII 138.
Бошуля 199.
брадви 12, 15, 230.
Бранковано 32, 51.
Бранкович Георги 145.
Бранкович Вук 145.
Братияно 32, 51.
Брашлян с. 63.
Брезник 122, 181.
Брезово с. 176.
бронзови предмети 152—3, 161, 164, 180.
Бузов град с. 213.
Букри 154.
Букурещ 54.
Burdenis 211
Burdipta 211.
бюстове 13, 15, 213.

Вардар 156.
Valeria Varonia Maxima 214.
Valeria Marcia 213.
Василий Велики 283—9, 296.
Василий II 120, 123, 126, 141.
Василий Комнин 135, 144.
Венеция 121, 129.
вестготи 193 сл.
Ветрен с. 199.
Виден с. 266
Видин 157, 255
Византия 123, 124, 125.
вилица желязна 12.
Виноград с. 166.
Владимир 120, 121.
Владислав 129.
Владислав Граматик 184.
Владислав Стефан 117.
Влас св 66—7, 86, 283.
Влахернски дворец 124.
Влашко 31, 54, 121.
Влашко село 12, 161, 163.
Водица с. 15.
Волкан 151.
Вонещец 239.
Вратчанско 154, 163, 164.
Вход в Иерусалим 290, 296.
Вѫзкресение Христово 18.
Вѫзкресение на Лазар 290.
Вѫзнесение 74—76, 290.
вѫжета предисторически 217.
Вѫлкашин 140.

Габрово 38.
Гавриил арх 287.
Галово с. 15.
Гатилузио Дорино 136.
Гевгелийско 153, 164.
генуезци 122.

Георги св. 66, 88.
Георги св. Нови, 183—4.
Георги II Тертер 118, 132, 134—7.
Георги Кастриоти 47.
Герен с. 205.
Герлах 184.
Германия 123.
Гиген 63.
глава мраморна 201.
Гласинац 153—6, 162.
Γλύχων Εὐαδος 205.
Голяма Брезница с. 14, 208.
Голяма Раковица 208, 240.
Голямо-село 267 сп.
Горгопик 153.
Горица 153, 162.
Горна баня (Дупнишко) 198.
Горна Оряховица 29, 32 сл., 48 сл.
Горно-оряховска ок. 166.
Гостоприемство на Авраама 100, 105, 291.
Гравирани крѫстове 67.
Градища 240—1, 267 сл., 273 4, 277, 284.
Гривица 14, 208.
гривни 17—8, 139, 153, 157, 243.
Григорий Богослов 288—9, 296.
гробища русалимски 204.
гробница
    в с. Рила 201.
    в Сапаревски бани 198.
    на Саладин-баба 262.
гроб на Пазвантоолу 261.
грош (монета) 118.
грѫнчарски издания 147.
Гюл-джами 184.
гѫрне бронзово 15.

Дакия 121.
Дамаскин 18.
Дамиан св. 291.
данѫк в натура 123.
Дряново 38.
Дебело-бѫрдо 162.
Деисус 73, 296.
Дере с. 164 5. 177.
джамия
    в Ихтиман 248 сл.
    на Пазвантоолу 260—1.
Джорежевич П. 47, 50, 52.
диадема 17.
Дивдедово 14, 208.
Димитрий св. 66, 86
Диоген 126.
Дионис 204—5.
Добралево 177.
Добралѫк 173.
Додона 162.
Дойран 156.
Долна Оряховица 32, 48 сл.
Дометиан св. 94.
Доня долина 154, 158, 159.
Дохис 136.
Дражман 240.
дрѫжка (бронз.) от Ловеч 148.
Дубровнишка република 122, 129.
Дунав 125.
Дупница 122.
Душан 123.
Душан Стефан Стремски 131.
Дѫсчанец 241.

Евангелисти 77—9, 196, 290—1.
Евдокия св. 93.
Евпѫл св. 94.
Евсигний св. 93.
Евхаристия 288.
Елада 46.
Елена 29, 38.
Еленска базилика 62-3, 189.
Ели дере с 14, 209.
Елизавета - млекопитателница 91, 100—4.
Елисейна 121.
Есте (Este) 159.
Етрополско 162.
Епир 44 сл., 46 сл.

Желязна епоха 152.
Жените при гроба 290, 296.
жертвеник 269.
жертвени камѫни 235
живопис 90—111, 263, 281.
жилища предисторически 227.

Законник Душанов 123.
Зевс (статуйки) 15, 148 сл. 150, 267.
Зермон стратилат 115, 118, 125, 126.
Ζιγέϑης 205.
златаре 122.
златица (монета) 118.
злато 122.
златоносни реки 122.

Иванко 122.
игли за коса 17.
идоли глинени 230.
излети образи на крѫст 67.
Изцеление на слепия 289.
Икони 18, 264.
иконостаси 282.
инкрустирани крѫстове 67.
Инокенти III 122.
Иоанакий 288.
Иоан II Авенски 131.
Иоан Александѫр 114—18, 120, 127, 131, 135, 137—43.
Иван Асен II 43 сл., 46 сл.
Иоан Богослов, 65, 68—9. 72—3, 82, 85, 96, 120.
Иоан Владислав 125.
Иоан Екзарх 123.
Иоан Златоуст 288—9, 296.
Иоан II Комнин 128.
Иоан III Комнин 140.
Иоан Оливер 137.
Иоан V Палеолог 137.
Иоан VIII Палеолог 143.
Иоан Предтеча 65, 69.
Иоан Стефан 118, 132, 134.
Иоан Цимисхи 126.
Иов 96.
Ирина 96, 114, 127.
Исаак 93.
Исак II Ангел 128.
Италия 46, 53.

Казичане 17.
Казѫл-агач 175.
caldarium 191.
Калоян 122, 124.
калѫпи за икони 18.
Каменица с. 239 сл.
Канали за топѫл вѫздух 187.
канделабѫр 15.
Кандиларов 39.
каничка от бронз 164, 203.
Кантакузен 32, 51.
капища 199.
Капролинец 239.
Каракала 121.
Карлуково 154, 163.
кастел римски 199.
керамика 17.
керван-сарай 254 сл.
Кичера 148.
Клисекйой 189.
ключ железен 17.
кнебели 179.
Княжевска река 122
кодекс Теодосиев 121.
Козлу-дере 156.
Козма св. 291.
Кожух планина 155
колан 17.
Колачево с. 121.
Колена с. 149.
колобион 70—1.
Комнени 178.
конник на монети 118, 129, 130.
конник тракийски 13—4, 267.
  от Бежаново 208.
  „ Дивдедово 208.
  „ Гривница 208.
  „ Гол Брезница 208.
  „ Гол. Раковица 208.
  „ Ели-Дере 209.
  „ Перущица 210.
  „ Свиленград 211 сл.
Константин, 118, 121, 129, 130—1, 133, 136.
Константин V Копроним 138.
Константин VII 126.
Константин XI Багренородни 120.
Константин, син Срацимиров 118, 127, 142—3.
Копиловци с. 17.
копия 147—8, 158, 165, 167, 171, 173—4, 225 сл.
копчета 17, 157, 189.
корубести монети 120, 129, 275.
Костанцалиев 34, 40 сл., 44 сл., 46 сл., 52 сл.
Котел 29.
Котленски балкан 122.
кофи бронзови 15, 202.
Кошава 161,
Крайдунавска равнина 32.
Крайна 155.
Крайница 204.
крепост Видинска 256, 257.
крепостни стени (монети) 116—8, 138.
Крѫн 269 сл.
Крѫнски лозя 267, 271.
крѫст напрестолен 282.
крѫстове от бронз 59 сл.
крѫстоносци 122, 293.
Крѫщение 290.
кула крепостна 245 сл.

кула Пургова, 295.
кулий на мжртвите 235.
Кюприли Мехмед 252.
Кюстендил 122, 293.
Кжрджалийски дувар 253.
Кжрнаре с. 271.

Лаврентий 94.
labrum 191.
Лага 162.
Лалково с. 62.
лампи 14, 237, 269.
Лариса 43.
ла-тенска епоха 152.
Лаце 159.
Ледници
    на Руйведе-ханжм 262.
    Машапали-муслук 261.
    на Осман Пазванолу 261.
leg. XI Claud. 213.
leg. V Maced. 213.
Леон III 119.
Леон IV Хазарец 138.
Леон VI 131.
Лесковец с. 15,
Лесково присое 239.
Лествица Иакова 100, 105—6, 291.
Лесура 133.
Lissae 199.
Ловеч 147.
Лом 15.
Луковитско 154, 163.
Lucius Varronius Felix 213.
Любомир 178.
Лясковец 32, 48 сл.
Лжжене с. 63.

Мадара 232 сл.
Маджарско 121.
Макавеи 92.
Македония 116, 121.
Максим св. 94.
Мала Азия 56.
Малко-село 273.
Мамут 231.
Мануил I Комнин 128.
Мануил III Комнин 136, 137.
Мануил II Палеолог 130, 133, 138, 143.
Манфред Суавски 136.
Маргарита Фланджрска 130.
Мария, бжлг. княгиня 122.
Марко Крали 140.
Марковото тепе 239.
Марс 206—7.
Marcianopolis 147.
Маска 15, 267.
Матей 94.
Матрона 92.
мегалитни паметници 231.
медни предмети 230.
Мездра 63, 157.
Мезек с 15.
Медина 50.
Мека 50.
Мелизмос 288—9.
Мелта 147.
Меркури 206.
Месемврия 14.
месец 69, 72.
мечове 12, 18, 164, 167, 224.
миаци 122.
Мизия 121.
Мина св. 291.
мина (тегло) 121.
минейни сцени 91—98, 106--109.
мини златни и сребжрни 121.
Михаил арх. 91.
Михаил Асен 114—5, 121—2, 127—9.
Михаил, Ив. Александров син 114—6, 118, 120, 138, 139.
Михаил Багренородни 118.
Михаил VIII Палеолог 131, 138.
Михаил Шишман 114—5, 117—8, 131--137.
Михей пророк 94.
Могили 200, 239 сл. 266.
    при Попово 235 сл.
    при Русе 266 сл.
    Дундина могила 240.
    Маджарска „ 239.
    Дудова „ 239.
    Момина „ 239.
    Три могили 239.
    Дренова могила 239.
    Копана „ 241.
    селищни могили 227, 237 сл. 266.
модели на колиби 228.
Молдова 31.
Молитва в Гетсиман 17.
Момчилово кале 62.
Монастири

  в Арбанаси 32.
  Билински 283, 289.
  Глоговишки 280.
  Мисловщицки 280, 289.
  Пещерски 292.
  Трѫнски 278, 286.
  Черногорски 284, 292.
Моравия 123.
Моско 153.
Москопол 45, 55 сл.
мощехранителници 17.
Μουκάζενος 210.
Муравица 158.
мѫниста 156—7, 226.
мѫченици 290, 296.

Надписи 14, 18, 90, 149, 201, 213, 214, 252, 256, 260, 263—4, 267, 269, 279, 288.
накити предисторически 234.
нарѫкавници 18.
Неверие на Тома 291
некропол при Байлово 223.
некропол на Германия 198.
Неманя Вук 114.
Неманя Стефан 114, 117, 123.
Никифор 96.
Никифор Фока 126.
Николай 66, 67, 86, 287—8, 291.
Никюп 14, 147, 214.
Novae 14, 16
Нови хан с. 254.
ножница 167.
ножове 147, 166, 173—4, 226, 229, 234.

Обеци 14, 17, 189.
Одрин 56.
окови на икони 18, 264.
Обреща 217—18, 221 сл.
оброчища 240.
огѫрлица 15, 17.
Омиване нозете 17, 290
Опѫка с. 15.
орел 210, 246, 267.
орел двуглав 117, 127, 136—7.
орнамент от тухли 252.
орѫдия от кремѫк 233, 237.
Oeskus 147.
остготи 194.
отпечатѫци от плетки 217 сл. 221.
Отречение Петрово 291.
Охрид 35, 39.

Павел-баня 266.
Пазар-капия 258—9.
Пазвантоолу Осман 255, 257, 260—1.
Паиси 43.
Палада-Атина 150 сл.
Палангария 122.
Палеокастро 15.
палестра 192.
Пали·лула с. 157.
Пан 14.
Панагюрище 176, 178.
Пангей (Парнар даг) 121.
Панкрати митр. 183.
пара цѫрковна 116.
парапети мраморни 18, 243 сл.
Патлейна 17.
пафти 18
Паша-кйой 175.
Пеония 121.
перизома 71.
Перник 18.
перпера (монета) 118, 122
Перущица 13, 206 сл.
Петрово бунище 240
Петропавловски монастир 33.
Петѫр 114, 115, 117, 124.
Петѫр Александрийски 289.
печати 18, 125.
Пещери
  при с. Деветаки 147.
  Марѫта (окната) 147.
  Св. Петка 231.
пещи 191.
Pietà 288.
Пловдив 147.
Погребение Христово 290.
Под на ц. Св Георги 190.
Подграда 232.
поклонничество 60 сл.
полугрошове 127.
Попица 170, 177.
Поругание 291.
право за сечене монети 124.
Предание Юдино 290.
предмети глинени 190.
Прекрѫстие 279
Преображение 93—4.
препечатани монети 118.
Преслав 63, 124.
Приск 194.

Прозор 160—1.
Прокопий св. 291.
пророци 196, 287 сл., 290.
пржстени 14, 16, 17, 225.

Работилница за кремжчни орждия 233.
Радюване с 148.
разменна тжрговия 123.
Разпятие 59, сл. 65, 66—74, 76, 84, 291, 296.
Раковски Г. С. 43 сл.
Ракча 121.
релиеф от Сопот 148 сл.
Рибен 213.
Рила с. 13, 15, 201 сл.
Рим 123.
ритон 14.
Роберт де Клари 122.
Рогер 131.
Родопи 121—2.
Родос остров 134.
Рождество Христово 290.
Роман св. 288.
Роман Лакапен 124.
Роман III Млади 126.
рударство 121-2.
рудници 121.
руина при Голямо-село 268 сл.
Русе 17, 150.
Руска-бяла 158.
Рустем Паша 48, 50.
ржка мраморна 201.

Самуил, 43, 114—5, 123—4.
Сардакийски сжбор 183.
Светослав 114—5, 117—8, 131—3, 135—6.
светци
    култ 84.
    оранти 65, 84.
свещеник 269.
Свиленград 210 сл.
Свищов 13.
Σεύθης 205.
Секията 253.
Сексем-хамбар 266.
Селим I 184.
Селище старо 240.
Сердика 121.
Сигмунд Батори 47.
Силвестжр св. 289.
Silvinus 213.
Силен (бюст) 15, 198—201.
Симеон 114, 120—1, 123—5.
Симеон Стжлпник 289.
Синитево с. 13.
Сирия 126.
Сирмиум 115, 125—6.
Скумците (колиби) 240.
Скутари 134.
Словения 125.
слжнце 69, 72.
Соломон 287.
Солун 123.
Сопот с. 148.
София 14.
Софрони Врачански 32.
Срацимир 114—6, 118, 127, 135, 139—40, 142—3.
сребро 122.
средно ла-тенски тип 174, 178.
Срем 115, 125—6.
Сретение 290.
Стамбул-капия 257—9.
стени крепостни 246.
Стефан архидиакон, 92, 287, 289.
Стефан Влидислав 117.
Стефан Пжрвовенчани 117, 123.
Стефани Анг. 47, 51.
Стипонион 254.
Стоп (вржх) 254.
Страдониц 169, 170, 178.
Страшния сжд 280, 291.
стригели 15, 203.
Струма р. 122.
Струмица 156.
Стжклен 14—5, 63, 212 сл.
стжкленици 16, 243.
стжпала (модели) 230.
стжргалки 229, 234.
Султан Селим Хан II 48.
„ Сулейман Великолепни 48.
сфинкс 14.
Сюргюн-капия 258.
сжд бронзов от Ловеч 148.
сждове глинени 156—7, 174, 203, 224—6, 228, 230, 234, 237, 266.
Сжд у Каяфа 291.
Сжрбия 123, 129.
Сжшедствие в Ад 290, 296.

Тайна вечеря 17, 290.
талент (тегло) 121.

Талине 159.
тежести тжкачни 217.
Телеграф-капия 258.
Теодор Комнин 43
Теодор св. 291.
Теодор III Ватаци 128, 135.
Теодоси Велики 119.
Тертер Георги 118, 132, 134—7.
Тесалия 43.
Тиле 178.
Тича 33, 38.
Тонюва воденица 233.
Тополница р. 122, 239.
топчета оловени 15,
торква 148.
торсо от мраморни статуи 149.
Тракия 178.
Трапезица 116, 138.
Траян 183, 192.
Триадица 183.
тризжбец железен 269.
триптих 18.
Троица св 18.
Троя 154—5.
Трявна 63.
Тулово 178.
Турия с. 272.
Тжрничани с. 271.
Тжрново 29, 44, 47, 54 сл., 63, 116, 137—8, 174.

Убрус 290, 296
umbo 170.
Унио алба 161
урна 174, 200.
Урош Стефан I 129.
Урош Стефан IV 140, 145.
Успение 99—100, 104 296.

Фалери 179.
Фауст св. 93.
Фиала 162.
Фибули 15, 154—5, 158—62, 174, 224—5.
Филип II Македонски 121.
Филипеско 32, 51.
Филибеджик (Филипи) 121.
Флорентин-капия 257 8.
Фотий св. 94.
фрески в ц. Св. Георги 195 сл.
frigidarium 192.

Хайш 48.
Халки от желязо 179.
халщатска епоха 152, 179.
Харамлиец 239 сл.
Хасар-дере 275.
Хера 148 сл., 150, 206, 210.
Хераклес 151, 201.
Ханракли 119.
Хермес 150 сл.
Хенрих 122.
Хенрих I Кипжрски 129.
Хенрих II Кипжрски 145.
Херцеговина 153.
Хефест сл. 150.
хидрия 14.
хипокауст 187, 190, 191.
Хисар с. 17.
Хисарлжк в Кюстендил 293.
Хисарлжк в Ловеч 149.
хокери 230.
Христос
  „ „Ангел великаго совета“ 290.
  „ „Ветхи Денми“ 290.
  „ „Вседжржител“ 196.
Χρήστος 214.
хромел 228—9.
Хума 155.
хуни 193 сл.
Хюго Кипжрски 129.
Хжрватско 164.

Царева ливада с. 63.
Цариград 50, 56.
Царска кжща 40, 42 сл. 45, 48 сл.
цжркви в
  Арбанаси 30, 32, 46.
  Билинския монастир 283, 289.
  Борисово 275 сл.
  Брезник 281 сл.
  Видин 262.
  Ихтиман 252.
  Княжево 246 сл.
  Колуша 293.
  Куполни 195.
  Кюстендил 295.
  Мисловщицкия монастир 280, 289.
  Пещерския монастир 292 сл.
  Раждивица 296.
  София 183 сл., 195.
  Тржн 262.

Тржнския мон. 278 сл. 286 сл.
Перущица 13.
Черногорския мон. 284, 292.
Чашка сребжрна 17.
Червена черква 13.
Черковище 200.
Черна Гора 47.
Черупести пластове 229.
Чехия 169—70, 178.
чукове 147, 230.
Чуково шибе 240.

Шеремет 32.
Шила 147, 230, 234.
шлем 148.
шпора 169.

Щерна 244.

Юзда 168, 173, 178.
Юстин Философ 96.
Юстиниан Велики 119, 121, 194.
Юстиниан II Ринотмет 119.
C. Iulius Rusticus 214.

Яйла 164.
Як II Кипжрски 131.
Яловица 240.
Янтра 32.
Ясен 161.